

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

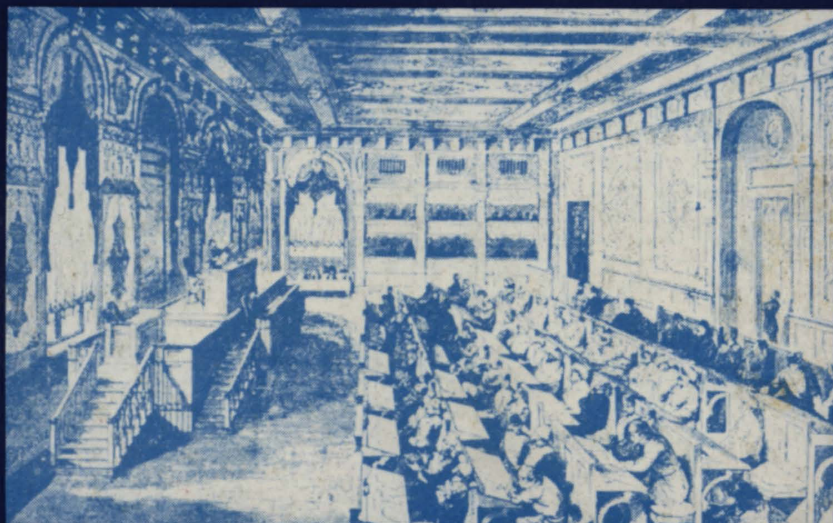
Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

OSMANLI MEBUSAN MECLİSİ REİSİ

HALİL MENTEŞE'NİN ANILARI

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>
HÜRRİYET VAKFI YAYINLARI

Toplumların tarihi yarattıkları büyük eserlerle aydınlanır.

Yüzyılların bile eskitemediğı ve nesilden nesile aktarılan bilgi, sanat ve kültür hazineleri bir toplum için vazgeçilmez bir öğrenme, gelişme ve yeni eserler yaratma kaynağıdır.

Bu nedenle kültür, sanat, edebiyat tarihinin temel taşlarından mahrum bir toplum, çağdaşlık düzeyine ulaşmak gücünden de mahrumdur.

Ülkemiz topraklarına yüzyıllardır ekilen kültür tohumları, bir yandan Türk-İslam sentezinin en olgun örneklerini verirken, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar süren dönemde Batıya açılan kapılar, kültürümüze değişik boyutlar getirmiştir. Cumhuriyet döneminin gelişmeleri ise, kuşaklar arasında daha öncelerden süregelen kültür kopukluklarının giderilmesi gayretini yoğunlaştırmamızı kaçınılmaz bir gerek olarak ortaya çıkarmıştır.

Bütün bunların yanında, dünü bugüne getirir ve geçmiş yüzyılların kültür birikimini bugünkü nesle tanıtırken çağımızın bilim, sanat ve kültür verilerinin de ihmal edilemeyeceğı kesindir.

Haberleşmenin böylesine geliştiğı günümüz dünyasında, toplumların kendi kültür ve sanatını bilmeleri kadar başka ülkelerin kültür ve sanatını da bilmesi ve hangi ülkede yaşarsa yaşasın insanoğlunun değer taşıyan ürünlerinden haberdar olmaları kaçınılmazdır.

İşte bu nedenle "Hürriyet Vakfı Yayınları" arasında, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinin önemli eserlerinin yanı sıra ülkemizden ve Batıdan çağdaş eserler de yer alacaktır. Bu arada sanat ve kültür tarihimizde önemli yeri olan, sanat değeri ve tarihi öneminin ötesinde bir yaşam şeklini belirleyen minyatürlü eserlere, müzelerimizin tarih ve sanat zenginliklerini sergileyen kataloglara da bu yayınlar arasında yer verilecektir.

Böylece hem gelecek kuşaklara bırakılan kıymetli belgeler, hem de Batı dünyasına ulusal kültürümüzün tarihsel gelişimini tanıttak birçok eser yayımlanmış olacaktır.

Bu tür yayınların seçilmesinde taşınması beklenecek sorumluluğu, alanlarının en güvenilir ve seçkin uzmanlarından oluşan bir kurulla paylaşmış bulunuyoruz. Yayımlanacak eserlerin seçilmesinde tarafsızlığın ancak bu yolla gerçekleştirilebileceği inancımızdandır bu tercihimiz.

Yıllarca değil yüzyıllarca devamını hedeflediğimiz bu yayınların meydana getireceği kitaplığın, gelecek kuşaklar için bugünkünden de büyük bir değer ve önem taşıyacağına inanıyoruz.

“Hürriyet Vakfı Yayınları”, bu tür yayınların, kazanıma amacının ötesinde bir anlayışla gerçekleştirilmesi gereğinin inanç ve bilinci ile kararlaştırılmıştır. Temennim, Vakfımızın bu bilinç altında paha biçilmez yüzlerce eser yayınlayabilmesi ve Türk okurunu her geçen yıl daha zengin bir kitaplığa kavuşturmasıdır.

Erol SİMAVİ

HALİL MENTEŞE'NİN ANILARI

YAYIN KURULU :

Orhan BİRGİT
Ferit EDGÜ
Arslan KAYNARDAĞ
Prof. Dr. Şerif MARDİN
Prof. Dr. Tahsin YÜCEL
Doğan HIZLAN (Sekretarya)

Basım Sorumlusu :
Sennur SEZER
Adnan ÖZYALÇINER

Kapak :
Erhan PALDIMOĞLU

Dizgi/Baskı/Cilt :
Amaç Basımevi/İstanbul

Kapak Baskısı :
Hürriyet Ofset/Sefaköy-İstanbul

☺ **Hürriyet Vakfı Yayınları**

1. Baskı : Kasım 1988
3.000 adet

OSMANLI MEBUSAN
MECLİSİ REİSİ

HALİL
MENTEŞE'NİN
ANILARI

Giris
İSMAIL ARAR

HÜRRİYET VAKFI YAYINLARI

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ

I. Bölüm

Halil Mentеше'nin Hayatı ve Anıları Üzerine Tamamlayıcı Bilgiler	3
---	---

II. Bölüm

Halil Mentеше İçin Yazılanlar ve Söylenenler	95
--	----

III. Bölüm

Halil Mentеше'nin Anıları Üzerine Görüşler ve Değerlendirmeler	102
---	-----

IV. Bölüm

Anıların Yayınlanmasında Uygulanan Yöntem	108
---	-----

OSMANLI MEBUSAN MECLİSİ REİSİ HALİL MENTEŞE'NİN ANILARI

ÇOCUKLUK VE GENÇLİĞİM	109
Avrupa'ya Fırlarım	110
Paris'te İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni Kurduk ...	111
Sultan Hamid'ın Telaşı	112
Ahmed Rıza Bey Mücessem Bir Feragat	
Timsâli İdi	113
Paris'ten Dönüş	114
Umumi Af İçin Paris Sefareti'nden Neşredilen	
Resmî Tebliğ	115
Milâs'ta Çiftliğe Başlamıştım	116
Sultan Hamid Zamanında Hürriyetperverler	
Her Yerde Birbirlerini Bulurlardı	118
Doktor Nâzım İzmir'de	118
Osmanlı Hürriyet Cemiyeti	120
Doktor Nâzım Gizlice Selâniğe Geldi ve	
İki Cemiyeti Birleştirdi	122
İhtilâl Arifesinde	122
Şemsi Paşa'nın Katli	123
Rumeli'nin Her Tarafından Abdülhamid'e	
Telgraflar Gönderiliyordu	124
Niyazi Bey'in Hâtıralarından Bazı Parçalar	125
MECLİSE GİRİŞİM	127
Mahmud Şevket Paşa'nın Örkesi	127
Miralay Sadık Bey'in Tahrikleri	129
Cavid Bey'in Gurur ve Azameti	130
Sadık Bey'in Gözünü Hırs Bürümüşü	130

Siyasi İhtiras Lûtfi Fikri Bey'i de Sarmıştı	132
Dahiliye Nâzırlığı	132
Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahati	134
Yemen İsyanı Nasıl Bastırıldı?	134
Hacı Âdil Bey'in Teklifi	134
Muhalefet Erkânı ile Görüşmelerimiz	135
Trablusgarb Harbi'ne Dair Vesikalar	135
Bu İtilâflara Mûteallık İki Mühim Telgraf	136
Fas Mes'elesinin Trablusgarb Harbi'ne Tesiri	138
Bir Başka Vesika	139
İtalya Harp Vesileleri Yaratıyor	139
Sadırazam Hakkı Paşa'nın İstifası ve	
Aleyhindeki Asılsız İddialar	140
Said Paşa Sadırazam Olurken	142
31 Mart Vak'asında Said Paşa'nın Garip Bir Hâli ...	143
Trablusgarb'da Vaziyet	144
Rıza Nur ve Lûtfi Fikri Beylerin İhtirasları	145
Meclisin Feshinden Başka Çare Kalmamıştı	146
Muhalefet İhtilâle Tevessül Ediyor	146
Rıza Nur Bey'in Ordu İçindeki Tahrikleri	146
Mahmud Şevket Paşa'nın İstifası	147
Said Paşa'nın Sadâretten Çekilmesi	148
Gâzi Ahmed Muhtar Paşa Sadırazam Oluyor	149
Hükümet Nüfuzu İdraksiz ve Haris Ellerde	
Oyuncak Haline Gelmişti	150
Bulgaristan Başvekili Geşoff'un Hayreti	150
Ahmed İzzet Paşa'nın Harp Planı	151
Meclisin Dışında Kalan Muhalefetin Elinde	
İki Bayrak Vardı: 1 — Kâmil Paşa,	
2 — Ferik Nâzım Paşa	151

BALKAN HARBI 154

Sırbistan ile Bulgaristan Arasında Mevcut	
Dostluk ve İttifak Muahdesine Bağlı	
Gizli Maddeler	154
Harbin Başlangıcında Devletlerin Tarafına	
Tebliğ Ettikleri Nota	155
Rusya'nın Verdiği Teminat	156
Babıâli Baskını Yapılmamış Olsaydı	156

Birlik ve Beraberlikle Her Şey Derlenir Toplanır ...	157
Meclis İhtirasa Kapılıp Memlekette Muzır Hal	
Alınca Devlet Reisi Onu Feshedebilmelidir	159
Büyük Devletler Arasındaki Görüşmeler	159
Halâşkâr Zabitan Cemiyeti'nden Aldığım	
Tehdit Mektubu	160
Said Halim Paşa Hükûmetine Şûrâ-yı	
Devlet Reisi Olarak Girdim	162
Edirne'yi İstirdat Fırsatı ve Meclis-i Vûkelâ'da	
Bir Münakaşa	163
Hazinede Yalnız Yüzbin Lira Vardı	164
Brezilya Hükûmeti Zırhlı Satmak İstiyor	165
Talât Bey Hıyanetleri Görülen Unsurlardan	
Memleketi Temizlemeyi Ön Safa Almıştı	165
 ERMENİSTAN İSLÂHATI MESELESİ	 167
İstanbul'a Dönünce Sadrıâzama Şark	
Vilâyetlerimizdeki İslâhatı İngiliz	
Mütehassıslarına Tevdi Etmeyi Teklif Ettim	167
Rusya'nın Ermeni Davasında Oynadığı Oyun	169
Şark Vilâyetleri İslâhatı Davasının	
Vardığı Netice	171
Yeniköy Konferansı	172
Konferansın Akametinden Sonra Rusya ile	
Yapılan Görüşmeler	173
Rus Maslahatgüzârı Golgeviç'in Hariciye	
Nâzırı Sazonov'a Telgrafı	174
Ermeni İleri Gelenleriyle Yaptığımız Görüşmeler ...	175
Rus Elçisi Giers'in Öfkesi	175
Ruslar Bu Defa da Kürtleri İsyanı	
Teşvik Ediyordu	176
Başkumandan ile Zabitan Arasında Bir İhtilâf	176
Benim Tanıdığım Topal İsmail Hakkı Paşa	177
 ENVER'İN HARBİYE NÂZIRI OLUŞU	 180
Rusya'nın İstilâ Hırsına Karşı Aldığımız	
Tedbirler	180

Cemal Paşa'nın Fransa'ya Osmanlı Hükümeti	
Namına İttifak Teklifi	184
Türk - Alman İttifakı Niçin ve Nasıl Yapıldı?	187

ALMAN GEMİLERİNİN ÇANAKKALE BOĞAZI'NDAN GİRİŞİ 189

İki Alman Zırhlısını Satın Alışımız	189
Petersburg'da Mahrem ve Fevkalâde	
Bir Meclisin İçtimai	191
Seferberlik İlânı ve Müsellah Bitarafılık Devresinde	
Rus, İngiliz ve Fransız Sefirleriyle Müzakereler	192
Sefirlerle Müzakereye Sadrazam	
Beni Memur Etti	195
Enver Paşa'nın Ruslara İttifak Teklifi	197
Cemal Paşa'nın İngilizlere İttifak Teklifi	198
Rusya, İstanbul ve Boğazların Kendisine	
Bırakılmasını İstiyor	198
Yirmisekiz Eylül'den İtibaren Sefirlerin	
Tavrı Değişmişti	199
İtilâf Devletleri Rusya'ya Bağlanmışlardı	201
Mısırlı Yeğen Paşa'nın Evinde Geçen	
Bir Konuşma	202
İngilizlerin O Devirdeki Zihniyetlerinden	
Diğer Bir Misâl	202
Cavid Bey'in Tutumu	204
Harbe Girmeden Birkaç Gün Önceye Ait Vukuat ...	204

HARBE GİRİŞİMİZ BİR KAZA ESERİ İDİ 208

Enver Paşa Tecavüz İçin Emir Vermemiştir	208
Bükreş Müzakereleri	209
Bükreş ve Sinaia'da Hayat	212
Alman Karargâh-ı Umumi'sinde	
Yaptığım Temaslar	213
Alman İmparatoru ile Bir Akşam Yemeği	214
İki Ay Berlin'de Kaldım	215
İstanbul'a Dönüş	215
Bulgarlarla Müzakere	216

Sadırazama Verdiğim Rapor	216
Biz Çanakkale'de Savaşırken Bulgarlar da	
Arkadan Vursa idi Vaziyet Felâketli Olurdu	222
Kapitülasyonların İlgaı	222
HARİCİYE NEZARETİNE GEÇİŞİM	223
Padişah -Her İkinize de Vezâret	
Tevcih Ettim- Dedi	223
İlâve Olarak Adliye Nezareti'ni de Deruhte Ettim ...	224
Adliye'de Yaptığım Üç Mühim Islâhat	225
Şer'iyye Mahkemeleri'ni Adliye'ye Raptettim	226
Hukuk-u Aile Kararnamesi Nasıl ve	
Niçin Hazırlandı?	227
İsmet Paşa ile Bir Görüşmemiz	228
Gürcüler ve Ermenilerle Harp ve	
Sulh Müzakeresi	228
Dini Bozan Taassuptur	230
MÜTAREKE DEVRİNDE	232
Vahideddin'in Hakiki Çehresi	232
Vahideddin ile Bir Mülâkat	232
Tevfik Paşa'nın Sadâreti	234
İzmir Valisi Rahmi Bey'in Hizmetleri	235
Adliye Nâzırı Haydar Molla Hukuk-u Aile	
Kararnamesi'ni Meclis'te Reddettirmek İstiyordu ...	235
Damad Ferid Paşa'nın Sadâreti ve Tevkifler	236
Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey'in İdamı	238
Bekirağa Bölüğü'nde Miralay Sadık Bey'le	
Görüşmemiz	239
MALTA ADASI'NDA ESARET HAYATI	240
Lord Curzon'a Mektup	241
Cumhuriyet Halk Partisi Grup Toplantısında	
Yaptığım Bir Konuşma	242
Malta'dan Avdet	242

**İCTİHAD AYRILIKLARI MEMLEKET BÜNYESİNDE
YARALAR AÇMAYA BAŞLAMIŞTI**

244

Başvekil İsmet Paşa'ya Gönderdiğim Mektup	245
İsmet Paşa Hazretleri'nin Cevabı	247
Suikast Davası İstiklâl Mahkemesi'nde	
Görülürken Çektiğim Telgraf	248
Ömer Abdülkâdir Bey'in Anlattıkları	249
Gâzi'nin Büyük Hasletlerinden Birisi Şu idi	250
Talat Paşa	250
Enver Paşa	251

GİRİŞ

I. Bölüm

HALİL MENTEŞE'NİN HAYATI VE ANILARI ÜZERİNE TAMAMLAYICI BİLGİLER

1874 (Rumî 1290) yılında Milâs'ta dünyaya gelen Halil Bey anılarına ailesi, özellikle babası Salih Efendi hakkında bilgiler vererek başlar ve sonra, «Küçük yaşta anadan babadan iki kardeşimle birlikte yetim kalmıştık. Büyük ağabeyimiz Galib Bey merhum İzmir'de Karataş'ta büyük bir ev inşa ettirmiş, orada yerleşmişti. Bizleri de aldırması. İlk tahsilimi İzmir'de bitirdim. O zamanlar açılan İzmir İdadisi'ne girdim. Lise tahsilimi orada yaptım,» diyerek İzmir'e geliş nedenini ve okuduğu mektepleri sade bir biçimde anlatır.

Oysa, İzmir Erkek Lisesi'nin kuruluşunun 50'nci yıldönümü vesilesiyle 1938 yılı Ekim ayında sözkonusu okulda yaptığı konuşmada İzmir'e ilk geldiği zaman karşılaştığı bir olayı pek şirin bir tarzda anlattığı gibi, lise öğrenimi ve öğretmenleri hakkında da ilginç bilgiler vermektedir. Konuşması şöyledir:

«Biz kardeşim Murad'la, ana ve babadan mahrum, pek ufak yaşta İzmir'e geldik. Büyük kardeşim Karataş'ta, şimdiki Musevî mektebini ev olarak yaptırmıştı. Mahallenin ufacık çocukları, halk, bizim uzun püsküllerimize, zeybek kuşaklarımıza, tozluğumuza bakarak gülüşüyorlardı. Elbiseyi değiştirmek lazım geldi. Biz, palyaço elbisesidir diye ceket ve pantolonu giymek istemedik. Fakat, halam bizi çarşıda gezdirirken herkesin mütecessis ve müstehzi nazarlarıyla karşılaşınca, mecbur olduk, zeybek elbisesini attık.»

Aynı konuşmasında lise öğrenimi hakkında da şu bilgileri vermektedir:

«Biz İzmir İdadisi'nde serbest ve samimi yaşamıştık. Hoca-

larımız vazifepereşt, hür fikirli insanlardı. Mahmud Esad Efendi merhum, sarıklı, değerli bir zât idi. İzmir Vilâyeti'nin de Hukuk Reisi idi. Fransızca'da, bilhassa tercümesi çok kuvvetli idi. Hastalığında bile derslere gelirdi. Muallimlerimizden Tefvîk Nevzad hürriyetperver, kabına sığmaz bir muallimdi. Tabiiye dersi verirdi. Kürsüye çıkınca hepimizi teshir ederdi. Halid Ziya (Uşaklıgil), lisanı, inceliği, edebiyattaki yüksek vukûfu ile bize en büyük nimetleri verdi. Hocamız Mansurîzâde Said skolastikten, mistikten tamamıyla münezzehtir, hürriyetperver, geniş görüşlü bir muallimdi'.

Bu sözlerinden kolaylıkla anlaşılacağı gibi Halil Beyin batıdan gelen fikirlerle, hürriyetçi fikirlerle ilk teması, içlerinde Emrullah Efendi ile Menemenlizâde Tahîr'in de bulunduğu bu öğretmenleri sayesinde olmuştur.

İzmir'in renkli ve hareketli sosyal ve fikri hayatının da genç lise öğrencisi Halil'in üzerinde etkili olduğu kuşkusuzdur. Adını saygı ile andığı öğretmenlerinden, medrese eğitimi görmüş, sarıklı Mahmud Esad Efendi bile İzmir'in kendisi üzerindeki etkisinden şöyle söz eder:

«Meslek hayatıma İzmir muhiti çok tesir etmiştir. Memuren İzmir'e gittiğimde kendimi başka bir muhitte buldum. Orada bir sosyete var. Efkâr müterakki, ticaret müterakki. Burada kendimi bir Avrupa âleminde buldum ve daima Avrupa terbiyesi görmüş zevatla temasta bulunuyordum. Bunlar fikrime çok vüs'at verdi. On bir sene sonra İstanbul'a avdet ettiğimde eski Mahmud Esad olmadığımı hissediyordum'.

1891 yılında İzmir İdadisi'ni birincilikle bitiren Halil, Mart ayında yapılan mezuniyet imtihanlarında «Usûl-i Kitâbet» (Kompozisyon) dersinde «Mektebe Vedâ» konusunu işler. Yazısı öğretmenler kurulunca o kadar beğenilir ki Hizmet Gazetesi'nin 2 Mayıs 1891 günlü sayısında yayınlanır. Bu yazı, yayınlanmasından 52 yıl sonra yapılan bir jübilede Halil Menteşe'nin de anılmasına vesile teşkil eder'.

Liseden sonra ziraat tahsili yapmak üzere İstanbul'a gidip Halkalı Ziraat Mektebi'ne yazılır. Ancak, kısa bir süre sonra yanlış yol seçtiğini anlar, okulu terk edip İzmir'e döner ve Fransız-

¹ *İzmir Erkek Lisesi'nin 50 inci Yılı. 1888 - 1938.* İzmir, 1941, Ticaret Matbaası. Albüm şeklinde basılan bu kitapta sayfalara numaralar konulmamıştır.

² *Büyük Türk Hukukçusu Seydişehirli İbn-i'l Emin Mahmud Esad Efendi.* Ankara, (1943), s. 7.

³ *Hakkı Tarık Us. Elli Yıldan Evvel Yazı Yazarlar.* Vakıf, 27 Şubat 1943.

casını ilerletmek amacıyla Saint-Joseph Fransız okuluna girer. O, başından geçen bu olaydan gençler için bir nasihat payı çıkarır ve yukarıda anılan konuşmasında hem kendini, hem de lise arkadaşlarından Ziya adında birisini örnek göstererek şöyle der:

‘İsmi Ziya idi. Riyaziyede kudretli idi. Kendi vokasyonunda kalsaydı büyük bir mühendis olurdu. Fakat hukuka intisab etti. Ben de vokasyonumdan ayrılıp Ziraat Mektebi’ne girdim. Fakat bir buçuk ay sonra döndüm, geldim. Sonra hukuk tahsilini yaptım. Gençlere kendim ve arkadaşımdan misal gösteriyorum: Meslek intihabında mümkün olduğu kadar kendi vokasyonlarından ayrılmasınlar.’

1892 yılında Halil Bey’i İstanbul Hukuk Mektebi öğrencisi olarak buluyoruz.

İstanbul Darülfünunu gibi İstanbul Hukuk Mektebi de birçok kez kapanmış, yeniden açılmış, birçok kez de yer (bina) değiştirmiştir. Halil Bey’in okuduğu yıllarda okul Cağaloğlu’nda, sonradan kız ortaokulu olarak kullanılan binadadır ve kapısının üzerinde ‘Hazâ Mekteb-i Lisan’ (Bu lisan mektebidir) yazılı bir kitabe vardır. Çünkü bu bina Hariciye Nezareti’ne yabancı dil bilen memur yetiştirmek amacıyla kurulan Lisan Mektebi için yaptırılmıştır. Lisan Mektebi, Abdülhamid döneminde, Padişahın evhamına kurban olmuş ve Talebe-i Ulûm (Medrese Öğrencileri) adına verilen bir jurnal üzerine kapatılmış, yerinde Hukuk Mektebi açılmıştır¹.

Resmî adı ‘Mekteb-i Hukuk-u Şahâne’ olan okulda öğrenim süresi dört yıldır. Ancak Halil Bey ikinci sınıfta iken, 1894 yılı Nisan ayında, Paris’e kaçtığı için İstanbul Hukuk Mektebi’nin sadece birinci ve ikinci sınıflarında okumuştur. Bu sınıflarda Mecelle’yi Âlî Haydar Efendi, Ceza Hukukunu Mehmed Celâleddin Paşa, Devletler Hukuku ile İdare Hukukunu İbrahim Hakkı Bey (sonra Paşa), Vesayâ ve Feraizi (Vasiyet ve Miras Hukuku) Manastırlı İsmail Hakkı Efendi, Ceza Yargılama Usulünü de Yorgaki Efendi gibi dönemlerinin ünlü bilgin ve hukukçularından okumuştur². Bunlar, Yorgaki Efendi dışında, siyasi hayatta da görev almış, Ayân Meclisi üyeliği, Nazırlık, hattâ Sadrazamlık yapmış kişilerdir. Anıların yazarı da, yıllar sonra,

¹ Lisan Mektebi hakkında gerekli bilgiler için bk. Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, C. 2, s. 533-544 ve C. 3, s. 1046 - 1052.

² İstanbul Hukuk Mektebi’nin tarihçesi, okutulan dersler ve hocaları hakkında bk. Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, C. 3, s. 890 - 918 ve Cemil Bilsel, *Öğrenirken ve Öğretirken Beraber. Ebû’ulâ Mardin’e Armağan*, s. 23 - 107.

Hukuk Mektebinden hocası İbrahim Hakkı Paşa'nın kurduğu hü-kümette Dahiliye Nâzırlığı yapacaktır.

İstanbul Hukuk Mektebi ikinci sınıf öğrencisi Halil Efendi, 1894 (Rumî 1310) yılı Nisan ayında mektebi terkle önce doğum yeri olan Milâs'a, sonra Milâs'ın iskelesi olan Küllük'den bindiği Yunan bandıralı bir vapurla Sakız Adası'na, oradan da Pire ve Marsilya üzerinden Paris'e kaçır. Kendisi bu kaçışın nedenini İstanbul'da, Sirkeci'de, Mahmud Bey Matbaası karşısında bir Museviye ait evde kiraladığı odaya gelip gitmeye başlayan, kimliği meçhul bir kişinin yönelttiği sorulardan kuşkulananarak, «Ayağım suya erdi. Bir hafiyenin önünde olduğumun farkına vardım. Bu vak'a Avrupa'ya firar kararımın bir an önce verilmesinde ilk amil oldu» diye açıklar.

Burada bir soru akla gelebilir: Niçin Paris? Bunun cevabını Yahya Kemal (Beyatlı), «Paris Sevdası» adlı yazısında şöyle verir:

«1902 senesinde on sekiz yaşındaydım. Alafranga neslin birçok çocukları gibi bir Paris sevdasına tutulmuştum. Hayatıma başlıca bir istikamet vermiş olan bu sevdanın birkaç menşel vardı. Bunu nakletmekle o devirdeki Türk gençliğinin ruhiyetini izah etmiş oluyorum. İstanbul'da Avâre bir taşra gencydim. Hiç Fransızca bilmiyordum. Servet-i Fünûn'da çıkan Edebiyat-ı Cedide'nin şiirleriyle, mensûreleriyle, tercümeleriyle, tedkikleriyle kafam doluydu. Memleketi zindan, Avrupa'yı nurdan bir âlem gibi görüyordum. İstanbul'un hafiyelik havasından ürkmüştüm. Asya ah-lakından müteneffirdim. Gençlere, vapurda, sokakta, tramvayda, Köprü'de, her yerde, bıçkın takımından sözde güzide zümreye kadar eski Şark'ın göreneklerini kollayan binlerce insan tarafından dikilen bakışları beni isyan ettiriyordu. Kendi millî muhitimin cenderesinden kurtulmak, Tevfik Fikret'in şiirinde ve Halid Ziya'nın nesrinde ve bu iki müteceddidin peşine takılmış gençlerin eserlerinde, Fransızca'dan tercüme edilmiş romanlarda gördüğüm âleme atılmak istiyordum. Bilhassa Paris, hayalimin fevkinde bir yıldız gibi parlıyordu. Manakyan'ın tiyatrosunda «La Dame aux Camelias»-yı görmüştüm. Romanını okumuş ve ağlamıştım. Bu aşk serencamının kahramanı Armand Duval ve o hâzin Marguerite Gautier aşklarının geçtiği o bulvarlarla, o tiyatro localarıyla, o Bougival sayfiyesiyle, visalleriyle ve ayrılıklarıyla gözümde tütüyordu. Gönlümü Paris'e çeken diğer bir sebep de Jön Türklüktü*».

Bir noktayı daha hatırlatmakta yarar vardır: İkinci Meşrutiyet öncesi ve sonrasının Türk siyasi edebiyatında ve o zaman-

* Yahya Kemal, *Çocukluğum, Gençliğim, Stıydsı ve Edebi Hâtıralarım*. İstanbul, 1973, s. 74 - 75.

ki Türkçenin ağıdalı, terkibli üslubu içinde Paris'in adı «Melce-i Hürriyetperverân» (Hürriyetseverlerin Sığınağı)dır⁷.

Paris'te, İzmir İdadisi'nden arkadaşı, Musevî İsak Efendinin yardımıyla Versailles'da bir pansiyona yerleşen Halil Bey, Paris Hukuk Fakültesi'ne yazılır. Hüdavendigâr (Bursa) Vilayeti Maarif Müdürü iken Fransız İhtilâlinin 100'ncü yıldönümü vesilesiyle açılan sergiyi görmek bahanesiyle ve zamanın Maarif Nâzırı Münif Paşa'nın izni, daha doğrusu göz yummasıyla 1889'da Paris'e gelip bir daha geri dönmeyen Ahmed Rıza Bey'le görüşmeye başlar. Ahmed Rıza Bey'in o tarihe kadar Paris'teki faaliyeti Osmanlı İmparatorluğunda yapılmasını gerekli gördüğü ıslahât hareketleri hakkında «Hutbe» adıyla küçük kitapçıklar bastırıp bunları Abdülhamid'e takdim etmekten ibaret kalmıştır. Etrafında Türkiye'den kaçıp gelenlerin çoğalmasıyla, bir gazete çıkarmaya karar verilir. «Meşveret» adını verdikleri gazetenin ilk sayısı 1 Aralık 1895'de yayınlanır⁸. Gazetenin başlıca yazarları Ahmed Rıza, Birinci Meşrutiyet milletvekillerinden Halil Ganem ve Selânik'li Albert Fua'dır. Halil Bey, anılarında: «Bizler de o günkü halimize göre yardımlarda bulunuyorduk.» der.

Az sonra gazete ile de yetinemiyecek, Dr. Nâzım'ın teklifi üzerine, vaktiyle İstanbul'da, Demirkapı'daki Askerî Tıbbiye Mektebi'nde İbrahim Temo, İshak Sükûtî, Abdullah Cevdet ve Mehmed Reşid tarafından kurulan İttihad ve Terakkî Cemiyeti'nin bir devamı ya da onun Paris şubesi olmak üzere, aynı ad altında bir cemiyet kurarlar. Milâs'lı Halil Bey de cemiyetin üyeleri arasındadır.

1898 yılında hukuk öğrenimi bitmiş, maddî yardımlarıyla Paris'te okuduğu ağabeyisi Galib Bey de ölmüş olduğu için Halil Bey, İzmir üzerinden Milâs'a döner ve çiftçilik yapmaya başlar.

Meşrutiyetin ilânına kadar orada geçen hayatı hakkında bildiklerimiz şunlardan ibarettir: Yaz aylarını Milâs'ta tarlaları içinde, işçilerinin başında geçirmekte, elde ettiği ürünü toptancı tüccarlara satmakta, kış aylarında da daha çok İzmir'de bulunmaktadır. Oğlu Nahid Mentеше' bu dönem içinde Milâs'taki hayat hak-

⁷ Jön Türklerden Dr. Refik Nevzat'ın Meşrutiyet'in ilânından sonra İzmir'e döneceğini bildiren, *Ahenk* gazetesinde yayınlanan haber. Bk. Ziya Somar, *Bir Şehrin ve Bir Adamın Tarihi*. Tevfik Nevzat, *İzmir'in İlk Fikir ve Hürriyet Kurbanı*, İzmir, 1948, s. 146.

⁸ *Meşveret* gazetesini için bk. Hidayet Uğur, *Jön Türklerin Çıkardığı Gazeteler: 2. Meşveret. Türk Düşüncesi*, C. 4, Sayı: 19, s. 7 - 19.

⁹ Halil Mentеше'nin oğlu Nahid Mentеше ile eski Aydın milletvekili ve eski Çalışma, Gümrük ve Tekel, Ulaştırma ve Millî Eğitim Bakanlarından Nahid Mentеше ayrı kişilerdir. İkincisi de merhum Halil Mentеше'nin yakın akrabasıdır.

kında Şu ilginç bilgileri vermektedir:

-Henüz beş altı yaşlarındaydım. Milâs'ta boğucu sıcaklar başlamıştı. Birbiri üzerine yıkılacakmış gibi duran bakımsız evlerin arasında uzanan tozlu, kirli sokaklar alev alev yanıyordu. Güneşin batması ile beraber Milâs'a korkunç bir sessizlik çökerti. Korkunç diyorum, çünkü o zamanlar karanlıkta sokağa çıkmak her yiğidin harcı değıldi. Kenar Rum mahallelerinde kafayı çeken kabadayılar, ispiertonun kıvamını tamamladıktan sonra karanlık sokaklara dağılırlar, ellerindeki Karadağ tabancalarından çıkan kurşunlar pencerelerin arasında vızıldar dururdu. Narâlar, küfürler, tabanca sesleri ve fitili yarı yanık, camı kırık petrol lambasından çıkan ışıklar...

Bazı, dağlarda dolaşan azılı eşkiyanın akşam karanlığında kasabaya indikleri, ağa evlerinde, bahçelerinde ağırlandıkları da olurdu. Hatta bir gün mor kısa donlu, sırma cepkenli, uzun püsküllü, abâni sarıklı, omuzları martinli tiğ gibi efelerin çarşı pazar dolaştıklarını görmüştük. Önlerinde kısa boylu, yağız çehreli, kaytan bıyıklı arkadaşları vardı ki onun etrafında saygı ile geziyorlardı. Bu meşhur Çakıcı Efe idi.

Çakıcı güya Hükûmete dehalet etmiş, doğru yola dönmüştü. Hakikatte Jandarma Kumandanı, bu elinde silâhı ile teslim olan efeye miħmandarlık ediyordu. Kasabanın bütün halkı efeye saygı, biraz da korku ile bakıyordu. Bilhassa ileri gelenler, eşraf daima bir endişe içinde bulunduklarından bu eşkiya reisini sıra ile evlerinde birer akşam ağırlamak mecburiyetinde kalmışlardı.

İşte bu arada, sıra bize geldi. Herkesin yaptığını yapmamak, hayatımız ve bütün işimiz çiftlikte geçen bizler için çok tehlikeli olabilirdi. Bir akşam onu davet ettik.

Kasabanın o zamanlar oldukça kenarına düşen evimizin yüksek duvarları vardı. Bu yüksek duvarlarla çevrili bahçemizde büyük masalar kuruldu. Çakıcı on sekiz yirmi kızanı ile beraber o akşam bize misafir geldi. Yanında miħmandarı Jandarma Kumandanı, muhafızı dört beş jandarma eri, Musevi eşrafından, Milâs'ın tanınmış zenginlerinden Yasef Levi vardı. Masa etrafındaki yerlerine silâhları ile oturdular.

Babam Halil Bey, Yasef Levi, Jandarma Kumandanı ve Çakıcı ayrı bir masada idiler. Adamlarımızdan biri, otururken efenin silâhını almak istedi. Efe derhal mani oldu: Efelerin silâhına dokunma. Onlar silâhsız yatağa bile girmezler, dedi.

Çakıcı, bütün yemek esnasında bahçeyi çeviren yüksek duvarlara bakıyordu. Bir aralık eşkiya reisi babama: Bey, dedi, bu koca duvarları amma da çıkartmışsın ha. Kolay kolay üstünden atlanmayacak.

Ve ilâve etti: Hem Bey, sen işi ters yapıyorsun. Yazık. Bu Al-lahın sıcağında Milâs'ta oturuyorsun, kışın İzmir'e gidiyorsun.

Babam cevap verdi: Bizde küflenmiş para yok, Efe. Biz yazın kızgın güneşte çalışır, birkaç kuruş toplarsak onu da büyük şehirlerde kışın yemeğe gideriz.

Çakıcı, kurnaz bir tebessümle: Doğru Bey, bilirim, sen para tutmazsın, dedi".

Yılın üç dört ayını geçirdiği İzmir'deki hayatı, kimlerle görüştüğü, nerelere gittiği, arkadaşlarıyla nerelerde toplandıkları hakkında, Halil Bey anılarında yeterince bilgi vermektedir. O, «Sultan Hamid zamanında, her yerde, hürriyetperverler birbirlerini bulurlar, kendilerine köşeler kurarlar, oralarda dertleşirlerdi» demektedir.

Dertleşen bu arkadaşlar, hiç şüphe yok ki, 1906 yılının yaz ayları sonlarında Selânik'te «Osmanlı Hürriyet Cemiyeti» adında gizli bir cemiyetin kurulduğunu, bir yıl sonra da, 27 Eylül 1907'de Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile, kurucuları arasında Halil Bey'in de bulunduğu Paris'teki İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin birleştiğini öğrenmişlerdi.

Bu birleşmeden sonra Dr. Nâzım Bey'in «Yakub Ağa» takma adı altında gizlice İzmir'e gelmesi bu kentteki «hürriyetperverler»in hayatına yeni bir renk ve heyecan katmıştır. Halil Bey de Dr. Nâzım'ı İzmir'deki askerî birliklerde görevli bazı subaylarla tanıştı.

Ancak ve herhalde, her ikisi de ortak ülkülerinin yakın bir gelecekte gerçekleşebileceği umudunda değillerdir ki birlikte Milâs'a giderler. Meşrutiyetin ilânında", Dr. Nâzım, Milâs'ta Halil Menteşe'nin misafiri olarak bulunmaktadır. Alınan ilk haberler üzerine, «Hareket başladı» der ve fırlar gider. Halil Bey, Milâs'ta kalır.

İnsanlar sevinçli ya da üzücü olaylar ve haberler karşısında değişik tepkiler gösterir: Halil Bey de, Meşrutiyetin ilânı haberini alınca, Milâs'ın Tabakhane Meydanındaki kavak ağacı altında zeybek oynar. Oğlu Nahid Menteşe şöyle der:

«1908 inkılabına dair ilk intibalarım uzaktan uzağa gelen davul zurna sesleriyle başlar. Küçüktüm. Bu sevinçli haykırışlar, bu çalgı sesleri, bir düğün yahut bir bayram gününün müjdeleri mi idi? Herhalde bu fevkalâde bir şeydi ki «Bey Tabakhane kavağı altında zeybek oynuyor» demişlerdi. Babamın olur olmaz yerler-

" Oğlunun Kaleminden Halil Menteşe'nin Hayatı. Hayat Dergisi.

" İsmail Hakkı Uzunçarşılı, 1908 Yılında İkinci Meşrutiyetin Ne Suretle İlân Edildiğine Dair Vesikalar. Belleten. C. XX, s. 103 - 174.

de ne zeybek oynadığını, ne de düğünlere gittiğini o zamana kadar duymuş degildim".

Meşrutiyetin ilanı (10 Temmuz 1324 / 23 Temmuz 1908) memleketin her tarafında coşkun gösterilerle kutlanır, kurbanlar kesilir, dualar okunur, nutuklar söylenir.

Milâs'ta düzenlenen törende de Halil Bey konuşur. Bu tören hakkında İzmir'de yayınlanan Ahenk gazetesinin 18 Ağustos 1324 (31 Ağustos 1908) günkü sayısında şu haber yayınlanır:

«Milâs'tan gelen haberlere göre de ellerinde Namık Kemal'in resimlerini taşıyan bütün halk, İslâm, İsevi, Musevi vatandaşlarımız «Artık Padişahımız bizimidir; hainlerin değil. Yaşasın Sul-tanımız. Yaşasın hürriyet. Yaşasın müsavât. Yaşasın kahraman ordumuz.» diye bağırarak dolaşmış, sonra Milâs'lı Halil Bey'in nutkunu dinleyerek alkışlamıştır. Halil Bey nutkunda demiştir ki: Kanun-u Esasî nedir? Bize ne bahsediyor, diyeceksiniz. Kanun-u Esasî millete hukukunu veriyor. Vazifesini tâyin ediyor. Vergi ve aşâr vesaire namı altında Hükûmete verdiği paraların toplanması ve sarf suretini tahkik etmek salâhiyetini veriyor.. Ahâlî bu işleri görecek adamlarını, vekillerini kanun-u mahsusunda gösterildiği veçhile intihab edecek. Vekillerinizin mezuniyet vermediği paralar sarf edilmeyecek. Hırsızların, mürtekiplerin, alçakların soya soya, çeke çeke dibini kuruttukları keseleri doldurmak için islâhat yapılacak. Boş keseler dolacak, çıplak vücutlar örtülecektir. Zira devletin asıl hazinesi, milletin kesesidir. Hiçbir memur Ammenin işini görmek için rüşvet vesair suretle para alamayacak; kanun dairesinde işinizi görmeye mecbur olacaktır. Alan olursa serbest-i matbuat ilân edildiğinden gazetelerle yazılacaktır. Çünkü gazeteler bundan böyle âdab-ı umumiyyeye dokunmayan her şeyi yazabileceklerdir. Kanunun tâyin ettiği sebep ve suretten başka bir suretle hiçbir memur evlerimize giremeyecektir. Haydi arkadaşlar, bağıralım: Yaşasın vatan. Yaşasın millet. Yaşasın hürriyet. Yaşasın sevgili Padişahımız.»

Meşrutiyetin ilanı ile Meb'usan Meclisinin açılışı arasında yaklaşık beş ay geçer. Seçimlerde uygulanacak esasları gösteren «İntihab-ı Meb'usan Kanun-u Muvakkatı» ile bu kanunun nasıl uygulanacağını gösteren «Tâlîmat» ancak Eylûl'de yayınlanır".

Halil Bey, adaylığını İzmir'den kor. Ancak Meşrutiyetin ilânında büyük gayretli görülen ve artık «Kahraman-ı Hürriyet» diye anılan Binbaşı Enver Bey'in (sonra Paşa) telgrafla yaptığı

» Nahid Mentеше, *Babam Halil Mentеше'nin Hayatından Kısa Notlar*. Milâs, 1950, s. 5.

» Kanun ve Talimat metni için bk. Tarhan Erdem, *Anayasalar ve Seçim Kanunları*. 1876 - 1982. İstanbul, 1982, s. 138 - 152.

önerisi üzerine seçim bölgesini değiştirir ve Menteşe'den aday olur".

İttihad ve Terakki Cemiyeti henüz gizli bir cemiyet, bir ihtilal komitesi olmaktan çıkıp bir siyasi parti hüviyetini kazanmış olmadığı için ortada herkesçe bilinen bir programı, bir seçim beyannamesi yoktur. Bu itibarla adayların pek çoğu kendi başlarına, ayrı ayrı programlar, beyannameler yayınlamaktadırlar. Halil Bey de böyle bir program kaleme alır ve İzmir'de çıkan *Ahenk* gazetesiyle yayınlar".

Seçimler 1909 Kasım sonu ve Aralık başlarında yapılır. Geçirilen sisteme göre seçimler ülkenin her yerinde aynı günde yapılmamaktadır. O kadar ki mesela Trabzon milletvekilleri seçilip İstanbul'a geldikleri zaman İstanbul'da henüz seçim yapılmamıştır".

Menteşe Sancağı, nüfusuna göre, iki milletvekili çıkarır: Biri Halil Bey, diğeri Hamza Hayatî Efendi. İkisi de İttihad ve Terakki Cemiyeti üyesidir". Halil Bey, o sırada 34 yaşındadır.

Halil Bey'in, milletvekili seçildikten sonra, ailesiyle birlikte İstanbul'a gidişini oğlu şöyle anlatmaktadır:

"Galiba sonbaharın son günleri idi. Milâs'ta yağmurlar başlamış, rutubetli günler insanı üşütüyordu. Bir gün, ortalık yeni ağarırken, evimizin kapısında bir sürü atlar hazır bekliyordu. Babam, annem, çiftlik kâhyalarımız ve hizmetçiler hepsi ayrı ayrı atlarına bindiler. Bütün komşular kapılarının önünde, arkamızdan dökecekleri su tenekelerini hazırlamış, hareketimizi bekliyorlardı. Ben de Raşid Ağa adındaki eski bir adamımızın egeri üzerine konan bir mindere ve onun kucağına oturmuş olduğum

" Menteşe Sancağı'nın adı Muğla İli olarak Bakanlar Kurulu'nun 24 Ekim 1926 tarihli kararı ile değiştirilmiştir.

" Halil Menteşe'nin yayınladığı bu programı bulmak mümkün olmadı. İzmir'den aday olan Dr. Refik Nevzat'ın yayınladığı program için bk. Ziya Sömer'in Not 7'de anılan kitabı, s. 153 - 161.

" Reşam Ekrem Koçu, *Türkiye'de Seçimin Tarihi*, Tarih Dünyası, Yıl 1, Sayı 5 (15 Haziran 1950), s. 181.

" Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, *İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908 - 1918* adlı incelemelerinde (Bk. Güney - Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, Sayı 4 - 5, s. 245 - 284) 174 sıra numarasında yer alan Hamza Efendi'yi «mustakıl» (bağımsız) olarak göstermektedirler. Oysa Hamza Hayatî Efendi (1868 - 1921) İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Muğla'daki kurucularından birisidir. (Bk. Ünal Türkeş, *Kurtuluş Savaşında Muğla*, s. 291). Hamza Hayatî Efendi, T.B.M.M. nin Birinci Dönemine de Menteşe milletvekili olarak katılmış, dönem içinde 14 Mart 1921'de ölmüştür. Ailesi, sonradan, Öztürk soyadını almıştır.

halde yola çıktık. Bafa, Kocaorman, Dalyan, Sarıkemer yoluyla İzmir'e gidiyorduk. Bu benim için çok eğlenceli, diğerleri için yorucu bir seyahat idi. Hava soğuk ve rutubetli idi. Söke'den trene bindik. İzmir'de akrabamızdan Abdülkadir Paşaların evinde birkaç gün misafir kaldıktan sonra «Hidiviye» kumpanyasının «İsmailiye» vapuru ile İstanbul'a müteveccihen hareket ettük.

İstanbul'a vardığımızda —bunu ilk defa görüyordum— lapa lapa kar yağıyordu. O zaman İstanbul, İzmir'e nisbeten ne kadar sönük, ne kadar bakımsızdı. Sokaklarında çamurdan geçilmiyordu. Bir sürü başı boş köpek, açlıktan dört tarafa saldırmakta idi. Elektrik yoktu. İstanbul'un atlı tramvayları İzmir'in tramvaylarından daha hurda ve sevimsizdi. Sirkeci'de bir otele indik. Birkaç gün sonra da Gedikpaşa semtinde bir ev kiraladık, oraya taşındık».

Nihayet beklenen gün gelir ve Meb'usan Meclisi 17 Aralık 1908 Perşembe günü Abdülhamid'in açış konuşmasıyla çalışmalarına başlar.

Meclise 126 seçim bölgesinden 275 milletvekili gelmiştir". Bu 275 milletvekili, Osmanlı İmparatorluğu nüfusunun etnik yapısına uygun olarak çeşitli ırk ve kavimlere mensuptur. Bunları dokuz grupta toplamak mümkündür:

Türk (142), Arab (60), Arnavud (25), Rum (23), Ermeni (12), Yahudi (5), Bulgar (4), Sırp (3), Ulah (1).

Prof. Mehmed Ali Aynî, «Bu Meclis sanki bir Bâbil Kulesi idi,» demekte ve sözlerini şöyle sürdürmektedir:

«Çünkü oraya toplanan milletvekillerinin çoğu birbirini anlamıyordu. Vakıa bu meb'uslar Osmanlı Meb'usan Meclisi'ne gelmişlerdi, ama, hakikatte bir «Osmanlı Milleti» yoktu. Bu meclise

¹⁰ Nahid Mentеше. *Babam Halil Mentеше'nin Hayatından Kısa Notlar*, s. 5 - 6.

¹¹ Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, Not 17'de adı geçen araştırmalarında milletvekilli sayısı için «288» diyorlar ki bu sayı bize, dönem içinde ölüm veya istifa gibi sebeplerle milletvekilliği düşenlerin yerine yeniden seçilenlerin hep birlikte hesaplanmasından ileri gelen bir yanlışlık gibi gözüküyor. Örnek: Diyarbakır, Sıra No. 392 ve 393. Piriñcizâde Arif Bey ile Feyzi Bey, aynı dönemde birlikte milletvekilliği yapmamışlardır. Arif Bey'in ölümünden sonra yerine oğlu Feyzi Bey seçilmiştir. Prof. Mehmed Ali Aynî (*Milliyetçilik*, s. 4), Prof. Recai G. Okandan (*Ummi Âmmе Hukukumuzun Ana Hatları*, s. 268, not 47) ve Hilmi Kâmil Bayur (*Sadırazam Kâmil Paşa*, s. 296) taraflarından tekrarlanan «275» sayısının André Mandelstam (*Le Sort de l'Empire Ottoman*, s. 16) dan kaynaklandığını sanıyorum. Bununla beraber «275» sayısı için de kesin olarak doğrudur, denilemez.

Manastır'dan Pançe Dere'yi, Serez'den Hristo Dalçef'i meb'us seçerek göndermişlerdi. Fakat bu adamların Hakkâri'den gelen meb'us Tahâ, Medine'den gelen Esseyid Abdülkâdir Hâşim, Lazıkiye'den meb'us Çakarlan Dürzi Beylerinden Emir Mehmed Arslan ile hiçbir münasebeti olamayacaktı. Çünkü bunların dilleri başka, dinleri başka, emelleri başka idi. İşte hakikat böyle olduğu halde İttihad ve Terakki Cemiyeti'ndeki idealistler, bütün unsurları —Eski Tanzimatçılar gibi— yine Osmanlı bağı ile bağlamak hülyasında idiler. Fakat çok geçmeden bu bağı pek çürük olduğunu onlar da anlamışlardır. Serfice meb'usu Boşo, bir gün müzakere esnasında kendisinin Osmanlılığının, Osmanlı Bankası'nın Osmanlılığı kadar olduğunu onların yüzüne bağırırmıştı. İttihatçılardan bazıları da bu mecliste bulunan Müslümanları olsun İslâmiyet bağı ile toplu bulundurabileceklerini düşünüyorlardı. Fakat bu bağ ile de ne Arapları ne de Arnavutları bir noktada birleştirmek mümkün olmayacağı anlaşıyordu. Esasen İstanbul'da, daha Meb'usan Meclisinin toplanmasından evvel tesis edilen Arnavud, Kürd ve Arab Cemiyetlerinin gösterdikleri faaliyetin şekli ve mânası ileriye görenleri pek ziyade düşündürmüştü... Türklerin yurd içindeki muhtelif unsurları birleştirmek hususundaki emeli cidden samimi idi. Ve bu emelin hüküm ve tesiri altında olmalıdır ki Millet Meclisinde yalnız bir milletin sesi yükselmüyordu: Türklerin. Orada, yalnız Türk meb'usları «Biz Türk'üz» demeye cesaret edemiyorlardı. Bundan başka, bu Türk meb'usların bir çoğu Medreseden yetişmiş Hoca idiler. Onlar, aldıkları dinî terbiye ictizasından olarak kavmiyetten bahsetmeyi günah sayıyorlardı. Onlar, Arab olsun, Arnavud olsun, Kürd olsun hepsinin Muhammed'in ümmeti olduğuna inanmışlardı. Onların bu itikadı o kadar samimi idi ki günün birinde kürsüye çıkan Evkaf Nâzırı Şemseddin Paşa nutkunu Arapça söylemeye başlamıştı²⁰.

Etnik yapısı bu olan Meclisin siyasal yapısı da şöyle idi:

Seçimlerde İttihad ve Terakkinin karşısında yer alan Ahrar Fırkası başarılı olamamıştı. Bazı milletvekillerini hem İttihad ve Terakki, hem de Ahrar Fırkası aday gösterdiği, bir de Mahir Said Bey, kendi çabasıyla Ankara'dan seçildiği için Ahrar'a mensup milletvekillerinin sayısı 10 olarak gösteriliyordu²¹.

Meclis açıldığı sırada İttihad ve Terakkili milletvekilleri ise 160 kişi idiler²². Bu durumda İttihad ve Terakki salt çoğunluğa sahipti. Ama, Kanun-u Esasî değişikliği gibi, üçte iki çoğunluk

²⁰ Mehmed Ali Aynî, *Milliyetçilik*, İstanbul, 1943, s. 3 - 5.

²¹ A. Mandelstam, *Le Sort de l'Empire Ottoman*, s. 16.

²² Hüseyin Cahid, *Tanın*, 7 Eylül 1909 ve F. Ahmad - D. A. Rustow, *İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908 - 1918*, s. 258.

aranması gereken konularda gerekli çoğunluğa sahip değildi.

Seçimler yapıldığı ve Meclis açıldığı sırada Sadâret mevkiinde Kâmil Paşa bulunuyordu. Bu, gün görmüş yaşlı devlet adamı seçimlere Ahrar Fırkası'nın İstanbul adayı olarak katılmış, fakat İttihad ve Terakki adayı olup aynı zamanda Ahrar Fırkası tarafından desteklenen Dava Vekili (Avukat) Kozmî Efendi en düşük oy olan 318 oyla milletvekili seçilirken, Kâmil Paşa sadece 18 oy alabilmiş ve Meclise girememiştir.

İşte, İttihad ve Terakki Cemiyeti Paris Şubesi kurucularından, 34 yaşındaki Milâs'lı Halil Bey yasama görevine bu Mecliste başladı. Onun Meclis çalışmalarına ilk katkısı 13 Ocak 1908 (31 Aralık 1324) tarihli önergesiyle olmuştur. O, bu önergesiyle Meşrutiyetin ilânından önce hafiye jurnalleri ile tutuklanan, mahkûm edilen, zindanlara konulan, sürgüne gönderilen «mağdûrın-ı siyaset-in (siyaset mağdurları) bu acıklı durumlarına sebep olan zararlı kişiler hakkında izlenecek yol ile mağdurların geçimlerinin sağlanması için alınması gerekli tedbirler hakkında bir komisyon kurulması ve bir rapor hazırlanmasını istemektedir. Bu düpedüz bir «Meclis Araştırması» istemidir. Ancak, önerge, ilk günlerin acemiliği içinde, bir kanun yapılması istemi gibi yorumlanır, hangi komisyona havale edilmesi gerektiği üzerinde kısa bir görüşmeden sonra tam oylamaya geçileceği sırada, Başkan çoğunluk olmadığını açıklar ve konu başladığı noktada kalır. İşin ilginç yönü, Halil Bey'in önergesini açıklamak ve savunmak için söz almamış olmasıdır¹⁴. Aylar ilerledikçe Meclisteki çalışmaları daha etkili ve bilinçli olmaya başlar, milletvekilleri arasındaki saygınlığı da artar.

İttihad ve Terakki Cemiyeti ile Sadrazam Kâmil Paşa'nın yıldızları hiçbir zaman barışmamıştır. Meclisin açılacağı günlerde, milletvekilleri önce Padişahın yemin etmesi hususunda ısrarlı, Kâmil Paşa ise Abdülhamid'in daha önce, Birinci Meşrutiyet Meclisinde yemin etmiş olduğu için tekrar yemin etmesine lüzum olmadığı görüşündedir. Çoğunluk grubu konuyu Sadrazamla görüşmeye Halil Bey'i memur eder. Kâmil Paşa, «Canım siz ne oluyorsunuz? Bu Meşrutiyeti Padişahımız Efendimiz lütfettiler» der. Halil Bey, anılarında, «Bu cevap bizleri ikaz etmiş, hem de büyük bir sukutu hayale uğratmıştı» diye yazar.

Nihayet, Kâmil Paşa'nın Şubat 1909 başlarında Harbiye Nâzırı Ali Rıza Paşa'yı Mısır Fevkalâde Komiserliği'ne atayarak görevden alması, Bahriye Nâzırı Arif Hikmet Paşa'yı da istifaya davet ederek yerlerinde İttihad-Terakki'ye muhalefetleri ve Abdül-

¹⁴ *Meclis-i Meb'usan Zabıt Ceridesi*, Devre I, İçtima 1, Cilt 1, 1982 basımı, s. 162 - 163.

hamid'e yakınlıkları ile tanınan 2. Ordu Kumandanı Nâzım Paşa ile Bahriye Birinci Ferik'i Hüseyin Hüsnü Paşa'yı getirmesi Cemiyet'le Sadriâzam arasındaki anlaşmazlığı su yüzüne çıkarır. Meclis Başkanlığı'na, Sadriâzâmın Kanun-u Esasî hükümlerine ve Meşrutiyet ilkelerine aykırı görülen bu tutumundan dolayı hakkında istizah (gensoru) açılmasını isteyen birçok önerge verilir. Bunlardan bir tanesinde Halil Bey'in de imzası vardır. Kâmil Paşa, Meclise gelip izahat vermekten kaçınır. İşi Meclis Başkanlığına gönderdiği tezkerelerle geçiştirmek ister. Uzun görüşmelerden sonra, 13 Şubat 1909 (31 Kânunusani 1324) günü Hükümet hakkında güven oyuna başvurulur. Meclis, 8'e karşı 196 oyla Hükûmete güvensizliğini bildirir²⁸.

Aynı günün akşamı Kâmil Paşa istifa eder. Sadârete ertesi günü (14 Şubat 1909) Dahiliye Nâzırı Hüseyin Hilmi Paşa getirilir.

Hükûmetteki tek İttihadçı Nazır, Adliye Nezaretine getirilen Manyasizâde Refik Bey'dir. O, Kâmil Paşa hükûmetinde de Adliye Nâzırlığı yapmıştır. Bununla beraber, Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadâreti ile başlayıp Gâzi Ahmed Muhtar Paşa hükûmetinin kurulduğu 22 Temmuz 1912'ye kadar geçen 3 yıl 5 aylık süre —arada birçok hükûmetler gelip gitmiş olmasına rağmen— İttihad ve Terakki iktidarı dönemi olarak kabul edilir. Bu, İttihad ve Terakki'nin birinci iktidar dönemidir.

Kâmil Paşa'nın Mecliste güvensizlik oyu ile düşürülüp Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadârete gelmesiyle başlayan dönemde iktidar - muhalefet ilişkileri de her geçen gün biraz daha sertleşen bir hava içine girer. Bunun en belirgin iki örneği «Serbestî» gazetesi başyazarı Hasan Fehmi Bey'in katli ve 31 Mart (13 Nisan 1909) ayaklanmasıdır.

Hasan Fehmi Bey, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin amansız bir muhalifidir. 6-7 Nisan 1909 gecesi gazeteden çıkıp evine giderken, Galata Köprüsü üzerinde meçhul bir kişi tarafından tabanca ile vurularak öldürülür ve kaatil yakalanamaz²⁹. Dolayısıyla kamuoyu İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni suçlar. Yüksek öğrenim gençliği galeyana gelir. Halktan bazı kimselerin de katılımıyla gösteriler başlar. Bu kalabalığın başını çekenlerden İs-

²⁸ *Meclis-i Meb'usan Zabıt Ceridesi*, Devre I, İçtima 1, Cilt 1, 1982 basımı, s. 570 - 571 ve s. 590 - 611.

²⁹ İkinci Meşrutiyet dönemindeki siyasal cinayetler ve suikastlar üzerinde çok şey yazılmış ve söylenmiştir. Bunlardan ikisini anmakla yetiniyoruz: Hasan Amca, *Meşrutiyette Vurulan Gazeteciler*, Dünya, 24 Aralık 1959 - 30 Ocak 1960 — Burhan Felek, *Siyasi Cinayetler*, Milliyet, 16 Nisan 1978 - 9 Temmuz 1978.

**tanbul Hukuk Mektebi öğrencisi Burhan Ziyaeddin Efendi —son-
raki yılların ünlü gazetecisi, Şeyh-ül Muharririn Burhan Felek—
bu nümeyişi şöyle anlatır:**

«Hemen kafilenin önündekilere katıldım. Oradan Babıâliye
iki adımlık yere vardık. Taş merdivenlerin önüne dayandık. Baş-
langıçta bir talebe hareketi olan bu kalabalığa civardaki halk da
katılmış, bizim çektiğimiz alay binleri bulmuştu. Önce Sadrıâza-
mın yâveri genç bir teğmen geldi: «Sadrıâzam Paşa Hazretleri
miting heyetinden iki kişiyi kabul edecekler,» dedi. Arkadan bir
ses: «Biz miting değiliz. Biz milletiz, millet! Paşa çıksın dışarıya,»
diye bağırda. Beş dakika sonra Sadrıâzam Hüseyin Hilmi Paşa,
uzun boyu, güzel kır sakalı ve —hiç unutmam— gri renkli, güzel
ve kusursuz redingotuyla avluya çıktı. «Ne istiyorsunuz, evladım.»
diye mülâyim bir sual sordu. Ben başladım: «Paşa Hazretleri, ma-
lûmuâliniz dün gece Serbesti gazetesi başmuharriri Hasan Feh-
mi Bey'i köprü üstünde öldürdüler ve kaatil kaçtı. Köprü gibi iki
tarafı deniz ve iki ucunda polis karakolu olan bir yerden kaatilin
kaçması mümkün değildir. Kaatilin bulunmasını istiyoruz,» de-
dim. Hüseyin Hilmi Paşa: «Derhal kaatilleri buldurur, astırırım!
Siz müsterih olun,» dedi. Biz de, «Yaşa,» diyerek oradan ayrıldık.
Sirkeci'ye inip Muradiye Caddesi'ne, yani sağa saparak, niyetimiz
Ayasofya'da Parlamentoya gitmekti. Bu planı kimin tertip etti-
ğini hâlâ bilmiyorum. Ama, birisi bizi, yani bu büyük kalabalığı
çekip götürüyordu. Yokuşun başına geldiğimiz zaman, Ayasofya
meydanına dönmeden evvel ben şöyle bir arkama baktım, en
azından 25 - 30 bin kişi vardı. Yokuş silme adamla doluydu. Bizim
kafile Ayasofya meydanına geniş bir cepheden girdi. Şimdi yerin-
de park olan, o zamanın parlamento ve sonra Adliye binası iken
yanmış olan «U» şeklindeki binaya yaklaştık ve geldiğimiz zaman
binanın yüksek demir kapılarını kapalı bulduk. Ben önde gittiğim
için demir kapıya ilk yavaşanlardan oldum. Artık, bana kimse
söylemeden bu muazzam protesto kitlesinin sözcülüğünü yüklen-
miştim. Demir kapının arkasında bir subay vardı. Bize ne istedi-
ğimizi sordu. «Meclis Reisini istiyoruz,» dedim. İçeri haber gitti
ve binanın meb'usan kısmı olan birinci katın bir penceresinden
Meclis Başkanı Ahmed Rıza Bey göründü. Ben kendisine, artık
ezberlediğim, Hasan Fehmi Bey'in kaatili bulmaları isteğimizi
tekrarladım. Ahmed Rıza Bey de bana bir Hukuk-u Esasiye der-
si vermeye kalktı. Merhum Fransa'da bulunmuş, yetişmiş oldu-
ğu için hep Fransız İhtilâli'ne ait kelimelerin Türkçelerini kullandığından bize de Fransız İhtilâlinde kullanılan «Citoyens/Vatan-
daşlar» diye hitap ederek: «Vatandaşlar, biliyorsunuz, Polis Mü-
dürü Meclis'e karşı mes'ul değildir,» dedi. Ben de cevap verdim:
«Dahiliye Nâzırı mes'uldür. Ondan kaatilin bulunmasını isteme-

lirsiniz,- dedim. Ben böyle görüşürken parlamentonun ikinci ka-
tındaki Ayân (Senato) pencerelerinden Halil Bey gülerek bakı-
yordu. Bizim kalabalık: «Millet kan ağlarken Ayân Ağası gülü-
yor» diye kükrediler. Halil Bey hemen çekildi⁷.-

Bu olaydan tam bir hafta sonra 31 Mart (13 Nisan 1909)
ayaklanması patlak verir ve kan dökülür⁷. Meb'usan Meclisi Reisi
Ahmed Rıza Bey zannı ile Adliye Nâzırı Mustafa Nâzım Paşa, Ta-
nın gazetesi başyazarı Hüseyin Cahid Bey'e benzediği için de Lazı-
kiyye milletvekili Emir Âdil Arslan Bey sokak ortasında öldürü-
lürler. Görünürde ayaklanmayı başlatan ve yürütenler Avcı Ta-
burlarına mensup çavuşlar ve erlerle onlara katılan bazı sarıklı
Medrese öğrencileridir. Ama onların arkasında Ahrar Fırkası'na
mensup politikacılar, hatta bazı milletvekilleri, Prens Sabahad-
din Bey takımı, İttihad-ı Muhammedi Fırkası, bazı gazeteler ve
yazarlar yer almaktadır. Bütün bu kişileri ve kuruluşları bir ara-
ya getiren tek neden de İttihad ve Terakki'ye olan düşmanlıktır.

Ayaklanma haberleri üzerine Halil Bey ailesini, İzmir İdadi-
sinden hocası, Saruhan (Manisa) milletvekili Mansurîzâde Said
Bey'in Erenköy'ündeki köşküne gönderir, kendisi de İzmir mil-
letvekili Seyyid Bey'le birlikte İstanbul'da bir yerde saklanır. Za-
ten İttihad ve Terakki'li veya ona yakınlığı ile tanınan milletve-
killeri ile bazı Ayân Meclisi üyelerinin her biri, başlarına ne ge-
leceğini bilemedikleri için, bir yerde saklanmışlardır. Bunlar, is-
yanı bastırmak üzere Selânik'ten yola çıkarılan Hareket Ordusu
birliklerinin İstanbul'a yaklaşmakta olduğu haberleri üzerine
gizlice Ayastefanos'a (Yeşilköy) giderek 22 Nisan Perşembe gü-
nü, Yat Kulübü binasında, Meclis-i Umumi-i Milli (Ayân ve Meb'u-
san Meclislerinin Birleşik Toplantısı) halinde toplanırlar. Halil
Bey, bu toplantıdaki görüşmelerin ve kendi konuşmalarının bir
bölümünü anılarına almıştır.

Hareket Ordusu birlikleri 23 - 24 Nisan günlerinden itibaren
İstanbul'a girmeye başlar. Sükün sağlandıktan sonra Meclisler
de tekrar Ayasofya'daki parlamento binasında çalışmaya baş-
larlar.

Meclis-i Umumi-i Milli'nin 27 Nisan 1909 Salı günkü gizli
oturumunda Abdülhamid'in hal'ine ve Veliahd Mehmed Reşad
Efendi'nin cülûsuna karar verilir. Bu toplantıya 240 milletvekili

⁷ Burhan Felek, *İkinci Meşrutiyet ve İttihad - Terakki Cemiyeti*,
Milliyet, 7 Mart 1982 (Alıntı özetlenerek yapılmıştır).

⁸ 31 Mart ayaklanması üzerine geniş bir literatür mevcuttur. En
yeni ve kapsamlı araştırma olarak bk. Sina Akşın, *31 Mart Ola-
yı*, Ankara, 1970, XII + 313 s.

ve 34 Ayân üyesi katılmıştır²⁸.

Bir gün sonra Abdülhamid, Hareket Ordusu Kumandanı Mahmud Şevket Paşa'nın emriyle Selânik'e gönderilir. Meclis bu uygulamayı 27 Nisan'da onaylar.

31 Mart ayaklanmasından sonra gelişen siyasal olaylar içinde Hükümet değişikliklerine de değinmek gerekir. Ayaklanma günü Hüseyin Hilmi Paşa istifa eder. Abdülhamid, yeni hükümeti kurmakla mutemed adamlarından Ahmed Tevfik Paşa'yı görevlendirir. Saltanat değişikliğinden sonra yeni Padişah Mehmed Reşad da Tevfik Paşa'nın görevde kalmasını ister. Buna rağmen Tevfik Paşa'nın sadâreti 21 gün sürer ve bu kez sırtını Mahmud Şevket Paşa'ya dayamış olan İttihad ve Terakki'nin baskısı ile Tevfik Paşa 5 Mayıs'ta istifa eder, yerine ikinci Hüseyin Hilmi Paşa hükümeti kurulur. Ancak, başından geçen büyük bâdireye ve bunca tecrübeye rağmen, İttihad ve Terakki bu ikinci Hüseyin Hilmi Paşa hükümetine bir tek Nâzır verememiştir. Talât Bey ve Cavid Bey gibi ileri gelen bir iki İttihadcının Hükûmete girmesi ancak iki ay sonra (Temmuz 1909) olur.

Abdülhamid'in Selânik'te oturmaya mecbur edilmesinden sonra Yıldız Sarayı boş, daha doğrusu sahipsiz kalmıştır. O kadar ki İstabli Âmire'deki (Padişah Sarayının Ahır) atlar bakımsız ve aç kalırlar²⁹. Ortada kalan kıymetli eşyanın, mücevheratın ve evrakın ise haddi hesabı yoktur. Dolayısıyla duruma Meclisin, Hükûmetin ve Hareket Ordusu Kumandanlığının el koyması gerekir. Hükûmet ve Hareket Ordusu Kumandanlığı, kendi bakımlarından gerekli tedbirleri alırken kurulacak komisyonlarda milletvekillerinden de Meclisçe seçilecek üyelerin bulunması için Meclis Başkanlığına birçok önerge verilir. Bunlardan birisini de Menteşe milletvekili Halil Bey vermiştir³⁰. O, aynı zamanda evrakı tasnif ve tesbit ile görevli komisyonda da görev alır. Ancak evrakın fevkalâde fazla olması nedeniyle tasnif yapılmaksızın ve Mahmud Şevket Paşa'nın isteği üzerine hepsi 230 sandığa doldurularak Harbiye Nezaretine teslim edilir³¹.

Halil Bey, bu görevi sırasında eline geçen bir yazı ile ilgili

²⁸ Gizli oturum görüşmeleri ve Meclis kararı için bk. Ali Cevad, *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuzbir Mart Hâdisesi*, Ankara, 1960, s. 145 - 154.

²⁹ Meb'usan Meclisi Reis Vekili Talât Bey'in (Paşa) Meclisteki sözlerinden. Bk. *Meclis-i Meb'usan Zabıt Ceridesi*, Devre I, İçtima Se-nesi 1, Cilt 3, s. 140 - 141.

³⁰ Aynı kaynak, s. 415 ve devamı.

³¹ Bu konuda Halil Menteşe'nin Meclisteki açıklamaları için bk. Aynı kaynak, Cilt 5, s. 76.

düşüncelerini başka bir yerde, başka bir vesileyle şöyle anlatmıştır:

•31 Mart isyanından sonra Hareket Ordusu İstanbul'a geldi. Sultan Hamid hal'edildi. Sarayın mücevheratını ve evrakını tesbit için Meclisten iki komisyon ayrıldı. Birincisine Halep meb'usu Ali Cenani, ikincisine ben memurdum. Saraya gittik. Öyle bir saray ki her odasında portatif karyolalar vardı. Çünkü Hamid'in nerede yatacağı meçhuldü. Odalarda baştan aşağı camekânlar vardı. Mel'anetinin son zamanlarına ait evrak da orada idi. Harem Ağası Nâdir Ağa: «Hamid, gelen evrakı hangi odada bulunuyorsa oradaki camekânda bırakırdı. diye onun tabiatını anlattı. Gördüm ki açılmamış mektuplar vardı. Maa-zallah evrakın hepsini açsa imiş, içimizden bir çoğu men'fayı boylayacak imişiz. Meselâ Milâs'dan gelmiş benim aleyhimde bir jurnal gördüm. O da açılmamıştı. Eğer açılsaydı, kim bilir, ben ne olacaktım? Burada, Rifad Paşa'nın hafiyelik aleyhinde Sultan Hamid'e yazdığı bir vesikayı gördüm. Şöyle diyordu: «Beni Sadrazam yaptın. Halbuki hafiyelerin iz'acâtından bıktım. Ne evde, ne makamda rahatım. Bunların ne millete, ne de Zât-ı Şahâneye hayırları vardır. Bunlar ilk fırsatta çiftelerini size çevireceklerdir. İrade edin, bunları temizleyelim.» Bunların neşrini Mahmud Şevket Paşa'dan rica ettim, fakat istemedi».

Konu Meb'usan Meclisinde, belli aralıklarla, bazen gizli oturumlarda, uzun tartışmalara yol açar. Hükümet hakkında **geniş soru açılması** istenir, Meclisce görevlendirilenlerden Halep milletvekili Ali Cenani Bey de sert eleştirilere uğrar».

1909 yılı Temmuz ayı içinde İttihad ve Terakki Merkez-i Umûmisinde ve Meclis Grubunda «Siyasi Müsteşarlık»lar kurulması

» *İzmir Erkek Lisesi'nin 50 inci Yılı* (Daha önce de belirttiğimiz gibi bu kitapta sayfalara numara konulmamıştır).

» Yıldız Sarayı'ndaki kıymetli eşya ve mücevheratın akıbeti Birinci Dünya Savaşı'nın Mütareke döneminde de «Yıldız Yağması» gibi sansasyonel başlıklarla yeniden gündeme getirilmiş, hatta Yıldırım Orduları Grubu Kumandanlığından ayrılarak İstanbul'da bulunan Mirilva Mustafa Kemal Paşa'nın (Atatürk) adı da olaya karıştırılmak istenmiştir. Bu konuda 17 Nisan 1919 günü İkdâm gazetesinde çıkan haberle buna Mustafa Kemal Paşa'nın verdiği sert karşılık için bk. Ömer Sami Coşar, *1919'da Mustafa Kemal ve İstanbul Basını*, Milliyet, 22 Mayıs 1968. Ayrıca şu iki yazıda da olayın tümü hakkında yararlı bilgiler vardır: Münir Sirer, *Sultan İkinci Abdülhamid'in Hal'inden Sonra Yıldız'da Tesbit Edilen Servet*, Resimli Tarih Mecmuası, s. 71 (Kasım 1955), — Dr. Sedat Kumbaracılar, *31 Mart Vak'ası ve Yıldız Yağması*, Hayat Tarih Mecmuası (Mayıs 1972).

fikri ortaya atılır. Siyasal Müsteşarlar milletvekilleri arasında seçilecektir. Bu suretle ilerde Nâzır olmaya namzed genç milletvekilleri Devlet işleri hakkında bilgi sahibi olacak ve yetişeceklerdir. Tabii bu gerekçenin arkasında her nâzırın yanına İttihatçı bir Siyasal Müsteşar verme fikri de yatmaktadır”.

Sadrîâzam Hüseyin Hilmi Paşa konuyu Vükela Meclisine getirince Dahiliye Nâzırı Avlonyalı Ferid Paşa bu öneriye şiddetle karşı çıkar. Diğer nâzırlar da ona katılınca öneri kabul edilmez. Ancak Ferid Paşa bu kadarla yetinmeyip sağda solda «Nasıl, dün iyi yapmadım mı? Topunun ağızlarına.....» gibi sözler sarf edip bu sözleri İttihad-Terakki ileri gelenlerinin kulağına gidince istifâ etmek zorunda kalır¹. Onun yerine, İttihad ve Terakki'nin her zaman gerçek lideri olmuş olan Talât Bey getirilir. Talât Bey'in Dahiliye Nâzırı olmasıyla boşalan İttihad ve Terakki Meclis Grubu Başkanlığı'na da Mentеше Meb'usu Halil Bey seçilir.

O zaman, Meclis dışında kalan ve bütün teşkilâtı ile memlekete yayılmış olan İttihad ve Terakkiye sadece ve hâlâ «Cemiyet», bu Cemiyetin Meclis Grubuna da «Fırka» denilmektedir. Hüseyin Cahid Yalçın, ilerki sayfalarda tümünü okuyacağımız, «Halil Bey» başlıklı yazısında şöyle der:

«O, İttihad ve Terakki Fırkası'nın ilk reisidir. Eskiden alıştır-gımız bir tâbir ile, bu onun için biçilmiş bir kaftan idi. Arslan gibi bir gösterişi, her derdi dinlemeye mütehammil sınırları, icabında uzaklara kadar ışıttirebileceği bir sesi ve bütün bunları tetviç etmek üzere, derin, sarsılmaz bir hiss-i selimi vardı».

Halil Bey'in İttihad ve Terakki Meclis Grubu Başkanı olduğu sırada Meb'usan Meclisi, Ayasofya'daki binadan Çırağan Sarayı'na taşınır. Sultan Mehmed Reşad, Meclis Reisi Ahmed Rıza Bey'in ısrarlı isteklerine mukavemet edemeyerek Çırağan Sarayı'nı Heyet-i Ayân ve Meb'usana tahsis etmiştir².

Meb'usan Meclisi, ikinci toplantı yılı çalışmalarına 1 Teşrinisâni 1325 (14 Kasım 1909) Pazar günü Çırağan Sarayı'nda başlar³.

¹ Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İştittiklerim*, Ankara, 1951.

² Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İştittiklerim*, Ankara, 1951, s. 43 - 44.

³ Hüseyin Cahid Yalçın, *Tanıdıklarım: Halil Bey*, Yedigün, C. 7, s. 177 (29 Temmuz 1936), s. 9 ve 25.

⁴ Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İştittiklerim*, Ankara, 1951, s. 41 - 42.

⁵ Çırağan Sarayı, Ayân ve Meb'usan Meclisi olarak kullanıldığı sırada, 10 Ocak 1910 Çarşamba günü, elektrik kontağından çıkan bir yangın sonucu tamamen yanmıştır. Yangınla ilgili bilgiler ve çeşitli söylentiler için bk. Kürşad Ekrem Uykucu, *Çırağan Sarayı*, Hayat Tarih Mecmuası (Ağustos 1967), — Cemal Kutay,

Sadrîâzam Hüseyin Hilmi Paşa, İttihad ve Terakki Cemiyeti ile aralarında çıkan bir anlaşmazlık yüzünden 28 Aralık 1909 gününü istifade eder. Anlaşmazlık konusu Hükümetin «Lynch Şirketi» adında bir İngiliz Şirketine Fırat Nehri üzerinde gemi işletmek imtiyazı vermesinden kaynaklanır. İstifanın İttihad ve Terakki'nin baskısı, hatta tehdidi sonucu gerçekleştiği Cemiyetin ileri gelen simâlarından Babanzâde İsmail Hakkı Bey'in «Yeni Tanin» gazetesinde çıkan şu başyazısından açıkça anlaşılmaktadır:

«Hüseyin Hilmi Paşa istifaya icbar olunuyor, Fırkanın Sadrîâzam aleyhindeki cereyan ve temayülü bir işarettir. Fakat, bu işaret, bilcümle meşrutî hükümetlerde olduğu veçhile haddizâtında bir emir, bir azildir. Pencereden düşmek, düşürülmek ve bazı yerleri incinmek ihtimali olan bir adam âkilâne hareket ediyor, daha evvel merdivenin yolunu tutup kapıdan çıkıyor. Bunun fenalığı, mazarratı nerede?»

Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifasından sonra yeni Hükümeti kurma görevi, gene İttihad ve Terakki'nin isteği ile, Roma Sefiri İbrahim Hakkı Bey'e verilir. Yeni Sadrîâzam, Halil Bey'in anılarında çok överek söz ettiği, İstanbul Hukuk Mektebi'ndeki hocalarından birisidir¹.

Ama, işin asıl ilginç yönü şudur: İbrahim Hakkı Bey, Meşrutiyetin ilânından sonra kurulan Said ve Kâmil Paşa hükümetleri zamanında Maarif Nâzırlığı yapmıştır. Kâmil Paşa 6 Ağustos 1909 günü kurduğu hükümetinde sonradan bir değişiklik yapılarak Maarif Nâzırı İbrahim Hakkı Bey'i Dahiliye Nezareti'ne getirmek istediği zaman İttihad ve Terakki Merkez-i Umumisi Selânik'ten Padişaha çektiği bir telgrafla Dahiliye Nezaretinin «Bir yed-i kâvide» (güçlü bir elde) bulunması gerektiğini ileri süre-

Çırağan Yangınında Sır Perdesi Var mıydı?, Tarih Konuşuyor (Ocak 1969), — Ali Süha, *Çırağan Sarayı*, Hayat Tarih Mecmuası (Mart 1977). Meb'usan Meclisi Reisi Ahmed Rıza Bey'in anılarını 26 Ocak - 19 Şubat 1950 tarihleri arasında Cumhuriyet gazetesinde yayınlamış olan Halûk Y. Şehsuvaroğlu, anılara eklediği bir notta «Ahmed Rıza Bey hâtıralarında Çırağan yangınına da temas etmiş ve bu hâdise hakkında etraflı malûmat vermiştir. Bu kısım, evvelce 17 Aralık 1941 tarihli Akşam gazetesinde neşredildiğinden ayrıca buraya alınmadı» demektedir. İse de Akşam gazetesinin belirtilen sayısında böyle bir yazı yoktur.

- ¹ *Yeni Tanin*, 30 Kânunuevvel 1325 (12 Ocak 1910) ve Tarık Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler*, İstanbul, 1952, s. 178, Not 16.
- ² İbrahim Hakkı Bey'in (Paşa) İstanbul Hukuk Mektebi'ndeki öğretmenliği ile ilgili olarak bir başka öğrencisinin anıları için bk. Sermed Muhtar, *Eski Mekteb-i Hukuk Muallimlerinden İbrahim Hakkı Bey*, Yedigün, C. 3, S. 68 (27 Haziran 1934), s. 11 - 13.

rek onun Dahiliye Nâzırı olmasına itiraz etmiştir". Bu kez ise, sanki sadâretin güçlü bir elde bulunması gerekmezmiş gibi, onun Sadrâzam olmasını istemektedir.

İbrahim Hakkı Paşa kabinesi şu kişilerden oluşmaktadır:

Şeyhülislâm	Çelebizâde Hüseyin Hüsnü Efendi
Adliye Nâzırı	Necmeddin Molla Bey
Şurâ-yı Devlet Reisi	Necmeddin Molla Bey (Vekaleten)
Harbiye Nâzırı	Mahmud Şevket Paşa
Bahriye Nâzırı	Halil İbrahim Paşa
Dahiliye Nâzırı	Talât Bey
Maliye Nâzırı	Cavid Bey
Maarif Nâzırı	Emrullah Efendi
Ticaret ve Nafia N.	Hallaçyan Efendi
Orman, Maadın ve	
Ziraat Nâzırı	Mavrokordato Efendi
Evkaf Nâzırı	Şerif Ali Haydar Paşa

Görüldüğü gibi, bir önceki Hükümette de bulunan Talât ve Cavid Beyler görevlerinde kalmakla beraber Necmeddin Molla ile Emrullah ve Hallaçyan Efendiler gibi üç İttihadçı daha kabineye girmiştir. İttihad ve Terakki Cemiyeti de yayınladığı bir bildiriyile yeni Hükümeti desteklediğini ilân etmiştir⁴.

Ancak, İttihad ve Terakki'nin büyük ümidi Talât Bey, bir taraftan gelişen ve kaynayan olaylar karşısında her gün biraz daha yıpranırken, öte yandan gittikçe sertleşen iktidar-muhalefet ilişkileri içinde muhalefetin boy hedefi hâline gelir ve istifa etmek zorunda kalır. Yerine, İttihad ve Terakki Meclis Grubu Başkanı olan Halil Bey getirilir (19 Şubat 1911). Bu Halil Mentеше'nin yüklendiği ilk Nezâret (Bakanlık) görevidir.

O sırada İmparatorluğun Rumeli'deki eyâletleri cadı kazanı gibi kaynamaktadır. Kuzey Arnavutluk'ta yaşayan Malisorlar devlete başkaldırmışlardır. Dış güçler bir yana, Osmanlı Meb'usan Meclisinde üye olan bazı milletvekilleri bile Arnavutları kışkırtmaktadır⁵.

Hükümet, Padişahın Rumeli'de bir seyahat yapmasının, özellikle Müslüman ahali üzerinde yatıştırıcı ve bağlayıcı bir etki yaratacağı görüşüne varır. Sultan Mehmed Reşad'ın 5 Haziran 1911 günü başlayıp 26 Haziran'da sona eren Rumeli seyahatine Dahli-

⁴ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Ankara, 1952, C. II, Kısım IV, s. 204.

⁵ Süleyman Kâni İrtem, *Meşrutiyette Saray ve Babıdârı*, Akşam, 14 Mart 1939 günü başlayan yazı dizisi içinde 53 No.lu tefrika.

⁶ Arnavutluk olayları için bk. Süleyman Külçe, *Osmanlı Tarihinde Arnavutluk*, İzmir, 1944, 447 s.

liye Nâzırı olarak Halil Bey de katılır⁴⁴.

16 Haziran 1911 Cuma günü Kosova sahrasında, Meşhed-i Hüdâvendigâr'da sayısı yaklaşık yüzbine ulaşan kalabalık bir cemaatle Cuma namazı kılınır⁴⁵. Namazdan sonra Sadrîâzam İbrahim Hakkı Paşa, Padişahın beyannamesini okur. Padişah, bu beyannamesinin sonunda şöyle demektedir:

«Ümid ederim ki bâdema Arnavud evlâdımın cümlesi necâtın kanuna itaatte olduğunu takdir eder, kendilerini bunun hilâfına sevke çalışacak fesedeye ittiba etmezler ve kan gütmeğe âdetini de terk ile haklarını şer' ve kanunda ararlar. Bu suretle, inşallah, daima müreffeh ve mes'ud olurlar ve rıza-i şahânem dahilinde bulunurlar.»⁴⁶

Sultan Reşad'ın bu Rumeli seyahatinden beklenen ve umulan sonuç elde edilmiş midir? Bunun cevabını, kendisi de İttihadçı olup önemli idari görevlerde bulunmuş olan Süleyman Kâni İrtem şöyle verir:

«Padişahı ayaklarına gelmiş addeden Arnavud rüesasının bu tezahürlerdeki samimiyetlerinin derecesi bir buçuk sene sonra Balkan Harbinde anlaşılacaktı. Hem de bütün fecaatiyle».

Halil Bey'in Dahiliye Nâzırı olarak üyesi bulunduğu İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti'nin karşılaştığı bir başka önemli sorun,

⁴⁴ Sultan Reşad'ın Rumeli seyahatine ilişkin haberleri o günlerde yayınlanan basın organlarından izlemek mümkündür. Yabancı basın da seyahate ilgi göstermiştir. Ünlü Fransız dergisi «L'illustration» un 1 Temmuz 1911 tarihli sayısında yayınlanan ve Sultan Reşad'ı Kosova'da bir temel atma töreninde gösteren resimde, göğsü sırmalı elbisesiyle Halil Bey de seçilmektedir. Sultan Reşad'ın sarayında Başmâbeyinci ve Başkâtlıp olarak bulunan Lûtfl Simavî ve Halid Ziya Beylerin hatıralarında da seyahatle ilgili canlı ve renkli bilgiler vardır. Daha yeni bir yayın olarak bk. Osman Öndeş, *Sultan Reşad'ın Donanmayla Seyahati*, Donanma Dergisi, C. 79, S. 454 (Temmuz 1966), s. 38 - 48.

⁴⁵ Halil Bey anılarında bu ziyareten sözederken sadece «Meşhed» der. Bu, konunun yabancıları olanlar için yanıltıcı olabilir. Çünkü İran'da da «Meşhed» adını taşıyan bir kent vardır. «Meşhed-i Hüdâvendigâr» ise Osmanlı Padişahı Murad Hüdâvendigâr'ın Kosova Meydan Muharebesinden sonra bir Sırp tarafından şehid edildiği yerde, sadece iç organlarının gömüldüğü türbenin adıdır. Meşhed-i Hüdâvendigâr için bk. Semavî Eyice, *Kosova'da Meşhed-i Hüdâvendigâr ve Gâzi Mestan Türbesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, C. XII, S. 16 (Eylül 1961), s. 71 - 82.

⁴⁶ Süleyman Kâni İrtem, *Meşrutiyette Saray ve Babıâli*, Tefrika No. 45.

⁴⁷ Aynı yerde.

İtalya'nın bir Osmanlı eyâleti olan Trablusgarp üzerindeki kâbaran istahıdır. 28 Eylül 1911 Perşembe günü İtalya'nın İstanbul'daki maslâhatgüzârı (işgüder) Sinyor Martino, Hükümetinin Trablusgarp ve Bingazi'nin tahliyesi ile İtalya'ya teslimini isteyen notasını Babıâli'ye verir.

Sadrâzam, Vukelâ Meclisini aynı gün, akşam, Dolmabahçe Sarayı'nda toplantıya çağırır ve istifa etmeye kararlı olduğunu açıklar. Harbiye Nâzırı Mahmud Şevket Paşa ve Dahiliye Nâzırı Halil Bey onu istifadan caydırmaya çalışırlar. Onların görüşüne göre önce Meb'usan Meclisini derhal toplantıya çağırarak lüzumlu açıklamalar yapıldıktan sonra, istifa ya da göreve devam konusunda; Meclisin eğilimi belli olunca bir karara varmak gerekir. Ancak İbrahim Hakkı Paşa'yı iknâ edemezler. O, 29 Eylül 1911 Cuma günü istifasını Padişaha sunar⁴.

Süleyman Kâni İrtem, Babıâli'nin Trablusgarp mes'elesinde gafil avlandığını söyler ve bu gafletin derecesini anlayabilmek için İtalyan ültimatomunun alınmasından birkaç saat önce Dahiliye Nâzırı Halil Bey'in imzasıyla bütün vilâyetlere gönderilen şu yazıyı anar:

-İtalya'nın Trablusgarp hakkındaki niyât ve tasavvuratına ve bu tasavvuratı mevkii icraya vaaz için aldığı evzâ ve harekâta dair vuku bulan işâad şimdiye kadar bir şekl-i fiili almamış olduğu gibi bunun mevkii fiile is'al edileceğine dair görülen emârat dahi Hükümeti Seniyece ittihaz ve tevessül olunan tedabir-i siyasiye sayesinde ilk tesirini zâyi etmiş ve büsbütün bertaraf edilmesi memûl bulunmuştur.-

Aynı yazar, daha sonra, İtalyan ültimatomuna karşı Hükümetçe verilen cevabı ele alır ve şöyle der:

-Trablus Vilâyeti'nin uğradığı ihmal eski devrin icaplarına atfedilerek Osmanlı Meşrutiyeti'nin bundan muâteb olamayacağı da zikredildi. Bu son fıkra uğranılan şaşkınlığın bir delili idi. Meşrutiyetten beri üç sene geçmişti. Ecnebi bir devlete karşı bu yolda bir özür göstermenin nefsi tezlilden başka bir şeye medâr olamayacağı aşıkardı. Sırttaki yükü atmak için devr-i sâbıkı mola taşı ittihaz etmek mânasız bir şeydi".-

Hükümetin istifasıyla Halil Bey de Dahiliye Nezaretinden ayrılmış olur ve Meb'usan Meclisi Kanun-u Esasî Encümenî Reisliği'ne seçilir.

- * İbrahim Hakkı Paşa'nın istifanamesi için bk. Mahmud Kemal İnal, *Son Sadrâzamlar*, s. 1776 not 2 ve Tarık Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler*, İstanbul, 1952, s. 232.
- * Süleyman Kâni İrtem, *Meşrutiyette Saray ve Babıâli*, Tefrika No. 54.

Sadarete, tekrar, Ayân Meclisi Reisi Said Paşa getirilir. O, kabine listesini ancak 3 Ekim'de açıklayabilir. Hükümette Musa Kâzım Efendi ve Ürgüplü Mustafa Hayrı Efendi gibi İttihad-Terakki'ye yakınlıkları ile tanınan iki kişi bulunmakla beraber Talât, Cavid, Halil, Emrullah ve Hallaçyan Bey ve Efendiler gibi ileri gelen İttihadçılardan hiçbirisi yoktur.

Bu arada, yeni bir siyasi fırkanın kurulmasıyla İttihad ve Terakki karşısındaki muhalefet cephesi iyice örgütlenmiştir. Bu, 21 Kasım 1911 günü kurulan Hürriyet ve İtilâf Fırkası'dır. Meclis içi ve Meclis dışı muhalefet hemen Hürriyet ve İtilâf çatısı altında toplanmıştır. Eski Ahrar Fırkası'nın son kalıntıları ile Mutedil Hürriyetperverân ve Ahali Fırkası'na mensub milletvekilleri, Rum, Bulgar, Arnavud, Ermeni ve Arab asıllı milletvekilleri ile sarıklı milletvekilllerinden bir çoğu ve nihayet bağımsızlar Hürriyet ve İtilâf'a girmişlerdir. Yeni fırka Meclis dışında da geniş bir destek görmüştür. Giderek ordu içinde beliren bir grup da Hürriyet ve İtilâfın vurucu gücü olarak ortaya çıkmıştır. Millete ve ülkeye büyük zararlar veren İttihad ve Terakki - Hürriyet ve İtilâf çekişmesi bu suretle Kasım 1911'de başlamış, 1914 seçimlerinden sonra ve Birinci Dünya Savaşı sırasında küllenir gibi olmuş, fakat Mütareke'de yeniden canlanarak belirtilerini Kurtuluş Savaşı'nda bile göstermiştir*.

8 Ekim 1911'de kurulan Said Paşa Hükümeti 60 red oyuna karşı 125 oyla Meclisin güvenini kazanmıştır. Buna rağmen, henüz iki ay geçmeden istifa ve Sadâret tekrar kendisine verilmeye de kabinesinde değişiklik yapmak zorunda kalır. Bu Hükümet değişikliği şu nedenlerden ileri gelir: İstanbul milletvekili Rifat Paşa, Paris Büyükelçiliği'ne atandığı için milletvekilliğinden çekilir. Boşalan bu milletvekilliği için İstanbul'da 11 Aralık 1911 (28 Teşrinisani 1327) günü ara seçimi yapılır. İttihad ve Terakki'nin adayı Adliye Nâzırı Memduh Bey, Hürriyet ve İtilâf'ın adayı da Abdülhamid dönemi Sadrazamlarından Tunus'lu Hayreddin Paşa'nın oğlu Tahir Hayreddin Bey'dir. Seçimi bir tek oy farkı ile (195'e karşı 196 oyla) Tahir Hayreddin Bey kazanır. Bu sonuç, İttihad ve Terakki içinde adeta bir panik yaratır. Henüz yeni kurulan bir parti, İttihad ve Terakki'nin en güçlü olduğu sanılan başkent İstanbul'da seçimi kazanırsa onun, teşkilâtını tamamladıktan sonra gireceği genel seçimlerde iktidara gelmesi

* Atatürk, 7 Şubat 1923 günü Balıkesir'de Paşa Camii'nde yaptığı konuşmada «Bu milletin canı siyasi fırkalardan çok yanmıştır» derken şüphesiz, düşmanlık şekline dönüşmüş olan bu İttihad - Terakki ve Hürriyet - İtilâf mücadelesini hatırlatmak istemiştir. Bk. Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. II, s. 97.

kuvvetli bir ihtimal olarak görünmektedir. Şu halde yapılacak iş Meclisi Padişaha feshettirip seçimleri öne almaktan ibarettir. Ancak, daha önce Said Paşa hükümetinde değişiklik yapılarak Hükümetin İttihadçı Nazırlarla takviyesi, ikinci olarak da Kanun-u Esasi'de değişiklik yapılarak Meclisin feshi kararının —eskiden olduğu gibi— Ayân Meclisinin görüşü alınmadan doğrudan doğruya Padişahın iradesine bırakılması planlanır.

Bu planın birinci aşaması kolay gerçekleşir. Said Paşa 30 Aralık 1911 Cumartesi günü istifa eder. Hükümeti kurma görevi gene ona verilir. Bu onun dokuzuncu ve sonuncu sadaretidir. Hükümette görev alan İttihadçı Nazırlar da şunlardır: Said Halim Paşa (Şurâ-yı Devlet), Memduh Bey (Adliye), Hacı Âdil Bey (Dahiliye), Nail Bey (Maliye), Cavid Bey (Nafia), Emrullah Efendi (Maarif), Mustafa Hayri Efendi (Evkaf), Talât Bey (Posta-Telgraf-Telefon). Mahmud Şevket Paşa da Harbiye Nezaretinde kalmıştır. Bu, tam anlamıyla bir İttihad ve Terakki Hükümetidir ve seçimlerde Hükümet gücünü, kaçınılmaz olarak, o partiden yana kullanacaktır.

Planlanan hareketin öteki cephesinde, yani Anayasa değişikliği konusunda ise başarıya ulaşamaz. 16 Aralık'ta Meclise sunulmuş olan değişiklik tasarısı muhalefetin sert tepkisi ve «obstruction-u» (engelleme) ile karşılaşır. 13 Ocak 1912 günü yapılan oylamada 105 red oyuna karşı 125 kabul oyu çıkar. Kabul oyları Meclis üye tam sayısının üçte iki çoğunluğuna ulaşamadığı için tasarı reddedilmiş olur.

Halil Bey, «Meclis memleket için zararlı olmaya başladı ise, Devlet Başkanı onu feshedebilmelidir» görüşündedir.

Bunun üzerine, İttihadçılar, teker teker Ayân üyelerini iknaya çalışıp onlardan kendi istekleri doğrultusunda görüş almayı sağlama bağladıktan sonra, 18 Ocak 1912 günü Padişah'tan Meclisin feshi iradesini alırlar.

O sırada Ayân Meclisi Reisi Gâzi Ahmed Muhtar Paşa'dır. Fesih iradesi çıktıktan sonra Meb'usan Meclisi Reisi Ahmed Rıza Bey de Ayân Meclisi üyeliğine atanır (23 Ocak 1912). Bu suretle, İttihad ve Terakki Cemiyeti ile gittikçe arası açılmakta olan Ahmed Rıza Bey'in gelecek Mecliste tekrar Başkan olmasından da kurtulunmuş olunur.

Yeni Meclisi oluşturacak seçimler Ocak sonu ve Şubat ayı (1912) içinde yapılır. Bu seçim siyasi tarihimize «Sopalı Seçim» adı ile geçmiştir. Hükümetin İttihad ve Terakki hükümeti olması bir yana, mülki idare Amirlerinin hemen hepsi İttihad ve Terakki'nin iş başına getirdiği ya da ümitlerini bu partiye bağlamış kişilerdir. Dolayısıyla her yerde Hürriyet ve İtilâf Fırkası üzerinde büyük bir baskı uygulanır, hatta bazı yerlerde muha-

lefet adayları taşlı, sopalı saldırılara uğrarlar. Gümölcüne'de İttihad ve Terakki militanlarının böyle bir saldırısına uğrayan Dr. Rıza Tevfik'in başı sargılı resimleri gazetelerde yayınlanır".

Seçim sonuçları alındığı zaman ortaya çıkan manzara şudur: 270 milletvekilinden 264'ü İttihad ve Terakki'li ve sadece 6'sı muhalefete mensuptur".

Bu seçimlerde tekrar Mentеше milletvekilliğine seçilmiş olan Halil Bey'in seçim sonuçları hakkındaki yorumu ise şudur: «Ef-kâr-ı umumiye Hükûmet fırkasına muzahir oldu.»

Meclis-i Meb'usan ile Heyet-i Ayân'a tahsis edilen Çırağan Sarayı, 19 Ocak 1910 günü çıkan bir yangın sonucu tamamen yanmış, yangından sonra her iki Meclis çalışmalarını geçici olarak kendilerine ayrılan ayrı ayrı yerlerde sürdürmüşler ve Abdülaziz'in kızlarından Nâzime Sultan'ın Fındıklı'daki Sahilsarayını bağışlamasından sonra da" oraya taşınmışlardır".

1912 seçimlerinden sonra teşekkür eden Meb'usan Meclisi de çalışmalarına Fındıklı'daki bu Sarayda, Padişahın açış konuşmasıyla, 18 Nisan Perşembe günü başlar. Uzak yerlerden seçilen birçok milletvekilinin henüz İstanbul'a gelememiş olması nedeniyle bu açılış birleşimine sadece 98 üye katılır. Çoğunluk olmadığı için başkan seçimi de yapılamaz.

15 Mayıs'ta yapılan seçimde Mentеше Meb'usu Halil Bey 163 oyla Meclis Reisliğine seçilir. Bu onun ilk Meclis Reisliğidir. Son-

" Ugradığı bu saldırı dolayısıyla Tevfik Fikret'in Dr. Rıza Tevfik'e gönderdiği mektup ve yazdığı şiir için bk. Mithad Cemal Kuntay, *Tevfik Fikret ve İnkılâbı*, Ülkü, III. dizi, C. 1, s. 3 (Mart 1947).

" «Sopalı Seçim» diye anılan 1912 seçimleri için, bilinen kaynaklar dışında bk. Les Elections en Turquie. Comment le Gouvernement Ottoman a falsifié le scrutin? Le Caire, 1912, 92 s. — Rashid İsmail Khalidi, *The 1912 Election Campaign in the Cities of Bilad Al-Sham*. International Journal of the Middle East Studies, C. 16, No. 4 (Kasım 1984), s. 461 - 471.

" *Meclis-i Meb'usan Zabıt Ceridesi*, Devre I. İçtima Senesi 2, Cilt 1, s. 607-610.

" Ayasofya'daki ilk Mebusan Meclisi binası İstanbul Adliye Sarayı olarak kullanılırken 3 - 4 Ocak 1933 Pazar - Pazartesi gecesi; 31 Mart ayaklanmasından sonra Meclis-i Umumi-i Milli'nin toplandığı Yeşilköy'deki Yat Kulübü Ocak 1947'de; Çırağan Sarayı 10 Ocak 1910 tarihinde; Fındıklı'daki Meclis-i Meb'usan binası da Güzel San'atlar Akademisi olarak kullanıldığı sırada, 1 Nisan 1948 gecesi yanmıştır. Bu hazin tecelli ile ilgili bir yazı için bk. Mehmedalioğlu, *Meşrutiyet Parlamentosuna Sahne Olan Dört Bina Da Bugün Bir Yangın Harâbesi Hâlinde*, Tasvir, 8 Nisan 1948.

ra iki kez daha seçilecektir.

Seçimleri İttihad ve Terakki, muhalefeti yok edercesine kazanmış ve Meclis'te de, eski deyimle, kâhır bir ekseriyet (ezici bir çoğunluk) elde etmiş olmasına rağmen bu Meclisin ömrü üç buçuk ay sürer ve 5 Ağustos'da yeniden feshedilir. Bu üç buçuk ay içinde, Halil Bey'in hâtıralarına açıklık kazandırmak bakımından, anılması gereken önemli olaylar şunlardır:

İttihad ve Terakki, bir önceki Meclisten geçiremediği Anayasa değişikliğini bu kez, ezici çoğunluğuna dayanarak, Meb'usan Meclisi'nden geçirir (26 Haziran 1912). Ancak ne var ki Meclisin kabul ettiği metnin yasalaşması Ayân Meclisi'nin de kabulünü ve Padişahın tasdikini gerektirdiği, bunlar ise İttihad ve Terakki'nin az sonra iktidardan düşmesi yüzünden gerçekleştirilemediği için değişiklik uzun süre sözde kalır ve ancak İttihad-Terakki'nin ikinci iktidarı döneminde, 28 Mayıs 1914 (15 Mayıs 1330)de kesinlik kazanır⁷.

9 Temmuz 1912'de Harbiye Nâzırı Mahmud Şevket Paşa görevinden istifa eder. Halil Bey, bu konuda anılarında şöyle yazar:

«1328 (1912) senesi Mayıs ve Haziran'ında İstanbul'daki «Halâşkâr Zâbitân» Maltepe'de, şurada burada içtimaa koyulmuşlardı. Mahmud Şevket Paşa merhumun gevşeklik göstermesi ve Arnavudluk'ta bir fırkamız Zâbitânının muhaliflerin dâm-ı iğfa-line düşmesi, ekseriyet Fırkası mehafilinde müşarûnileyhin Harbiye Nezareti'nden çekilmesi lüzumuna dair bir kanaat husule getirmişti. İstifasından bir gün evvel Meclis-i Meb'usandaki ri-yaset odasını teşrif etmişti. Ekseriyet rüesasından birkaç Zât da Paşa'nın vürudunu müteakib geldiler. Merhum onlara hitaben: «Fena yapıyorsunuz! Kimmiş o çapkınlar ki gelip beni makamımdan atacaklarmış? Bırakınız, gelsinler ve görsünler,» demişti. Ertesi gün istifası vukû buldu.»

Halil Bey'in bu sözleri doğru, fakat noksandır.

Hareket Ordusu Kumandanlığından itibaren nüfuzu gittikçe artan ve adeta bir diktatör haline gelmeye başlamış olan Mahmud Şevket Paşa, artık ondan kurtulma zamanının geldiğine inanan İttihad ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumîsi'nin bir tertibi sonucu istifaya mecbur bırakılmıştır. Bunun için Selânik meb'usu Emanuel Karaso Efendi ile İzmit meb'usu İsmail Canbulat Bey'e, Fırka Grubuna, Mahmud Şevket Paşa hakkında bir gensoru önergesi verdirtilmiştir⁸. Önergenin görüşülmesi sırasın-

⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Recal G. Okandan, *Âmme Hukukumuzda İkinci Meşrutîyet Devri*, İstanbul, 1947, s. 111 - 117. 28 Mayıs 1914'de kanunlaşan metin için bk. Tarhan Erdem, *Anayasalar ve Seçim Kanunları*, İstanbul, 1982, s. 19-20.

⁸ Mustafa Ragıp, *İntihabatta Partî İhtirası*, Akşam, 25 Mart 1943.

da Paşa aleyhinde söylenmedik söz bırakılmamıştır. Yapılan eleştiriler de sadece Halaskâr Zabitân hareketini bastırmakta gösterdiği gevşeklikten ibaret değildir. Görüşmelerde Harbiye Nezareti Levazım Dairesi Reisi Topal İsmail Hakkı Paşa'nın yaptığı iddia edilen yolsuzluklar ve Mahmud Şevket Paşa'nın bunlara göz yumduğu da dile getirilmiştir. Grup, Paşa istifa etmezse, gensorunun Meclise götürülmesine karar vermiştir. Bunun üzerine İttihadçı Nâzırlardan bir kısmı Padişahın Başmâbeyincisi Lûtfi Simavî Bey'le Mâbeyin Başkâtibi Halid Ziya Bey'i ziyaret ederek Paşa'yı istifaya ikna etmelerini rica ederler, aksi hâlde onun Mecliste «paçavraya çevrileceğini» söylerler. Daha sonra Adliye Nâzırı Hacı Âdil Bey'le Fırka Grup Reisi İzmir milletvekili Seyyid Bey, 7 Temmuz 1912 (25 Haziran 1328) günü bizzat Mahmud Şevket Paşa'ya giderek onu istifaya davet etmişlerdir”.

Mahmud Şevket Paşa'yı istifa zorunda bırakmakla İttihad ve Terakki, kendi kuyusunu kendi kazmış oldu.

Onun yerine Harbiye Nezaretine, vekâleten, Bahriye Nâzırı Hurşid Paşa getirildi. Ancak o da bir hafta sonra (16 Temmuz 1912) hem Bahriye Nezaretinden, hem de Harbiye Nezareti vekâletinden istifa etti. Ve yeni bir Harbiye Nâzırı bulmak büyük bir sorun hâline geldi. Sadrazam Said Paşa'nın Harbiye Nezaretine getirmek istediği Nâzım veya Mahmud Muhtar Paşalara, Mecliste ve Hükûmetde çoğunluğu elinde bulunduran İttihad ve Terakki'liler —siyasal görüş ayrılıklarını ileri sürerek— itiraz ediyorlar, Abdullah Paşa ise kendisi «izhar-ı acz» ediyordu.

Said Paşa, «Harbiye Nezaretine bir Miralay (Albay) getiririm; işlere ben bakarım» derse de bu görüşünü de İttihad ve Terakki'ye kabul ettiremez.

Henüz Harbiye Nezaretine bir atama yapılamadan, Maliye Nâzırı Nâil Bey de istifa eder. Bu suretle bir hükûmet buhranı ortaya çıkar.

Öteyandan, Trablusgarp savaşı kanayan bir yara gibi devam etmekte, Arnavutluk'taki başkaldırma olayları tırmanma göstermekte, Ordu içinde İttihad ve Terakki'ye muhalif subayların oluşturduğu «Halaskâr Zabitân Grubu»-nun cür'eti gittikçe artmakta, Osmanlı İmparatorluğu'nun Rumeli'de komşu olduğu devletler (Karadağ, Sırbistan, Bulgaristan, Yunanistan) arasında «Devlet-i Âliye-i Osmaniye» aleyhine yakınlaşma ve birleşme

” Bu konuda Lûtfi Simavî ve Cavid Beylerin, Şeyhülislâm Cema-leddin Efendi ile Mahmud Muhtar Paşa'nın anılarından derlenmiş bilgiler Mahmud Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, s. 1871 ve devamında verildiği gibi Ziya Şakır'ın *Mahmud Şevket Paşa* adlı kitabında da gerekli bilgiler vardır.

haberleri gelmektedir.

Meclisin dışında kalmış olan muhalefet ise her taraftan Hükümetin çekilmesini isteyen telgraflar ve mektuplar yağdırmaktadır. İzlenen politika yüzünden İttihad ve Terakki içinde bile çözümler görülmektedir.

Bu durum karşısında Said Paşa, Meclis'ten güven oyu istemek ihtiyacını duyar. Hükümet adına konuşan Hariciye Nazırı Mustafa Asım Bey, «Balkan hükümetleriyle münasebetlerimiz pek samimi devam ediyor!» dedikten sonra sözlerine şunları ekler: «Bu Devletin âtisinden imanım kadar eminim. Dünyada hiçbir düşmandan korkmamalıdır. Fakat dahildeki tefrika karşısında titremelidir».

Meclis, 4 red oyuna karşı 194 oyla Said Paşa Hükümetine güvenini bildirir.

Fakat Said Paşa, güven oyu aldıktan bir gün sonra (16 Temmuz 1912, Salı) istifa eder».

Halil Bey, bu istifa karşısındaki hayretini şöyle dile getirir:

«Said Paşa istifasını verip evine çekilmişti. Bunu işitir işitmez hemen telefonda Talât'ı buldum: «Ne oluyor? Bu ne haldir?» dedim. «Said Paşa istifa edip, çekilip gitti» dedi. «Canım iki gün evvel Meclisten itimad alan bir Sadrıâzam Meclise, hattâ Reisine de bir kelime söylemeksizin nasıl çekilip gider? Gel evine gidelim, vazgeçirelim» dedim.»

Said Paşa istifasını bildirmek üzere huzura çıktığında Padişah'ın ona «Niçün istifa ettiniz? Size itimadları vardı» demesiyle, «Onların bana itimadları vardı, ama benim onlara itimadım yoktu» cevabını verir».

Onun istifası 3 yıl 5 aydır süren İttihad ve Terakki iktidarının da sonu olur. Said Paşa kendisini kurtarmış, fakat İttihad ve Terakki'yi feda etmiştir.

Yeni Hükümet 22 Temmuz Pazartesi günü Ayân Meclisi Reisi Gâzi Ahmed Muhtar Paşa tarafından kurulur. Bu hükümet, ilân edilen hükümet listesinde üç eski Sadrıâzamanın bulunması nedeniyle «Büyük Kabine», Bahriye Nezaretine Sadrıâzamanın oğlu

* Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. II, Kısım 1, s. 275 ve T.Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, s. 349, not 23. Asım Bey'in bu sözleri çoğu zaman «Balkanlardan imanım kadar eminim» şeklinde söylenmiş gibi yansıtılmış ve eleştirilere uğramıştır. 1936'da hayatta olan Asım Bey'le yapılan bir röportaj için bk. *Yedigün*, C. 7, S. 162, s. 19 - 22.

* İstifaname metni için bk. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, s. 232.

* Mahmud Kemal İnal, *Son Sadrıâzamlar*, s. 1089.

Mahmud Muhtar Paşa'nın getirilmiş olması nedeniyle de «Baba - Oğul Kabinesi» diye adlandırılmıştır. İlan edilen hükümet listesi şudur⁴:

Şeyhülislâm	Cemaleddin Efendi
Şurâ-yı Devlet Reisi:	Sadri Esbak Kâmil Paşa
Adliye Nâzırı	Sadri Esbak Hüseyin Hilmi Paşa
Dahiliye Nâzırı	Sadri Esbak Avlonyalı Ferid Paşa
Harbiye Nâzırı	Şurâ-yı Askeri Azâsı Nâzım Paşa
Bahriye Nâzırı	Nâzır-ı Esbak Mahmud Muhtar Paşa
Hariciye Nâzırı	Ayândan Gabriel Noradonkyan Efendi
Maliye Nâzırı	Nâzır-ı Esbak Ziya Paşa
Maarif Nâzırı	Müsteşar-ı Nezaret Said Bey
Nafia Nâzırı	Şurâ-yı Devlet Mülkiye Dairesi Reisi
	Damad Mehmed Şerif Paşa
Ticaret ve Ziraat N.	Viyana Sefir-i Sabık-ı Mustafa
	Reşid Paşa
Evkaf Nâzırı	Meb'usan Reis-i Sânisî
	Mehmed Fevzi Paşa
Posta ve Telgraf N.	Maliye Nâzır-ı Esbâkî
	Hüseyin Sabri Bey

Gâzi Ahmed Muhtar Paşa hükümetinin karakteri üzerinde Süleyman Kâni İrtem şu tahlili yapmaktadır:

«Büyük Kabine bir fırka kabinesi değildi. Vakıâ meydanda hükümeti İtilâfçıların idare ettikleri zannolunuyordu. Bu zan İttihadçıların çekilmiş olmasıyla Hürriyet ve İtilâftan başka hükümetle münasebeddar siyasi bir fırka kalmamasından ve bu fırkanın hassaten Kâmil Paşa vasıtasıyla kabine üzerinde müessir olmaya çalışmasından ileri geliyordu. Hakikatte bu Büyük Kabine siyasetin doğurduğu bir «galat-ı tabiat» (doğa yanlışlığı) idi. İttihadçı hiç değildi. Bazı azası Hürriyet ve İtilâfa meyyal olsa da heyet-i umumiyesiyle İtilâfçı sayılamazdı. Hele kendisini terkip edenlere bakılırsa bir İtilâfçılar Kabinesi olmaktan son derecede uzaktı. Gâzi Muhtar Paşa hiçbir fırkaya, gruba mensup değildi.

“ «İlan edilen liste» demekten maksadımız Hükûmette görev kabul etmeme veya istifa gibi nedenlerle hemen bazı değişiklikler olmasından ileri gelmektedir. Hükûmet kurulduğu sırada Avlonyalı Ferid Paşa Avrupa'dadır. Bu sebeple Dahiliye Nezaretini ve kâleten Sadrîâzam üstlenmiştir. Fakat Ferid Paşa dönünce nezaret kabul etmez. Dahiliyeye Maliye Nazırı Ziya Paşa, Maliyeye de Abdurrahman Vefik Efendi getirilir. Bir süre sonra Ziya Paşa istifa eder, yerine Selânik Vâllisi Dâniş Bey atanır. Hükûmet listesi verilirken eski san ve deyimler olduğu gibi bırakılmıştır.

Kamil Paşa İtilâfçıların «dâhi-i siyasisi» idi. Nâzım Paşa da, onlarca, kuvvetlerini temsil ediyordu. Hüseyin Hilmi ve Mahmud Muhtar Paşalar kabinede, lüzumsuz yere, İttihad ve Terakki'nin mümessili sayılıyorlardı. Dâniş Bey'in de rengi belli değildi. Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi, Hürriyet ve İtilâfa meyyal olsa bile, şiddetli tenkil tedbirlerine tarafdâr görünmüyordu. Kabinede tecanüs yoktu, program yoktu. Meb'usan Meclisinde ekseriyet İttihad ve Terakki meb'uslarında idi. Bu ekseriyet, bu sırada memleketin sükûna muhtaç olduğunu düşünerek mes'ele çıkarmak istemiyordu. İki sadaretini de İttihad ve Terakki'ye medyun olan Adliye Nâzırı Hüseyin Hilmi Paşa'nın bütün tahriklerine ve meydana okumalarına aldırmayarak Büyük Kabine'den itimad reyini esirgemedi“¹..

Büyük Kabine kurulduğu sırada, Meb'usan Meclisi Reisi Halil Bey, yaz mevsimini ailesiyle birlikte Erenköy'de kira ile tuttuğu bir köşkte geçirmekte idi. Temmuz sonlarına doğru bir akşam üzeri, köşke gelen meçhul bir kişi —ki sonradan bunun Halâskâr Grubundan Mülâzım Salih Efendi olduğu anlaşılmıştır— «Bey-e verilmek kaydıyla evde çalışan Bolulu ahçıya bir mektup bırakır. Bu, Halâskâr Zabitan Grubunun“ Halil Bey'e hitaben yazılmış tehdit mektubudur. Kapsamında yer alan sözlerle daha da ürkütücü bir hava vermek için, mektup kırmızı mürekkeple yazılmıştır“².

Halil Bey bu mektubu Meclisin 25 Temmuz Perşembe günkü birleşiminde riyaset kürsüsünden okur ve sonra ayağa kalkarak, «Millet Meclisi Reisi bersâbık kanunî ve vatanî vazifesini serbest olarak ifa edeceğini muvacehe-i millette ilân eder» der.

Bu sözler üzerine milletvekilleri ayağa kalkarak Reislerini uzun uzun alkışlar ve hükûmetin gelip izahat vermesini isterler. Kürsüye gelen Harbiye Nâzırı Nâzım Paşa şöyle konuşur:

«Bunun ahvâl-i müessifeden olduğuna şüphe yoktur. Fakat şu da sâbittir ki Meşrutiyet'in ilânından beri böyle bir oyuna girildi, blöfler filân yapıldı. Bu da o kabildendir. Ne yapalım ki bu

¹ *Meşrutiyet'te Saray ve Babıdî, Tefrika No. 80.*

² Gâzi Ahmed Muhtar Paşa Hükûmeti, 30 Temmuz 1912 günü, 9 çekimser, 45 red oyuna karşı 113 kabul oyu ile güven kazanmıştır.

³ Tarrık Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, 1984 basımı, C. I. s. 329, not 73.

⁴ Halaskâr Zabitan Grubu için bk. Tunaya, *anılan kitap*, s. 313 - 350.

⁵ Mektubun kırmızı mürekkeple yazılmış olduğu ve Bolu'lu ahçıya verildiği hakkında bilgi *Oğlunun Kaleminden Halil Menteşe'nin Hâtıraları* başlıklı yazı dizisinden alınmıştır. *Hayat Dergisi*, Tefrika 6.

hale gelindi...•

Nâzım Paşa, bu sözleriyle Meclise ve orada çok büyük çoğunlukta bulunan İttihad ve Terakki'ye Meşrutiyetten beri yaptığınız şeyleri şimdi size karşı yapıyorlar, demek istemektedir.

Gâzi Ahmed Muhtar Paşa hükümetinin, büyük çoğunluğu İttihad ve Terakki'nin elinde bulunan bu Meclisle çalışamayacağı daha ilk günlerde ortaya çıkar. Hükümetin eğilimi zaten Meclisin feshi yönünde olmakla beraber Hürriyet ve İtilâf Fırkasından ve Prens Sabahaddin Bey taraftarlarından gelen baskılar yoğunlaşınca soruna acele bir çözüm yolu bulmak gerekir. Bunun en kestirme yolu Ayân Meclisinden bir tefsir kararı alıp Meclisi feshettirmektir. Ayân, 4 Ağustos Pazar günü yaptığı ve Sadrîâzamın da katıldığı gizli oturumda 1 çekimser, 5 red oyuna karşı 28 oya Hükümetin isteği doğrultusunda bir karar alır ki özü şudur: Bir önceki Meclis, dört yıllık yasama dönemini tamamlamadan feshedilmiş olduğu için sonraki Meclisin görevi de eski sürenin tamamlanmasıyla sona erer. Şu hâlde Meclisin feshi cihe-tine gidilmesinde Anayasanın sözüne ve ruhuna aykırı bir husus yoktur”.

Ayânın bu tefsir kararını alan Ahmed Muhtar Paşa aynı günün akşamı Padişah'tan da fesih iradesini alır ve her iki Meclisin Başkanlarına birer telgraf çekerek Meclisleri 5 Ağustos günü saat 13'de toplantıya çağırma-larını ister.

Bu telgrafı alan Halil Bey, İstanbul'da bulunan bütün milletvekillerine ayrı ayrı telgraf çekerek onları Sadrîâzamanın iste-diği saatte değil de sabah saat 9'da toplantıya çağırır.

Birleşim açılınca toplantının sebebini kısa bir konuşmayla” açıklar ve sözü Selânik milletvekili Cavid Bey'e verir. Cavid Bey uzun konuşmasının sonunda Hükûmete güvensizlik oyu verilerek Meclisin süresiz tatile girmesini teklif eder. Bu önerinin kabulünden sonra milletvekillerinin hemen hepsi dağılırlar.

Saat 13'de Meclise gelen Sadrîâzam, Padişahın fesih iradesi-ni hazır bulunan sadece 11 milletvekiline karşı okur. Bu suretle İkinci Meşrutiyetin ikinci Meclisi kapanmış, Halil Bey'in Meclis Reisliği de sona ermiş olur. Ancak, o, sabahki oturumun kapanmasından sonra Saraya giderek Padişahla görüşmek ister, Padişah onu bir bahane ile kabul etmeyince de bir telgraf çekerek, -feshin Meşrutiyete ve Kanun-u Esasîye indirilmiş bir darbe olduğunu, Meclisin Hükûmete güvensizlik oyu verdiğini, meşru bir Hükûmet kurulunca tekrar toplanmak üzere çalışmalarına süre-

” Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. II, Kısım 1, s. 294.

” Halil Bey'in konuşması için bk. Hikmet Bayur, *anılan kitap*, s. 296.

siz ara verdiğini» bildirir⁶.

Gene bu 5 Ağustos günü ikinci bir Hatt-ı Hümayûn daha çıkar ve akşama doğru Sadrazamın eline geçer. Sultan Reşad bu ikinci Hatt'ında hem Hükûmete olan itimadını beyan etmekte, hem de geçen olaylardan dolayı teessüflerini bildirmektedir. Korumuzla ilgili bölümü şöyledir:

«Heyet-i Meb'usanın Heyet-i Vükelâ hakkında anılgıyab (yokluğunda) itihâzı karar ettiği, Meb'usan Reis-i sâbıkı tarafından bildirilip muhalif-i Kanun ve Meşrutiyet olan bu hareket nezd-i şahânemde teessüfû mucib olmuştur. Heyet-i Vükelâmız hakkındaki itmad-ı hümayunum berkemal olduğu gibi sevgili milletimin de emniyet ve muhabbeti derkâr olduğundan...»⁷.

Meclisin dağılmasından sonra, Ahmed Muhtar Paşa hükûmetinin iktidarını sürdürebilmesi için dayanacağı iki güç kalmıştır: 1) Padişahın güveni, 2) Hürriyet ve İtilâf Fırkası.

Aslında bunların ikisi de güç değil, güçsüzlük kaynağı idi.

Meşrutiyet'le yönetilen ülkelerde Hükûmetlerin, hükümdarın değil, Parlamantonun güveni ile işbaşında kalabileceği ilkesi bir yana, Sultan Reşad ancak protokol gereklerini yerine getiren bir «kukla», bir «gölge» idi.

Ötekine gelince; «Hürriyet ve İtilâf, çok karışık ve güvenilir bir örgüt idi. Birçok üyeleri ve bazı gazeteleri Hükûmete karşıydı. Ve bunların bir çoğunun mayaları, 1918 Bırakışmasından sonra açığa vurulduğu gibi, kötü idi.»⁸

Gâzi Ahmed Muhtar Paşa hükûmeti, «âciz» ile «kötü» arasında, doğal olarak, kötünün etkisi altında kaldı.

İttihad ve Terakki'li oldukları ya da onun iktidarı döneminde göreve getirildikleri için yüksek dereceli memurların, valilerin, mutasarrıfların, kaymakamların değiştirilmeye başlanmasından sonra sıra İttihadçı bakanlara, milletvekillerine ve yazarlara gelir. Bu yüzden birçok ileri gelen İttihad'çı, Talât Bey'in karşı çıkmasına rağmen⁹ yurd dışına kaçır. İttihad ve Terakki'nin İstanbul'da bulunan Merkez-i Umumisi de gene Selânik'e nakledilir.

⁶ Hikmet Bayur, *anılan kaynak*, s. 301.

⁷ Recal G. Okandan, *Âmme Hukukumuzda İkinci Meşrutiyet Devri*, s. 129.

⁸ Tırnak içindeki cümle Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. II, Kısım 1, s. 302'den alınmıştır.

⁹ Talât Bey (Paşa) *Sabah* gazetesinde yayınlanan demecinde şöyle diyordu; «Vatanını benimsemiş, milletin saadet ve terakkisini en büyük emel ittihaz etmiş olanlar hayat endişesiyle vatan ve millettten ayrılarak Avrupa'ya kaçmazlar». Bk. Hikmet Bayur, *anılan kaynak*, s. 303. Hazin tecelli, Talât Paşa da Birinci Dünya Savaşı sonunda yurd dışına kaçmıştır.

8 Ekim'de Karadağlıların sınırı geçip Türk karakollarına saldırmasıyla Balkan Savaşı patlak verir. Osmanlı orduları her tarafta yenilgiye uğrar. 8 Kasım'da Bulgarlar Çatalca savunma hattına dayanmışlardır. Savaşın bu şekli alması üzerine Almanya, Fransa ve İngiltere, Osmanlı hükûmetine başvurarak İstanbul'a savaş gemileri göndermek istediklerini bildirip Çanakkale Boğazı'ndan geçiş izni isterler". Gelen gemiler içinde Almanların ünlü Goeben kruvazörü de vardır.

Ekim sonları veya Kasım başında bir gün, Halil Bey eski Evkaf Nâzırı Ürgüplü Hayri Efendi'nin Erenköy'ündeki köşkünde misafir olarak bulunduğu sırada, İstanbul Polis Müdürlüğü siyasî kısmından gelen memurlar Hayri Efendi'yi alıp götürürler. Halil Bey'in de orada olduğunu bilseler, şüphesiz onu da tutuklayıp götürceklerdir. Bu olay üzerine Halil Bey de saklanmak ve kaçmak ihtiyacını duyar. Önce İstanbul meclüsü Zohrap Efendi'nin Ayazpaşa'daki evinde saklanır. Birkaç gün sonra, bir gece, Alman Sefarethanesine iltica eder. Oradan, Dolmabahçe önünde demirli bulunan Goeben zırhlısına götürülür ve gene bir Alman gemisiyle Köstence'ye, oradan da Bükreş ve Viyana üzerinden Paris'e gider".

Hüseyin Cahid Yalçın şöyle yazar: "1912'de İstanbul'da Büyük Kabine, büyüklüğünü kanunsuz tevkifat yaparak, rastgeldiğini Bekiraga Bölüğüne tıkmakla gösterdiği bir sırada, Halil Bey de Avrupa'ya kaçanlardandı. Bir gün, onun da Viyana'ya geldiğini gördüm. Acele ile başına geçirdiği küçük şapkası hâlâ gözümlün önünde sallanır".

Halil'den başka Dr. Nâzım, Rahmi ve Cavid Beyler de Paris'tedirler. Cavid Bey'i de Fransız Sefarethanesi kaçırmıştır.

İstanbul'daki tutuklamalar ise Gâzi Ahmed Muhtar Paşa hükûmeti çekilip yerine Kâmil Paşa hükûmeti kurulduktan (29-30 Ekim 1912) sonra dahi, hatta daha şiddetle, devam etmektedir. Tutuklanıp Divan-ı Harbe sevk edilen isim yapmış İttihadçılar veya onlara yakınlığı ile tanınan kimselerden bazıları şunlardır: 1 — Esbak Trabzon Vâlisi Süleyman Nazif, 2 — Dr. Abdullah Cevdet, 3 — Eski Edirne milletvekili Faik (Kaltakkıran), 4 — Eski Afyonkarahisar milletvekili Rıza Paşa, 5 — Eski Aydın milletvekili Ubeydullah (Hatipoğlu), 6 — Eski İstanbul milletvekili Sa-

" Süleyman Kâni İrtem, *Meşrutiyet'te Saray ve Babıdâli*, Tefrika No. 83.

" Halil Bey'in saklanması ve yurd dışına kaışı ile ilgili ayrıntılar oğlu Nahid Mentеше'nin daha önce anılan hatıralarından alınmıştır.

" *Yedigün*, C. 7, S. 177, s. 9.

İlah Cimcoz, 7 — Dr. Hüseyin Suad (Yalçın), 8 — Tanin gazetesi yazarlarından Muhiddin (Birgen), 9 — Yazar Enis Avni (Aka Gündüz), 10 — Eski İzmit milletvekili İsmail Canbulat.

Bunlardan İsmail Canbulat Bey, kendisini tutuklamaya gelen Askerî İnzibat Memuru Nizameddin Efendi'yi tabanca ile vurarak öldürür. Yakalanır, Divan-ı Harp tarafından ölüme mahkûm edilir, fakat Bekirâğa Bölüğünden kaçır ve bir daha bulup yakalanamaz.

Talât Bey, önce Tokatlıyan Otelinde tavan arasındaki bir odada, sonra Sahib Molla'nın Paşabahçe'deki korusu içinde, küçük bir bekçi kulübesinde saklanır ve İttihad ve Terakki Cemiyetini oradan idare etmeye, ayakta tutmaya çalışır.

Halil Bey, Balkan Savaşı'nın son günlerinde, Kâmil Paşa hükûmeti zamanında ve Babiâli baskını sırasında Paris'tedir. İstanbul'a, Mahmud Şevket Paşa hükûmeti kurulduktan sonra, 1913 yılı Şubat'ı içinde döner.

Babiâli baskınından sonra, 23 Ocak 1913 Perşembe günü kurulan Mahmud Şevket Paşa Hükûmetinin üyeleri şunlardır:

Şeyhülislâm	Fetvâ Emîni Mehmed Esad Efendi
Şurâ-yı Devlet Reisi :	Ayân azası Prens Said Halim Paşa
Adliye Nâzırı	Selânik eski valisi İbrahim Bey
Harbiye Nâzırı	Sadriâzam Mahmud Şevket Paşa (Vekâleten)
Bahriye Nâzırı	Çürüksulu Mahmud Paşa
Dahiliye Nâzırı	Hacı Adil Bey
Hariciye Nâzırı	Eski Atina Sefiri Ahmed Muhtar Bey (Vekâleten)
Maliye Nâzırı	Divan-ı Muhasebat Reisi
Maarif Nâzırı	Menemenlizâde Rifat Bey
Nafia Nâzırı	Saruhan eski Mutasarrıfı
Ticaret ve Ziraat N.	Ahmed Şükrü Bey
Evkaf Nâzırı	Ayân azası Besarya Efendi
Posta - Telgraf N.	Eski Dahiliye Nâzırlarından Mehmed Celâl Bey
	Eski Evkaf Nâzırı Ürgüplü Hayri Efendi
	Maliye Nezareti Müfettişlerinden Osman Efendi

Kısa bir süre sonra Hükûmette şu değişiklikler olur: Said Halim Paşa Hariciye Nezaretine, eski Sadriâzam Said Paşa Şurâ-yı Devlete, Talât Bey de, Hacı Adil Bey'in yerine, Dahiliye Nezaretine getirilir.

Halil Bey, Paris'te iken bazı Fransız siyaset adamları ile görüşmüştür. İstanbul'a gelir gelmez Sadrazam Mahmud Şevket Paşa'yı ziyaret ederek ona Fransız Sosyalist Partisi liderlerinden Jean Jaurès'den duyduğu, Avrupa'da Türkiye ve Türkler aleyhine başlatılan Ermeni propagandası hakkındaki bilgileri aktarır ve Osmanlı vatandaşı Ermenilerin yaşadığı Doğu Anadolu illerinde geniş bir ıslâhata girişilir, bu işlerin başına da İngiliz uzmanlar getirilirse ortalığın yatışacağını, ayrıca İngiltere'nin bir Rus saldırısı karşısında bizi savunmak zorunda kalacağını sözlerine ekler. Babıâli, Londra Sefiri Tefik Paşa vasıtasıyla İngiliz Hükûmetine başvurur. Ancak, işler hiç de umulan ve beklenen yönde gelişmez. Tam aksine, sanki Babıâli'nin başındaki gaileler azmış gibi onlara bir yenisi eklenir. İstanbul'daki görüşmeler, Mahmud Şevket Paşa katledilip Said Halim Paşa, Sadrazam olduktan sonra da devam eder ve 8 Şubat 1914 tarihli Osmanlı - Rus anlaşması ile sonuçlanır.

Profesör Hikmet Bayur, bu tutumlarından dolayı, Halil Bey dahil, Osmanlı devlet adamlarını sert biçimde eleştirmektedir. Sözleri şöyledir:

“Osmanlı devlet adamlarının, bilhassa Sadrazam Mahmud Şevket Paşa ile Talât ve Halil Bey'lerin en büyük anlayışsızlık ve yanlışları, İngiltere'ye, coğrafi durumu dolayısıyla kesin olarak müessir olamayacağı bir bölgede, Doğu Anadolu bölgesinde, üstün bir durum sağlamakla onun tamah ederek 1907'den beri resmen dostu ve anlaşığı olan Rusya ile bozuşmayı göze alacağını sanmış olmalarıdır.”.

Bu arada Mahmud Şevket Paşa, 11 Haziran 1913 günü, Harbiye Nezaretinden çıkıp Babıâli'ye gelirken yolda uğradığı suikast sonucu hayatını kaybetmiştir. Aynı gün Said Halim Paşa Sadâret Kaymakamı (Başbakan Vekili), ertesi gün de Sadrazam tayin edilmiştir. Halil Bey de Hükûmete Şurâ-yı Devlet Reisi olarak girer. Hükûmet listesi şöyledir:

Seyhülislam
Şurâ-yı Devlet
Adliye
Harbiye
Bahriye
Dahiliye
Hariciye
Maliye
Maarif

Mehmed Esad Efendi
Halil Bey
İbrahim Bey
Ahmed İzzet Paşa
Çürüksulu Mahmud Paşa
Talât Bey
Said Halim Paşa (Vekâleten)
Menemenlizâde Rifat Bey
Ahmed Şükrü Bey

* Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. II, Kısım 3, s. 2 ve 18 - 190.

Nafia
Ticaret ve Ziraat
Evkaf
Posta - Telgraf

Osman Nizami Paşa
Süleyman El Bustanî Efendi
Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi
Osman Efendi

Halil Bey, daha önce, İttihad ve Terakki Meclis Grubu Başkanlığı, İbrahim Hakkı Paşa hükümetinde Dahiliye Nâzırlığı ve 1912 seçimlerinden sonra kurulan Meb'usan Meclisinin Reislîği gibi önemli devlet hizmetlerinde bulunmuştur. Onun bu hizmetleri, İttihad ve Terakki'nin 14 Şubat 1909'da Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadâretiyle başlayıp 16 Temmuz 1912'de Said Paşa'nın istifasıyla sona eren ve 3 yıl 5 ay süren birinci iktidar dönemine rastlar.

İttihad ve Terakki'nin ikinci iktidar dönemi ise Babıâli başkını (23 Ocak 1913) ile başlamış ve 5 yıl 9 ay sürdükten sonra Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı İmparatorluğu için yenilgiyle sonuçlandığının anlaşılması üzerine Ekim 1918 başlarında Talât Paşa'nın istifası ile sonuçlanmıştır. Bu dönemi içinde de Halil Bey, sırasıyla, Şura-yı Devlet Reislîği, ikinci kez Meclis Reislîği, Hariciye Nâzırlığı, Talât Paşa hükümeti zamanında tekrar Şura-yı Devlet Reislîği ve vekâleten Adliye Nâzırlığı ve Ahmed Nesimi Bey'e vekâleten birçok kez Hariciye Nâzırlığı yapar.

Onun kişiliği ve yüklendiği hizmetler açısından ilginç olan yön, saydığımız bu görevleri dışında da onun hemen bütün önemli iç ve dış politika sorunlarının çözümü için görevlendirilmiş olmasıdır. Bu, onun, ılımlı ve uzlaştırmacı tabiatının yanı sıra, Fırka ve Hükümet içinde daima Talât Bey (Paşa) ile kader birliği yapmış olmasından kaynaklanmıştır. O, her zaman Talât Paşa'nın destekçisi ve müşaviri olurken, Talât Paşa da onun kişiliğinde her türlü Devlet hizmetlerini emanet edebileceği sadık bir yardımcıya sahip olmuştur. O kadar ki, bu işbirliği sonucunda ve Birinci Dünya Savaşı'na doğru gidildiği günlerde, Halil Bey İttihad ve Terakki -triumvirat-sına, yani Talât, Enver ve Cemal Paşalar üçlüsüne dördüncü adam olarak katılmıştır. Hatta denilebilir ki Cemal Paşa'nın 4'cü Ordu Kumandanı olarak uzun süre İstanbul'dan uzak kaldığı günlerde -triumvirat-, Talât ve Enver Paşalarla Halil Bey'den oluşmuştur.

Halil Bey, Şura-yı Devlet Reisi olarak yaptığı ve başlattığı çalışmalarını anılarında anlatmaktadır. Bu nedenle bunlar üzerinde ayrıca durmuyoruz".

" Şura-yı Devlet'in (Danıştay) tarihçesi ve geçirdiği evreler için bk. İsmail Hakkı Görell, *Devlet Şûrası* (Şura-yı Devlet - Danış-

→

Halil Bey'in de üyesi bulunduğu Said Halim Paşa hükümetinin iç politika bakımından karşılaştığı ilk ve en çetin sorun, Mahmud Şevket Paşa suikastı sanıklarının cezalandırılmaları ile ortaya çıkmıştır. Sanıklar, suç ortakları ve perde arkasındaki destekleyicileri İstanbul Muhafızı Cemal Bey'in sert ve seri hareketi sonucu yakalanmışlar, Divan-ı Harbe sevk edilerek çeşitli cezalara çarptırılmışlardır. İdam mahkûm edilenler arasında Damad Salih Paşa da vardır. Salih Paşa, Abdülhamid devri sadr-ı Azamlarından Tunuslu Hayreddin Paşa'nın oğlu, Sultan Abdülmecid'in torunu Münire Sultan'ın kocasıdır. Yani Sultan Reşad'ın yeğeninin kocasıdır. Anayasa hükmüne göre idam cezalarının infazı Padişah'ın iradesiyle mümkün olduğu için, başta Münire Sultan olmak üzere hanedan mensublarından, Salih Paşa hakkındaki idam hükmünü tasdik etmemesi için Sultan Reşad'a ricalar yağmaya başlamıştır. Hükûmet ise bunu bir prestij meselesi yapmıştı. Bunun için Adliye Nâzırı İbrahim Bey, Dahiliye Nâzırı Talât Bey, Evkaf Nâzırı Hayri Efendi ve Şurâ-yı Devlet Reisi Halil Bey, Saray'a giderek Padişahın iradesini alırlar (23 Haziran 1913). Salih Paşa ertesi günü idam edilir. Saraya gelen heyetin Padişahla görüşmesini çok canlı bir şekilde anlatan Mâbeyn Başkâtibi Ali Fuad Bey, İstanbul Muhafızı Cemal Bey'in «Eğer Zat-ı Şâhâne Salih Paşa'nın idamına irade vermezse, ben irade olmaksızın da onu asarım; sonra siz de beni asınız» dediğini, Salih Paşa'nın eşi Münire Sultan'ın ise Padişah hakkında «Sakalı kana bulansın» diye beddua ettiğini yazmaktadır⁷.

Bir süre sonra, Şurâ-yı Devlet Reisi Halil Bey, Dahiliye Nâzırı Talât Bey'le birlikte Reji (Tütün Tekeli) Müdürü Weyl ile görüşerek ondan ordunun ihtiyacı olan bir miktar para temin etmekle görevlendirilir. Bu olay, Devletin içine düştüğü acıklı durumu ortaya koyması bakımından olduğu kadar Türkiye'de görevli kimi yabancıların Osmanlı Nâzırları'na bile ne kadar küstahca davranabildiklerini göstermesi bakımından anılmaya değer.

Hükûmet, Balkan Devletleri arasında başlayan savaştan yararlanarak, Trakya ve İstanbul'un savunması için elimizde bulunması elzem olan Edirne'yi geri almak, bu suretle yenilgi ve bozgun sonucu prestij kaybına uğrayan orduya yeniden itibar kazandırmak istemektedir. Ancak, yeni bir askerî hareketin mas-

tay), Ankara, 1953. — *Yüz yıl Boyunca Danıştay*. 1868 - 1968. Ankara, 1968. Bu son kitaba ek olarak bir de *Danıştay Albümü* yayınlanmış olup bunda Halil Menteşe'nin de resmi ile birlikte kısa biyografisine de yer verilmiştir.

⁷ Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 103 - 104.

raflarını karşılayacak para Hazine'de yoktur. Bu parayı sağlamak için Halil ve Talât Beyler M. Weyl ile görüşürken o bazı güvenceler ister. Biraz sıkıştırılınca da «İstedığınız zaman bir sürü adam asarsınız» der. Halil Bey de «Mahmud Şevket Paşa'nın katlinden sonra Divan-ı Harb hükmü ile asılanları imâ ediyordu» diye yazar.

Edirne'nin geri alınmasından (22 Temmuz 1913, Salı) sonra Osmanlı - Bulgar barış görüşmeleri başlar. Görüşmelere Türk tarafından Halil ve Talât Beylerle Bahriye Nazırı Çürüksulu Mahmud Paşa memur edilmişlerdir. Barış Andlaşması 29 Eylül 1913 Pazartesi günü İstanbul'da imzalanır⁷.

Balkan Savaşı yenilgisi Orduda geniş ölçüde ıslâhat yapılması zorunluğunu ortaya çıkarmıştır. Bu amaçla daha Mahmud Şevket Paşa zamanında Almanya ile başlayan görüşmeler 27 Ekim 1913'de sonuçlanır ve General Liman von Sanders komutasındaki Alman Askeri Islâh Heyeti 14 Aralık'ta İstanbul'a gelip görev başlar. Ancak, bu heyetin önerilerini uygulayabilmek için modern harp san'at ve fennini bilen genç komutanları işbaşına getirmek, bunun için de Balkan Savaşında yeteneksizlikleri ortaya çıkan yaşlı «erkân ve ümerâ» arasında geniş bir tasfiye yapmak zorunluğu ortaya çıkar. Harbiye Nazırı Ahmed İzzet Paşa bu فکر, ilke olarak, karşı değildir. Ne var ki tasfiyeye uğrayacakların birçoğu eski arkadaşları olduğu için tereddüt içindedir ve bir türlü uygulamaya geçememektedir. Beri yandan Enver Bey'e ölesiye bağlı genç bir subay grubu baskılarını her gün arttırarak onun bir an önce ordunun başına geçmesini istemektedirler. Ahmed İzzet Paşa'nın tereddüdü İttihad ve Terakki'ye bu fırsatı vermiş olur⁸.

Dahiliye Nazırı Talât Bey, yanına Halil Bey'i de alarak 2 Ocak 1914 günü Harbiye Nazırı Ahmed İzzet Paşa'yı ziyarete gider ve ondan hazırlanmış tasfiye listesini bir an önce uygulamaya koy-

⁷ Bk. *Düstur*, İkinci Tertip, C. 7, s. 15 - 45 ve Prof. Nihad Erim, *Devletler Arası Hukuku ve Siyasal Tarih Metinleri*, Ankara, 1953, C. I, s. 457 - 476.

⁸ Hükmî Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. II, Kısım 4, s. 315 - 322'de Enver Paşa'nın Harbiye Nazırı oluşunu bilinen bütün kaynaklara ve anılara dayanarak anlatmıştır. Ayrıca bk. *Enver Paşa Ordunun Başına Nasıl Geçmişti?* Tarih Hazinesi, Yıl 1, S. 9, — *Enver Paşa'nın Harbiye Nazırlığında Bilinmeyen Hakikatler*, Tarih Konuşuyor, C. I, S. 2, — *Enver Paşa Nasıl Harbiye Nazırı Oldu?* Tarih Konuşuyor, C. 8, s. 51. Bu tür yazılarda yer yer hayal ürünü olduğu izlenimini veren bölümlere rastlanırsa da onlar olayları yaşamış olanların anılarına dayandığı ölçüde değerlidirler.

masını ister. Paşa'dan gene tereddütlü bir cevap alınca da «Paşa, istifanız mukaddermiş! Siz çekilin, yerinize gelen yapsın!» der.

Ertesi günü Harbiye Nâzırı Ahmed İzzet Paşa istifa eder ve Kaymakam (Yarbay) Enver Bey'in rütbesi Mirilivâ (Tuğgeneral)'lığa yükseltilerek Harbiye Nâzırı olur. Enver Paşa'nın Harbiye Nezaretine atanmasına ilişkin İrade-i Seniye 4 Ocak tarihli'dir. Ama, bu atamayı Tanin gazetesi, Ahmed İzzet Paşa'nın istifası günü yani atamadan bir gün önce haber olarak verir. Bu haberin Padişah üzerindeki etkisini General Liman von Sanders «Türkiye'de Beş Yıl» adlı anılarında şöyle nakleder: «Sultan, o sabah, odasında gazete okuyordu. Birdenbire elinden gazeteyi düşürdü ve odada bulunan yâverine: «Enver'in Harbiye Nâzırı olduğunu okudum. Bu mümkün değil. O, bu görev için henüz çok genç» der-».

Enver Paşa'nın Harbiye Nâzırı olmasından sonra orduda yapılan tasfiye hakkında değişik sayılar verilmektedir. Bu sayıyı Halil Bey 163 olarak gösterirken, Liman von Sanders 1100, der. Harp Tarihi yazarlarından Dukakinzâde Feridun (Feridun Dirimtekin): «Harbiye Nâzırı İzzet Paşa istifa ettiğinden yerine geçen Enver Paşa, orduyu gayrimuktedir veya yaşları ilerlemiş anâsırdan tecrid için muhtelif rütbelerdeki 2000 ümerâ ve erkânı tekaüde sevketti» diye yazar¹⁰. Bu sayıyı 800 olarak veren General Bâki Vandemir ise bunların çeşitli rütbelere dağılımını şöyle gösterir:

2 Müşîr, 3 Birinci Ferik (Orgeneral), 30 Ferik (Korgeneral), 95 Mirilivâ (Tuğ veya Tümgeneral), 184 Miralay (Albay), 236 Kaymakam (Yarbay), 236 Binbaşı, 4 Kolağası, 4 Yüzbaşı, 4 Birinci Mülâzım (Üsteğmen), 2 Mülâzım (Teğmen)».

4 Ocak 1914'te iki rütbe birden yükseltilerek Harbiye Nâzırı olan Enver Paşa, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisî (Genelkurmay Başkanı) ve Birinci Dünya Savaşı'nın yaklaştığı günlerde Başkumandan Vekili de olur.

Onunla birlikte İstanbul Muhafızı Miralay Cemal Bey de «Paşa-lığa yükseltilerek Çürüksulu Mahmud Paşa'nın yerine Bahriye Nâzırı olur. Bu suretle İttihad ve Terakki'nin, askeri kanatdan iki güçlü liderinin ikisi de Hükümet'te görev almış olurlar.

Yukarıda, Halil Bey'in önerisi üzerine Osmanlı Hükümeti'nin

¹⁰ Liman von Sanders, *Cinq Ans de Turquie*, Paris, 1923, s. 16.

¹¹ Dukakinzâde Feridun, *Büyük Harp. Türk Cepheleeri*, İstanbul, 1930, s. 13.

¹² Bâki (Vandemir), *Büyük Harpte Kafkas Cephesi*, İstanbul, 1933, C. 1. s. 31, not 1.

Ermeni ıslâhatı konusunda İngiltere Hükûmeti nezdinde bazı girişimlerde bulunduğunu fakat umulan ve beklenen sonucun alınmadığını, sonuçta Çarlık Rusyası ile başbaşa kalan Osmanlı Hükûmeti'nin 8 Şubat 1914'de Vilâyet-i Şarkıyye (Doğu Üleri) hakkında Yeniköy Anlaşması'nı imzalamak zorunda kaldığını anımsıktık.

Halil Bey, anlaşma öncesi görüşmeleri üzerinde şu bilgileri vermektedir: «Müzâkere Rus Seferati'yle Babıâli arasında 8 Şubat 1914'e kadar yani altı aydan ziyade devam etti. Müzakereyi bizim taraftan Sadrîâzam ve Hariciye Nâzırı Said Halim Paşa, Rus Seferati'nden maslahatgüzar Mösyö Golgeviç idare etti. Said Halim Paşa müzâkereleri not eder, cevaplarını diğer müzâkere günlerine bırakır, ertesi günü Sadrîâzam'ın nezdinde Talât ve ben birleşir, cevaplarımızı takarrür ettirirdik.»

Bu sözleri, Halil Bey'in, daha önce belirtmeye çalıştığımız gibi, Hükûmet içindeki görevi ne olursa olsun —ki bu sırada Şurâ-yı Devlet Reisi'dir— önemli konularda özel olarak görev aldığı, daima Talât Bey'le birlikte hareket ettiğinin bir başka kanıtıdır. Herhalde Talât Bey'in kafasından geçen Halil'i, Said Halim Paşa'nın yerine Hariciye Nâzırı yapmaktır ki bu az sonra gerçekleşecektir.

Meb'usan Meclisi'nin 5 Ağustos 1912 günü feshedildiğini yukarıda belirtmiştik. Meclissiz geçen 20 aylık bir süreden sonra nihayet, 1914 yılı Nisan ayında milletvekili seçimleri yapılır.

Hürriyet ve İtilâf Fırkası, 10 Kasım 1912'de «tabii zamanlar gelinceye kadar» kaydıyla kendi kendisini kapatmış olduğu için 1914 seçimlerine İttihad ve Terakki rakipsiz olarak girer. İstanbul'dan en düşük oyu alan İttihad-Terakki adayı Zohra'b Efendi 428 oyla seçilirken, bağımsız olarak adaylıklarını koyan eski muhaliflerden Mizancı Murad Bey 8, eski Tokad milletvekili İsmail Hakkı Paşa ile eski Dersim milletvekili Lutfi Fikri Bey 6'şar oy alırlar.

Trablusgarp Eyâleti ile Rumeli Vilâyetleri'nin ve Ege Adaları'nın elden çıkmış olmaları yüzünden seçimler 94 seçim bölgesinde yapılmış ve toplam 245 milletvekili çıkmıştır. Bu milletvekillerinin 142'si Türk, 69'u Arap, 16'sı Rum, 15'i Ermeni ve 3 tanesi de Musevi'dir.

Seçimler tamamlandıktan sonra Meclis 10 Mayıs 1914 tarihli İrade-i Seniye ile, toplantı süresi iki ay olmak üzere, 14 Mayıs Perşembe günü toplantıya çağılır ve Padişahın nutku ile açılır. Aynı gün Menteşe milletvekili Halil Bey Meclis Reisliği'ne seçilir, dolayısıyla Şurâ-yı Devlet Reisliği'nden ayrılır.

28 Haziran'da Avusturya - Macaristan Veliahdı Arşidük

François - Ferdinand, Bosna - Saray kasabasında, eşyle birlikte, bir Sırp anarşist tarafından öldürülür. Bu cinayet, Birinci Dünya Savaşı'nın yakın sebepleri arasında yer almıştır²⁴. Bir savaşa doğru kaçınılmaz biçimde tırmanma gösteren olaylar Osmanlı Devlet adamlarını da etkiler. Onlar, bir müttefik arama çabası içine girerler. İngiltere, Fransa, hatta kendisinden hep «asırlık düşman» diye sözedilen Rusya'ya bile ittifak önerisinde bulunulur. Ancak bu önerilerin içtenliği pek inandırıcı değildir. Bunlar daha çok oyalayıcı niteliktedir. Kaldı ki ittifak önerisinde bulunulan devletler de aralarındaki paylaşma anlaşmalarını bir tarafa itip Osmanlı'yı yanlarına almaya yanaşmazlar. Öte yandan, Türkiye'de, asker ya da sivil, pek çok kişinin kafasında Alman askeri gücünün yenilmezliği hakkında değişmez bir kanı vardır. Bunların başında da Harbiye Nâzırı ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Enver Paşa gelmektedir. Ayrıca, Osmanlı Genelkurmay'ını ve orduda bir çok kilit noktayı ele geçirmiş olan Almanya'nın elinden kurtulmak için zaman artık çok geç görünmektedir.

Bu şartlar ve bu ruh hâli içinde, Enver Paşa, 22 Temmuz'da Alman Büyükelçisi Wangenheima'a bir Osmanlı - Alman ittifakı önerir. Aynı öneriyi, bir gün sonra, Said Halim Paşa hem Wangenheim'a, hem Avusturya - Macaristan Elçisi Marki Pallavicini'ye tekrarlar.

24 Temmuz'da Alman Hariciye Nezareti İstanbul'daki elçisine Osmanlı Hükümeti ile ittifak görüşmelerine başlaması için Kayser'in emrini ulaştırır.

Halil Bey o sırada Meclis Reisi'dir. Bununla beraber ittifak anlaşması görüşmelerine Sadrazam ve Hariciye Nâzırı Said Halim Paşa, Harbiye Nâzırı Enver Paşa ve Dahiliye Nâzırı Talât Bey'in yanısıra o da katılır. Hükümetin diğer üyelerinin bu görüşmelerden haberi yoktur. Hatta, belki «Francophile» (Fransız yanlısı) olduğu için, durum imza gününe kadar Bahriye Nâzırı ve İttihad-Terakki'nin üçüncü adamı Cemal Paşa'dan bile saklanmıştır²⁵.

25 Temmuz'da Almanya ile ittifak anlaşması imzalamıya Said Halim Paşa'yı yetkili kılan Padişah iradesi çıkar.

28 Temmuz'da Avusturya - Macaristan Sırbistan'a, 1 Ağustos'ta da Almanya Rusya'ya savaş ilân eder.

2 Ağustos, olaylarla dolu bir gündür :

²⁴ Birinci Dünya Savaşının uzak ve yakın sebeplerini en ayrıntılı biçimde anlatan bir araştırma için bk. Sidney Brandshaw Fay, *Les Origines de la Guerre Mondiale*. Fransızca çevirisi: Charles Jacop, Paris, 1930 - 1931, İkinci Cilt.

²⁵ Cemal Paşa, *Hâtıralar*, İstanbul, 1959 basımı. s. 121.

1. O gün, Said Halim Paşa'nın Yeniköy'deki yalısında Osmanlı - Alman ittifak anlaşması imza edilir⁴⁴. İmza sırasında Halil Bey de yalıdadır. Ve o, anılarında, büyük bir açık yüreklilikle, tercüman Weber'in sözlerini nakleder: «Muahede imza edildikten sonra, Alman Sefiri ile birlikte gelmiş olan, sefaret baştercümanı Mösyö Weber: «Mademki İmparator harp ilân etti, taahhüdünüzden kurtuldunuz.» demişti». Baştercüman bu sözleriyle, savaşı Almanya ilân ettiği için, savunma anlaşması hükümlerine göre, Osmanlı Devleti'nin savaşa katılmasının zorunlu olmadığını anlatmak istemiştir.

2. Genel seferberlikle birlikte sıkıyönetim ve moratoryum ilân edilir. Beş gün sonra da telgraf görüşmelerine ve basına sansür konulacaktır.

3. Yine aynı gün, Ayân ve Meb'usan Meclisleri'nin Kasım ayı başına kadar çalışmalarının ertelenmesi hakkındaki Padişah iradesi çıkar. Meb'usan Meclisi'nde Dahiliye Nâzırı Talât Bey'in, Ayân'da Maliye Nâzırı Cavid Bey'in okudukları «İrade» şöyle kaleme alınmıştır:

«Avusturya - Macaristan ile Sırbistan arasında ahiren tahaddüs eden harp bir şekli-ı umumî almış olmasına ve zaten Meclis'e mevdû kavanin-i mühimmenin hemen kâffesi tedkik ve ikmal edilmiş bulunmasına nazaran Kanun-u Esasî mucibince önümüzdeki Teşrinisânî iptidasında bilâ davet içtima etmek üzere Meclis-i Umumi'nin bu devre-i fevkâlâdesinin bugünden itibaren tatilini irade ederim.»

İradenin okunmasından sonra Meclis Reisi Halil Bey bir kapanış konuşması yapar. İlginç bölümleri şunlardır:

«Meb'usan Meclisi toplanınca gene ihtiraslara cereyan verileceği, memleketin sükûnu yeniden bozulacağı endişesi mevcut idi. Hamdolsun bu endişenin vârid olmadığı anlaşıldı. Müzâkereler muntazaman, sükûn ve hamiyetle vâki oldu. Mühim kanunların bir çoğunun müzâkeresi hitam buldu. Memleket, Meb'usan Meclisi'nin hamiyet ve gayretle, zamanın icab ettiği sükûn ile vazifesini hitama erdirdiğinden dolayı emin ve memnun olabilir. Biz de vicdan huzur ile gelecek Teşrinisânî'de içtima etmek üzere ayrılabiliriz.

Sırbîye ile Avusturya - Macaristan arasında ilân edilen harp bütün Avrupa'da tesirler husule getirdi. Dün Avrupa «hazır ol» vaziyetinde iken bugünkü mesmuata göre Almanya ve Rusya dahi harp hâline geçtiler.

⁴⁴ Anlaşma metni için bk. M. Cemil (Bilsel), *Lozan*, İstanbul, 1933, C. 1, s. 154.

Bu umumi ahval içinde bütün Osmanlılar büyük bir vazife karşısında bulunuyorlar: Saltanat tac ve tahtı etrafında müttehiden ve müttefikane bir kütle-i mehlûbe (görmeli topluluk) halinde, bizim kavmimize mahsus tevekkül ile, fakat ihtiyat ile, tedbir ile her vatandaş fedakârlıkla vatanın muhafazasında birleşmek lâzım gelir.

Meb'usan Meclisi'nin müttehiden ve intizam ile hareket suretile Millete gösterdiği büyük nûmunenin umumiyetle tesirâtını iktifat (toplamak) edeceğimizi ümid ediyorum ve cümlelerinizi selâmetle uğurluyorum."

Prof. Hikmet Bayur, Meclis'lerin tatile sokulmasını şöyle yorumlar: «Bu hareket girilen işlere ulusal bir renk vermekten çekinildiğini, adeta halkı temsil edenlerle temastan kaçınıldığını ve bir zümrenin kendi başına ve kimseye hesap vermek mecburiyetini duymadan ülkenin mukadderatını idare istediği manâsını taşıyordu».

5 ve 9 Ağustos günlerinde Rus Ataşemiliteri General Leontief, Elçi Giers'den aldığı talimat üzerine, Harbiye Nâzırı Enver Paşa ile görüşür. Enver'in sözleri çok ilginçtir. O, seferberliğin Rusya'ya karşı olmadığını, gerekirse Kafkas cephesindeki IX'uncu ve XI'inci Kolordulara bağlı bazı birlikleri geri çekebileceğini, hatta Balkan ülkelerini Avusturya - Macaristan'a karşı destekliyebileceğini söyler.

«Türk İnkılâbı Tarihi» adlı kitabını hazırlamakta olduğu sırada, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde birlikte milletvekili olarak bulundukları Halil Mentеше'ye bu konuyu soran Prof. Hikmet Bayur, ondan şu karşılığı almıştır: «Enver, kimseye bir şey söylemeden bu teklifi yaptı».

Açıkça görülmektedir ki o dönemde Osmanlı Devleti kanuni ve yetkili kurullar tarafından değil, bir iki kişinin keyfi ve istekleri ile yönetilmekte ve Osmanlı ricâli emr-i vâki (olup bitti) yapmakta adeta birbirleriyle yarış halinde bulunmaktadır. Goeben ve Breslau zırhlıları olayı da bunun diğer bir kanıtıdır.

" Süleyman Kâni İrtem, *Meşrutiyet'te Saray ve Babıâli*, Tefrika No. 198.

" Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. II, Kısım 4, s. 658.

" «Enver Paşa'nın bu ittifak teklifi, Rus-Türk münasebetlerinde âdetin dışında bir şey olması itibariyle teferruatı ile nakledilmesi gerekiyor» diyen Prof. Akdes Nimet Kurat, Rus Ataşemiliteri'nin Hükûmetine gönderdiği görüşme tutanaklarını, Rus belgelerine dayanarak yayınlamıştır. Bk. Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1970, s. 230 - 235.

" Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. III, Kısım 1, s. 135, not 114.

Bu iki Alman zırhlısı 10 Ağustos'ta Çanakkale Boğazı'ndan Türk karasularına girerler. Bu tertipli bir gelişir. Daha 1 Ağustos'ta Alman Elçisi Wangenheim Akdeniz'de akın hareketleri yapan bu iki geminin" Türkiye'ye gönderilmesini hükûmetine tellemiş, 3 Ağustos'ta da Berlin Amiral Souchon'a Çanakkale'ye gitmesi buyruğunu vermiştir. Bu davetsiz misafirlerin geleceğinden Enver Paşa'nın önceden haberdar olduğu kesindir. O, iki Alman savaş gemisinin Çanakkale'ye geldiğini Said Halim ve Cemal Paşa ile Talât, Cavid ve Halil Bey'lere, 11 Ağustos günü, Sadrazamın Yeniköy'deki yalısında "Bir oğlumuz oldu." diyerek haber verir.

İngiltere, Fransa ve Rusya iki Alman savaş gemisinin Türk karasularında bulunmasının, Osmanlı Hükûmeti'nin izliyeceğini açıkladığı ve resmen kendilerine bildirilmiş olan tarafsızlık politikasıyla bağdaşamayacağını ileri sürerek Babıâli'yi protesto ederler. Ortaya çıkan oldukça karmaşık diplomatik soruna çözüm yolunu Halil Bey bulur: Gemilerin satın alınması.

Goeben'e Yavuz, Breslau'a da Midilli adı verilir. Alman bahriyelilerine fes giydirilir. Ama gemiler Alman komutanlarının emrinde kalır ve Alman denizcileri tarafından kullanılır. Bazı kaynaklar Amiral Souchon'un gemilerden Kayser Almanyasının kartallı bayrağını indirip Türk sancağı çekilmesine karşı uzun süre direndiğini yazarlar.

14 Ağustos'ta yapılan bir Encümen-i Vükelâ toplantısında Meclis Reisi Halil Bey'e Dahiliye Nâzırı Talât Bey'in Sofya ve Bükreşe gitmelerine karar verilir. Seyyahatın amacı:

1. Bulgaristan devlet adamlarını Almanyaya, Avusturyaya - Macaristan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yanında savaşa girmeye ikna etmek,

2. Romanya'nın tarafsızlığını sağlamak ve

3. Bükreşte bulunan Yunanlı diplomatlarla görüşerek Balkan Savaşı'ndan kalan bazı pürüzleri ortadan kaldırmaya çalışmaktır^a.

Halil ve Talât Beyler 15 Ağustos'ta otomobille Sofya'ya giderler.

O sırada Kaymakam Mustafa Kemal Bey (Atatürk) orada ataşemiliterdir. O, Halil Bey'in Sofya ziyaretini ele alarak, arkadaş Dr. Tefvîk Rüştü'ye (Aras) Avrupa'da patlıyan savaşın gidişi, akıbeti ve savaş karşısında Bulgaristan'ın muhtemel tutu-

^a Bu iki savaş gemisinin Akdeniz'deki hareketleri için bk. Emil Ludwig, *Yavuz ve Midilli (Göben ve Breslau)*, Çeviren Arif Gelen, İstanbul, 1968, 73 s.

^a 14 Ağustos 1914 tarihli Encümen-i Vükelâ Tutanakları yayınlanmıştır. Bk. Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. III, Kısım 1, s. 103 ve devamı.

mu hakkındaki görüşlerini açıklıyan bir mektup yazar". Olayların gelişmesi Atatürk'ün görüşlerindeki isabeti ortaya çıkarır".

Halil ve Talât Beyler 19 Ağustos'ta Sofya'da Bulgarlarla bir anlaşma imzaladıktan sonra", ertesi gün Bükreş'e geçerler. Talât Bey 31 Ağustos'ta Bükreş'ten ayrılıp İstanbul'a döner. Halil Bey ise 11 Eylül'e kadar kalır ve o gün Sadrîâzam'dan aldığı bir telgraf üzerine Yunanlılarla sürdürdüğü görüşmeleri keserek Bükreş'ten ayrılır.

Burada, Halil Bey'in anılarında bulunmayıp da onun sonradan Prof. Hikmet Bayur'a naklettiği, Yunan başdelegesi Zaimis'in bir sözünü anmak gerekir.

Bükreş görüşmelerinde Yunanlılarla bir anlaşmaya varılmayınca Talât Bey: "Seferberlik yaptık, orduyu mütemadiyen ayakta tutamayız, para ister. Adalar işini halletmeliyiz." diyerek tehditte bulunur. Buna Zaimis şu yolda karşılık verir: "Osmanlı Devleti gibi şanlı bir devletin zayıf Yunanistan'ı ezmek istemesi onun şanına yakışmaz".

Halil Bey, Bükreş'ten İstanbul'a döndüğü gün (13 Eylül 1914) Sadrîâzam Said Halim Paşa'nın Yeniköy'deki yalısında yapılan bir Encümen-i Vükelâ toplantısına katılır. Görüşme konusu şudur: Halil Bey Bükreş'te iken Babıâli, 8 Eylül 1914 (28 Ağustos 1330 / 17 Şevval 1332) tarihli İrade-i Seniye ile yabancılarla tanınmış olan idari, adli, mali ve iktisadi imtiyazları (kapitülasyonları) ve onlardan doğan bütün müsaade ve hakları, 1 Ekim 1914'den geçerli olmak üzere kaldırmış ve bir gün sonra da bunu bir nota ile İstanbul'daki elçilere duyurmuştur". Babıâli'nin bu kararı İstanbul'daki Fransız, İngiliz, İtalyan ve Rus elçilerinin sert tepkileri ve protestolarıyla karşılaşır. Sadrîâzamın yalısında yapılan Encümen-i Vükelâ toplantısında gerginliğin

" Sadı Borak, *Öykülleriyle Atatürk'ün Özel Mektupları*, İstanbul, 1980, s. 51 - 56.

" Yusuf Hikmet Bayur, *Atatürk Hayatı ve Eseri*, Ankara, 1963, C. I, s. 66 - 67.

" Andlaşma metni için bk. Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. III, Kısım 1, s. 111 - 112.

" Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. III, Kısım 1, s. 127 - 128 not 104.

" Nota için bk. M. Cemil (Bilsel), *Lozan*, C. 2, s. 65 - 67. Tanın gazetesi başyazarı Hüseyin Cahid (Yalçın) tarafından kaleme alınıp Fransızcaya Babıâli Hukuk Müşaviri Kont Ostrorog tarafından çevrilen bu nota için Prof. Hikmet Bayur şöyle der: «Hariciye Nezaretine düşen bu işin bir gazeteciyle bir yabancıya havale edilmesi Osmanlı Devrinin garabetlerindendir». Bk. *Türk İnkılabı Tarihi*, C. III, Kısım 1, s. 162 not 160.

" Kapitülasyonların ilgası için yapılan ön çalışmalar hakkında bk. Prof. Tahir Taner, *Kapitülasyonlar Nasıl İlgâ Edildi?* Prof. Muhammer Raşid Seviğ'e Armağan, İstanbul, 1956, s. 623 - 656.

yumuşatılması için izlenmesi gereken yol üzerinde görüşülür ve Meclis Reisi Halil Bey'le Maliye Nâzırı Cavid Bey elçilerle görüşmeye memur edilir.

Rus sefarethanesi baştercümanı André Mandelstam, bu amaçla yapılan görüşmeler sırasında, Halil Bey'in İngiliz Elçisi Sir Mallet'ye «Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya karşı savaşa girmeyeceğini, donanmanın Karadeniz'e çıkmasına şahsen kendisinin karşı olduğunu, Hükümet'in Alman plânlarından haberdar olduğunu ve tarafsız kalmak istediğini» söylediğini yazar⁸³.

27 Eylül günü yapılan Bakanlar Kurulu toplantısında Halil Bey, elçilere verilecek cevabı okur ve kurulun onayını alır,

Prof. Hikmet Bayur: «İki ayrı kimsenin aynı zamanda görüşmelere memur edilmesi yabancı elçiliklerin manevralarını kolaylaştırdı» diye yazdıktan sonra sözlerine şunları ekler: «Hariciye Nezareti'ne ait olan bu gibi işler onun dışında Cavid ve Halil Beylere gördürüldüğü için Hariciye dosyalarında bunlara ait belgeler pek bulunmamaktadır. Meclis-i Vükelâ zabıtlarında ve onlara müteferrik evrakta da bir şeye rast gelmedik. Dolayısıyla Cavid Bey'in notları olmasaydı o devreyi aydınlatmak çok güç olacaktı»⁸⁴.

Meclis-i Vükelâ toplantısının yapıldığı bu 27 Eylül günü Hükümet, bir olup-bitti ile daha karşılaşır. Çanakkale Müstahkem Mevki Komutanı Weber Paşa, bir Alman deniz subayının komutasındaki bir Türk torpidosunu Boğaz dışına yollar. Orada devriye görevi yapan İngiliz savaş gemilerinin komutanı Boğaz dışına çıkacak Türk donanmasına bağlı gemilerin batırılacağı ihtiarında bulunur. Bunun üzerine Weber Paşa Çanakkale Boğazı'nı, mayın döktürerek deniz ulaşımına kapatır.

11 Ekim'de Elçi Vangenheim Tarabya'daki Alman Sefarethanesi'nde Sadrazam Said Halim Paşa, Meb'usan Meclisi Reisi Halil Bey, Harbiye Nâzırı Enver Paşa, Bahriye Nâzırı Cemal Paşa ve Dahiliye Nâzırı Talât Bey onurlarına bir öğle yemeği verir. Yemekte Almanya'dan yapılacak istikraz (borçlanma) işi görüşülür ve savaş masrafları için gerekli para gelmedikçe Osmanlı Devleti'nin savaşa giremeyeceği elçiye söylenir. Sadrazam, Halil Bey ve diğer üç nâzır görüşmelerine, yemekten sonra, Said Halim Paşa'nın Yeniköy'deki yalısında devam ederler. Maliye Nâzırı Cavid Bey de oraya çağrılır.

Gece de bazı nâzırların da katılmasıyla, İttihad ve Terakki Merkez-i Umumi'si toplanır. Halil Bey bu toplantıya da katılır. Oradaki görüşmelerde başlıca iki fikir ortaya çıkar: 1. Hemen

⁸³ André Mandelstam, *Le Sort de l'Empire Ottoman*, Paris, 1917, s. 83.

⁸⁴ Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. III, Kısım 1, s. 172 ve not 175.

savaşa girmek, 2. Altı ay daha tarafsızlığı korumamız gerektiğine Almanları ikna etmek için Meclis Reisi Halil Bey'le Erkân-ı Harbiye-i Umumiye İkinci Reisi (Genelkurmay İkinci Başkanı) Hafız Hakkı Bey'i Alman Karargâh-ı Umumi'sine göndermek¹⁰¹.

20 Ekim'de Osmanlı - Alman borçlanma anlaşması imza edilir. İşin garip yönü anlaşmanın altında Maliye Nazırı Cavid Bey'in imzasının bulunmamasıdır. Anlaşmayı Türk tarafından Enver Paşa ile Halil ve Talât Beyler imzalamıştır. Prof. Hikmet Bayur, bu duruma bakarak ağır bir yargıya varmıştır: «Osmanlı Hükümeti, Hükümet'ten çok bir komite idi; üyeleri arasında düşünce birliği olmadığı gibi bir kısım vükela öbürlerinden gizli işler görür ve bir nazırın tabii görevi olan sorunlar çok kere başka nazırlara gördürülürdü. Buna göre Almanların Osmanlı'yı beş milyon altın liralık bir borç verme ile adeta bedavadan avlayabilmelerine şaşmamalıdır»¹⁰².

Diğer bir tarihçi de «20 Ekim 1914'de yapılan Encümen-i Vükela toplantısında Enver ve Cemal Paşalarla Halil ve Talât Beylerin Rusya'ya karşı harbin açılmasına karar verdikleri kuvvetle muhtemeldir» der¹⁰³.

Halil Bey o sırada Hükümet üyesi değildir; Meclis Reisi'dir. Ama, bir çok kez belirttiğimiz gibi, Encümen-i Vükela toplantılarına, İttihad ve Terakki Merkez-i Umumi toplantılarına katılmakta ve «karar oluşmasında» etkili olmaktadır. Bu toplantıdan iki gün sonra Enver Paşa, Amiral Souchon'a «Karadeniz'e çık» emrini verdiğine göre, bu tahminde gerçek payının büyük olduğu düşünülebilir.

22 Ekim 1914 günü Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın Osmanlı Donanması Birinci Komutanlığına getirilmiş olan Amiral Souchon'a, çok gizli işaretli, kapalı bir zarf içinde gönderdiği emir şudur:

«Türk donanması Karadeniz'de bahri hâkimiyeti temin edecektir. Rus donanmasını arayınız ve onu nerede bulursanız, ilân-ı harbsiz, hücum ediniz»^{104 105}.

¹⁰¹ Süleyman Kâni İrtem, *Meşrutiyet'te Saray ve Babıdâi*, Tefrika No. 203.

¹⁰² Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. III, Kısım 1, s. 193.

¹⁰³ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 243.

¹⁰⁴ Amiral Lorey, *Türk Sularında Deniz Hareketleri*. Çeviren Deniz Yarbay Tekirdağlı H. Sami, İstanbul, 1936, s. 77.

¹⁰⁵ O tarihte Genelkurmay Karargâhında görevli olan Yarbay Ali İhsan Bey (General Ali İhsan Sâbis) anılarında (Bk. *Harp Hatıralarım*, Ankara, 1951, İkinci Cilt, s. 39) «Böyle bir emirden Karargâh-ı Umumi'mizin asla malûmatı yoktu» diye yazar. General Fahri Belen ise şu ilginç bilgiyi vermektedir: «Enver Paşa'nın Ça-

Halil Bey, bu 22 Ekim günü, akşam karanlığında kendisini Maçka'daki Meb'usan Meclisi Riyaset Konağında ziyarete gelen Enver Paşa ve Talât Bey'le aralarında geçen görüşmeyi anılarına almıştır. Bu nedenle burada tekrarlamıyoruz. Halil Bey'in anlattıklarıyla o dönemi yaşamış diğer kişilerin anıları ve sonradan yayınlanan resmi belgeler arasındaki çelişki, konu üzerinde çalışan tarihçilerin dikkatinden kaçmamıştır. Bir örnek vermek gerekirse, Prof. Hikmet Bayur'un şu sözleri anılabilir: «Sadriâzam'a ve birbirlerine bu kadar yalan söyleyenlerin giriştikleri işlerin yıkımla sonuçlanmasına şaşılamaz»¹⁰⁷.

İki gün sonra, 24 Ekim'de, Bahriye Nâzırı Cemal Paşa da Amiral Souchon komutasındaki savaş gemilerinin Türk süvarilerine şu emri gönderir:

«Donanma-yı Hümayûn Birinci Kumandanlığına tâyin buyurulan Amiral Souchon Cenapları tarafından Donanma-yı Hümayûn'un icra-yı tâlim ve denizde bulunduğu sırada itâ eyliyeceği her günâ evamire harfiyyen itaat edilmesi ve bu bâbda kat'îyyen tereddüt gösterilmiyerek emirler mukteziyatının her nev'i ahval ve şerait dairesinde icrasını taleb ederim»¹⁰⁸.

Nihayet 29 Ekim 1914 Perşembe günü —ki Kurban Bayramı'nın arifesi idi— artık kaçınılmaz hale gelmiş olan «Karadeniz Olayı» vukua gelir: Amiral Souchon komutasındaki Osmanlı Donanması Rus limanlarını bombardıman etmiştir.

Biz burada olayın, sadece, İstanbul'da öğreniliş biçimi ve anılara yansıyan yönü üzerinde duracağız.

Sultan Reşad'ın Başkâtibi Ali Fuad Türkgeldi şöyle anlatır:

«Kurban Bayramı gecesini, sabahleyin alaya yetişmek üzere erkence yatmış olduğum halde yanımdaki konakta ikamet eden Başmâbeyinci Tefvik Bey bizim eve gelerek beni uykudan uyardı. Amiral Souchon'un kumandasında olarak istikşaf (özel-

nakkale'de bulunduğu bir sırada Genelkurmay İkinci Başkan Yardımcısı Albay Bahaeddin Bey Amiral Souchon'a eğitim için Karadeniz'e çıkmasına izin verdi.» General Fahri Belen, verdiği bu bilgiye not olarak da şunları eklemiştir: «Albay Bahaeddin Bey, bir Tümen Komutanlığına atanarak Genelkurmaydan uzaklaştırıldı. En önemli bir General kadrosunu işgal etmiş olan bu Albay sonuna kadar bu rütbede kaldı». (Bk. Fahri Belen, *XX. Yüzyılda Osmanlı Devleti*, İstanbul, 1973, s. 206 ve not 23). Albay Bahaeddin Bursa doğumlu olup 1899'da Harp Okulundan, 1902'de Harp Akademisinden mezun olmuş, 27 Ocak 1923'de ölmüştür. Bk. *Harp Akademilerinin 127. Yılı*, 54.cü Sınıf Mezunları Bölümü, s. 34.

¹⁰⁷ Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. III, Kısım 1, s. 243.

¹⁰⁸ Amiral Lorey, *Türk Sularında Deniz Hareketleri*, s. 109. Bu emir metnini «takriben» kaydıyla bir az değişik olarak veren Ali İhsan Sâbis «Diplomatça yazılmış olan bu emirden her mana çıkarılabilir» demektedir. Bk. *Harp Hâtıralarım*, İkinci Cilt, s. 47.

liklerini belirlemek için inceleme ve araştırma) için Boğaz haricine çıkmış olan sefain-i harbiyemiz ile Rusya sefaini arasında müsademât başlamış olduğunu şimdi haber aldığımızdan ve keyfiyetin Zât-ı Şâhâneye aksetmesi ihtimalinden bahisle herhalde hakikati öğrenmemiz gerekeceğini söyledi. Hakikatı anlamak için Enver Paşa'ya veya Cemal Paşa'ya müracaat olunmak icab ediyordu. Enver Paşa'nın konağına telefon ederek Paşa'yı aradıksa da yatmış olduğu cevabını verdiler. Cemal Paşa'yı aradığımız halde onun da bir ziyafette med'uv (davetli) bulunduğunu söylediler. Bu cevapların mürettep (düzenlenmiş) olduğu malûmdu, fakat bizim için başka vasıta-yı istitlâ (öğrenme yolu) yoktu. Sabahleyin bayram alayı icra olunacağından erkence Saray'a gittik. Vükelâ dahi birer birer toplandırlarsa da onlar da vak'adan haberdar değillerdi. Enver ve Cemal Paşalarla Talât Bey gelince hakikat-ı vukuâta ittilâ hâsıl oldu.¹⁰⁸

Talât Paşa, Berlin'de yazdığı hâtıralarında şöyle der:

«Bu hâdiseden hiç birimiz daha önceden haberdar değildik. Fakat herkes gibi, ben de Enver Paşa'nın haberi olduğuna kaani idim. Bayram günü Meclis-i Meb'usan Reisi Halil Bey'in evinde toplandık. Ben Enver Paşa'ya epeyce hücum ettimse de hiç haberi olmadığını yeminle temin etti. Bu hâdisede de harbi artık bir emr-i vâki haline getirmişti. Sadrıâzam istifasını verdi. Bu vaziyeti daha aylarca uzatacağına kaani idi. Fakat kat'i karar verme zamanı artık gelmişti. Bayramın üçüncü günü Sadrıâzamanın evinde toplandık. Nâzırların ekserisi derhal harbe girmeye taraftar görünmüyorlardı. Mevcut vaziyeti muhafaza etmiye çalışılmasına karar verildi. İtilâf devletleri sefirleri ise, mevcut vaziyetin idamesini şu şartın tahakkukuna bağlıyorlardı: Alman Askerî Heyeti'nin ve bütün zâbitanı ile birlikte Goeben'in hudut harici çıkarılması. Bu şartları yerine getirebilmek Hükümet'in kudret ve iktidarı dahilinde değildi»¹⁰⁹.

Bahriye Nâzırı Cemal Paşa da, hâtıralarında şöyle der:

«Hatırladığıma göre Kurban Bayramı arifesinin akşamı idi. Cercle d'Orient'da bazı ahabplarım ile birlikte bulunuyorduk. İngiliz dostlarımdan Mösyö Weir telâşla yanıma sokularak bana bir şey söylemek istediğini imâ etti. Ayaya kalktım ve yanına gittim. «Karadeniz'de Osmanlı Donanması Odesa ve Sivastopol'u topa tutmuş ve bir çok zayiâtı mucib olmuş. Bundan haberiniz var mı?» dedi. Soğukkanlılığımı muhafaza ederek kat'i bir ifade ile: «Hayır. En evvel sizden işitiyorum» dedim. Halbuki beş altı saat evvel Enver Paşa bana hâdiseyi haber vermiş ve bunun neticesi olarak harbe dahil olduğumuza şüphemiz kalmamıştı. Bu bâbda henüz malûmatım olmadığı cevabından başka bir şey söyleyemiyordum»¹¹⁰.

¹⁰⁸ Ali Fuad Türk geldi, *Görüp İştittiklerim*, s. 116.

¹⁰⁹ Talât Paşa'nın *Hâtıraları*, İstanbul, 1946, s. 29.

¹¹⁰ Cemal Paşa, *Hâtıralar*, İstanbul, 1946, s. 149 - 150, Not 1.

İttihad ve Terakki'nin uzun süre Umumi Kâtipliğini yapmış olan Mithad Şükrü Bleda ise «Enver Paşa'nın aceleciliği ve tedbirsiz davranışı her şeyi altüst etti. Ve bir bayram arifesinde kendimizi harp kasırgasının içinde bulduk... Dahiliye Nâzırı Talât Bey'in Karadeniz olayından her şey olup bittikten sonra haberi olduğuna muhabere subayı Saim Sokollu'nun şahitliği bir vakıadır.» diye yazar¹¹¹.

Bu dört tanınmış kişinin yazdıklarını okuduktan sonra şimdi bir de Halil Menteşe'nin olayı anlatış biçimine bakalım:

«29 Teşrinievvel (Ekim) 1914 arife günü, bizim donanma ile Rus harp sefineleri arasında müsademe vuku bulmuş... Bahriye Nezareti'nden Babıâli'ye takdim edilen, kumandanın raporuna göre, Ruslar, Boğazları torpille kapamak üzere gemiler göndermişler, bizim donanma da bu teşebbüsü tevki için ateş açmıştır... Enver Paşa'nın tecavüz için emir vermiş olduğu rivayet ediliyorsa da hiç bir kimse tarafından bu yolda bir emrin görülmüş olduğu bugüne kadar tebeyyün etmemiştir... 22 Mayıs 1921' de Roma'da tesadüf ettiğim Enver Paşa terhumdan istizah-ı keyfiyet etmiştim. «Ben Rus donanmasına tecavüz için emir vermedim, fakat harp emri vâki olunca tereddüt göstererek düşmanlar karşısında memleketi anarşiye sevk eylemeyi de vatanseverlikle kabili telif bulmadım.» dedi, Enver Paşa atak huylu bir insandı. Bazan beklenmedik emr-i vâkiler yaptığı görülmüştü. Fakat arkadaşlarıyla birlikte verilen kararlara riayette onda asâbiyet derecesinde bir dikkat ve itina vardı.»

Halil Menteşe'nin bu konuda, son olarak, vardığı hüküm şudur:

«Harbe girişimiz bir kaza eseri idi.»¹¹²

Kurban Bayramı'nın ilk günü olan 30 Ekim ikindi vakti önce Sadrazam'ın yalısında Meclis-i Vükelâ, gece de bazı nâzırların da katılmasıyla İttihad-Terakki Merkez-i Umumi'si toplanır. Merkez-i Umumi toplantısına Halil Bey de katılır. Karadeniz olayından sonra izlenecek politika üzerinde görüşülür. Radikal ted-

¹¹¹ Mithat Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, İstanbul, 1979, s. 79 - 81.

¹¹² Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşına giriş biçiminin yanı sıra «savaşa hiç girmemesi ve tarafsız kalması mümkün müydü?» sorusu da çok tartışılmıştır. Prof. Yusuf Akçura bunun mümkün olmadığı kanısındadır. Bu konuda yaptığı bir araştırmanın sonunda vardığı yargı şudur: «Vakialardan ve vesikâlardan anladığımız, Devlet-i Osmanîyenin Cihan Harbinde bitaraf kalması imkânsızlığıdır. Devlet-i Osmanîye Harbi Umumîde bitaraf kalamazdı; coğrafya ve tarih onu iki büyük muhasım grubun ortasına atmış bulunuyordu; harbin mevzularından (objet) birisi de bizzat kendisi idi». Bk. *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, 17. Sene, No. 19/96 (1 Haziran 1928), s. 13 - 24.

birlerle ilgili öneriler üzerinde bir karar alınamaz. Rusya'ya bir tarziye notası verilmesine karar vermekle yetinilir. Notanın hazırlanması işi Halil ve Cavid Beylere verilirse de Cavid Bey, Halil Bey'le anlaşamadığını söyleyerek görevi kabul etmez. Dolayısıyla notayı Halil Bey kaleme alır. Prof. Hikmet Bayur, haklı olarak şöyle der: «O devrin acaipliklerindendir ki bu notayı yazmak Hariciye Nezaretinin görevi iken sorumsuz bir heyet (yani Merkez-i Umumi) bu işle Meclis Reisi'yle Maliye Nâzırını görevlendirmiştir»¹⁰.

2 Kasım'da Meclis-i Vükelâ tekrar toplanır. Bu toplantıya Maliye Nâzırı Cavid Bey katılmamıştır. Sadrazam Said Halim Paşa —ki Karadeniz olayı üzerine, çalışma arkadaşları tarafından işgal edildiğini ileri sürerek istifa etmek istemişken Enver Paşa ve Talât Bey tarafından ikna edilerek görevinde kalmıştır— kendisine sunulan raporlara göre olayların bir özetini yaptıktan sonra, Osmanlı Devleti'nin Rusya, İngiltere ve Fransa'ya savaş ilânı zorunluğu içinde olduğunu söyleyerek bunun bir Vükelâ Meclisi tutanağı ile belirlenip Padişah'ın iradesine sunulmasını teklif eder.

Bunun üzerine Posta ve Telgraf Nâzırı Oskan Efendi ile Ziraat ve Ticaret Nâzırı Süleyman El Bustani Efendi ve Nafia Nâzırı Çürüksulu Mahmud Paşa istifa ederler. Toplantıya katılmamış olan Cavid Bey de istifa edeceğini açıklar. Onu istifadan caydırmak için üzerinde hayli baskı yapılır. Çürüksulu Mahmud Paşa, arabasıyla köprüden geçerken bir İttihadçı militan tarafından kafasına bir taş atılır¹¹. Ona yapılan bu saldırıda bir az da Cavid Bey'e gözdağı verme isteği vardır.

2 Kasım'da Rusya, 5 Kasım'da İngiltere ve Fransa, Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilân ederler. 11 Kasım'da da Osmanlı İmparatorluğu bu üç devlete karşı savaş ilân eder.

14 Aralık'ta Meb'usan Meclisi, Padişah'ın açış konuşmasıyla, yeniden çalışmalarına başlar. Cavid Bey, günlük notlarında, Padişah'ın açış konuşmasının meb'uslarca pek soğuk karşılandığını yazar. Süleyman Kani İrtem de savaşa giriş sorunu üzerinde o güne kadar söylenen yalanların Meb'usan ve Ayân Meclislerinin açılışında okunan hatt-ı hümayuna dahi alındığını, bu suretle Padişah'a Millî Meclis karşısında yalan söylendiğini be-

¹⁰ Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. III, Kısım 1, s. 253. 31 Ekim tarihli bu Osmanlı notasının geniş bir özeti aynı kitap, s. 253. 31 Ekim tarihli bu Osmanlı notasının geniş bir özeti aynı kitap, s. 254 ve devamında verilmiştir.

¹¹ Burhan Felek, *Bir Taş*, Cumhuriyet, 11 Ocak 1964: «Bu taş, o zaman Türkiye'de itidal ve sağduyu sahiplerinin kafasına atılmış bir taş idi. Bu taşı görenler harp aleyhinde ses çıkaramadılar. Ve Türkiye bu taşın tehdidi altında harbe girdi».

lirtir"¹⁵.

Meclis Reisi Halil Bey'in aynı gün yaptığı açış konuşmasının önemli bölümleri de şunlardır:

•Bugünkü harp bir mes'elenin hâlli, tecavüz edilmiş namus-u milletin tāmiri, bir vilâyetin müdafaa ve muhafazası gibi hususî ve geçici bir harp değildir. Bekâ ve mevcudiyet münazaasıdır. Onun için sevgili Padişahımızın etrafında sadakat ve hamiyetle birleşmek, bütün varımızla, kuvvetimizle ahfadımıza vazife-i moderniyetlerini ifa edebilecek bir sulh-u daimi istihsal edinciye kadar muazzam müttefiklerimizle harpte sebat etmek lâzımdır.

Bir ayağını Boğazlar'a, İstanbul'a, diğer birini de Baltık Denizi'ne dayayarak Garbe hâkim olmak sevdâ-yı zâlimanesiyle iki buçuk asırdan beri üzerimize saldıran Moskof'lara karşı şimdiye kadar kendi silâhımızla göğüs gerdik. Bundan böyle yalnız meydan-ı harpte değil, sahâ-yı iktisadiyatta değil, fikir, teşkilât ve idarede de faikiyet dehâsını isbat eyliyen Almanlarla, müttefik-i muazzam ve muzafferî Avusturyalılar ile, Macar kardeşlerle birlikte Rus beliye-i istilâsına karşı Garbın ve Şarkın medeniyetini, hürriyetini müdafaa edeceğiz. Alman terakkiyatının kuvvetle ezilmiyeceğini pek acı surette anlayacak olan Fransız ve İngilizler de, ben eminim ki, bâdel harp bizimle birleşeceklerdir. Başlangıçta Salibin Hilâle aforozunu kaldıran bu harp, neticede hakk-ı hayatını isbat eden, sahip olduğu yerlerin müdafaasına kabiliyetini gösteren bir milletin mevcudiyet ve hürriyeti için saadetbahş olacaktır. Müslümanlıkla Hristiyanlık müsaadekârlıkta ittihad ve ittifak eyleyecek, ırkın mevcudiyet ve bekâsı mevzu olunca Müslüman milletler ile Hristiyanlar yan yana harp edebileceklerdir.

Harpte bazı milletler intikamını, bazıları zaferlerini, bazıları da cezalarını bulurlar. Bu muharebede biz muzaffer olarak hak ve intikamımızı, Ruslar ve müttefikleri de her halde cezalarını bulacaklardır. »

14 Aralık 1914'de çalışmalarına başlamış olan Meclisler, 1 Mart 1915'de tekrar tatile girerler. Tatil hakkındaki İrade-i Seniyyede şöyle denilmektedir:

•1 Kânunuevvel 1330 (14 Aralık 1914) tarihinde küşad olunarak muvazene-i umumiye ve tahsisat-ı harbiyeye müteallik kavanin-i mühimme ve müstacele tetkikatını ikmal eylemiş olan Meclis-i Umumi'nin filha devam eden ahvâl-i harbiyeye binaen Kanun-u Esasî'nin yedinci madde-i muadelesi hükmünce 15 Eylül 1331 (28 Eylül 1915) tarihinde tekrar içtima eylemek üzere, 10 Şubat 1330 (1 Mart 1915) tarihinde tatilini irade eyledim. »

Meclislerin çalışmaya başladığı 14 Aralık 1914'le tatile girdiği 1 Mart 1915 tarihleri arasında cephelerden hep kötü haberler gelmeye başlamıştır. İngilizler Basra'da karaya çıkarak yavaş

¹⁵ *Meşrutiyet'te Saray ve Babıâli*, Tefrika No. 205.

yavaş kuzeye doğru ilerlemeye başlamışlardır. Ocak 1915'de Sarıkamış felâketi ile karşılaşmışlardır. Şubat başlarında Kanal Seferi geri çekilme ile sonuçlanmıştır. Nihayet, 19 Şubat'tan itibaren Çanakkale istihkamlarına denizden saldırılar başlamıştır.

Buna rağmen, Meb'usan Meclisi'nin kapanış oturumunda bir konuşma yapan Reis Halil Bey büyük bir iyimserlik ve yüreklilikle konuşmuş ve kesin zafere olan inancını bir kere daha tekrarlamıştır¹⁰⁶.

İngiliz ve Fransız donanmalarının Çanakkale istihkamlarına karşı büyük saldırıya geçtikleri 18 Mart 1918 günü, Halil Bey Berlin'e gitmek üzere İstanbul'dan ayrılır. Seyahatin amacı Alman yetkilileri ile görüşerek Sırbistan engelinin bir an önce ortadan kaldırılması, bu suretle Türk Ordusu'nun ihtiyacı olan silâh, cephane ve diğer malzemenin istenen ölçüde, daha kısa yoldan, daha sür'atle gönderilmesinin sağlanmasıdır.

Halil Bey'in Berlin'deki ikameti hayli uzun sürer ve İstanbul'a ancak Haziran başında döner. Bu arada savaş durumunda ve iç siyasette bazı önemli gelişmeler olmuştur.

Çanakkale'yi denizden geçemeyeceklerini anlayan İngiliz ve Fransızlar Gelibolu Yarımadası'na asker çıkarırlar ve orada kara muharebeleri başlar. Sofya Ataşemiliteri Kaymakam Mustafa Kemal Bey de 19'uncu Fırka Komutanlığı'na atanarak bu cephede görev almıştır.

Ordu, Kolordu ve Tümen Komutanlarına, savaş durumunun gereği olarak casusluk ve hiyanetleri görülen köy ve kasabalar ahalisini tek tek veya toplu olarak başka bölgelere gönderme yetkisini veren ve kısaca «Tehcir Kanunu» diye anılan 27 Mayıs 1915 tarihli kanun da Halil Bey Berlin'de iken yürürlüğe konulmuştur¹⁰⁷.

Halil Bey Berlin'den döndükten sonra, 3 Temmuz'da, Bulgaristan'la yapılacak ittifak anlaşması görüşmelerini yürütmekle görevlendirilir. Onun başlattığı ve sürdürdüğü görüşmeler, 6 Eylül 1915'de Sofya'da Bulgaristan Başbakanı Radoslavoff ve Osmanlı Elçisi Fethi (Okyar) arasında imzalanan bir anlaşma ile sonuçlanır.

Sadırazam Said Halim Paşa tarafından vekâleten yürütülen Hariciye Nezareti'ne, 24 Ekim 1915'de, asâleten Halil Bey getirilir. Meclis Reisliği görevi de bu suretle sona erer.

Hariciye Nezareti'ni kabul etmesi hakkındaki teklif Sadırazamdan değil, Talât Bey'den gelmiştir. Halil Bey, bu teklife

¹⁰⁶ Konuşmanın önemli bölümleri için bk. Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. III, Kısım 1, s. 420 ve C. III, Kısım 2, s. 74 - 75.

¹⁰⁷ Bu kanunun çıkarılmasını zorunlu kılan olaylar ve kanun metni için bk. Esad Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Ankara, 1950, s. 604 ve devamı.

karşı ona: «Sadrazam beni mühim siyasi müzakerelere davet ediyor, istişarelerde bulunuyor. Buna bence lüzum yoktur» cevabını verdiğini yazar. Halil Bey'in bu sözlerini ele alan ünlü bilgin Mahmud Kemal İnal, şu dörtlüğü yazmıştır:

Hüsn-ü zan etmiş Halil Bey kendine
İstişare eylemez ibni Halim
Diplomasi ilminin allâmesi
Olsa da saymaz onu aslâ âlim¹¹⁸."

Halil Bey'in Hariciye Nâzırlığı, 4 Şubat 1917 Pazar günü kurulan Talât Paşa Hükûmeti'nde Adliye Nâzırı olana kadar 1 yıl, 3 ay, 11 gün sürer. Bu süre içinde, anılarına almamış olduğu bazı önemli temaslarını ve konuşmalarını hatırlatmakta yarar vardır.

Az önce, Sofya Ataşemiliteri Kaymakam Mustafa Kemal Bey'in 19'uncu Fırka Komutanlığı'na atanarak Gelibolu Muharebeleri'ne katıldığını söylemiştik. O, bu muharebelerde, daha sonra, Anafartalar Grubu Komutanı olur. Komuta ettiği birlikler, bir ara, on bir tümeni bulmuştur. Rütbesi de 1 Haziran 1915'de Miralaylığa (Albay) yükseltilmiştir. Mustafa Kemal'in Arıburnu ve Anafartalar'da elde ettiği başarılar, bütün örtbas etme çabalarına rağmen, ona ordu ve halk içinde büyük bir ün kazandırmıştır. O, yeni bir saldırı ile İngilizleri denize dökme önerisi üst komutanlar tarafından kabul edilmeyince Grup Komutanlığı'ndan ayrılıp İstanbul'a gelir ve devlet yönetiminde gördüğü aksaklıklarla ordunun sevk-u idaresindeki hataları Osmanlı ricâline anlatarak kesin bir yenilgiye uğramadan barış yapılması için onları ikna etmeye çalışır¹¹⁹.

Atatürk'ün Gelibolu'dan İstanbul'a gelişi 10 Aralık 1915 gününe rastlar. XVI'ncı Kolordu Komutanlığı'na atanınca, o sırada Kolordu Karargâhı'nın bulunduğu Edirne'ye gitmek üzere 14 Ocak 1916 günü de İstanbul'dan ayrılır. Kesin günü belli olmamakla beraber, bu iki tarih arasında, Hariciye Nâzırı Halil Bey'i de makamında ziyaret ederek ona da, yukarıda kısaca belirttiğimiz, görüşlerini anlatmaya çalışır.

Halil Bey'in anılarına almadığı bu görüşmeyi Atatürk, «Büyük Gâzi'nin Hâtırat Sayfaları» adı altında yayınlanmış olan hâtıralarında şöyle anlatır:

«O devrin hâlet-i ruhiyesini anlatmak için «Ricâli Osmaniye»den diğer büyük birisini de bu vesile ile yâdedeyim. Arıburnu'nu, Anafartaları yapmış bir Kumandandım. Zannediyorum ki, ve bilâhara dost düşman herkesin tarz-ı telâkkisi de benim bu zan-

¹¹⁸ *Son Sadrazamlar*, s. 1905, not 1.

¹¹⁹ Atatürk'ün o sıradaki görüşleri ve çabaları için bk. Yusuf Hikmet Bayur, *Atatürk Hayatı ve Eseri*, s. 103 - 106.

nımı teyid etti, memlekete bir hizmette bulunmuştum, o hareketle bilhassa payitahtı kurtarmıştım. İnsanlık hali, bu nâciz hizmeti ifa etmiş olmaktan memnun olabileceğini tahmin ettiğim Osmanlı rical-i mühimmesini ziyaret ediyordum ve bu ziyaretleri daha mühim bir vazife hissinin sevgiyle yapıyordum. İlim, fen, sanat ve hâdiseler itibariyle, memleketim için ve milletimin mevzu bahis olmak lâzım gelen hayat ve memnûn için düşünce-lerim vardı, başta bulunanlara onları söylemek istiyordum. Hariciye Nâzır muhteremini de görmek ve kendisiyle konuşmak faydalı olur itikadına saptım. Nezaretin bir Müsteşar Muavini vardı, Sofya Sefareti'nden tanırdım: Halil Bey.. Evvelâ bu güzel kalpli adamı makamında buldum. Nâzır Beyefendiye, kendilerini ziyaret için geldiğimi söylemesini rica ettim. İntizar emri geldi. Bekledim, bilmem ne kadar sürdü, fakat intizar epey uzun oldu. Bu aralık muhterem Nâzır Bey çok enteresan zairleri (ziyaretçileri) kabul etmekle meşguldü. Farkına vardım ki, ben geldikten ve haber verdikten sonra gelmiş olanlar dahi Nâzır Bey tarafından kabul olunmaktadır. Canım sıkılmadı değil. Müsteşar Muavinine:

— Beyefendi Hazretleri galiba beni unuttular, dedim.

Muavin benim intizarda bulunduğumu tekrar hatırlattı.

•Beklesin• buyurmuş.

Kemal-i sükûnetle Muavin Bey'in yanında oturdum; kendisine dedim ki:

— Sizin Nâzırınız bütün zamanını böyle manasız ziyaretleri kabul etmekle mi geçirir?

Terbiyeli ve halûk olan muhatabım sualime cevap vermedi. Bir aralık Nâzır Beyefendi'nin bürosunu salonla birleştiren kapı açıldı ve bir odacı:

— Buyrun Efendim, dedi.

Muavin Beyle ciddi bir mevzu üzerine konuşuyordum:

— Nedir o? dedim.

Odacı: •Nâzır Beyefendi Hazretleri sizi kabul buyuracaklar.... cevabını verdi,

— Beklesinler, dedim.

Filhakika Müsteşar Muaviniyle olan mükâlememizin biraz uzatılmış safhasının neticesine kadar Nâzır Beyefendi'nin davetine icabet edemedim.

Nâzır Beyefendi'nin muhteşem bürosuna girdiğim vakit, müşarûnileyh beni ayakta ve mültefitâne kabul etti ve bana vaziyet-i askeriyenin, vaziyet-i dahiliyenin, vaziyet-i umumiye-i siyasiyenin çok parlak olduğundan parlak bir lisanla bahsetti. Nezaketen teşekkür ettim. Yalnız bazı mütalâat ve mülâhazatta bulunup bulunamayacağımı istizah ettim:

— Hayhay Efendim, dedi.

Dedim ki: — Ben vaziyeti hiç de sizin gördüğünüz gibi gör-

müyorum. Vaziyet-i umumiyemizin sizin izah ettiğiniz gibi olmasını çok temenni ederdim. Fakat ben en çetin ve en müşkil netice alınabilen bir harp sahâsından ve o sahânın kumandanı olarak İstanbul'a geliyorum. Eğer lütfeder de beni bir saniye dinlerseniz minnettar olurum.

— Lütfen Efendim, buyurdular. Devam ettim:

— Beyefendi, vaziyet sizin gördüğünüz gibi parlak değildir. Siz ki, devletin idaresi mes'uliyetlerinden bir kısmını üzerinize almış bir zâtsınız, eğer şunun bunun ifadesine itimat ederek siyaset kullanmakta devam ederseniz, mevcut tehlike umumî tahminin de fevkinde olur.

Cevap verdi: — Beyefendi, (ve bunu telâffuz ederken pek ciddi bir âmir tavrı takındı) ne demek istediğinizi anılamadım!

Mütevazî bir lisanla izah ettim: — Memleket ve her şey mahvolmak üzeredir. Siz bunu henüz farketmediğinizi söylüyorsunuz. Estağfurullah böyle demiyeyim, siz her şeyi biliyorsunuz da beni yabancı ve acemi bir adam telâkki ederek bu acı hakikatler üzerinde benimle açık konuşmaktan tevakki ediyorsunuz. Muktedir bir Nâzır'a yaraşan da budur. Fakat ben o adamım ki, benimle her şey konuşulur, müsaade buyurunuz, teati edeceğimiz fikirler aramızda kalacaktır, sizi diğer bir noktada tenvir edeyim: Hakikati konuşmaktan korkmayınız. Hakikat sizin dedikleriniz değil, benim dediklerimdir.

Çok sert ve ciddi tavırla şu mukabelede bulundu:

— Kumandan Bey; biz size hürmet ettik, çünkü bize dediler ki Arıburnu ve Anafartalar Kumandanı Mustafa Kemal hizmet etti, bunun için zatîâlinizi hüsn-ü kabul etmek istemiştım, fakat bugün bana bahsettiğiniz şeylerin başka manada olduğunu hissederek gibi oluyorum. Beyefendi, bu mübahase ve tenkidatın muhatabı ben değilim. Ben Ordu Başkomutanı'na, onun Erkânıharbiyesi'ne, bütün Heyet-i Vükelâ ile beraber derin ve sarsılmaz itimat taşıyan bir Nâzırım. Sizin tereddütleriniz olabilir; sizin vâkıf olmadığınız hakikatler bulunabilir. Ben size bunları izah etmekte mazurum. Eğer siz buraya şüphe ve tereddütlerinizi hal' için gelmişseniz yanlış yere geldiğinizi ihtar etmek mecburiyetindeyim. Başkumandanlığa ve erkânıharbiyesine müracaat ediniz. Hiç şüphe etmem ki, orada sizi lüzumu kadar, ihtiyacınız kadar tenvire muktedir zevât vardır.

— Bana yol göstermek nezaketinde bulunduğunuz için size teşekkür ederim. Yalnız müsaadenizle şunu arz edeyim ki, evvelâ ben Türk Ordusunun yabancı bir adam değilim, ben ordu ile çok küçük zâbitliktenberi derinden temasa gelmiş bir askerim. Ben hâdisâtın sevkıyla ordunun içinde zâbit, nihayet kumandanı olarak iş görmüş ve zannıma göre muvaffak olmuş bir kumandanım. Türk Ordusu'nu, onun faziletini, kıymetini ve bu ordu ile neler yapılabileceğini benim kadar anlayan az olmuştur. Beni

acemi bir zâbit, tesadüfle kumandan olmuş bir adam telâkki ettiğiniz için müteessirim. Maamafih sizi mazûr görüyorum, zira bütün hayatınızda, hatta şimdiki vaziyet-i mühimme-i siyasiyenizde henüz hakikatle temasa gelmiş bir zât değilsiniz. Bana bir şey tavsiye ettiniz ki, ben onu yapamam; Başkumandanlık Vekâleti'ne ve Erkânıharbiyesi'ne müracaat etmek, tereddütlerimi orada izale etmek... Beyefendi, farkında değil misiniz ki, artık bu memlekette milli bir Erkânıharbiye heyeti yoktur; bir Asman Erkânıharbiyesi vardır; o Alman Erkânıharbiyesi ki, Türk Ordusu'nda ilk icraat olarak benim gibi asl bir askeri taretmek kararına vardı, beni o heyete mi gönderiyorsunuz?

Birkaç gün sonra işittim, bu Nâzır Beyefendi, benden Heyet-i Vükelâ'ya şikâyet etmiş, hatta tecziyemi talep etmiş. Kahkaha ile güldüm. Evet o zaman herhangi bir Mustafa Kemal, böyle içi dışı çürümüş, mütereddi bir sülâlenin ismi Padişah olan Reisine arkasını vererek kendini kuvvetli zanneden bir heyet tarafından kolaylıkla cezalanabilir telâkkisi umumiydi. Fakat ben, başı ve nihayeti malûm olmayan, kimi kendini âlim, kimi kendini dâhi, kimi kendini diktatör, kimi kendini doktor farzeden bu adamların nâciz Mustafa Kemal'e bir şey yapamıyacaklarından emindim. Bir şey yapabilirlerdi. O da o gün hâkim oldukları süngüye ve behimiyeto istinat ederek Mustafa Kemal'i yakalamak ve asmaktı. Halbuki o gün, isyanımın bütün millet arasında duyulmasını nimet addederdim. Onlar buna cesaret edememişlerdir. Niçin? Zannederim ki, yapabileceklerine emin olamadıklarından¹².

1916 Nisan ayı içinde, Reichtag'dan (Alman Parlamentosu) bir Alman milletvekilleri heyeti İstanbul'a gelir, Hariciye Nâzırı onların onuruna 27 Nisan günü verdiği yemekte yaptığı konuşmada Türk - Alman ittifakının sağlamlığı, Almanya ile yapılacak olan yeni anlaşmaların Türk - Asman dostluğunu daha da güçlendireceğini belirttikten sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşın çıkmasından önce İtilâf Devletleri'nin yaptığı tekliflere kanmıyarak Almanya'nın yanında yer almakla bir «bouc émissaire» (zekât keçisi) olmaktan da kurtulduğunu söyler¹³.

Halil Bey, gene Talât Bey'in teklifi üzerine, Hariciye Nezaret-i üstünde kalmak üzere, 3 Mayıs 1916'da Adliye Nezaret-i ve-

¹² *Büyük Gâzinin Hâtırat Sayfaları*. Hâkimiyet-i Milliye, 14 ve 15 Mart 1926.

¹³ Halil Bey'in Fransızca olarak yaptığı konuşmanın özgün metni için bk. André Mandelstam, *Le Sort de l'Empire Ottoman*, s. 395 - 396. «Bouc Émissaire» kabahatin her zaman kendisine yükletildiği insan anlamına gelir. Biz burada «Zekât Keçisi» diye çevirmeyi tercih ettik.

kâletine getirilir. O, vekâleten Adliye Nezaretine getirilmesinin gerekçesini ve bu konuda Talât Bey'le aralarında geçen konuşmayı anılarında anlatır. Adliye'de, o zamanın şartlarına göre reform sayılabilecek bazı yeni düzenlemelere de girilir. Bunların sonuçlarını daha sonra, Talât Paşa kabinesinde asaleten Adliye Nâzırı olduğu zaman alacaktır. Dolayısıyla biz de, kronolojik sıraya bağlı kalarak bunlardan ileride söz edeceğiz. Vekâleten Adliye Nâzırı olduğu sırada dahi Adliye mahkemeleri ile Divan-ı Harplerin yetki sınırlarını belirleyen bir kararname çıkartması, kendi deyimiyle «memleketin militarize» olduğu bir sırada büyük başarıdır. Bu suretle adı suçlardan dolayı Divan-ı Harplere verilmiş olan 3500 kişi oralardan alınıp, Kanun-u Esasi gereğince yargılanmaları gereken «tabii hâkim» önüne çıkarılır.

5 Eylül 1916'da Hariciye Nâzırı olarak Berlin'e gider.

Osmanlı - Alman ittifak anlaşmasının 2 Ağustos 1914'de imzalandığını yukarıda belirtmiştik. Prof. Hikmet Bayur bu anlaşma için «Almanya'nın, Osmanlı Hükümeti'nin adeta marazi bir hal almış olan her ne olursa olsun biriyle bağlaşmak isteğinden faydalanarak ona imzalatırdığı bir kâğıt idi» der¹². Osmanlı Devleti'ne hiç bir şey kazandırmayan bu anlaşmanın boşluklarını kısmen olsun düzeltmek ve içerde ona karşı yöneltilen eleştirileri önlemek için 11 Ocak 1915'de Sadrazam Said Halim Paşa ile Alman Elçisi Wangenheim arasında yeni bir anlaşma yapılmıştır. Ancak, bir taraftan büyük bir devletle müttefik olmanın zorlukları, diğer taraftan savaş şartlarının ortaya çıkardığı ihtiyaçlar yeni bir anlaşmayı zorunlu kılmıştır. Halil Bey, Berlin'e, ilki 28 Eylül 1916'da imzalanacak olan askeri ve siyasi, kimisi gizli, bir dizi yeni anlaşmaların görüşmelerini yürütmek için gitmiştir¹³.

Babıâli'nin Paris (1856) ve Berlin (1878) andlaşmalarını yürürlükten kaldırdığını açıklaması da Halil Mentеше'nin Hariciye Nâzırlığı zamanına rastlar (Ekim 1916).

O, Eylül'de yeniden çalışmalarına başlamış olan Meclis'te, 30 Kasım günü yaptığı uzun bir konuşmada savaşın Osmanlı İmparatorluğu için niçin kaçınılmaz olduğunu bir kere daha vurgular ve savaş alanlarındaki bahadırlar «Devlet'in başında bir buçuk asırdan beri dönmekte olan taksim müzâkerât (görüşmeler) ve mübahesatını (sözlerini) ebeden denizlere gömmüş» der¹⁴.

3 Şubat 1917 Cumartesi günü Sadrazam Said Halim Paşa

¹² Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. III. Kısım 1, s. 435.

¹³ Ayrıntılı bilgi için bk. Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. III, Kısım 3, s. 478 ve devamı ve Ulrich Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire*, s. 108 - 139.

¹⁴ Konuşma ve onun eleştirisi için bk. Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. III, Kısım 1, s. 282 - 288.

istifa eder.

Said Halim Paşa, Hariciye Nezaretini bir oldu-bitti ile Halil Bey'e bıraktıktan sonra İttihad ve Terakki'ye karşı küskün bir tutum içine girmiş ve Nâzırlar arasında da itibarı kalmamıştır. Buna ilâveten Hükûmetin Hicrî (Arabî) takvimin yerine Efrencî (Gregorien) takviminin kabulü için Meclis'e gönderdiği kanun tasarılarının Medrese'den yetişme milletvekillerinin sert tepkisi ile karşılaşması -İslâmcı- düşünce akımına eğilim duyan Said Halim Paşa'yı da tedirgin etmiştir.

Onun istifasından sonra Halil Bey'in Sadrîâzam olacağı söylentileri çıkarsa da, 4 Şubat Pazar günü, vezâret tevcihi ile, Dahiliye Nâzırı Talât Bey sadrîâzam olur. Talât Paşa Hükûmeti'nde, Halil Bey de Adliye Nâzırı ve Şurâ-yı Devlet Reisi olur.

Talât Paşa Hükûmeti'nin kuruluşu şöyledir:

Şeyhülislâm	Musa Kâzım Efendi
Şura-yı Devlet Reisi	Halil Bey (Vekâleten)
Adliye Nâzırı	Halil Bey
Harbiye Nâzırı	Enver Paşa
Bahriye Nâzırı	Cemal Paşa
Dahiliye Nâzırı	Ahmed Nesimi Bey (Sayman)
Hariciye Nâzırı	Talât Paşa (Vekâleten)
Maliye Nâzırı	Cavid Bey (Almanya'dan dönüşüne kadar vekâleten Talât Paşa)
Maarif Nâzırı	Ahmed Şükrü Bey
Nafia Nâzırı	Ali Münif Bey (Yeğena)
Ticaret ve Ziraat N.	Mustafa Şeref Bey (Özkan)
Evkaf Nâzırı	Musa Kâzım Efendi (Vekâleten)
Posta ve Telgraf N.	Ahmed Şükrü Bey (Vekâleten)

Halil Bey, Hariciye Nâzırı Ahmed Nesimi Bey görevle yurt dışına gittiği zamanlarda ona vekâlet edeceği gibi, Said Halim Paşa Hükûmeti zamanından beri yürütmekte olduğu Adliye'de başlattığı reform niteliğindeki çalışmaların ürünlerini de bu Hükûmet zamanında alacaktır. Bunlar: 1. Şer'iyye Mahkemelerinin Meşihat'dan alınıp Adliye Nezareti'ne bağlanması ve 2. Hukuk-u Aile Kararnamesi'dir¹⁵.

7 Kasım 1917'de Rusya'da büyük bir olay meydana gelir: Bolşevikler, bir darbe ile iktidara gelmişlerdir.

15 Aralık'ta Rusya ile Osmanlı Devleti ve müttefikleri arasında Brest-Litovsk Mütareke Anlaşması imzalanır. Anlaşmayı, Osmanlı Devleti adına Berlin Sefiri, eski Sadrîâzamlardan İbra-

¹⁵ Daha geniş bilgi için bk. Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. III, Kısım 4, s. 367 - 378 ve Prof. Sabri Şakir Ansay, *Eski Aile Hukukumuzda Bir Nazar*, Ankara, 1952, 151 s.

him Hakkı Paşa ile Alman Karargâh-ı Umumi'sinde Osmanlı askeri temsilcisi Müşir (Mareşal) Zekî (Baraz) Paşa imzalar.

Üç gün sonra (18 Aralık) Erzincan'da Türk ve Rus Ordu Kumandanları arasında, Doğu Anadolu'dan Rus kuvvetlerinin çekilmesini ve yönetimin Türk makamlarına geçmesini öngören ikinci bir mütareke anlaşması daha imzalanır. Ancak, Rus kuvvetleri çekilirken onların yerini Ermeni çeteleri alır ve Türklere karşı insanlık dışı büyük bir kıyım başlar.

Hariciye Nâzırı Ahmed Nesimi Bey Brest-Litovsk barış görüşmelerine katılmak üzere, 18 Aralık'ta, İstanbul'dan ayrıldığı için ona Halil Bey vekâlet etmektedir. O, bu sıfatla, 4 Şubat 1918 günü, Meclis'in Dışişleri Komisyonu'nda dış politikadaki son durumu açıklıyan önemli bir konuşma yapar. Konuşmasının bazı önemli bölümlerini, dilini sadeleştirerek, sunuyoruz:

-Eğer bir tarafın zan ve takdiri diğer tarafın iç sorunlarının uluslararası bir konferansta söz konusu olmasına kâfi ise biz de İrlandalıların, Hintlilerin, Afrika ve Asya'da İngiliz hâkimiyeti karşısında ezik ve güçsüz bir hayat yaşayan diğer kavimlerin mukadderatları sorununun konferansta görüşülmesi lüzumunu zan ve takdir ediyoruz, İrlandalıların ve Hintlilerin isyan hâlinde bulunduğundan ve İngiltere işgal ve nüfuzu altında bulunan diğer mahaller ahalisinin de susmaya zorlandığını Lloyd George bilmemezlikten gelemez. Harpten evvel bağımsız olmayan milletlerin bağlı bulunacakları tarafın devletlerarası görüşmelerle değil, her devletin anayasası, kurulmuş kurulları vasıtasıyla çözümlenecek sorunlardan olduğu hakkındaki görüşümüzde bir kere daha ısrar ediyoruz. Boğazların, devletlerin güvencesi altında tarafsızlığı sorununa gelince, Boğazlar ve içdenizimiz olan Marmara'yı Akdeniz'e ulaştıran yollar, Marmara'nın kenarında bütün azamet ve letâfetiyle kurulmuş olan başkentimizin istinad ettiği müstahkem kapılardır. Boğazlar, İstanbul'un emniyeti tehlike altında olduğu anlarda kapatılmak şartıyla, uluslararası ticarete ve ticaret gemilerine daima açık tutulmuştur. Bu şartlar içinde gelecekte de açık kalacaktır. Biz, bir dış güvenceye mukabil başkentimizi savaş gemilerinin tehdidi altında bırakamayız. İki buçuk asırdan beri Devletimiz daima başkaları tarafından savaşa zorlanmış ve saldırgan bir savaş yapmamıştır. Gelecekte dahi yegâne emelimiz hudutlarımız dahilinde bağımsız bir devletin bütün hukuk ve imtiyazlarıyla çalışkan ve barışçı bir ömür geçirmektir. Bugünkü düşmanlarımız Boğazlar'ın uluslararası ticarete daima açık olmasını arzu ediyorlarsa bizi savaşa zorlamasınlar... Mösyö Wilson ayrıca bir kıt'ada ve memleketimizden pek uzak bir yerde yaşadığı için iç sorunlarımızdan layıkıyla haberdar olmazsa kendilerini mazûr görürüz. Dokuz seneden beri İngilizlerin ve Rusların talihsiz kışkırtmaları eseri olarak yer yer vukû bulan ayaklanmalara ve üç savaşın tehdit ve yıkıcı etkilerine rağmen Meşrutiyetin korunduğunu ve Anayasamızla, cins

ve mezhep ayırımı yapmaksızın, bütün Osmanlılar'a siyasi ve medeni haklar bakımından tam bir eşitlik tanındığını, Avrupa'nın bir çok yerlerinde medeni ve siyasi hakları kısıtlamaya uğrayan Musevilerin de aynı eşitlikten yararlanmakta olduklarını hatırlatmak isteriz.»

Rusya'da Bolşeviklerin iktidara gelmesinden sonra Kafkasya'daki durum son derece karışık ve karmaşık bir hale gelmiştir¹²⁶. Kafkasya'yı elinden kaçırmak istemiyen Rus Bolşevik hükümeti Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'dan oluşan bir Kafkasötesi Geçici Hükümeti ve «Seym» adı altında bir de Meclis kurmuştur. Yukarıda andığımız 18 Aralık 1917 tarihli Erzincan Mütarekesi de aslında bu geçici hükümete bağlı Ordu Komutanlığı ile yapılmıştır. Bu mütareke hükümlerinin bir türlü uygulanmaması, Türk topraklarının boşaltılmaması ve bölgenin Türk halkına karşı girilen soykırımın devam etmesi üzerine 12 Şubat'ta Türk ordusu ileri harekete geçirilir.

3 Mart 1918'de Brest-Litovsk'da Barış Andlaşması imzalanır. O sırada Meb'usan Meclisi'nde bütçe görüşmeleri yapılmaktadır. 4 Mart günlü birleşimde Hariciye Nâzırına vekâlet etmekte olan Halil Bey söz alır ve andlaşma hakkında bilgi verir. Karahisar-ı Sahip (Afyonkarahisar) milletvekili Ağaoğlu Ahmed Bey söz alarak «bazı noktaları unutmuş olduğundan dolayı» Hükümeti eleştirir. Ona Sadriâzam vekili Enver Paşa cevap verirse de sözlerinin Meclisi ve kamu oyunu tatmin etmediği endişesiyle, ertesi günkü birleşimde Halil Bey tekrar söz alır ve «Yarın tarih, Hariciye dosyalarını tetkik ederken Hükümetin bu husustaki vazifesini unutmamış olduğunu pek âlâ görecektir ve takdir edecektir. Fakat mümkün-ü icra (yapılabilecek) şeyler yapılır. karşılığını verir.

Doğu Anadolu'da Ermeniler'le savaş devam ederken, içlerinde Ermeni delegelerinin de bulunduğu Kafkasötesi Geçici Hükümeti temsilcileri ile, 14 Mart 1918'de, Trabzon'da barış görüşmelerine başlanır. Trabzon Konferansı bir ay sürer. Konferans Seym'in Osmanlı Devleti'ne savaş ilânı kararı aldığıнын öğrenilmesi üzerine 14 Nisan'da sonuçsuz ve başarısız olarak dağılır.

Yaklaşık bir ay sonra (11 Mayıs), bu kez Batum'da, yenisinden görüşmelere başlanır. Batum Konferansı'nda Osmanlı Devleti'ni Adliye Nâzırı Halil Bey ile 3'üncü Ordu Kumandanı Vehib (Kaçı) Paşa temsil etmektedir. Halil Menteşe, anılarında görüşmeler hakkında ilginç bilgiler verir. Nihayet 4 Haziran'da Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'la ayrı ayrı üç barış andlaşması imzalanır.

¹²⁶ Ayrıntıları ile anlatılması konumuzun dışında olan Kafkasya olayları için bk. Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. III, Kısım 4, s. 165 - 265 ve Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 458 ve devamı.

3 Temmuz 1918 Çarşamba günü Sultan Beşinci Mehmed Reşad ölür ve ertesi günü Veliahd Vahidettin Efendi, Mehmed-i Sâdis (Altıncı Mehmed) sanı ile Osmanlı tahtına cülûs eder.

Vahidettin ile İttihad-Terakki ricâli arasında, karşılıklı olarak, güvensizlik, şüphe, hatta nefret hisleri vardır. Bunun kökenleri Meşrutiyetin ilânı günlerine kadar uzanır. Bir rivayete göre, Meşrutiyetin ilânı üzerine Şehzade Vahidettin Efendi, Çengelköy'ündeki köşküne giden bir İttihad-Terakki heyeti huzurunda yemin ederek Cemiyet'e dahil olmuş, fakat bir Padişah namzedine sadakat yemini ettirilmesini hazmedemiyerek Cemiyet'e karşı kin beslemeye başlamıştır¹⁷. Beri yandan İttihad ve Terakki çevrelerinde de Vahidettin, Abdülhamid'e yakınlığı ile tanınıyor, Mahmud Şevket Paşa'nın sadâreti zamanında ortaya çıkarılan «taklib-i hükûmet» (hükûmeti devirme) teşebbüsüne gizliden ve perde arkasından karıştığı, bu töhmetle aranan Miralay Sadık Bey'i Çengelköy'deki köşkünde sakladığı, Enver Paşa'nın Naciye Sultan'la evlenmesini engellemeye çalıştığı kanısı yaygın bulunuyordu. O kadar ki İttihad ve Terakki ileri gelenleri bir ara veraset yani tahta çıkma usulünde değişiklik yaparak Vahidettin'in Veliahd olmasını önlemeye bile çalışmışlar, bunun için Halil Bey'i Padişah Mehmed Reşad'a göndererek onu ikna etmiye çalışmışlar, fakat onun bu teklife yanaşmaması, Veliahd ilân etmek istedikleri V. Murad'ın oğlu Selâhaddin Efendi'nin ölümü (29 Nisan 1915), Veliahd Yusuf İzzeddin Efendi'nin de intiharı (1 Şubat 1916) üzerine Çarnâçar Vahidettin'in veliahdlığını kabul etmişlerdir.

Vahidettin'in tahta çıktığı 4 Temmuz Perşembe günü Sadriâzam Talât Paşa «tebeddül-ü saltanat» (saltanat değişikliği) dolayısıyla istifa eder. Yeni Padişah hükûmeti kurma görevini tekrar Talât Paşa'ya verir, Talât Paşa'nın bu ikinci hükûmeti, yukarıda listesini verdiğimiz ilk hükûmetinde, arada geçen zaman içinde olagelen iki küçük değişikliklerle, eskisinin aynıdır. Buna göre Nafia Nâzırı Ali Münif Bey aynı zamanda Maarif'e vekâlet etmekte, Posta-Telgraf'a da Hüseyin Hâşim (Sanver) Bey getirilmiş bulunmaktadır. Halil Menteşe de, eskisi gibi, Adliye Nâzırı ve vekâleten Şurâ-yı Devlet Reisi olarak kalmıştır.

Gelenek olduğu üzere cülûs hattının müsveddesi Babıâli'de hazırlanıp Saray'a gönderilince Vahidettin bunda bir çok değişiklikler yapmak ister. Bunların bir kısmı Hükûmetçe kabul edilirse de bir kısmı itiraza uğrar ve kabul edilmez. İtiraz edenlerin başında Halil Bey gelmektedir. Takıldığı noktalardan birisi şudur: Padişah, memurların ve Devlet hizmetinde bulunacakların kanunlarda yazılı nitelikte ve «iffet ve istikamet» (namus ve doğruluk) sahibi kişiler olmalarını istemektedir. Halil Bey buna şu gerekçe ile itiraz eder: «Memurunin erbab-ı iffet ve istikamet-

¹⁷ Süleyman Kâni İrtem, *Yemin Etmışti Amma*, Akşam, 2 Ocak 1943.

ten intihab edilmesi fıkrası şimdiye kadar memurların hüsn-ü intihabına ve erbab-ı istikametten bulunmasına dikkat olunmadığını tazammun etmektedir. Biz de Meclis-i Meb'usan'da Ahmed Muhtar Paşa kabinesi aleyhinde söyledik söyledik, kendilerini teşhir ettik, sonra da itimad rey'i verdik. Bu da öyle olur.¹²⁸

Vahidettin'in tahta çıkmasından sonra Ayân Meclisi'nde, Hükûmete ve İttihad-Terakki'ye karşı bir muhalefet grubu oluşur. Damad Ferit Paşa ve Ahmed Rıza Bey bu grubun belirgin simâlarıdır. Hükûmet, bu muhalefet cereyanını aynı çatı altında etkisiz hâle getirmek için bazı nazırların Ayân Meclisi üyeliğine atanmasını ister. Bunlar arasında Menteşe milletvekili ve Adliye Nazırı Halil Bey de vardır. Vahidettin, Sadrazam Talât Paşa tarafından yapılan bu teklifi kabul etmez ve girişim sonuç vermez.¹²⁹

1918 yılı sonbaharında savaşın gidişi Osmanlı İmparatorluğu ve müttefikleri için ümitsiz bir hale gelmiştir.

3 Eylül'de Sadrazam Talât Paşa, Alman yetkilileriyle genel siyasi ve askeri durumu görüşmek üzere Berlin'e gider.

O Almanya'da iken Avusturya - Macaristan'ın mütareke için İtlâf Devletleri'ne başvurduğu öğrenilir (14 Eylül 1918).

18 Eylül'de Makedonya'da Bulgar cephesi yarılr.

Bir gün sonra, Filistin cephesinde, 4'üncü, 7'nci ve 8'inci Osmanlı Ordularına karşı amansız Allenby taarruzu başlar. 4'üncü ve 8'inci ordular tamamen ezilir ve dağılır. 7'nci Ordu, Mustafa Kemal Paşa'nın cesur kararları ve yüksek komutanlık yetenekleri sayesinde Şeria Nehri'nin doğusuna geçerek, zayıf birlikler halinde, Halep'in kuzeyine kadar çekilebilmiştir.

Talât Paşa, Berlin'den İstanbul'a dönerken, Sofya garında, Makedonya cephesindeki yenilgiyi öğrenince yanındakilere «B...u yedik» der.¹³⁰

29 Eylül'de Bulgaristan mütareke imzalar, Almanya da barış için Amerika Birleşik Devletleri Cumhurbaşkanı Wilson'a başvurur.

7 Ekim'de İttihad ve Terakki Fırkası Meclis Grubu toplanır. Sadrazam Talât Paşa istifa edeceğini açıklar. Grup, saltanat değişikliği nedeniyle, üç gün sonra toplanacak olan Meb'usan Meclisi Reisliği'ne Hacı Âdil Bey'in yerine Adliye Nazırı Halil Bey'i aday göstermeye karar verir.

8 Ekim, salı günü Talât Paşa istifa eder. Vahidettin, sadârete

¹²⁸ Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İştittiklerim*, s. 142.

¹²⁹ Eski Nafia Nazırı Ali Münif Yeğena'nın Hâtıraları, *İstibdattan Cumhuriyete*. Akşam, 26 Ekim 1955 - 21 Aralık 1955. Tefrika No. 41.

¹³⁰ Esad Cemal Paker, *Siyasi Tarihimizde Kırk Yıllık Hariciye Hâtıraları*, İstanbul, 1952, s. 100.

¹³¹ Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. III, Kısım 4, s. 703 - 704.

d n r  Tefvîk Paşa'yı getirmek istemektedir. Ancak, daha önce, çoğunluğu  ttihad-Terakki'li milletvekillerinin oluşturduğu Mec-
lise bir göz da ı vermek üzere,  ttihad-Terakki'nin kurucuların-
dan olduğu halde r hen ve fikren partisinden kopmuş ve ona
karşı muhalefete geçmiş olan Ahmed Rıza Bey'i, 9 Ekim'de,
Ay n Meclisi Reisliği'ne getirir.

Meb'usan Meclisi, 10 Ekim 1918 Perşembe günü, Fındıklı'daki
binasında Padişah'ın nutku ile açılır. Padişah'ın nutkunu m st fi
(istifa etmiş) Sadrıazam Talât Paşa okur". 14 Ekim, pazartesi
günkü birleşimde  ttihad ve Terakki Grubu'nun aday gösterdiği
Halil Bey, Meclis Reisliği'ne seçilir. 53 oy da  stanbul milletvekili
Ali Fethi (Okyar) Bey'e verilmiştir. Ali Fethi Bey'e verilen bu
oylar,  ttihad ve Terakki içindeki   z lmenin ilk resmi belirtisi-
dir.

Halil Bey, Reis seçimi sonucu açıklandıktan sonra bir konu -
ma yapar ve önce milletvekillerine teşekkür ederek konuşmasını
  yle sürdürür:

 Efendiler, biz savaşa girmemiş olsa idik bugün Amerika'nın
yüksek başkanı bu büyük felâketin tasfiye hesaplarının hakemi
olacak değil, Rusya'nın müstebit ve z lim  arı hâkim olacaktı.
Bu amansız hâkim devletimizi Balkan Harbi'nin zilleti altında,
ezgin, devletlerarası dengede itibarı düşük halde yakalayacak
idi. Biz harbe girerek iki milyona yakın bir kuvveti üzerimize
 ekmemi , Boğazları sıkı tutarak Balkan kuvvetlerini taksime   -
ratmamı  olsaydık harbin ikinci senesinde Rus orduları Karpat-
lar'da bulunduğu zaman bütün Balkan orduları da Avusturya-
Macaristan  zerine yüklenecek, Budapeşte de, Viyana da  arın
muzaffer ordularının istilâsı altına girecekti. Avrupa'nın orta-
sına galibane giren ve yürüdükçe bütün Slav milletlerinin ken-
disine katılmasıyla büyüyen on milyonu geçen saldırgan Rus
kuvvetleri elbette  stanbul ve Boğazlar me elesini kendi lehine
halledecek,  stanbul'a yerleşen muzaffer  ar, Avrupa'nın hâkimi
olacağı gibi Rus medeniyeti de Avrupa medeniyetine tahakküm
edecekti.

Efendiler, Rusların kendilerine mahsus medeniyeti vardır.
Onun esasları ayrıcalıklı olma, esaret, korku, tam itaat ve karan-
lıktır. Avrupa'nın h r, düşünen, kişilerin y celi i ve serbestliği
esaslarına dayalı bereketli medeniyeti zıd medeniyetin etkisi
altında ileriye değil geriye gidecekti.

 şte efendiler, Osmanlı Ordusu iki buçuk asır evvel Moskof-
larla Cehrin ve Azak kaleleri önünde ba layan mücadelesini bu
umumi harpte de sürdürmüş ve vazifesini  an ve şerefle yerine
getirerek evvelâ vatanını, s niyen bütün Avrupa'yı Rus ordula-
rının tahrip edici etkilerinden ve müstebid  arlı ın zorba tahak-
k m nden kurtarmıştır. Ve  arın istibdadı altında inleyen bizzat
Rus Milleti ile beraber yirmiye aşkın mahkûm millete de başım-

sızlıklarının ladesi ihtimalini kendilerine bahşeylemiştir.

Kesin hesap gününün yaklaştığı sırada dostların gözlerini geriye çevirerek sadık mütteliklerinin yaptığı büyük yardımı hatırlayacaklarını, düşmanların da Avrupa medeniyeti ve bütün insanlık için sarf edilmiş olan hizmetlerimizi takdir eyleyeceklerini ümid etmek isterim.¹²⁸

Vahidettin'in sadarete getirmek istediği Tevfik Paşa, bir hafta uğraşmasına rağmen, İttihad ve Terakki'nin hükümette en az iki İttihadçı nâzir bulunması ve bunlardan birisinin mutlaka Cavid Bey olması için yaptığı baskı yüzünden Hükümeti kurtamaz. Ayrıca Ahmed İzzet Paşa'nın kendisine yapılan teklifi kabul etmemesi üzerine Harbiye Nâzırı bulmak da ayrı bir sorun olmuştur.¹²⁹ İttihad ve Terakki iktidardan çekilmiş olmasına rağmen hâlâ güçlüdür. Ordu hâlâ Enver Paşa'nın komutası altındadır ve İstanbul'da doğrudan doğruya ona bağlı, özel yetiştirilmiş taburlar vardır. İaşe Nâzırı Kara Kemal Bey'in kurduğu esnaf teşkilâtları da yabana atılacak bir kuvvet değildir. Hüseyin Cahid Yalçın -İttihadçılarda illet hâlini almış olan teşkilâtçılıktan söz eder.¹³⁰

Tevfik Paşa, hükümeti kurmakta başarılı olamayınca sadarete Ahmed İzzet Paşa getirilir. Halil Bey'in Meclis Reisliği'ne seçildiği 14 Ekim, pazartesi günü Sadâret Alayı düzenlenir ve hükümet listesi açıklanır:

Şeyhülislâm	Temyiz Mahkemesi Şer'iyye Dairesi Reisi Dağistanlı Ömer Hulûsi Efendi
Şurâ-yı Devlet Adliye	Ayândan Reşid Akif Paşa Eski Şeyhülislâmlardan Ürgüplü Hayri Efendi
Harbiye Bahriye	Ahmed İzzet Paşa (Vekâleten) Erkân-ı Harbiye-i Bahriye Reisi Miralay Rauf Bey
Dahliye	Eski Sofya Sefiri İstanbul Milletvekili Ali Fethi Bey
Hariciye	Eski Sefirlerden Menemenlizâde Mehmed Nâbi Bey
Maliye	Eski Maliye Nâzırı Cavid Bey
Maarif	Eski Maarif Nâzirlerinden Said Bey
Nafia	Erkân-ı Harbiye-i Umumiye eski ikinci reislerinden Mütakaid Mirivâ Mehmed Ziya Paşa

¹²⁸ Konuşmanın dili sadeleştirilmiştir.

¹²⁹ Ali Fuad Türk geldi, *Görüp İstittiklerim*, s. 151 ve 157.

¹³⁰ *Malta Adasında Esaret Hâtıraları*, Yedigün, C. 4, S. 90, s. 8.

Ticaret ve Ziraat
Evkaf
İlahe

Nafia Nâzırı Ziya Paşa (Vekâleten)
Ayândan Abdurrahman Şeref Bey
Hilâliahmer Umumi Müfettişi Dr. Celâl
Muhtar Bey

Posta - Telgraf

Abdurrahman Şeref Bey (Vekâleten)

Ahmed İzzet Paşa Hükûmeti hakkında şöyle bir yargıya varılır: «Umumi halk efkârı, bu kabinenin gerçek hüviyetini keşfedip adını koymakta gecikmemiş ve bu bir dümdar (ardcı) kabinedir demişti»¹²⁵.

30 Ekim, çarşamba günü Ahmed İzzet Paşa Ayân ve Meb'usan Meclisi'nin ortaklaşa yaptıkları gizli oturumda Mondros'ta yapılmakta olan mütareke görüşmeleri hakkında bilgi verir ve Meclis-i Umumi'den oy birliği ile imza yetkisi alır¹²⁶.

Aynı gün, belki de aynı saatlerde, mütareke imzalanmıştır bile!

1 Kasım'da İstanbul'a dönen Rauf Bey, Sadâret Konağı'nda hasta yatmakta olan İzzet Paşa'ya bilgi verirken «İngilizlerin acelesi yüzünden talimat almadan mütarekeyi imzalamak zorunda kaldım» der. Basına verdiği demeçte de «Mütarekeyi akde memuren İstanbul'dan hareket ederken bugünkü gibi iftihar ve sevinç ile avdet edeceğimi tasavvur etmiyordum» der¹²⁷.

Gene bu 1 Kasım günü İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin son kongresi Talât Paşa'nın bir nutku ile açılır. Talât Paşa, uzun konuşmasında, savaşa giriş nedenlerini ve savaş sırasındaki olayları büyük bir açık yüreklilikle anlattıktan sonra sözlerini şöyle bağlar:

«Siyasetimiz mağlub oldu. Binaenaleyh bizim için artık mevki-i iktidarı her ne şekilde olursa olsun muhafaza etmek mümkün olamaz. Bu cihetle Hükûmet mevkiinden istifa ettiğimiz gibi bugün burada Merkez-i Umumi Heyeti'yle beraber Cemiyet'in resikârından istifa ve Cemiyet'i sahib-i hakiki ve meşruu olan kongre heyetine terk ve tevdi ediyoruz»¹²⁸.

¹²⁵ Tırnak içindeki bu ibare Tarık Mümtaz Göztepe, *Osmanoğullarının Son Padişahı Sultan Vahidettin Mütareke Gayyasında*, İstanbul, 1969, s. 30'dan alınmıştır.

¹²⁶ Ali Türkgeldi, *Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Ankara, 1948, 195 s.

¹²⁷ Yeni Gün, 2 Kasım 1918 ve oradan naklen Celâl Bayar, *Ben de Yazdım*, C. 1, s. 96 - 97.

¹²⁸ Celâl Bayar, Not 137'de anılan kitabında (s. 109) «Nutkun orijinal metni bulunamadı. Paşa'nın nutkunu mealen veriyorum» der. Biz, *Vakit* gazetesinde 9 Temmuz - 12 Temmuz 1921 günlerinde yayınlanan *İttihad ve Terakki'nin Son Kongresinde* başlıklı yazı dizisinden yararlandık.

Celâl Bayar şöyle der: «Bu nutuk ile Talât Paşa, Türkiye'de son vazifesini yapmış oldu. Kongrenin bundan sonraki toplantılarında hazır bulunamadı»¹².

3 Kasım, pazar günü İstanbul'da bomba gibi bir haber patlar: Talât, Enver ve Cemal Paşalarla her ikisi de İstanbul'da Polis Müdürlüğü yapmış olan eski valilerden Bedri ve Azmi Beyler ve İttihad-Terakki Merkez-i Umumi üyelerinden Dr. Bahaeddin Şakir ve Dr. Nâzım Beyler bir gece önce sabaha karşı bir Alman torpidosu ile, yurd dışına kaçmışlardır. Daha önce de Harbiye Nezareti Müsteşarı ve Levazım Dairesi Reisi Topal İsmail Hakkı Paşa'nın kaçtığı duyulmuştur.

Bu firarlar Ahmed İzzet Paşa hükümetinin durumunu çok sarsar ve o, beş gün sonra istifa zorunda kalır.

Meclis'in 4 Kasım pazartesi günü 11'inci birleşiminde Divaniye Meb'usu Cebecizâde Fuad Bey'in bir önergesi okunur. Fuad Bey, on maddede topladığı ağır ithamlarla Said Halim ve Talât Paşa kabineleri üyelerinin Divân-ı Âli'ye (Yüce Divan) sevkini istemektedir¹³:

İç tüzük hükümlerine göre Meclis'te ihtisas encümenlerinin yanı sıra beş de «Şube» bulunmaktadır¹⁴. Divaniye milletvekilinin oy birliği ile kabul edilen önergesinin 5'inci Şubeye havalesine karar verilir ve bu şubeyi oluşturacak 45 üyenin belirlenmesi için kura çekilir. Beşinci Şube, Divân-ı Âli Tahkik Heyeti (Yüce Divan Soruşturma Kurulu) olarak görev yapacaktır. Seçilenlerden birisinin daha önce milletvekilliğinden istifa etmiş, ikisinin ölmüş olduğu, onyedisinin de savaş şartları ve ulaşım zorlukları nedeniyle İstanbul'a gelemedikleri anlaşılır. Bu suretle 5'inci Şube yirmi beş kişiden oluşur. Üyelerden pek çoğu İttihad-Terakkîli'dir. İçlerinde yıllarca İttihad-Terakkî'nin Kâtib-i Umumi'liğini yapmış olan Mithad Şükrü (Bleda) Bey de vardır. Şube Reisliğine seçilen Eskişehir milletvekili Abdullah Azmi (Torun) Efendi ile kâtipliğe getirilen Ertuğrul, Bilecik milletvekili Şemseddin (Günaltay) Bey de eski İttihadçı ve son kongrede onun yerini alan Teceddüt Fırkası üyesidirler.

İşin asıl ilginç yönü, söz konusu hükümetlerde görev alıp da Yüce Divan'a verilmesi istenenlerden üç milletvekili de 5. Şubeye seçilmişlerdir: Halil Bey, Ahmed Nesimi Bey ve Cavid Bey. Tabiidir ki onlar Şube çalışmalarına katılmazlar; ancak sorguya çekilmek üzere çağrılırlar.

Meb'usan Meclisi'nde bu işler olurken Ayân Meclisi'nde de Çürüksulu Mahmud Paşa'nın önergesiyle, hemen hemen aynı konular üzerinde araştırma yapmak ve sorumluları ortaya çıkarmak için bir «Encümen-i Mahsus» kurulur. Esasen, Anayasa'ya

¹² Ben de Yazdım, C. 1, s. 112.

¹³ Harp Kabinelerinin İsticvabı, İstanbul, 1933, s. 5 - 7.

göre, Ayân Meclisi'nin Yüce Divan'a sevk kararı almaya yetkisi yoktur. Kaldı ki Encümenin savaşa girişimimizle ilgili bütün belgelerin yayınlanması, savaşın yönetimindeki hataların da Harbiye Nezaretinde kurulacak bir komisyonca incelenmesi hakkındaki kararı da türlü olaylar içinde yerine getirilemez.

Önerge sahibi Çürüksulu Mahmut Paşa'nın Encümen'deki konuşmasında Halil Bey'in adını anarak ona çatması dikkati çekmektedir:

«Bir vakitler Hariciye Nâzırlığı'nı ifa eden Halil Bey'in bu kürsülerde saffet ve hakikatten baid (uzak) olan beyanatı gibi hüccetsiz, delilsiz lâflarla neden iktifa olunmuştur? Binaenaleyh İttifakname ile vesaik-i siyasiyenin neşrini talep ederim»¹⁴¹.

Meb'usan Meclisi 5'inci Şubede sorgulamalara 9 Kasım'da Said Halim Paşa'nın ifadesiyle başlanır. Halil Bey de 23 Kasım'da ifade verir. Ancak, Halil Bey'in sorgulanmasına gelmeden önce, arada geçen zaman içinde cereyan eden bir iki önemli olayı hatırlatmakta yarar vardır.

Talât Paşa'nın istifasından sonra Vahidettin'in sadârete Tevfik Paşa'yı getirmek istediğini, ancak İttihad-Terakki'nin baskısı ve Harbiye Nâzırı bulmaktaki güçlük nedeniyle Tevfik Paşa'nın Hükûmeti kurmaya muvaffak olamadığını yukarıda belirtmiştik. Şimdi ise İttihad-Terakki engeli büyük ölçüde ortadan kalkmıştır. Talât, Enver ve Cemal Paşalar yurd dışına kaçmışlardır. 1 Kasım'da başlayan İttihad ve Terakki kongresi 5 Kasım'da, 4 çekimser ve 9 red oyuna karşı partinin feshine, Tecdütt adıyla yeni bir parti kurulmasına karar vermiştir.

Padişah, hemen ertesi günü, Evkaf Nâzırı Abdurrahman Şeref Bey'le Ahmed İzzet Paşa'ya haber göndererek Hükûmet'teki İttihadçı Nâzırları yani Rauf, Fethi ve Cavid Beylerle Ürgüplü Hayri Efendi'yi değiştirmesini ister¹⁴². 7 Kasım'da da Ayân Meclisi Reisi Ahmed Rıza Bey'i göndererek isteğini tekrarlar¹⁴³.

Nihayet, sadâret mevkiinde ancak yirmi beş gün kalabilen Ahmed İzzet Paşa 8 Kasım, cuma günü istifa eder. İstifanâme metni Vahidettin'i fevkalâde kızdırır. Çevresindekilere ve bir kaç

¹⁴¹ «Heyet-i Meb'usan Nizamname-i Dahillisi» için bk. Servet Armağan, *Memleketimizde İctüzükler*, İstanbul, 1972, s. 47 - 87.

¹⁴² 5. Şube ve Encümen-i Mahsus çalışmaları için bk. Necmeddin Sâhir Silan, *İkinci Meşrutiyette Divan-ı Âli Hareketleri*, Tarih Konuşuyor, C. 5, s. 29 - 30, C. 6, s. 31 - 36. Yazar Meb'usan Meclisi zabıt kâtiplerinden olup 5. Şubede görevlendirildiği için anlattıklarının anı değeri de vardır.

¹⁴³ Yahya Kemal, «İzzet Paşa kabinesinin vaktinden bir kaç gün evvel sukutuna Cavid Bey'in kabineye girmiş olması acil bir sebep oluverdi» diyor. Bk. *Siyasi ve Edebi Portreler*, İstanbul, 1968, s. 144.

¹⁴⁴ *Görüp İştittiklerim*, s. 158.

gün sonra kabul ettiği Meclis Reisi Halil Bey'e: «Bir Padişah'a sen yemininde hânis oldun (yeminini bozdun) denir mi?» diye yakını. Aynı gün, Cuma selâmlığından sonra kabul ettiği Rauf Bey'e de: «Beyefendi, ortada bir millet var koyun sürüsü. İdaresi için bir çoban lâzım. O da benim» der¹⁴⁵.

11 Kasım Pazartesi günü Tevfik Paşa Hükümeti kurulur¹⁴⁶.

İttihadçıların Tevfik Paşa hakkındaki yargıları çok ağırdır: «Dışişlerinde zerre kadar vukuf ve behresi yoktur... Dışişlerini memleket ve millet yararına müdafaadan âcizdir... Zekâdan yoksundur»¹⁴⁷.

13 Kasım 1918 çarşamba günü, Türk tarihinin en acıklı günlerinden birisi yaşanır: 55 parçadan oluşan İtilâf Devletleri donanma içinde Yunan savaş gemileri de vardır. Karaya 470 İtalyanlara kadar yayılıp demirlerler. Verilen söze rağmen gelen donanma içinde Yunan savaş gemileri de vardır. Karaya 470 İtalyan, 540 Fransız ve 2600 İngiliz askeri çıkarılıp kilit noktalarına yerleştirilir. İstanbul, karadan ve denizden, fiilen işgal altına alınmıştır.

Falih Rıfık Atay bir yazısında şöyle der: «Mondros Mütarekesi'ne kadar sahibine türlü imtiyazlar kazandıran «İttihadçı» sözü, düşman İstanbul'a girdikten sonra en tehlikeli bir curnal parolası hâline geldi»¹⁴⁸.

Tevfik Paşa Hükümeti'nin programı, Mecliste, 18 Kasım pazartesi günü Hariciye Nâzırı Mustafa Reşid Paşa tarafından okunur ve güven oyuna başvurulur. 3 çekimser, 27 aleyhte, 84 lehte oy kullanılmıştır. Yeter sayı elde edilemediği için oylama ertesi güne bırakılır ve hükümet güven oyu alır.

Halil Menteşe, 5'inci Şube'de 23 Kasım cumartesi günü ifade verir. Sorgulama, Divaniye Meb'usu Fuad Bey'in önergesinde yer alan 10 maddelik suçlamaları teker teker ele alarak, o sıraya göre yapılır. Halil Bey, bunlardan ilk üçüne kendi nezareti zamanından önceki döneme ait olaylara ilişkin oldukları için cevap vermek mecburiyetinde olmadığını söyler. Beyanı aynen şöyledir:

«Malûm-u âlinizdir ki Nâzırlar, icraat-ı hükûmette serbesti-i karar hakkını, makam-ı hükûmdari tarafından tasdik-i memuriyetleri zamanından itibaren iktisab ederler ve bittabi mes'uliyeti de o tarihten itibaren deruhte eylerler. Bendeniz ise harp ilân olduğu zaman, cümlelerin malûmu olduğu veçhile, Meclis-i Meb'usan Riyaseti'nde bulunuyordum. 11 Teşrinievvel 1331 (24 Ekim 1915) tarihinde Said Halim Paşa kabinesine Hariciye Nâzırı sıfatıyla dahil oldum. Bu itibarla zaman-ı nezarettime müsadif ol-

¹⁴⁵ Rauf Orbay'ın *Hâtıraları*, Yakın Tarihimiz, C. 2, s. 241.

¹⁴⁶ Hükümet listesi için bk. *Görüp İştittiklerim*, s. 163 - 164.

¹⁴⁷ *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. II, Kısım 4, s. 205.

¹⁴⁸ Falih Rıfık Atay, *Niçin Kurtulmamak?* İstanbul, 1963, s. 88.

mayan icraat ve harekâta mütedair olan birinci, ikinci ve üçüncü suallere cevap itâsına mecburiyetim yoktur.

Bunun üzerine, 5'inci Şube üyelerinden Basra milletvekili Hilmi Bey şu soruyu yöneltir: «Fîlvâki Halil Beyefendi Hazretleri o vakit kabinede değildi. Fakat Meclis-i Meb'usan Reisi oldukları halde harbe girmemek için teşebbüsatta bulundukları ve hatta bu husus için Hükûmet namına Berlin'e gittiği birçok taraflardan rivayet ediliyor. Bu itibarla bendeniz öyle zannediyorum ki, Beyefendi de vakitsiz harbe girildiği kanaatindedir. Binaenaleyh bu babdaki malûmatlarını izah buyururlarsa tenevvür etmiş oluruz».

Halil Bey şu karşılığı verir: «Bendeniz bugün, Said Halim ve Talât Paşa kabinelerinin azasından olmak sıfatiyle burada bulunuyorum ve mezkûr kabinelerde çalıştığım zamanlara ait izahatı veriyorum. Binaenaleyh eğer Meclis-i Meb'usan Reisi olmak sıfatiyle Şube'nin benden soracağı varsa onları tesbit edersiniz ve bana tahriren bildirirsiniz. Ben de o suallerin cevaplarını malûmat kabilinden olmak üzere veririm. Fakat bugün mes'ul bir Nâzır sıfatiyle bulunduğum cihetle ancak o sıfatla cevap vereceğim».

Halil Bey'in bundan sonraki ifadesi hayli uzundur. Basılı metinde 39 sayfayı kapsar¹⁹. Bazı sorulara çok açık ve ayrıntılı cevaplar verirken, bazılarına da «bunu ilgili Nâzıra sorunuz», «bunu Harbiye Nâzırı Enver Paşa'ya sorunuz» gibi karşılıklar vermiştir.

5'inci Şube'nin 9 Kasım'da Said Halim Paşa'nın sorgulamasıyla başlayan çalışmaları 14 Aralık'ta sona erer. Şube, o gün, alınan ifadelerin bastırılarak milletvekillerine dağıtılmasına karar verir. Garip tesadüf, aynı gün gazeteler Divaniye Meb'usu Fuad Bey'in bir gün önce öldüğü haberini vermektedir. İfadeler bastırılır, ancak kısa bir süre sonra Meclis, Padişah tarafından feshedilince Yüce Divan konusunda herhangi bir karar da alınamaz.

18 Aralık, çarşamba günü Meclis'te, Fethi (Okyar) Bey'in kurduğu «Osmanlı Hürriyetperverân Avam Fırkası-na girmiş olan, eski İttihadçı, Karesi (Balıkesir) milletvekili Hüseyin Kadri Bey'in verdiği ve genel siyasal durum üzerinde görüşme açılarak Hükûmet hakkında güvenoyuna başvurulmasını isteyen önergesi²⁰ okunur ve görüşmelerin 21 Aralık cumartesi günü yapılması kararlaştırılır. O gün, önerge sahibi Hüseyin Kadri Bey'in ve diğer milletvekillerinin konuşmalarından sonra yapılan eleştirilere Hükûmet adına Hariciye Nâzırı Mustafa Reşid Paşa cevap verir.

¹⁹ *Harp Kabinelerinin İsticvabı*, s. 207 - 246.

²⁰ Cavid Bey, günlük notlarında, önergeyi kendisinin hazırladığını yazmaktadır. Bk. *Tanin*, 17 Eylül 1945.

Konuşmasının özeti şudur: «Devlet ve ülkenin tümünü bugünkü acıklı duruma düşüren Genel Savaşa katılmamızdır. Ülkenin çeşitli bölgelerinde girişilen askeri hareketler sonucu iktisadi ve mali durumumuz sarsılmış, Trablusgarp ve Balkan savaşlarıyla yorgun bir hale gelinmiş iken, hiçbir zorunlu neden yokken Avrupa'da patlayan savaşa hayalperest ve hırslı fikirlerle memleketimiz de sürüklendi. Hayal, hakikate tercih olundu. Harbe devamda inad ve ısrar edildi. Uzatılan eller, başlangıçta olduğu gibi, geri çevrildi. Barış için yapılan yararlı öneriler, hırs içine gömülenler tarafından karşılıksız bırakıldı.»

Gensoru görüşmeleri tamamlandıktan sonra Hükümet hakkında güvenoyuna başvurulması gerekirken, Dahiliye Nâzırı Mustafa Ârif (Deymer) Bey kürsüye gelip Padişah'ın Meclisi feshettiğine ilişkin İradesini okur:

«Esbab-ı zarûriye-i siyasiyeden nâşi Meclis-i Meb'usanın feshi iktiza etmiş ve Kanun-u Esasimizin muaddel yedinci maddesinin fıkra-i mahsusası mucibince led'el iktiza Heyet-i Meb'usanın feshi hukuk-u şahânemiz cümlesinden bulunmasına binaen, Meclis-i mezkûrun bugünden itibaren bermucib-i kanun feshini irade eyledim.»

Mâbeyin Başkâtıblı Ali Fuad Bey, fesihten önce, Padişah'ın kendisine, «Bunlar velinimetlerine karşı bir eser-i vefa göstermek istiyorlar. Binaenaleyh onlar tarafından ıskat kararına intizar edilmeyerek fesih cihetine gidilmesi daha muvafık olur. Bu suretle dayılık bizde kalsın» dediğini; fesihten sonra ise, «Ecnebler pek biamân. Gece gündüz ne çektiğimi bir Allah bilir, bir ben bilirim. Bizi tazyik ile Meclis-i Meb'usanı dağıttırdılar. Fikirlerini ihsas değil, adetâ açıktan açığa izhar ediyorlar. Ben Meşrutî bir hükümdar olduğum halde güya Mutlak bir hükümdar imişim gibi muamelede bulunuyorlar ve doğrudan doğruya bana müracaat ediyorlar. Meşrutiyetten bahsedince «Hangi Meşrutiyet?» diye mukabele ediyorlar» dediğini yazar¹¹.

Padişah kendisini çağırıp Meb'usan Meclisi'nin feshi hakkındaki görüşünü öğrenmek istediği zaman, Ayân Meclisi Reisi Ahmed Rıza Bey'in cevabı da şu olmuştur: «Âlemde demokrasi-nin icra-yı saltanat ettiği bir zamanda hiç Meclis-i Meb'usan fesholunur mu?»¹².

İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe'un yardımcısı General Webb ise Londra'ya gönderdiği 28 Aralık 1918 tarihli raporunda şöyle der: «Meb'usan Meclisi'nin feshi VI. Meh-

¹¹ *Görüp İştittiklerim*, s. 167 - 168 ve 182.

¹² *Aynı kaynak*, s. 168.

med Vahidettin'in İttihad ve Terakki'ye karşı bir hareketidir."¹³.

Meb'usan Meclisi'nin feshi Halil Menteşe'nin de Meclis Reisi liği'nin¹⁴ ve başarısızlıkla sonuçlanan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası İzmir milletvekilliği adaylığı bir yana bırakılırsa, 1931 yılında bağımsız İzmir milletvekilliğine seçilene kadar, siyasi hayatının sonu olur.

Siyasete atılanlar ve o yolla yüksek mevki ve makamlara gelenler için her görevin bir sonu olması doğaldır. Halil Bey için ise, asıl hazin olanı şudur: İttihad-Terakki iktidarda iken ve Kanun-u Esasî'de değişiklik yaparak, Padişah'a Meclisi fesih yetkisi tanınmasını istediği sırada, Ahmed Rıza Bey'in karşı çıkmasına rağmen, Halil Bey yapılması istenen değişikliği savunmuş ve şöyle demiştir:

«Bize gelince; biz hükümdarımıza bu hakkı vermeyiz demek, nasıl caiz olabilir? Dünyada ne kadar hükümdar varsa hepsi bu hakka mâliktirler. Hatta Bulgar ve Yunan hükümdarları bile. Halife-i İslâm'a bu hakkı vermekte ne mahzur görülüyor? Buyuruluyor ki, hükümdara hakk-ı feshi vermek Meşrutîyet'in selâmet-i cereyanını temin eden iki kuvvetten birini bir silâh-ı taarruzla teslih ve diğerinin ise elini, ayağını bağlamaktır. Bir kuvvetin eli, ayağı bağlı olursa hiç şüphesiz ifâ-yı vazife edemez. Bendeniz bu fikri kabul edemiyorum.»¹⁵ ¹⁶

Bu duruma bakarak denilebilir ki, Halil Menteşe 21 Aralık 1918'de, 1918 yılında savunduğu fikirlerin kurbanı olmuştur.

12 Ocak 1919'da Tefvik Paşa istifa eder. Yeni hükümeti kurma görevi gene ona verilir. Bir gün sonra kurulan hükümette adları bazı yolsuzluk söylentilerine karışan üç nazıra tekrar görev verilmiş olması nedeniyle basında aleyhte yazılar çıkar. Bunları okuyan Vahidettin Başkâtibine şunları söyler: «Bu memleketi idare için meğer iki adam lâzımmış: Biri Sultan Abdülhamid, diğeri Talât Paşa. Ama ben onlar gibi idare edemem. Talât Paşa bizim halkımızı iyi anlamıştı. O hakikaten müstesna bir şahsiyetti. Eğer Talât Paşa, o muhitte kirlenmemiş olsaydı biz onunla bu memleketi kurtarabilirdik»¹⁷.

¹³ Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, Ankara, 1970, C. 1, s. 11.

¹⁴ Prof. Tayyib Gökbilgin, Mebusan Meclisi Reisi Halil Bey'in ifade vermek üzere 5. Şubeye davet ediliince «Divan Riyasetinden» istifa ettiğini yazmaktadır. Bk. *Millî Mücadele Başlarken*, Birinci Kitap, s. 10.

¹⁵ Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. III, Kısım 4, s. 372.

¹⁶ 1918 Anayasa değişikliği için bk. Tarhan Erdem, *Anayasalar ve Seçim Kanunları*, s. 23.
Görüp İştittiklerim, s. 180 - 181.

Başkatibine bu sözleri söyleyen Padişah için, İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe, 10 Ocak'ta Hükümeti'ne gönderdiği raporda şöyle der: «Vahidettin her istediğimiz kimsenin tutuklanmasına razıdır.»

29 Ocak, çarşamba gününü 30 Ocak, perşembe gününe bağlayan gece, «memleket asayişinin gerektirdiği sebepler» gerekçe gösterilerek ileri gelen bazı İttihadçılar tutuklanmaya başlanır¹⁸. Tutuklananlar içinde en tanınmış olanlar şunlardır:

1. Bedrettin Bey, Diyarbakır Vali muavini. 2. Ahmed Cevad Bey, Albay, İstanbul Merkez Komutanı. 3. Emanuel Karaso Efendi, İstanbul milletvekili. 4. Ferid Bey (Hamal), Hamallar Kahyası. 5. Hacı Adil Bey (Arda), Bursa milletvekili, Dahiliye Nâzırı, Edirne Valisi, Meb'usan Meclisi Reisi. 6. Hüseyin Cahid Yalçın Bey, İstanbul milletvekili, Meclis Reis Vekili, Tanin gazetesini başyazarı. 7. Hüseyin Kadri Bey (San), Karesi milletvekili. 8. İsmail Canbulat Bey, İzmit milletvekili, Dahiliye Nâzırı. 9. Kara Kemal Bey, İttihad-Terakki Merkez-i Umumi azası, İlaşe Nâzırı. 10. Mahmud Kâmil Paşa, 3'üncü Ordu Kumandanı. 11. Memduh Şevket Bey (Esental), Esnaf Cemiyetleri Umumi Kâtibi. 12. Mithad Şükrü Bey (Bleda), Burdur milletvekili, İttihad-Terakki Umumi Kâtibi. 13. Hüseyin Tosun bey, Erzurum milletvekili, Millî Ajans Umum Müdürü. 14. Seyfi Bey (Düzgören), Yarbay, Karargâh-ı Umumi İstihbarat Şubesi Müdürü. 15. Süleyman Südi Bey (Kartal), Lazistan (Rize) milletvekili, Teşkilâtı Mahsusa üyesi. 16. Rahmi Bey (Arslan), İzmir Valisi. 17. Rıza Bey, Bursa milletvekili¹⁹. 18. Süleyman Numan Paşa, Doktor, Harbiye Nezareti Sıhhiye Dairesi Reisi. 19. Tevfik Hâdi Bey (Baysal) İstanbul polis Müdürlüğü Siyasî Kısım Müdürü. 20. Tevfik Rüstü Bey (Aras), Doktor, İttihad-Terakki Kâtibi Mes'ullerinden. 21. Ziya Gökalp, İttihad-Terakki Merkez-i Umumi azası.

11 Kasım 1918'de Sadaret mevkiine gelen, 13 Ocak 1919'da hükümetinde değişiklik yapan Tevfik Paşa'nın icraatı ne Padişahı, ne işgal kuvvetleri kumandanlarını ne de 10 Ocak'ta Merkez Heyetini seçerek yeniden faaliyete geçmiş olan Hürriyet ve İtilâf Fırkasını tatmin etmiyordu. Bu yüzden Tevfik Paşa, 24 Şubat'ta, kendisi istifa etmeden sekiz nâzır ile Şura-yı Devlet Rei-

¹⁸ Tehcir işine karıştıkları suçlamasıyla bir çok valî, mutasarrıf ve kaymakam daha önce tutuklanmıştı.

¹⁹ Süleyman Kâni İrtem, *Meşrutîyet'te Saray ve Babıâli* adlı yazı dizisinde (Tefrika No. 153) Babıâli baskınında Rıza Beyin Sadriâzam Kâmil Paşa'nın odasına girip ona hakaretâmız sözler söylediğini, Kâmil Paşa'nın da «Buna edepsizlik derler» demesi üzerine Rıza Bey'in silahına davrandığını, Talât Bey'in de kendisini tutup odadan çıkardığını yazmaktadır.

si'ni değiştirip kabinesinde büyük bir değişiklik yapar. Buna rağmen daha fazla iktidarda kalamayarak, 3 Mart'ta istifa eder. İstifaya yol açan olay şudur: İşgal kuvvetleri kumandanları, savaş dönemi kabineleri üyeleri dahil, ileri gelen İttihadçılarla bazı subay ve idare amirlerinin derhal tutuklanmalarını, mahkemeye verilerek cezalandırılmalarını istiyor, eğer bu yapılmazsa onları kendilerinin tutuklayacaklarını bildiriyor, hatta bu kimselerin listesini yapıp Sadrîâzam'a veriyorlardı. Bunun üzerine Hükümet, Divan-ı Harbî Örfilerin (Sıkıyönetim Mahkemeleri) yeniden kurulmasını ve eski vükelânın, Yüce Divan yerine, orada yargılanmalarını öngören bir Meclis-i Vükelâ Mazbatası (Bakanlar Kurulu Kararı) hazırlayıp bunu Padişah'ın tasdikine sunar. Ancak Vahidettin bunu imzalamayınca da Tefvîk Paşa istifa zorunda kalır¹⁰⁰. Zaten Vahidettin'in istediği de budur.

4 Mart'ta Damad Ferid Paşa Hükümeti kurulur¹⁰¹.

Hükümetin kurulmasından beş gün sonra, 9 - 10 Mart gecesi, harp kabineleri üyelerinin tutuklanmasına başlanır. İlk tutuklananlar içinde Halil Menteşe de vardır.

29-30 Ocak gecesi tutuklananlar önce 18 gün İstanbul Polis Müdüriyeti olarak kullanılan Sansaryan Han'ında gözaltına alınmışlar, sonra Bekirağa Bölüğü¹⁰² diye anılan Harbiye Nezareti Tutuk ve Cezaevine götürülmüşlerdir. Bu kez tutuklananlar ise doğrudan Bekirağa Bölüğü'ne götürülür.

Hüseyin Cahid Yalçın, Bekirağa Bölüğü'nü şöyle tasvir eder: "... Sonra bizi buradan alarak meşhur Bekirağa Bölüğü'ne götürdüler. İlk günü burası üzerimde çok fena bir teşir yaptı. Bize Bekirağa Bölüğü'nün üst katını tahsis etmişlerdi. Bodruma

¹⁰⁰ Olayların gelişmesi ve mazbata metni için bk. *Görüp İşittiklerim*, s. 186 - 192.

¹⁰¹ Damad Ferid Paşa hükümetinin listesi için bk. *Görüp İşittiklerim*, s. 197 ve *Son Sadrîâzamlar*, s. 2038.

¹⁰² Abdülhamid devrinden İstanbul'un kurtuluşuna kadar asker, sivil bir çok ünlü kişinin girdiği Bekirağa Bölüğü ve ona adını veren Bekir Ağa'nın kimliği için bk. M. Nihad, *Bekirağa Bölüğü Faciaları ve Serair-i İstibdatdan Bir Nebze*, İstanbul, 1327 (1911), 48 s. — Hüseyin Suad (Yalçın), *Bekirağa Bölüğünde Otuzyedî Gün*, Akşam, 27 Mart - 6 Nisan 1936, — Ahmed Hamdi Tanyeli, *Meşhur Bekir Ağa ve Bölüğü*, Tarih Hazinesi, Yıl 1, S. 2 (Aralık 1950) (Yazar Bekir Ağa'nın oğludur), — Hasan Amca, *Bekirağa Bölüğü'nün Bekir Ağası Kimdir?* Dünya, 21 - 31 Mart 1954, — Feridun Kandemir, *Eski Politikacıların Korkunç Tevkişanesi Bekirağa Bölüğü*, Resimli Tarih Mecmuası, C. 6, S. 66 (Haziran 19 - 55), — İhsan Birinci, *Binbaşı Bekir Ağa ve Bölüğü*, Hayat Tarih Mecmuası, Kasım 1976.

İndirmediler... Sabahleyin gözümü açtığım zaman çok sefil bir manzara ile karşılaştım. Alt kattan gelen bir duman döşemelerin arasından sızarak yer yer koğuşun içinde yükseliyordu. Tavandan yağmur suları damlıyordu, daha doğrusu akıyordu. Koğuşta kaynayıcı bir kalabalığın her türlü uğultusu vardı."¹⁰³

Oraya arkadaşlarını görmeye giden Cavid Bey de günlük notlarına şunları yazmıştır: «Murdar bir yer, pis, rutubetli koğuşlar.»

Divan-ı Harp savcılığınca savaş kabineleri üyelerinin sorgulamalarına 13 Mart'ta başlanır. Halil Bey de 14 Mart, cuma günü ifade verir. Yargılama 28 Nisan 1919 pazartesi günü başlar.

Mahkemede dinleyici, belki de gazeteci, olarak bulunan bir tanık şöyle anlatır:

«Sanıklar saat 12.30'da Askeri Tevkifhane'den süngülü muhafızlar arasında çıkarılarak, atlı arabalara ikişer ikişer bindirilerek Divan-ı Harbi Örfiye sevkedildiler. Meraklı halk, mahkemenin büyük salonunda ve koridorlarda mahşer gibi olmuş, kadınlar kendilerine ayrılan üç büyük locayı doldurmuşlardı. Saat biri yirmi beş geçe, müddeiumumi Nazmi Bey salona girerek makamına oturmuş ve beş dakika sonra başta Reis Nâzım Paşa bulunduğu halde Zeki, Mustafa (sonradan bu Divan-ı Harbin Reisliğine tayin olunup halk tarafından kendisine Nemrûd Mustafa lakabı takılmıştır), Ali Nâzım Paşalarla Miralay Receb Ferdi Bey'den mürekkep olan heyet-i hâkime salona girerek yerlerini işgal etmişlerdi. Reis Nâzım Paşa, maznunların birer birer hüviyetlerini sorup tesbit etti... Heyet-i tahkikiyenin uzun iddianamesi okunarak muhakemeye başlandı. Said Halim Paşa'nın müdafasını deruhde eden Avukat Celâleddin Arif ve Sadettin Ferid"¹⁰⁴ Beyler söz alarak ancak bir Divan-ı Âli tarafından muhakeme edilmeleri icab eden bu eski Sadrazam ve nazırlar hakkında Divan-ı Harbi Örfi'nin karar vermek salâhiyetini malik bulunmadığını iddia ettiler. Bu iddiaya Müddeiumumi Nazmi Bey cevap vererek, «Maznunlara isnad olunan cürümleri Divan-ı Harbi Örfi'nin rüy'ete salâhiyetkar bulunduğunu bildirmiş» ve bu hususta bir karar vermek üzere celse pazar gününe bırakılmıştır"¹⁰⁵».

¹⁰³ *Malta Adasında Esaret Hâtıraları*, Yedigün, C. 4, S. 87.

¹⁰⁴ Avukat Sadettin Ferid Talay (1879 - 1954), Atatürk'ün yakınlarından Dr. Rasım Ferid Talay'ın ağabeyidir. Mütarekede *Hukuk-u Beşer* gazetesini sahibi Mevlânâzâde Rifat, Mustafa Kemal Paşa aleyhine hakaret davası açınca Atatürk'ün savunmasını da üstlenmiştir. T.B.M.M. nin V.cı döneminde Bursa milletvekilliği yapmıştır.

¹⁰⁵ Tarık Mümtaz Göztepe, *Sultan Vahidettin Mütareke Gayyasında*, s. 137 - 138.

Yargılamalara, birer ikişer günlük ertelemelerle 10 Mayıs'a kadar devam edildikten sonra o gün, duruşmalara bir süre ara verileceği açıklanır.

28 Mayıs, çarşamba günü de Bekirağa Bölüğü'nde tutuklu bulunanlardan 67'si İngiliz askerî kamyonlarına doldurulup Galata rıhtımına getirilir ve oradan motorlarla açıkta demirli bulunan «Princess Ena» gemisine götürülürler.

Olayı Mahmud Kemal İnal şöyle anlatır: «28 Mayıs 1335 (1919) de İngiliz Karargâhı Umumi'sinden Harbiye Nezareti'ne gönderilen bir İngiliz Binbaşı, tevkifhanede mevkuf bulunanlardan —verilen iki listede isimleri muharrer— altmış yedi kişinin teslimini Karargâh-ı Umumi namına talep eder. Birkaç günden beri Fransız askerîyle beraber Bekirağa Bölüğü'nün muhafazasına memur olan İngiliz müfreze kumandanı, mevkıfların hemen hazırlanmalarını tebliğ ettirdikten sonra beş İngiliz yük otomobili tevkifhanenin kapısına getirildi. İki tarafa İngiliz ve Fransız askerî dizilerek İstanbul Muhafızı Seyyid Paşa da hazır bulunduğu halde mevkıflar otomobillere yük gibi dolduruldu. Süngülü İngiliz ve Fransız askerinin muhafazası altında Galata'da Arapyan Hanı'na ve biraz sonra, açıkta duran, bir İngiliz vapuruna götürüldüler. Vapur, akşama doğru Malta'ya müteveccihen hareket eyledi. Teb'id belâsına uğrayanların ve ailelerinin giriftar oldukları ızdırab-ı azımın, bittabi tasvir ve tasavvurun fevkinde olduğunu söylemeğe hacet yoktur. Son günlerde akdolunan ve âtiyen akdedilecek olan mitinglerin, mevkıfları kurtarmak maksadına müstenid olduğu zanolunduğundan ve icra edilmekte olan muhakemenin de bir neticeye iktiran edip de maznunlar cezalandırılmadıklarından teb'idlerine İngilizlerce lüzum görüldüğü halk arasında söylendi. Teb'id edilenlerden bir çoğunun elbise, eşya ve para almağa vakit bulamayarak perişan bir halde vapura sokuldukları anlaşıldı»¹⁰⁰.

Halil Menteşe'nin hatıraları okundığında sürgüne gönderilenlerin sanki hepsinin doğruca Malta'ya götürüldükleri gibi bir zan hasıl olmaktadır. Oysa, Halil Bey dahil, sürgünlerden 12'si Limni Adası'nın Mondros limanında indirilmiş ve Eylül'ün son haftasına kadar da orada kalmışlardır. Mondros'ta gemiden indirilen ve ancak 21 Eylül'de Malta'ya getirilen bu on iki sürgün şunlardır:

1. Saîd Halim Paşa, 2. Abbas Halim Paşa, 3. Hacı Âdil Bey,
4. Ali Münif Bey, 5. Ahmed Şükrü Bey, 6. Kara Kemal Bey, 7. Mithad Şükrü Bey, 8. Ziya Gökalp Bey, 9. Ağaoğlu Ahmed Bey,
10. Mahmud Kâmil Paşa, 11. Hüseyin Tosun Bey 12. Halil Bey

¹⁰⁰ *Son Sadrızamlar*, s. 1911.

(Menteşe).

Halil Menteşe, anılarında Malta'dan İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a yazdığı bir mektuptan söz eder ve mektup metnini verir. Mondros'taki sürgün hayatından anılarında hiç söz etmediği için oradan İngiliz Başbakanı Lloyd George'a yazdığı mektupları da anmaz. Oysa o, Lord Curzon'dan önce, daha Mondros'da iken, Lloyd George'a ilki 22 Temmuz (öteki 31 Temmuz'da) iki mektup göndermiştir. Bu mektuplarında Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa katılmasının neden zorunlu hale geldiğini, bunda İngiltere ile Fransa'nın izlediği yanlış politikanın da etkisi olduğunu, «Karadeniz Olayı»nın önceden alınmış bir Hükümet kararı sonucu olmadığını belirttikten sonra şöyle der, «İşte, Sayın Başbakan, Türkiye'nin Genel Savaş'a girişinin uzak ve yakın nedenleri bunlardır. Anayasa açısından temsili bir otoritenin kararı sonucu olmayan bir hareketten dolayı Türk Milleti'nin suçluluğundan söz edilip edilemeyeceğine karar vermek şimdi size düşer.»

İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nda dikkatle incelenen bu mektupların altına bir Bakanlık görevlisi şu notu yazmıştır:

«İttihad ve Terakki'nin Hariciye Nâzırı —ki şimdi Mondros'ta tutukludur— Türkiye'nin savaş içindeki politikasını savunuyor. Amacı daha hafif barış şartları elde etmektir. İleri sürdüğü deliller inandırıcı değil. Ama bir örneklerinin Barış Konferansı'na gönderilmesi...»¹⁰⁷.

On iki Mondros sürgünü orada 115 gün kaldıktan sonra, 21 Eylül 1919'da Malta'ya nakledilirler. Halil Menteşe Malta'dan da bu kez İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a yedi mektup gönderir. Anılarına bunlardan sadece bir tanesini almıştır. Bu konuda şöyle der: «Curzon, bu mektubumu aldığını kamp kumandanı vasıtasıyla bana ıblag etmişti. Bir esirle muhabere açmasına da imkân yoktu.»

Malta sürgünleri hakkında değerli bir araştırma yayınlamış olan Bilâl N. Şimşir şöyle yazar:

«Mondros ve Malta'dan İngiliz devlet adamlarına gönderdiği bütün mektuplarının altına «Eski Nâzır ve Osmanlı Meb'usan Meclisi Reisi» diye imza attı. İmzalarında hiçbir zaman «sürgün» ya da «tutsak» sözcüklerini kullanmadı. Kendisini hep işbaşında bir devlet adamı gibi görüyordu. Bir bakıma hâlâ Hariciye Nâzırlığı yapıyordu. Hem de bütün ciddiyetiyle. Sürgün ve tutsak olduğunu hemen hemen hiç düşünmüyordu. Ne yalvararak, ne kafa tutarak serbest bırakılmasını istemedi. Memleket sorunlarına kafa yordu durmadan. Düşündüklerini, medeni bir cesaretle

¹⁰⁷ Bilâl N. Şimşir, *Malta Sürgünleri*, İstanbul, 1976, s. 314 - 316.

İngilizlere anlatmaya çalıştı. İngilizlere karşı Türkiye'yi savunmaya çalışan, kendi kişisel derdlerini aşabilen tek sürgün odur. Onurlu bir milliyetçi idi¹⁴⁶.-

Halil Bey, diğer 32 sürgünle birlikte 30 Nisan 1921 günü serbest bırakılır. Bu suretle 9-10 Mart 1919 gecesi Bekirâğa Bölüğü'nde başlayan tutsaklık ve sonra Mondros ve Malta'da devam eden sürgün hayatı toplam 24 ay 22 gün sürmüştür¹⁴⁷. Sürgünlerin hürriyetlerine kavuşmaları, Prof. Jaeschke'nin de belirttiği gibi, Mustafa Kemal Paşa'nın çabaları sonucu olmuştur¹⁴⁸.

Halil Menteşe, esaretten kurtulunca bir buçuk ay kadar Roma'da kalır. O sırada İtalya'nın başkenti Roma'da bir çok Türk vardır. 22 Mayıs 1921'de Roma'da Enver Paşa ile görüşür. Rodos üzerinden memlekete dönme çareleri ararken İstanbul'dan Dr. Akil Muhtar'ın (Özden) aldığı bir telgraftan oğlunun hasta ve tedaviye muhtaç olduğu haberini alır. Bunun üzerine eşini ve oğlunu Avrupa'ya çağırır ve hep birlikte Alman Bavyerası'nda bir tedavi kasabasına yerleşirler.

Halil Bey, 1922 Sonbaharı'nda ve her halde büyük zaferden sonra, Türkiye'ye döner ve İzmir üzerinden doğrudan Milâs'a gider. Milâs'a çekilmesiyle ilgili olarak şu ilginç düşüncelerini açıklamaktadır:

«Siyasi adamlar iktidar mevkiine çıkmasını bildikleri kadar, zamanı gelince çekilmesini de bilmelidirler. Ben de kararımı verdim. Çiftliğime çekildim. Hatta, tekrar kendimi siyasete kaptırmamak için Ankara'ya bile uğramadan ve beni esaretten kurtaranlara teşekkür borcumu bile yapmadan doğrudan İzmir'den Milâs'a gittim.»

Siyasetten uzak durmak için Milâs'taki çiftliğine çekilen Halil Bey, iki yıl sonra, ara seçimlerinde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın İzmir adayı olur¹⁴⁹.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Halk Fırkası'ndan ayrı-

¹⁴⁶ *Malta Sürgünleri*, s. 312 - 313.

¹⁴⁷ Sürgünlerin serbest bırakılması ile sonuçlanan girişimler ve bu konuda yapılan anlaşmalar için bk. *Malta Sürgünleri*, s. 369 - 472 ve Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, Ankara, 1971, s. 172 - 194 ve 275 - 285.

¹⁴⁸ *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, s. 172 ve Gâzi Mustafa Kemal, *Nutuk*, İstanbul, 1934, C. I, s. 293: «Bu zevatı Malta zindanlarından kurtarmak için her fırsattan istifade ederek mümkün olan teşebbüsatta bulunmaktan geri durmadım».

¹⁴⁹ Tarık Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, İstanbul, 1952, s. 609 not 21.

lan 32 milletvekili tarafından 17 Kasım 1924 tarihinde kurulmuştur.¹⁷

Bu yeni partiye girmemiş olmasına rağmen Bursa'dan bağımsız aday olan ve milletvekili seçilen Nureddin Paşa'nın seçim tutanağının Türkiye Büyük Millet Meclisi'nce reddinden sonra ikinci kez tekrar seçilmesi, gazetelere verdiği demeçlerle Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın programı doğrultusunda düşündüğünü açıklaması iktidar partisi çevrelerinde tepkiyle karşılanır. Ardahan milletvekili Halid Paşa'nın Meclis'te tabanca ile vurulması ve aldığı yaranın etkisiyle ölmesi (14 Şubat 1925) iki parti arasındaki ilişkileri daha da gergin bir duruma getirir.

13 Şubat 1925'de Genç (Bingöl) İli'nin Piran Köyünde Şeyh Said isyanı patlak vermiş ve sür'atle yayılmak istidadı göstermiştir.

2 Mart'ta Fethi Bey (Okyar) hükümeti çekilir, yeni hükümeti İsmet Paşa (İnönü) kurar.

4 Mart'ta Takrir-i Sükûn (Sükûnu Sağlama) Kanunu kabul edilir. Biri Ankara'da, ötekisi isyan bölgesinde kurulan İstiklâl Mahkemeleri hemen çalışmaya başlarlar. İstanbul'da altı gazete kapatılır. Hükümet çevrelerinde Doğu'da patlayan isyanın nedenleri arasında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın alttan alta yaptığı propagandanın da etkisi olduğu kanısı vardır. Bu nedenle, Ankara İstiklâl Mahkemesi'nin emriyle bu partinin İstanbul merkezi ile diğer birçok şubelerinde aramalar yapıp bazı belgelere el konulur.

Tekrar Milâs'taki çiftliğine çekilmiş olan Halil Bey, bu hava içinde 22 Nisan 1925'de Başvekil İsmet Paşa'ya bir mektup yazar, bir örneğini de Cumhurbaşkanı Gâzi Mustafa Kemal Paşa'ya gönderir. Bu mektubunu ve İsmet İnönü'den aldığı cevabı olduğu gibi anılarına almıştır. İnönü'nün cevabından anlaşıldığına göre Halil Bey ona 14 Mayıs'ta bir mektup daha yazmıştır. Ancak bu mektup yayınlanmamış ve elimize geçmemiştir.

3 Haziran 1925 çarşamba günü Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Bakanlar Kurulu kararı ile kapatılır¹⁸.

Bir yıl sonra, İzmir'e gitmekte olan Cumhurbaşkanı Atatürk'e karşı yapılmak istenen bir suikad teşebbüsü ortaya çıkarılır (16 Haziran 1926). Suikasd girişimcileri ile kapatılan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kurucu ve yöneticileri ve bazı eski İttihad-

¹⁷ Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası için bk. *Türkiye'de Siyasal Partiler*, 1952 basımı, s. 606 - 622 ve Fethi Tevetoglu, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Türk Kültürü, S. 264 (Nisan 1985).

¹⁸ Bakanlar Kurulu kararı için bk. *Türkiye'de Siyasal Partiler*, 1952 basımı, s. 621 - 622.

çılar da tutuklanıp İstiklâl Mahkemesi'ne verilir.

İstiklâl Mahkemesi, İzmir'de, suikasd davasına bakarken¹⁷⁴, Halil Bey, Başvekil İsmet Paşa'ya bir telgraf çeker ki bunu da anılarına almıştır. İstiklâl Mahkemesi'nin İzmir'deki çalışmaları 26 Haziran - 13 Temmuz tarihleri arasında sürdüğüne göre telgrafın da bu tarihler arasında çekilmiş olması gerekir.

Mahkeme 18 Temmuz 1926 gününden itibaren çalışmalarını Ankara'da sürdürmeye başlar. Son hükümler 28 Ağustos'ta tefhim edilir. Bu iki tarih arasında Halil Bey de, eski Hariciye Nazırı Ahmed Nesimi Bey'le birlikte, sorguya çekilmek üzere Ankara'ya çağırılır, ifadesine başvurulduktan sonra serbest bırakılır ve tekrar Milâs'taki çiftliğine döner.

Halil Bey'in anılarında sözünü ettiği son olay da budur. Ondan sonra Talât ve Enver Paşalar hakkındaki görüş ve kanaatleriyle, Atatürk ve Enver Paşa'nın birbirleri için söylediklerini naklederek anılarına son verir.

Halil Menteşe'nin oğlu Nahid Menteşe «Babam Halil Menteşe'nin Hayatından Kısa Notlar» adıyla yayınladığı kitapta¹⁷⁵, babasının hatıralarını Malta'da sürgünde iken kaleme aldığını ve bunlara «Harb-i Umumi Muvacehesinde Türkiye» adını vermemeyi düşündüğünü yazar. Anıların büyük bir bölümünün o zaman tutulan notlara dayandığı bellidir. Ancak Halil Bey, bu ilk notlarına sonradan 1926 yılına kadar gelen bazı ilâveler yapmıştır. Birçok yerde de Cavid Bey'in 1944 - 1945 yılları içinde Tanin gazetesinde yayınlanan günlük notlarından alıntılar yaptığını göre, hatıralarının bir kez yayınlandığı 1946 Ekim'inden önce¹⁷⁶ onları yeniden gözden geçirdiği, bazı ilâveler ve düzeltmeler yaptığı kesindir. Buna rağmen, anılarına son verdiği 1926 yılı ile yayınlandıkları 1946 yılı arasında içinde yaşadığı olaylardan hiç söz etmemiştir. Oysa bu dönem içinde o tekrar siyasi hayata dönmüş, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde önce bağımsız, sonra Cumhuriyet Halk Partisi üyesi olarak dört dönem İzmir milletvekilliği yapmış, Meclis çalışmalarında ağır başlı ve açık yürekli konuşmalarıyla dikkati çekmiş, milletvekilliği sona erdikten sonra da tekrar çekildiği Milâs'taki çiftliğinde ülke sorunlarıyla uğraş-

¹⁷⁴ İzmir suikasdı ve İstiklâl Mahkemesinde görülen dava için bk. Mekki Said Esen, *Atatürk'ü Öldürmek İstemişlerdi*, Milliyet, 23 Şubat - 19 Mart 1964, — Falk Günday, *İzmir Suikasdının İçyüzü*, Dünya, 3 Eylül 1956 - 6 Mart 1957.

¹⁷⁵ Nahid Menteşe, *Babam Halil Menteşe'nin Hayatından Kısa Notlar*, s. 13 not 4.

¹⁷⁶ Halil Menteşe'nin anıları ilk kez 13 Ekim - 11 Aralık 1946 tarihleri arasında «Eski Meclisi Meb'usan Reisi Halil Menteşe'nin Hatıraları» adı altında Cumhuriyet gazetesinde yayınlanmıştır.

maktan geri durmamıştır.

Şimdi burada bize düşen görev, -Halil Menteşe'nin hayatı ve anıları üzerine tamamlayıcı bilgiler- başlıklı bu bölümde onun 1926 yılında bıraktığı hayat hikâyesinin, o tarihten sonraki önemli olaylarını, elde edebildiğimiz bilgi ve belgelerin ışığında ve ana çizgileriyle belirtmekten ibarettir.

Halil Menteşe, uzun süre siyasî hayattan uzak kaldıktan sonra, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin IV'üncü dönemi için 24 Nisan 1931 günü yapılan seçimlerde İzmir bağımsız milletvekilliğine seçilmiş¹⁷⁷ ve Meclis'teki ilk konuşmasını da, o zamanki şartlara göre çok kritik sayılabilecek bir konuda, yeni Meclis'in ilk toplandığı gün (4 Mayıs 1931) yapmıştır.

Bu konuşmasına gelmeden önce şu olayları hatırlamakta yarar vardır:

Türkiye 1929-1930 yıllarında ciddi boyutlara ulaşan mali, iktisadî ve siyasî bir buhran geçirmiştir. Amerika Birleşik Devletleri'nde patlak veren iktisadî buhran, bütün dünyada olduğu gibi, Türkiye'de de etkisini göstermekte gecikmemiştir. Öteyandan Hükümetin izlediği iktisadî politika, özellikle sıkı para politikası halkı bunaltır ve onun teşebbüs gücünü engellerken, tek parti rejiminin gereği olarak da şikâyetler ve ıstıraplar yeterince dile getirilememiştir. Hiç değilse işin bu yönüne bir çare bulmak üzere Atatürk'ün davet ve teşvikiyle, onun eski ve yakın arkadaşı Londra Elçisi Ali Fethi (Okyar) Bey'e -Serbest Cumhuriyet Fırkası- kurdurulmuştur (12 Ağustos 1930). Bu, açıkça bir muvazaa partisidir. Böyle olmasına rağmen yeni fırka halktan umulmadık derecede büyük ilgi ve destek görmüştür. Serbest Cumhuriyet Fırkası ile doğrudan ilgisi ispat edilememiş olmakla beraber, Menemen'de hortlayan irtica olayı¹⁷⁸, Fethi Bey fırkasının da kaderini belirlemiş ve fırka 17 Kasım 1930'da kendisini feshetmiştir¹⁷⁹.

¹⁷⁷ Halil Menteşe'nin T.B.M.M. arşivinde bulunan 800 sicil No'lu dosyasında ve kendi el yazısı ile yazılmış «Hâl Tercümesi Kâğıdında» ilginç olan tek şey Osmanlı Meb'usan Meclisindeki seçim bölgesinin adını hem «Menteşe» diye, hem de parantez içinde «Menteché» diye yazmış olmasıdır.

¹⁷⁸ Menemen irtica olayı üzerinde kitap ve makale olarak bir çok yayın yapılmıştır. Bunlardan bir tanesini belirtmekle yetiniyoruz: Cemaleddin Saraçoğlu, *Menemen İrticasının İcyüzü*, Cumhuriyet, 23-30 Aralık 1958. Konu üzerinde araştırma yapacaklar için ana kaynak ise Menemen Divan-ı Harbî Örfîsi tutanakları ve kararıdır. Bunlar için bk. *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre V, İçtima 4, Cilt 22, Sıra No. 28, sayfa 1 - 91.

¹⁷⁹ Serbest Cumhuriyet Fırkası için bk. Ziya Şakir, *Serbest Fırka*

Bütün bu olayların doğurduğu gergin havayı yumuşatmak için normal olarak 1931 yılı Sonbahar'ında yapılması gereken milletvekilleri seçimi öne alınır. Cumhurbaşkanı Atatürk, yaptığı bir yurd gezisinden Ankara'ya dönüşünde, Cumhuriyet Halk Fırkası Millet Meclisi Grubu Başkanlığı'na gönderdiği bir yazıyla milletvekili seçimlerinin yenilenmesini uygun bulduğunu bildirir¹⁰⁰. Grupca benimsenen bu istek üzerine Erzincan milletvekili Saffet (Arıkan) ve Afyonkarahisar milletvekili Ali (Çetinkaya) Beyler 5 Mart 1931 günü Meclis Başkanlığı'na verdikleri bir önerge ile seçimlerin yenilenmesini isterler. Önerge oya katılan 268 üyenin ittifakıyla kabul edilir¹⁰¹.

24 Nisan 1931 cuma günü yapılan seçimlerin en dikkate değer yönü Cumhuriyet Halk Fırkası'nın 22 seçim bölgesinde toplam 30 milletvekilliği için aday göstermeyip Meclis'e bağımsızların da girmesine imkân vermiş olmasıdır¹⁰².

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin IV'üncü Dönem çalışmaları 4 Mayıs 1931 günü başlar. O gün milletvekilleri and içtikten, Meclis Başkanı, Bakanlık Divanı'nın bazı üyeleri seçildikten sonra sıra tam Cumhurbaşkanlığı seçimine geldiğinde Halil Menteşe söz ister ve Cumhurbaşkanı'nın Anayasa gereğince dört yıl için seçildiğini, bu dört yılın Sonbahar'da sona ereceğini, eğer yenisinden seçim yapılırsa Cumhurbaşkanı'nın dört yıl olarak belirlenen görev süresine altı ay eklenmiş olacağını, ayrıca Anayasa'nın o yüksek makamın kuvvet ve istikrarı için koyduğu teminatın da zedeleneceğini söyler.

Başlangıçta biraz gürültülerle karşılanan sözleri sonra sükunetle dinlenir. Eski Meb'usan Meclisi Reisi, konuşması sırasında zaman zaman «Teşkilât-ı Esasiye» yerine «Kanun-u Esasi», «Fevkalâde İçtima» yerine «Fevkalâde İntihap» der. Milletvekillerinin itirazları ile karşılanan bu sözleri henüz Anayasa ve İçtüzük hükümlerine ve orada kullanılan deyimlere yeterince alı-

Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü? Tasvir, 25 Haziran 1945'den başlayan 110 yazı dizisi, — Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hâtıraları*, İstanbul, 168 s. — Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, 1952 basımı, s. 622 - 635, — Walter F. Welker, *Political Tutelage and Democracy in Turkey. The Free Party and its Aftermath*, Leiden, 1973, XII + 317 s. — Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, İstanbul, 1980, s. 377 - 547. — Çetin Yetkin, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı*, İstanbul, 1982, 287 s.

¹⁰⁰ Atatürk'ün *Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, Ankara, 1964, s. 547.

¹⁰¹ İsmail Arar, *Hükümet Programları*, İstanbul, 1968, s. 509 - 510.

¹⁰² Reşad Ekrem Koçu, *Türkiye'de Seçimin Tarihi*, Tarih Dünyası, Yıl 1, S. 7 (Temmuz 1950), s. 299.

şamadığını göstermektedir. Kendisine Kütahya milletvekili Recep (Peker) Bey cevap verir ve Cumhurbaşkanı seçimi yapılır¹⁰³.

Halil Bey'in Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 4 Mayıs 1931 günü 1'inci Birleşimi'nde sadece bir Esas Teşkilât (Anayasa) Hukuku sorunu olarak Meclis'e getirdiği konu, on gün sonra ve hiç beklenmedik bir biçimde tekrar Meclis gündemine gelir.

14 Mayıs 1931 Perşembe günü birleşimde Başkan Kâzım (Özalp) Paşa, Paris'ten «Türkiye Siyasî Mülteciler Cemiyeti» imzasıyla Cumhurbaşkanı Gâzi Mustafa Kemal Paşa'ya çekilen bir telgrafın önce Fransızca metnini, sonra Türkçe çevirisini okutur. Telgrafın metni şöyledir:

«Mustafa Kemal Paşa

Çankaya

Ankara

Kanun-u Esasî'ye mugayir olan teşrii intihabat ile gayr-ı kanunî Riyaset intihabını şiddetle protesto ederiz.»

Telgrafın okunmasına ve üzerinde görüşme açılmasına Gaziantep milletvekili Kılıç Ali itiraz ederse de onun bu itirazı engellemeye değil, daha ziyade görüşmelerin havasını ve üslubunu belirlemeye yöneliktir.

Söz alanlar arasında Halil Menteşe de vardır. Onun konuşması, adeta anılarının bir özeti ve özüdür. O, sözlerine XIX'uncu yüzyıldan beri büyük devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'na karşı izledikleri politikayı anlatarak başlamış, İkinci Meşrutiyet döneminin iç ve dış olaylarına kısaca değindikten sonra Mütareke'de karşılaşılan hıyanetleri ve Malta'ya sürgüne gidişlerini hatırlatmış, sonra dünyadaki iktisadi krizi ele alarak böyle zamanlarda ülkedeki birlik ve beraberliği bozmamak gerektiğini söyleyerek konuşmasını şöyle tamamlamıştır:

«Efendiler! Reiscumhur'un intihabı vesilesiyle geçenlerde bendeniz de birkaç kelime söyledim. Benim ne kadar büyük bir heyecan duyduğumu takdir etmek için benim samimiyetime girmek gerekir»¹⁰⁴.

Gene bu 1931 yılı içinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde, bu kez bir başka konuda, çok hararetli görüşmeler olur. Elâzığ milletvekili Fazıl Ahmed (Aykaç) ve iki arkadaşı «bazı gazetelerin yayınları dolayısıyla Hükümet'çe ne gibi tedbirler alındığı» hakkında bir istizah (gensoru) önergesi verirler ve Hükümet için güvenoyuna başvurulmasını isterler. Önergenin Başbakan İsmet İnönü tarafından cevaplandırılan görüşmeleri sırasında, Halil

¹⁰³ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 4, İçtima: Fevkalâde, Cilt 1, s. 3 - 6.

¹⁰⁴ Aynı kaynak, s. 34 - 43.

Bey de söz alır. Onun konuşmasının kendi biyografisine ve siyasal tarihimizin bir bölümüne ışık tutan ilginç bir parçası şudur:

-Efendiler! Kendi hayatımdan hatırıma gelen bir misal arz edeyim. 31 Mart'ta, daha 10 Temmuz inkılabının üzerinden 3-4 ay geçmeden İstanbul'da izah ettikleri gibi birtakım matbuat hücumları oldu. Yeni otorite ve yeni Hükümeti devirdi. Bunu yapanlar yalnız Vahdeti'ler değildi. Avrupa'dan bizimle beraber dönenlerin içinde bulunanlar da vardı. Birisi malûmunuz, Ali Kemal. İttihad-ı Terakki Ali Kemal'i aforoz etmişti. Hakkı da vardı. Ben Avrupa'da Mekteb-i Hukuk'ta iken Ali Kemal de Mekteb-i Hukuk'a serbest talebe olarak devam ederdi. Benden bir kitap istedi; Fransa Tarih-i Hukuk'u. Sonra iade etti. İçinde bir kâğıt gördüm. Dedim ki, Ali Kemal Bey kitaptan notlar almış ve ben de istifade edeyim diye bana göndermiş. Bir de okuyorum ki, İstanbul'daki dostundan bir mektup. Kim diye bana sorarsanız, «dénouciation» (muhabirlik) bende yoktur... Ne yazıyor? Diyor ki: «Arkadaş, sen bu adamların içinde orada bulundukça senin hakkında atıfet-i şahâne istihşâlinin imkânı yoktur. Binaenaleyh sen onlardan ayrıl. Brüksel'e gel, ben burada işi beceririm.» Efendim, o zaman gençtim. Ahmed Rıza'nın kâtibi idim. Bunu söylemekle taa o zamandan siyasî hayata karıştığımı ve hayat-ı siyasiyede hizmet ettiğimi söylemek istemiyorum. Fakat onlara hizmet ediyordum ve içtimalarında bulunuyordum. Tam o sırada mesele ehemmiyet kesbetmişti. Orada cereyan eden vekayiden her taraf haberdar oluyordu. İçtimalarımız esnasında Ali Kemal Bey de hazır bulunuyordu. Bu mektup benim elime geçmişti. Mektubu arkadaşlara gösterdim. Ve bu mektuptan sonra Ali Kemal'i aforoz ettik. Prens Sabahaddin Bey de prensip itibarıyla İttihad-ı Terakki'den ayrı yaşıyordu. O da ayrı bir cephe aldı. Sonra bildiğiniz mesele başladı. O vakit Meşrutiyet henüz ilân edilmişti. Matbuat Kanunu ortada yoktu. Hükümet cebir istimal edemiyordu. Zira memlekete yeni hakk-ı hayat ve hürriyet verilmişti. Birdenbire idare-i örfiyyeyi ilân edersek memleket inkisâr-ı hayâle uğrayacak diye bırakıldı. Nihayet ihtilâl oldu. Efendiler, ondan sonra bu neşriyatı yapanlardan bazıları yazı masalarının başlarında saçlarını yolmaya başladılar. Bunları da gördük. Gördüler ki İttihad-ı Terakki ortadan kalkmış, onun yerine mürteciler hâkim olmuşlardır. Sultan Hamid istibdadını iade ediyor idi»¹⁰.

İkinci Meşrutiyet'te 10 yıl (1908-1918) Menteşe milletvekilliği yapmış olan Halil Bey'in Cumhuriyet dönemindeki İzmir milletvekilliği de 15 yıl (1931-1946) sürmüştür. Bu uzun süre içinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yaptığı konuşmaların hepsini

¹⁰ Aynı kaynak, Cilt 3, s. 42.

buraya almak elbette mümkün değildir. Fakat bunlar, tecrübeli bir siyaset adamının sözleri olarak gerçekten incelenmeye ve üzerinde durmaya değer niteliktedir. Bir örnek vermek gerekirse, Celâl Bayar hükümetinin programı üzerinde yaptığı konuşmadan sadece şu bölümü almak yeter:

“Kumandan olarak, siyasi olarak, kurucu ve yapıcı devlet adamı olarak muvaffakiyetle dolu bir tarihin sahibi olan General İsmet İnönü'den sonra Başvekil olmak, olan zât için bir yünden büyük bir eser-i tali'dir (talih belirtisi, şans belirtisi), fakat diğer yünden de tehlikeli bir iştir. Eser-i tali'dir diyorum, çünkü müşkülleri bertaraf edilmiş, sükun ve emniyet içinde terakkî yoluna girmiş bir memleketin işinin başına geliniyor demektir. Elbette bu, büyük bir eser-i tali'dir. Tehlikelidir diyorum, çünkü millet İsmet İnönü'nün 12 senelik Başvekâleti tarihinde yekdiğerini müteakip büyük muvaffakiyetler ve başarılarla mübeşşer olmağa almış bulunuyor. Yeni Başvekil milleti tatmin için hiç olmazsa icraatında aynı hızda devam edecek başarılar ve muvaffakiyetler göstermek mecburiyetindedir. Aksi hal, güzel talii makûsa inkılâp ettirebilir.”¹⁰⁶

Halil Menteşe'nin milletvekilliği sona erip bir kez daha Mîlâs'taki çiftliğine çekilmesi, Türkiye'nin çok partili siyasi hayata girdiği ve partiler arasındaki mücadelenin iyice kızıştığı bir döneme rastlar.

Ülkeyi yıllarca tek parti olarak yönetmiş olan Cumhuriyet Halk Partisi, istifalar, parti içi tartışmalar ve yeni döneme uyum sağlama çabaları içinde ciddi bir sarsıntı geçirir¹⁰⁷.

Memleket bu hava ve şartlar içindeyken Cumhuriyet gazetesinin 25 Şubat 1947 salı günü sayısında Halil Menteşe'nin Cumhurbaşkanı'na bir açık mektubu yayınlanır. Mektup şudur:

“Cumhurbaşkanı Sayın İnönü'ye Açık Mektup

Partinin Tüzüğü'nde ve Programı'nda günün icaplarına göre tadilat icrası mutasavver olduğu Divan'ın tebliğinden anlaşılmaktadır. İzmir Lisesi'nde liselilerin sene-i devriye toplantısında ilk defa bu fikri ortaya attığım zaman partinin yüksek mehafilinde Demokrat Parti'yi¹⁰⁸ ve bilhassa Celâl Bey'i desteklemek istediğim

¹⁰⁶ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre V, İçtima 2, Cilt 20, s. 34.

¹⁰⁷ Cumhuriyet Halk Partisi için bk. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, 1952 basımı, s. 557 - 605 ve Fahri Giritlioğlu, *Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisi'nin Mevki*, Ankara, 1965, İki Cilt, 460 + 602 s. Olayların gelişmesini izlemek için de bk. Feroz ve Bedla Turgay Ahmad, *Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi*, 1945 - 1971, Ankara, 1976, 477 s.

¹⁰⁸ Demokrat Parti için bk. *Türkiye'de Siyasi Partiler*, 1952 basımı

zehabı hasıl olmuş ve şiddetli bir infial gösterilmişti.

Geçen Mart ziyafetinde yanınızda otururken zât-ı devletlerinizde de aynı ruhi hâletin mevcut olduğunu görmüştüm. Hele seçimi mütakıp evime gelip de benden «Halk Partisi'ni bu vaziyetten kurtarmak için ne yapmalıdır?» sualini soran «Yeni Asır»ın muharririne «Evveleminde Parti Tüzüğü'nü demokratik inzibat esasına göre ıslâh etmelidir. Zira kışla inzibatı orduda bir zaruretir; fakat siyasette bir âfet olur. İşte ibret misâlleri bir facia halinde önümüzde serili duruyor» dediğim zaman bu infial husûmet derecesine varmıştır. Hastalığın tam teşhisi olduğu için fikrin yavaş yavaş yer alacağından, nihayet hakikat yoluna gireceğinden emin olarak bu sözleri, böyle alınacağını ve böyle tefsir olunacağını bilerek söylemiştim.

Zât-ı devletin de başta olarak idare mes'uliyetini taşıyan arkadaşlar zaman zaman halktan ayrı düşüyorlar. Bizler ki onun içindeyiz, umumi hoşnutsuzluğun homurtusunun nasıl tehlikeli bir mahiyet aldığını vaktinde duyarak ikaz için söylediklerimiz başlangıçta fena tepki yapsa da sonunda davayı kazanıyoruz. Bu kanaatledir ki memleketin menfaatine uygun bulduğum için vaziyet hakkında mülâhazalarımı bu defa açık olarak arz ediyorum.

Şundan emin olunuz ki, çoğunluğun ümidi halen de şahsınızda toplanmıştır. Anglo-Saksonlarda olduğu gibi iki muntazam parti samimi dayanışma ve zaman zaman mevki değiştirme suretinde yüksek müzaheretinizle teessüs edebilirse —ki buna imkân da hâsıl olmuştur— teminatlı bir hürriyet sistemi, emniyetli ve müstakar bir demokrasi kurulmuş olur. Avamfirip (halk çoğunluğunun hoşuna gidecek biçimde davranan) ve maceraperestlere halkı sürüklemek için zemin ve fırsat da kalmaz. Zât-ı devletin de, Atatürk gibi, hayatta olduğu kadar öldükten sonra da büyük kalır ve kararlarınızda iradeli ve cesur olabilirsiniz milletin şükran borcunu namınızda ebedileştirebilirsiniz.

Halk Partisi'ne dört senelik bir fırsat devri kazandırdınız. Artık derlenip toparlanmak onun vazifesidir. Ama bu vazifeyi ifa edecek yerde serbest çalışabilmek şeraitini elde edebilmek için çalışmakta olan yeni parti ile bugün olduğu gibi didişme ve boğuşma halinde fırsat zamanları ifna edilirse, netice her bakımdan kötü olur. İdare başında olanlar halkın ruhunda hasıl olan büyük tahavvülden gâfildirler. Artık baskı ile sevk ve idare edilebilecek bir yığın yoktur. Hürriyet ve insanlık şerefine hürmet isteyen insanlar vardır.

s. 646 - 692 ve Cem Eroğlu, *Demokrat Parti. Tarihi ve İdeolojisi*, Ankara, 1970.

Şu hususa da ehemmiyetle dikkat nazaranızı çekerim: Bu harp, dünyanın siyasi, iktisadi ve bilhassa bizim için stratejik seraitinde büyük tahavvüller yapmıştır. Memleketimiz, arkasında tehlike endişesinden, önünde engellerden kurtulmuş müthiş bir istilâ selinin tehdidi altına düşmüştür. Bu vaziyet karşısında ol-
dum olasıya bir mevcudiyet sürüklemekle istikbalî emniyet altı-
na alamayız. Zira, mukadderat, milletimize milletlerarası menaf-
flin bilkuvve çarpışma halinde olduğu bir köşesinde devlet kur-
durmıştır. Bunlar harekete geçtiği zaman kuvvetli olursak yar-
dımımız bulunur. Zaaf halinde tasfiye mukadderdir. Binaenaleyh
bir an evvel bütün iktisadi cihazları kurmak, alenî ve gizli bü-
tün kabiliyet ve enerjileri faal ve verimli hale sokmak için, serî
ve cüretli kalkınma hamleleri yapmak zorundayız. Bunun tahak-
kuku için esasen kâfi olmamakla beraber dahillî kaynaklar çok
zayıflamış, denilebilir ki tıkanmıştır. Haricî kaynaklardan isti-
fade fırsatına mâlikiz. Fakat bir an evvel teminatlı hürriyet sis-
temi, emniyetli ve müstakar bir demokrasi kurmak suretiyle bu
yüzden de karşı karşıya gelmiş bulunuyoruz.

Hülâsa; Devlet'in, hatta Halk Partisi'nin selâmeti demokrasiyi
samimi olarak kabulünüze, bunu partilere de maletmenize bağ-
lanmaktadır. Zira, Anayasa sorumsuzluk ve azledilemez vasıf-
lariyle Devlet Reisleri'ne yüksek hüküm ve nâzım-ı devlet rolü
vermiştir. Bunun maddî mes'uliyeti ancak hıyanet halinde mev-
zuubahistir. Fakat manevî mes'uliyeti ağırdır ve çok ağırdır.

Mukadderat, zât-ı devletinizi büyük ve müthiş vazifeler kar-
şısına koymuştur. Candan dileğim sağ olmanız, muvaffak olma-
nızdır.

23 Temmuz 1946 tarihli mektubunuzda" -Aziz Dostum- hi-
tabiyle bendenizi mübeşşer kılmıştınız. Müsaade buyurunuz da
imzamı o suretle kullanayım. Aziz dostunuz Halil Mentеше.-

Halil Mentеше'nin bu açık mektubuna karşı Cumhuriyet Halk
Partisi çevrelerinden gelecek tepkiler doğal karşılanabilirse de
ilk yorum - tepki, 22 Ocak 1943'da Halk Partisi'nden ihraç edil-
miş olan Prof. Hikmet Bayur'dan gelir. O, Kuvvet gazetesinin 27
Şubat 1947 perşembe günkü sayısında çıkan -Bay Halil Men-
teşe'nin Cumhurbaşkanına Mektubu - Çok Açık Bir Yanlışın Dü-
zeltilmesi- başlıklı yazısında şöyle der:

«İstanbul gazeteleri, Osmanlı İmparatorluğu zamanında
Meclis-i Meb'usan Reisliği yapmış, birkaç defa vükelâlıkta bu-
lunmuş ve 20 Temmuz 1946'ya kadar İzmir milletvekilliği etmiş

10 İnönü'nün 23 Temmuz 1946 tarihli mektubunun, 1946 seçimlerin-
de aday olmayan, dolayısıyla milletvekillikleri sona eren partili-
lere yazılmış olabileceğini sanıyoruz.

olan Bay Halil Menteşe'nin Cumhurbaşkanı'na gönderdiği bir mektubu yayınlamışlardır. Mektup, çok büyük ve esaslı gerçekleri açıkca belirtmekte, Demokrat Parti'nin ve hepimizin sızlandığımız ana konuları ve olayları ele almakta ve bunların düzeltilmesini istemektedir.

Bay Halil Menteşe, günlük mücadele içinde bulunmadığı ve günü gününe yazmadığı için olayları daha yukarıdan görmek ve daha toplu ifade etmek imkânını da bulmuştur.

Yazarın Cumhuriyet Halk Partisi gazetelerinin ağır hücumlarına ve hiç olmazsa tenkidlerine uğraması muhtemeldir. Bu bakımdan onun hakkında bir iki hatırayı tazelemeyi faydalı bulduk.

Kendisi, İttihad ve Terakki'nin, resmi değilse de gerçek başı olan Talât Paşa'nın en çok güvendiği adamı ve ona en önemli işler tevdi edilmişti. O, İttihad ve Terakki'nin zor ve kahra dayanan siyasasının, dolayısıyla olsun, mes'uliyetini taşır. Ancak, bu siyasanın halkı çok karışık olan bu İmparatorluk'ta dahi sökmediği ve bundan ne gibi sonuçlar doğduğunu görmüş bir adamdır. Kendisi bunu ifade etmese de, bugün mektubunda, onun kalemiyle bu tecrübe konuşuyor.

O, Anafartalar kahramanı Mustafa Kemal Bey'in yeni belirmiş olan dehâsına başlangıçta inanmamıştı. Mustafa Kemal Bey, 1914-1918 savaşının Devlet'i uçuruma sürüklediğini ona, Hariciye Nâzırı bulunduğu devrede söylediği vakit o, bu Kolordu Komutanını nazikâne istiskal etmiş ve bu gibi işleri Enver Paşa Hazretleri ile konuşmasını söylemişti.

Ancak, İstiklâl Savaşı kazanıldıktan sonra İttihad ve Terakki ileri gelenlerinin bir kısmı ve bu arada bugün Cumhuriyet Halk Partisi'nin İstanbul'da en ünlü gazetecisi olan kişi Gâzi Mustafa Kemal Paşa'ya, onun siyasasına ve en yakın arkadaşlarına amansız bir mücadele açmış bulundukları bir sırada Bay Halil Menteşe: «Biz Osmanlı Devleti'ni ne hale getirmiştik, bu adamlar ondan kalanı kurtarıp bu kadar yükselttiler, bizim onlara çatmağa hakkımız yoktur» diyordu.

Onun, bu yolda bir mektubunun bulunması, doğruluğunun ve samimiyetinin bir nişânesi olduğu için onu Gâzi Mustafa Kemal'e sevdirdi. «İleri gelen İttihadçılar arasında en doğru adam Halil Bey'dir, ona müteşekkirim» kabilinden Atatürk'ün bir sözünü, tabii mealen, hatırlıyorum.

Atatürk zamanında, Kamutay'da, Bay Halil Menteşe, Hükümeti serbest tenkit ederdi. Hatta 1935 seçimlerinde, bazı Hükümet üyeleri Hükümet'in itibarını kıran tenkitlerde bulunduğu için onun yeniden seçtirilmemesini istemişlerdi. Atatürk ise onun tenkitlerinden memnun olduğunu ifade ederek onu yeniden seç-

tirmiştir. Bay Halil Menteşe'nin mektubu, bu olaylar akılda olarak okunursa daha faydalı olur sanırız.-

Halil Menteşe'nin açık mektubuna, Cumhuriyet Halk Partisi'nin beklenen tepkisi iki gün sonra ortaya çıkar. Falih Rifkî Atay, Ulus gazetesinin 29 Şubat 1947 günkü sayısında yayınlanan «Bunlar Nasıl Demokrat?» başlıklı yazısında şunları yazar:

«Churchill, İngiliz tarihinde adı unutulması mümkün olmayan bir büyük adamdır. Başbakanlıktan çekilmiştir, fakat milletin ve İmparatorluğu'nun kudretiyle ilgilenmekte devam ettiği için bir demokrasi vatandaşının vazifelerini gurursuzca yapmakta devam etmektedir. Ya Avam Kamarası'nda sual sorar ve ya nutuk söyler, yahut gazetelerde yazı yazar. Bizde hiçbir bakımdan Churchill'e yaklaşması mümkün olmayan kimseler, vaktiyle ya Osmanlı İmparatorluğu'nda, ya Cumhuriyet devrinde büyük veya büyükçe bir mevki almış oldukları için bir «mütalaa-i asâfâne» de bulunmak istediler mi ya Devlet Reisi'ne açık mektup, yahut da millete beyanname neşretmeyi âdet ettiler. Gazete yazarları veya kürsü hatipleri arasına karışıp vatandaşlarla sıralaşmağa bir türlü tenezzül buyurmuyorlar. Bu bir demokrat zihniyet eseri değildir.

Halk Partisi Programı'nda ve Tüzüğü'nde bazı değişiklikler istemesi üzerine kendisine karşı bir düşmanlık duygusu uyandırdığını ve bu yüzden milletvekilliği için aday gösterilmediğini zanneden eski İzmir milletvekili Halil Menteşe de uzun küskünlük ve tutkunluğunu Devlet Reisi'ne bir açık mektup yazarak bozmuştur.

Bay Halil Menteşe'nin istediği şey basittir: Cumhurbaşkanlığı, partiler üstünde yer almalı ve iki partinin birbiriyle savaşmasında hakem vazifesi görmelidir. Bay Halil Menteşe «Anglo-Saksonlarda olduğu gibi iki partinin samimi dayanışma ve zaman zaman yer değiştirmeleriyle teminatlı bir hürriyet sisteminin kurulması Cumhurbaşkanının böyle yüksekten muzaharetine ihtiyaç gösterdi» fikrindedir. Anglo-Saksonlar sözünden İngilizlerle Amerikalıları kasdettiği ve birinde devlet reisinin bir hükümdar, ikincisinde ise doğrudan doğruya ve sıkı sıkıya bir parti adamı olduğuna göre Halil Menteşe'nin gerçekten ne istediğini anlamak güçtür. İnönü bizdeki durumu seçim nutku ile ve herkesin anlayabileceği bir dille izah etmiştir. Halkı, Cumhuriyet Halk Partisi'nin bu anlayışını da bilerek oy vermeğe davet etmiştir. Halk da kendisine ve partisine Millet Meclisi'nde büyük çoğunluğu sağlayarak bu anlayışta kendisi ve partisile bir düşünüşte olduğunu bildirmiştir. Demokrasilerde rejim ve memleket meselelerinin halledilmesi için başka bir yol yoktur.

Seçimlerde halk ile konuşup anlaşmaktan başka bir yol, bilhassa şahsî müdahale ve nüfuz yolu, antidemokratiktir.

Fakat Halil Menteşe'nin asıl muzmerri bu değildir: Kendisine Halk Partisi'nin bir düşmanlık duygusu beslediği vehmine düşen eski milletvekili -yeni parti serbest çalışabilmek şartlarını elde etmek için çabalamakta iken Halk Partisi'nin onunla didişme ve boğuşma halinde bulunduğunu- yazmaktadır. İktidara varan mesafenin yüzde seksenini aşmış olduğunu her tarafta bagıra bagıra söyleyen Bay Refik Koraltan, Halil Menteşe'nin bu sözlerine hayli kızacaktır. Demek ki bu o mareşal tertipleri, bütün o sandık başı ve miting tahrikleri, muhalif gazetelerin durmaz, dinlenmez tecavüzleri, iftiraları ve tezviri, -teminatsız bir hürriyet-in bu canlı misalleri Halil Menteşe için -serbest çalışabilmek şartlarını- elde etmek için pek masûm emeklemelerden ibarettir. Bu çalışmaları, sadece Cumhurbaşkanı'nın, Cumhuriyet Halk Partisi lideri bulunmuş olması gerçekleştirmektedir.

Olsa olsa, Halil Menteşe, Cumhuriyet Halk Partisi'nin parçalanıp dağılacağı yerde gitgide itibarını arttırmakta ve yeniden kayıplarını geri almakta olduğunu görenlerin telâşına, kendisine has iyilikle kapılıvermiştir. Eski Osmanlı Hariciye Nazırı'nın durum arasındaki münasebetlere dair fıkraları üstünde derin düşünülmeğe değmiyecek kadar basit bir görüş eseridir.

Biz kendisine daha kısa yolu verelim: Bu memlekette demokratik rejim şartlarının normalleşmesi için yapılması gereken tek iş, Demokrat Parti'ye, demokrasideki azlık partilerinin nasıl vazife gördüklerini öğretmekten ve bu partiye normal ve demokratik çalışma usullerini kabul ettirmekten ibarettir. Bu bakımdan Halil Menteşe'nin sadece adresi şaşırmış olduğu söylenebilir: Açık mektubuna ya Çankaya'daki köşklerinde mükim İstanbul milletvekili Fevzi Çakmak'ın, yahut kanunî ikâmetgâhını nerede gösterdiğini bilmediğimiz Demokrat Parti Başkanı Bay Celâl Bayar'ın adresini koymalı idi.-

Halil Menteşe, açık mektubuna karşı yapılan eleştiriler üzerine bir açıklama yapmak zorunluğunu duyar ve İzmir'de yayınlanan -Yeni Asır- gazetesine şu beyanatı verir:

-Açık mektubumun memleketşümül bir ehemmiyet aldığı görüldü. Bilâistisna bütün gazeteler bununla meşgul oldular. Şehirli, kasabalı, köylü, bütün vatandaşlarımın okumak için yarış ettikleri görüldü. Bu, hakikaten çok inşirah verici bir manzardır. Zira, âmme menafiine taallük eden mes'elelerde milletimizin alâkasının genişlediğini ve siyasi olgunluk seviyesinin yükseldiğini gösteren bâriz bir misâldir. Bu kadar ehemmiyet alan bu memleket davası mevzuubahs olurken, küskünlük ve suskunluk gibi

hafif saik aramak, ciddiyetle kabıl-i telif değildir. Bir arkadaşım dediği gibi, biz siyasi ziyafetlerin her çeşidinden yeyip, içtik ve geçtik. Meb'usluk benim için ne bir merhale ve ne de bir gaye olabilir. Fikirlerim bazı gazeteler tarafından acayib tevcih ve tefsirlere yol açtı. Ben ne Halk Partisi çekilsin, bugün Demokrat Parti hükümet yapsın dedim, ne de İnönü'den partileri indirip, bindirmek için bir müdahale istedim. Yalnız, Anglo-Saksonlarda olduğu gibi muntazam iki parti tesisi imkânı hasıl olmuştur, dedim ve bunların birbirleriyle boğuşmalarına meydan verilmemesi, yerleşmeleri için yüksek muzaharette bulunmasını istedim. Bunu da üç yönden istedim ve istiyorum:

1. Anayasa, Devlet Reisi'ni yüksek hâkem rolü ile mükellef kılmıştır. Parlamenter cumhuriyetlerde Devlet Reisi, sorumsuz ve azledilmez şeraitiyle teçhiz edilerek muayyen müddetle tavzif edilir. Bundan maksat, devlet başkanlığı makamının istikrarını temin etmektir. Yoksa hareketsiz bir hale koymak demek değildir. Doğrudan doğruya icra mes'uliyetini iltizam eden işleri yapmaz, fakat Meclislerin hazırladığı kanunları memleketin âli menfaatine uygun bulmazsa tekrar müzakere edilmek üzere iade eder ve anayasaların şeraiti dairesinde esbab görürse meclisleri fesih ile mevzu mes'eleyi hâkimiyetin sahibi olan milletin hakemliğine sunar. Olağanüstü zamanlarda ve mes'elelerde bizzat kabineye riyaset eder, karara iştirak etmez, fakat yüksek otoritesi ve tecrübesiyle kararın olgunlaşmasına yardım eder. Haricî münasebetlerde devleti temsil eden ve bu yüksek devlet mesailerine müteallik salâhiyetlerin kullanılmasına ilim lisanında -yüksek hakem rolü- tesmiye edilir.

Şimdi soruyorum: Henüz normalleşme yolunda bulunan demokrasi rejiminin yerleşmesine yardım etmek, yüksek bir devlet vazifesi değil midir?

2. Sayın İnönü, Cumhuriyet Halk Partisi'nin reisidir, Partiye itidâl tavsiyesi, vaziyeti normalleştirmek için kâfidir.

3. İnönü, tarihin yarattığı bir şahsiyettir. Yüksek hakem rolünde kaldıkça, her vatandaşın, önünde hürmetle eğilmesi hem bir vazife, hem bir şereftir. Sayın İnönü'nün müstesna zekâsına, yüksek vatanperverliğine imanım vardır. O, beni herhalde herkesten iyi anlamıştır ve vatanperverliğin icaplarını yapacaktır. Emniyetle ve sükûnetle bekliyelim, beklemesini de bilelim.¹⁰⁰

Görüldüğü gibi, Halil Menteşe'nin «Açık Mektubu» ve onun üzerine yaptığı açıklama, öz olarak, şu isteme dayanmaktadır: Cumhurbaşkanı partilerüstü hakem rolü oynasın.

¹⁰⁰ Biz Halil Menteşe'nin bu «tavzih»ini (açıklama) Cumhuriyet gazetesinin 30 Mart 1947 Pazar günkü sayısından aldık.

Olaylar Halil Mentese'yi haklı çıkaran bir yönde gelişmiştir.

Recep Peker Hükümeti ile Demokrat Parti yöneticileri arasındaki ilişkiler çok sert bir tartışma ortamı içine girince Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, siyasi tarihimize «12 Temmuz Beyannamesi» adıyla geçen bildirisini yayınlar¹⁰⁴.

Bunun üzerine Cumhuriyet gazetesinde Halil Mentese'nin «Kurtarıcı Yol» başlıklı yazısı yayınlanır. Bu yazı, Milâs'taki çiftliğinde oturan Halil Bey'in orada bir «münvezi» hayatı yaşamadığını ve ilerlemiş yaşına rağmen ülke sorunlarını hâlâ dikkatle izlediğini gösterir. Bu yazı, aynı zamanda, onun kamuoyuna açıklanan son yazısıdır.

Yazısına, «12 Temmuz Beyannamesi'ni sabah şekerli kahvemi içtikten sonra dinlenmiş kafa ile dikkatle okudum. Vakayi-i tahlil ve terkipteki kudret, hükümlerdeki isabet, muhtelif cep-helerden ilerisi için verilen direktiflerdeki yüksek demokratik görüş ve düşünüş karşısında Sayın İnönü'nün yeni şaheserinin hayranlıkla zevki içine daldım» diye başlayan Halil Mentese, sözlerini şöyle sürdürür: «Bizde de bu def'a partiler arasındaki didişmeler, boğazlaşmaya yöneldiği sırada Sayın İnönü, tam zamanında kararını vermiş, Anayasa'nın kendisini tavzif ettiği büyük hakem rolünü tercih eylediğini ilân ederek memleketi felâketli bir akıbetten kurtarmıştır. Şimdi büyük davamız şudur: Hürriyeti hâkim kılmak. Bunun esas şartı, muvazeneli ve murakabeli Millet Meclisi'nin teminatıdır. Bu ana temele dayanmayan hürriyet ve demokrasi lâf ve güzâftan ibarettir. Kurtarıcı Yol, hürriyeti, muvazeneli ve murakabeli temsili bir devletin teminatıyla teşhiz etmektir»¹⁰⁵.

«Kurtarıcı Yol» başlıklı yazısının yayınlanmasından yedi ay sonra Halil Mentese, 74 yaşında olduğu halde, 1 Nisan 1948 perşembe günü Milâs'ta hayata veda eder ve orada toprağa verilir.

¹⁰⁴ 12 Temmuz 1947 tarihli beyanname için bk. Fahır Giritlioğlu, *Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii*, C. 1, s. 203 - 205 ve s. 431 - 433.

¹⁰⁵ *Cumhuriyet*, 6 Eylül 1947. Yazının sadece bazı pragrafları alınmıştır.

II. Bölüm

HALİL MENTEŞE İÇİN YAZILANLAR VE SÖYLENENLER

Önemli makam ve mevkilerde bulunan, büyük sorumluluklar yüklenen, uzun süre siyaset sahnesinde kalan kimselerin övgü kadar eleştiriye uğradıkları, hatta mizah ve hicvin fırçasından ve keskin dilinden kendilerini kurtaramadıkları bir gerçektir.

İkinci Meşrutiyet döneminde on yıl milletvekilliği, İttihad ve Terakki Meclis Grubu Reisliği, Dahiliye, Adliye ve Hariciye Nâzırlığı, Şurâ-yı Devlet Reisliği, üç kez Meb'usan Meclisi Reisliği yapmış olan Halil Menteşe de mizah ve hicvin oklarına hedef olmuştur.

Halil Bey, cüsseli yani şişman bir insandır¹⁰⁰. Onun şişmanlığından kinaye olarak Süleyman Nazif şöyle demiştir: «Halil Bey, yüzelli okka sıkletinde bir sıfırdır». Gene Süleyman Nazif, İttihadçı liderler arasındaki görüş ayrılıklarını belirtmek için de şöyle demiştir: «Enver Paşa ile Talât Paşa «Germanophile» (Alman yanlısı), Cemal Paşa ile Cavid Bey «Francophile» (Fransız yanlısı), Halil Bey ise sade bir «fil-dir»¹⁰¹.

İkinci Meşrutiyet döneminin ünlü karikatüristi Cemil Cem de Halil Bey'in karikatürlerini hep şişmanlığını abartarak çizmiştir¹⁰².

¹⁰⁰ Ziya Gökalp, Malta'dan eşi Vecihe Hanıma yazdığı 4 Aralık 1919 tarihli mektubunda şöyle der: «Vücudumu tarttım; seksen beş kilo gelyorum. Halil Bey «Sen de bana yaklaşıyorsun», diyor.» Bk. Ziya Gökalp, *Limni ve Malta Mektupları*, Ankara, 1965, s. 97.

¹⁰¹ İbrahim Alaeddin, *Süleyman Nazif*, İstanbul, 1933, s. 234 - 235.

¹⁰² Bu karikatürlerden bazı örnekler için bk. Hilmi Yücebaş, *Karikatür Üstadlarımız: Cem ve Ramiz*, İstanbul, 1959, s. 32 - 33.

Halil Menteşe anılarında Talât Paşa'yı hem fizik yapısı, hem de karakteri bakımından canlı bir şekilde canlandırmıştır. Mah mud Kemal İnâl da, onun bu sözlerinden esinlenerek, «Menteşe, sevgili arkadaşının suret ve siretini (görünüşünü ve huyunu) fırça ile değil, kalemle, usta bir ressam gibi, tersim etmiş (çizmiş) dedikten sonra şu dörtlüğü yazmıştır:

-Aferin Menteşe kim Talât'ı tasvir etmiş
Rafael görse, tutar belki kendine fâik
Görmeyen Talât'ı, tasvirini görse kâfi
Menteş'in kudretine her ne denilse lâyık¹⁰⁶.

Halil Menteşe'nin üstlendiği görevler ve taşıdığı sorumluluklar açısından uğradığı eleştirilere gelince; hepsi tarihin malı olmuş olayları bugün değerlendirirken, bir dönemin yani İttihad ve Terakki döneminin tüm iç ve dış şartları, bütün tesirler ve ihtimaller gözönünde tutulmazsa varılacak hüküm de yanlış olur. İttihad ve Terakki'nin ve onun iktidar döneminin tam ve tarafsız bir tarihinin yazılmış olduğunu ise bugün dahi iddia etmek güçtür.

İttihad ve Terakki için verilmiş şu iki hükmün ikisinde de hakikat payı vardır:

1. «Tarih, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nden biraz hayret ve biraz da rikkatle bahseder. Çünkü sahneye çıkışı şaşırtıcıdır, yıkılışı acıklıdır. Kuvvetli bilgiye istinad etmeyen, devrin ihtiyaçlarına uymayan, tarih cereyanlarına bünyesini tevfiik edemeyen her teşekkül —İttihadçılar gibi vatanperver adamlar tarafından idare olunsa da— aynı akibetin yolcusu değil midir?»¹⁰⁷.

2. «Mustafa Kemal, bir müddet Kurtuluş Savaşı'nın İttihadçılıkla bir ilgisi olmadığını ispat etmeye uğraşıp durmuştur. Gerçekteyse Kuva-yı Milliye'nin temeli İttihadçı vatanperverliği idi. Bizzat Mustafa Kemal de, Harp Kabinesi'nin, Enver diktatoryasının ve Merkez-i Umumi tahakkümünün aleyhinde olmakla beraber, bir İttihadçı idi»¹⁰⁸.

Hüseyin Cahid Yalçın, Halil Menteşe hakkında şunları yazmıştır:

«Şişmanlığın faziletlerine dair yazılmış bir çok makaleler var. Şişmanlar neşeli olurlar, iyi kalpli olurlar, vefalı olurlar

¹⁰⁶ Son Sadrıızamlar, s. 1957.

¹⁰⁷ Hayat Ansiklopedisi, İstanbul, 1934, Cilt 6, s. 2395 (İmza yerine M. S. harflerini kullanan yazar Samih Fethi (M. Turhan Tan) dir.)

¹⁰⁸ Falih Rıfkı Atay, Niçin Kurtulmamak? s. 88.

derler ve şişmanlarda fena kimse yetişmediğini mahkeme ve hapishane istatistikleri ile ispat ederler. Eğer bunlara inanmakta tereddüt edilseydi Halil Bey bütün şüpheleri silip süpürebilir ve şişmanların ahlâki faziletlerine dair kalbe sağlam bir iman verebilirdi.

Ben Halil Bey'i en buhranlı zamanlarda bile meyyus, bedbin ve ümitsiz görmedim. Bunu lakaytlıkla karıştırmamalıdır. Çünkü iyi kalbinin hassaslığını, birçok vesilelerle, yaşayan gözlerinde okuduğum vardır.

O, İttihad ve Terakki Fırkası'nın ilk reisiydi. Eskiden alıştığımız bir tâbir ile, bu onun için tam biçilmiş bir kaftan idi. Aslan gibi bir gösterişi, her derdi dinlemeye mütehammil sınırları, icabında uzaklara kadar ışıttirebileceği bir sesi ve bütün bunları tetviç etmek üzere derin, sarsılmaz bir hiss-i selimi vardı.

Onu, ziraat tahsili için Avrupa'ya gitmiş diye hikâye ederlerdi. Fakat, eski devrin garip bir hususiyeti vardır. Bütün kabiliyetler ve zekalar dönüp dolaşıp siyasete geliyorlardı. Doktorlar, şair ve diplomat oluyor, ziraatçiler siyasi komiteye giriyorlar. Siyaset uyanık müfekkirelerin hepsi üzerinde bir mıknatıs tesiri gösteriyor. Bunu pek tabii bulmak iktiza eder. Bir vatanın evlâtları ihtisas sahasına kapanıp, dünya ile alakalarını kesmeden evvel, her şeye tercihan vatanın evlâdı olduklarını hatırlamak ve bu vazifelerini görmek icap eder. Bunun içindir ki, Abdülhamid zamanında, memleketini seven ve bu vatana hürriyet ve adalet prensiplerini sokmak isteyen bütün gençler, muhtelif tetkik ve tettebbu sahalarından hareket ettikleri halde, aynı noktada toplanıyordu. Avrupa'ya bir ziraatçı olarak dönmek üzere gitmiş olan Halil Bey de bir İttihadçı ruhuyla döndü.

İttihad ve Terakki'nin başında, fırka riyasetinde onu görenler küçük, adi ve zelil tarafgirlik hissinin üstüne yükselerek gerçekten bu vatanda bir ittihad idealine hayatını hasreden temiz bir kalbin ne demek olduğunu hissetmişlerdir.

Halil Bey, fırkanın en insafsız düşmanlarını bile şahsen incitmemiştir. Şahsi hayatının temizliği, hislerinin necabeti onu o kadar sevdirmiştir ki, eski siyaset sahasını kaplayan iftira ve tezvir dalgasından en az zarar gören simalardan birini teşkil eder.

Yumuşak huylu, güler yüzlü fırka reisi icabında bir şimşek çatırdısı gibi şaklayan sesi ile ve büyük bir ateşle idealini müdafaa etmesini bilir. Hitabet kürsüsünde bazan sesinin ahengi yumruk darbelerini hatırlatırdı.

Ahmed Rıza Bey'den sonra, Meb'usan Reisliği Halil Bey için pek tabii bir yükseliş teşkil etti. Herkese telkin etmiş olduğu muhabbet onu o makamda rakipsiz ve hasetsiz rahat bıraktı. Za-

ten Halil Bey, İttihad ve Terakki Fırkası riyasetinde bulunduğu zaman da fırkacılığın dar düşüncelerine esir olmuş ruhlardan değildi. O, memlekette vatanseverlerin ve Türklüğün itilâsına çalışanların bir timsâli idi. Meclis-i Meb'usan Riyaseti'ne çok yakışıyordu.

O kadar ki, Meclisten ayrılarak Heyet-i Vükelâ'ya girmek, kendisi için bir fedakârlık sayılabilirdi. Hariciye Nezaretî'nin üzücü meşguliyetleri Halil Bey'i sıkacak zannolunabilirdi. Fakat onun için memleket hizmetinde sıkılmak mefhumu mevcut değildi.

1912'de İstanbul'da Büyük Kabine, büyüklüğünü kanunsuz tevkifat yaparak, rastgeldiğini Bekirağa Bölüğü'ne tıkmakla gösterdiği bir sırada, Halil Bey de Avrupa'ya kaçanlardandı. Bir gün, onun da Viyana'ya geldiğini gördüm. Acele ile başına geçirdiği küçük şapkası hâlâ gözümün önünde sallanıyor. Sonra Halil Bey de Malta'ya götürülmüştü. Kendisinden hiç beklenmeyecek bir çeviklik ile sık ve tok adımlarını atarak, kalenin bahçesinde muntazaman yürür, istikbale beslediği iman ile parlayan gözlerinin ümit ve itminan saçan mütebessim parlaklığı ile siyasetten bahsederdi.

Halil Bey millî cidal ve müdafaanın azamet ve ulviyeti karşısında duyduğu heyecan ve harareti bütün samimiyeti ile ilândan geri kalmıyordu.

Malta'dan döndükten sonra doğduğu tarlalara çekilen, düşmandan kurtarılan memleketin feyizli topraklarında, eski bir ziraatçi olduğunu hatırladı. Fakat galiba ziraat masası da politika meydanından daha az çetin bir mücadele yeri değildi. Bir aralık kendisini gördüğüm zaman, politika sağnaklarına sağlam bir çınar gibi göğüs vermiş o eski fırkacının yüzünde her günkü hayat mücadelesinin çizdiği çizgileri gördüm.

Müstakil meb'usluk onu yine Millet Meclisi'ne çekti. Hayatın cilveleri, mihnetleri arasında bilgilerini tamamlamış, tecrübelerini derinleştirmiş olan eski fırka reisi şimdi Cumhuriyet neslinin heyecan ve imanları ile yeni bir hayat bularak vatana karşı vazifesini yapmakla mes'uttur¹⁰⁰.

Halil Menteşe'nin ölüm haberini¹⁰¹ Cumhuriyet gazetesi 4 Nisan 1943 günkü sayısında şöyle vermiştir:

«Milâs'ın büyük evladı, Meşrutiyet Devri'nin en tanınmış devlet adamlarından Halil Menteşe, son günlerde muztarip oldu-

¹⁰⁰ H. C. Yalçın, *Tanıdıklarım: Halil Bey*, Yedigün, C. 7, No. 177 (Temmuz 1936), s. 9 ve 25.

¹⁰¹ Halil Menteşe 1 Nisan 1948 Perşembe günü ölmüştür. Fakat nedense bir çok yerde ölüm tarihi 2 Nisan olarak gösterilmiştir.

ğu hastalıktan kurtulamıyarak dün Hakkın rahmetine kavuşmuştur. 74 yaşında gözlerini hayata yuman merhumun bu âni ölümü kasabamızda büyük bir teessür uyandırmış ve Milâs bir matem havasına bürünmüştür.

Halil Bey, yaşlı olmasına rağmen çok zinde idi. Bu yüzden öleceği kimsenin aklına gelmiyordu. Onu, kasabanın parkı civarında sabah ve akşam gezilerinde hemen her gün görmek mümkündü. İstanbul ve İzmir gazetelerini muntazaman takib eder, dünya ve bilhassa memleket meseleleriyle çok yakından alâkalanır, kendisini ziyarete gidenlerle daima halkımızın bir an evvel refaha kavuşması çarelerini münakaşa ederdi. Memleketin muhtelif meseleleri hakkındaki görüşlerini parlamento kürsüsünden söyleyemediği için üzülmüyordu.

Bundan evvelki devrede İzmir meb'usu idi. Geçen seçimde Halk Partisi listesinde ismini göremeyince müteessir olmuştu. Teessürü, fikirlerini, görüşlerini açıklayamayacağından ileri geliyordu. Bu sebeple zaman zaman Cumhuriyet gazetesine yazı yazmak ihtiyacını duyardı.

Halil Menteşe, son senelerini, hemen hemen tamamıyla Milâs'ta geçirmiştir. Burada kendi ailesinin geçimini temin edecek kadar portakal bahçesi yetiştirmiş, böylece Milâs'ta portakal bahçeleri yapılması gibi bir cıgır açmıştır. Halil Bey, son günlerde zatülcembe yakalanmıştı. Hastalıktan bu sefer kendisini kurtaramamıştır. -

Ölümünden sonra hakkında çıkan ilk yazı da gene 4 Nisan 1948 günü Tasvir gazetesinde Mehmedalioğlu²⁶¹ imzasıyla yayınlanan «Halil Menteş» başlıklı yazı olmuştur. Bu yazıda «Meşrutiyet Devri'nin hemen her hadise ve vak'asında hüviyeti ve bilhassa dikkatleri toplayan adı en çok söylenen Halil Bey, her şeyden önce tobarüz ettireyim ki, kendisini tanıyanlardan ancak rahmet dileyecek şiâr ve ahlakta, lekelenmemiş, çok namuslu bir Türk ve Müslümandı» denildikten sonra onun çeşitli hizmetlerinden söz edilmektedir.

²⁶¹ *Tasvir* gazetesinin 4 Nisan 1948 tarihli sayısında yayınlanan bu yazıyla 6 Nisan 1948 günü Ahmed Halil imzası altında Cumhuriyet'de yayınlanan yazı arasında fikir, üslûb ve ifade bakımından büyük bir benzerlik vardır. Ahmed Halil, bilindiği gibi, Prof. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu'nun bazı yazılarında kullandığı takma adıdır (Bk. Nalle Bınark ve Salde Arslanbek, *Tanzimattan Bugüne Türk Yazı Hayatında Takma Adlar İndeksi*, Ankara, 1971, s. 11). İki yazı arasındaki büyük benzerlik dolayısıyla Mehmedalioğlu adının da Prof. Fındıkoğlu tarafından kullanılan bir başka takma ad olduğunu sanıyoruz.

Bir gün sonra (5 Nisan 1948), Cumhuriyet gazetesinde çıkan «Rahmetli Halil Menteşe» başlıklı yazısında Abidin Daver[™] şöyle demektedir:

«Nisanın birinci günü, 10 yıl Osmanlı Parlamentosu'nu sine-sinde barındıran tarihi bir bina, Güzel San'atlar Akademisi'nin bulunduğu Fındıklı Sarayı yandı.

Nisanın ikinci günü de, Osmanlı Meb'usan Meclisi'nde sene-lerce reislik etmiş olan Halil Menteşe vefat etti. Böylece Nisanın ilk iki gününde biri maddi, diğeri manevi iki büyük kayba uğra-mış olduk.

Halil Menteşe'yi 1908'den beri tanırım. O, İkinci Meşrutı-yet'in güzide devlet adamlarından biri idi. Meb'usan Meclisi'nde İttihad ve Terakki Grubu'nun Reisi, Şurâ-yı Devlet Reisi, Meb'u-san Meclisi Reisi, Hariciye Nâzırı olarak Meşrutiyet devrinde memlekete hizmet ettiği gibi Birinci Dünya Harbi mütarekesinde Malta'ya sürülmüş, Milli Mücadele'nin zaferle neticelenmesinden sonra, kendi kasabası olan Milâs'ta çiftçilik etmiş, 1939 ve 1943'te yapılan seçimlerde 6'ncı ve 7'nci Millet Meclislerinde İzmir mil-letvekili olarak bulunmuştur. 1946'da yapılan son seçimde Cum-huriyet Halk Partisi tarafından aday gösterilmediğinden tekrar seçilmemiştir.

Merhum, tanıdığım Meb'usan Meclisi Reislerinin her bakım-dan en iyisi ve en güzidesi olduğu gibi tahsil, zekâ, seciye ve ahlâk itibariyle Meşrutiyet Devri'nin en ileri gelen devlet adam-larındandı. Vaktiyle onun maiyetinde veya onunla birlikte çalış-anların çoğu gibi, ben de Halil Menteşe'ye karşı büyük sevgi ve hürmet duydum. Hiç kimseyi incitmez, hak ve adaleti sever, demokrat ruhlu, itidâl ve basiret sahibi, demokrasinin prensip-lerinden ve faziletlerinden biri olan hoşgörülüğü (tesamühü) ile diğerk bazı Meşrutiyet ricalinden ayrılan bir şahsiyetti.

Halil Menteşe, kelimenin tam manasiyle iyi ve kâmil bir insandı. Yüksek ve kuvvetli tahsiline rağmen köyünden ruhen ayrılmamış tam bir çiftçi ve halkçı idi. Millet ve memlekete hiz-metten başka hiçbir kaygısı, hiçbir şahsi ihtirası yoktu.

Geçen yıl, bir gün ziyaretime gelerek hatıralarını yazdığını söyledi ve bunların herhangi bir gazetede neşrine delâletimi istedi. Böylece hatıraları Cumhuriyet'te neşrolundu. Bunlar, Meşrutiyet devri tarihimizin kıymetli bir vesikasıdır.

Merhum, 74 yaşında olmasına rağmen, zindeliğini, neş'esini ve memlekete hizmet emel ve aşkını kaybetmemiştir. İleri demok-

[™] Abidin Daver, Cumhuriyet gazetesinde «Hem Nalına Hem Mıhı-na» başlıklı köşe yazılarına adını koymaz, imza yerinde çekîç tu-tan bir el resmi bulunurdu.

rasi hayatımızda kendisinden hizmet beklediğimiz bir sırada irti-hali, zâyiattandır. Allah gâni gâni rahmet etsin.»

Nihayet, gene Cumhuriyet gazetesinde (6 Nisan 1948 Salı) Ahmed Halil takma adıyla ve «Kaybettığımız Millî Değerler: Halil Menteşe» başlığı altında bir yazısı yayınlanan Prof. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu da onun Adliye Nâzırlığı zamanında gerçekleştirildiği bir hizmetine değinerek şöyle demektedir:

«Halil Bey'in, Talât Paşa kabinesindeki Adliye Nâzırlığı esnasında yapılan adli islahat, hukukçularımız tarafından ele alınmağa değer. Mahkemelerin birleştirilmesi işini bir tarafa bırakalım. Lâkin o devrin ifadesiyle Hukuk-u Aile Kararnamesi, 1926 Medenî Kanunu'nun ilânından on sene kadar evvel tasarlanmış ve çok ustaca düşünülmüş mühim bir harekettir. Bu harekette tesiri olanların hissesini tarih âlimleri düşünsünler. Halil Bey, «Hatıralar»-ında kendisine bu işin aslan payını ayırıyor. Belki doğru, belki mübalâğalı bir hüküm. Fakat ne olursa olsun vakia ortadadır: Devletin aile işine müdahalesini temin eden, evlenmenin ilânını, ihtilâfların aile meclisinde halledilmesini, iki karlı olmanın birinci zevcenin rızasına bağlı sayılmasını... ilâh temin eden bu kanun taslağı, bazı bakımlardan 1926 Medenî Kanunu'nun karşılık maddelerindeki hükümlerin heyet-i mecmuasından daha üstün görünüyor ve hayata intibak çarelerini daha iyi düşünmüş hissini veriyor. 1917'de İmparatorluğun Adliye Nâzırı Halil Bey zamanında tatbika başlanan bu Kararname, şimdi Suriye ve Irak gibi İmparatorluktan müfrez arazide tatbik edilmekte bulunuyor. Bugünlerde bazı Suriyeli hukukçular, «Türkiye'de tatbikine nihayet verilen bu kanun yerine biz de yeni bir aile kanunu yapmalıyız» diye neşriyatta bulunmaktadırlar. Malûmdur ki, bu Kararname, 1918 mağlûbiyetinden sonra Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın sırf ekalliyetlere hoş görünmek maksadiyle yaptığı yanlış bir hareket yüzünden ilga edilmiş idi. Zamanında bu kadar mühim bir kanunun neşredildiği ve kendi «Hatıralar»ına göre vücuda getirilişinde hissesi olan Halil Bey'in adını bir rahmet ve hatta minnetle yâdetmeliyiz.»

III. Bölüm

HALİL MENTEŞE'NİN ANILARI ÜZERİNDE GÖRÜŞLER VE DEĞERLENDİRMELER

Halil Menteşe'nin 1948 yılı sonlarında yayınlanan anılarına ilk tepki, daha anılar yayınlanırken, Dr. Nihad Reşad Belger'den gelmiştir. Dr. Nihad Reşad Belger, öncülüğünü, fikriyatını ve reisliğini Prens Sabahaddin Bey'in yaptığı «Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti»nin kurucularından ve Sabahaddin Bey'in yakın çalışma arkadaşlarından, Halil Menteşe'nin kardeşi Milâs'lı Murad Sâlih Bey de bu cemiyetin kurucularındandır²⁰¹.

Prens Sabahaddin Bey'le İttihad - Terakki arasındaki fikir ayrılığı ve kopukluk 1902'de Paris'te yapılan Jön Türkler Kongresi'nde başlamış ve giderek husumete dönüşmüştür.

Halil Menteşe anılarının bir yerinde, memleketin muhtelif yerlerinde tenkil ve teskin işleri başarılrken politika kavgalarına da sükûnet vermek için muhalefet erkânıyla görüşmeler yapıldığını, evvelâ Prens Sabahaddin Bey'i Kuruçeşme'deki yalısında ziyaret ettiklerini ve kabinde mevki almasını teklif ettiklerini, onun «Ben Nâzırlık istemiyorum» demesi üzerine, görüşme sırasında hazır bulunan Dr. Nihad Reşad'ın «Siz istemiyebilirsiniz, biz arkadaşlarınız kabul ederiz» dediğini nakletmekte, anılarının

²⁰¹ Teşebbüsü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti için bk. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, İstanbul, 1952, s. 143 - 145, — Ahmed Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul, 1945, 378 s. — Aynı yazar, *İnkılâp Tarihimiz ve İttihad ve Terakki*, İstanbul, 1948, 319 s.

bir başka yerinde de Prens Sabahaddin'in Halâskâr Zâbitân Grubu'nun hazırladığı programı tashih ederek evinde jelatinli kâğıda bastırdığını ve onlara 5000 lira para yardımıyla bulunduğunu. Dr. Rıza Nur'un «Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?» adlı kitabında verdiği bilgilere dayanarak aktarmaktadır.

Dr. Nihad Reşad, Cumhuriyet gazetesine gönderdiği mektubunda Kuruçeşme'deki yalıda yapılan görüşmelerin Trablusgarp Savaşı sırasında değil, Babıâli Baskını'ndan sonra olduğunu, ziyaretin Saray'da toplanacak Şurâ-yı Saltanat'a davet maksadiyle yapıldığını, Prens'in bir daha İttihadçılarla görüşmediğini, daha sonraki görüşmelerin Dr. Âkil Muhtar'ın evinde yapıldığını ve Sabahaddin Bey adına kendisinin bulunduğunu, dolayısıyla Nezaret teklifi ve Sabahaddin Bey'in bunu reddi gibi bir görüşmenin de geçmediğini bildirmektedir. Dr. Nihad Reşad yazısına şöyle son vermektedir: «Bu satırlar kaybedilmiş bir davanın müdafası için değil, siyasi vak'a ve hâdiselerin siyasi tarihimize olduğu gibi, yanlışsız, dosdoğru nakşedilmesi kaygusuyla yazıldı».²⁹⁴

Halil Menteşe'nin anıları üzerine, Dr. Nihad Reşad'ın mektubundan esinlenerek yazılan ikinci yazı Prof. Fındıkoğlu imzasını taşımaktadır.²⁹⁵ Prof. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, aynı olayı yaşayan iki kişinin ifadeleri arasındaki çelişkiye dikkati çektikten sonra yazısında daha çok Prens Sabahaddin Bey'in savunmasını yapmaktadır. Fındıkoğlu şöyle demektedir:

«Müsbet ilim kültürü ile olduğu kadar sosyoloji malûmatı ile de mücehhez olan bu çok kıymetli ilim ve politika adamımız, değme politikacılar da bulunmayan bir nezahât ve asâletin canlı timsalidir. Böyle bir timsalin, Trablus Harbi'ne tekaddüm eden günlerde İstanbul'da memleket menfaatleri aleyhine «haris ve azgın bir ihtilâlcî» tavrını takınmasına inanmak bizim için imkânsızdır. Kaldı ki, böyle bir anda kendisi İstanbul'da değil, Paris'te bulunmakta idi. Diğer taraftan mizaç ve karakter itibariyle asla «ihtilâlcî» olmıyan Sabahaddin Bey'in ihtilâlimsi hâdiselere vesile ve zemin teşkil etmemek için sırf memleket menfaati namına sık sık gurbeti ihtiyar etmesi de aynı asil karakterin icabı değil midir?»²⁹⁶

Anılar üzerinde çok ilginç bir eleştiri de «Halil Menteşe'nin

²⁹⁴ Bk. *Cumhuriyet*, 22 Kasım 1946.

²⁹⁵ *İttihad ve Terakkiye Muhallîf Zümreler ve Siyasi İçtimai Fikirleri*. Menteşeoğlu Halil Bey'in Hâtıraları Münasebetiyle. İş. Cilt XIII, No. 1 (Ocak 1947), s. 17 - 20.

²⁹⁶ Prof. Fındıkoğlu'nun Prens Sabahaddin Bey'i öven bu sözleri karşısında, memleketimizde insanları değerlendirmede ne büyük

Hatıratı Münasebetiyle Bir Açıklama: Harbe Girişimiz Kaza Eseri mi, Yoksa Bir Karar Neticesi mi idi?» başlığı altında Tasvir gazetesinin 21 Şubat 1947 günlü sayısında yayınlamıştır. Bu eleştirinin ilginç oluşu makale sahibinin kişiliğinden kaynaklanmaktadır. Çünkü o, «Karadeniz Olayı» sırasında Yavuz Zırhlısı'nda görevli bir Türk deniz subayıdır^m.

Ş. Doruker imzalı bu yazıda, özetle, şöyle denilmektedir:

«Halil Mentеше hatıralarında şöyle diyordu: Enver Paşa'nın Rus donanmasına taarruz emri verdiği rivayet edilir. Fakat bu bir rivayetten ileri geçemez. İtalya'da rastladığım Enver Paşa'ya bu ciheti sordum. «Ben Rus donanmasına taarruz emri vermedim» dedi. Halil Bey, Enver Paşa merhumun bu cevabına dayanarak Birinci Dünya Harbi'ne girmemizin bir kaza eseri olduğu neticesine varmaktadır. Filhakika Enver Paşa, Halil Bey'in sualine doğru cevap vermiştir. Çünkü Rus donanmasına değil, Rus şehir ve limanlarına taarruz edilmişti. Ve taarruzdan sonraki resmî tebliğde ilân edilmek istendiği gibi, taarruz günü «Filomuzun talimlerini telsizleriyle muntazaman ihlâl eden» bir Rus donanması da ortada mevcut değildi. Milyonlarca Türk'ün canına malolduktan başka Devleti, Suriye, Filistin sahilleri gibi Akdeniz'in Şark havzasına hâkim ve Süveyş Kanalı'na komşu bir durumdan mahrum eden, bu sahillerle Kızıldeniz, Basra Körfezi sahillerinin çevrelediği dünyanın en değerli, tarihi ve stratejik ülkelerini terk etmemize sebep olan bir dünya harbine sırf kaza eseri girdiğimize hükmetmenin çok basit bir tetkik mahsulü olduğuna şüphe yoktur. Bizi harbe sokan mahud Karadeniz taar-

bir ziddiyet mevcut olduğunu göstermesi bakımından, aynı kişi hakkındaki bir başka görüşü belirtmeden geçemeyeceğiz: «... Bunda Prens Sabahaddin Bey'in Ademî Merkeziyetli ağır bastı. Bu prensibe göre İmparatorluk, iç idarelerinde geniş haklara sahip bölgelere ayrılacaktı. Bu suretle Sabahaddin Bey, ana tarafından atalarının kurdukları muazzam İmparatorluğu parçalama davasının en büyük propagandacısı ve fıkır adamı keşildi. İngiliz paralı ajanı olduğu halde, Avrupalılar ve Türk solu tarafından göklere çıkarıldı». Bk. Yılmaz Öztuna, *İttihad ve Terakki*, Hayat Mecmuası, 25 Temmuz 1983, s. 28.

^m Makale sahibi yazısında «Ş. Doruker» imzasını kullanmaktadır.

Tam adı «Şevket Doruker» dir. Kurtuluş Savaşı'nda 10 Temmuz 1920'de, Millî Müdafaa Vekâletine bağlı olarak kurulan Umur-u Bahriye (Deniz İşleri) Müdürlüğü ve Lozan Barış Konferansı Türk Heyetinde Bahriye Müşavirliği yapmıştır. Yarbay rütbesinde iken emekli olmuştur. Şevket Doruker, T.B.M.M. nin I. Döneminde Trabzon milletvekili iken Topal Osman çetesi tarafından katledilen Ali Şükrü Bey'in kardeşidir.

ruzunda Yavuz'da bulunduğumdan bu hususta gördüklerimi, bildiklerimi, hiç olmazsa tarih hesabına yazmayı faydalı saydım... Kısaca anlattığım bu taarruz vak'asını Sayın Halil Menteşe hâlâ bir kaza eseri olduğunu, daha doğrusu sırf Alman Amirali tarafından hazırlanıp kimseye haber verilmeden tatbik edildiğini kabul ederler mi? Eğer kabul ederlerse, Harbiye ve Bahriye Nâzırlarının Amirali başıboş bıraktıklarını ve bu Nâzırların hiçbir şeyden haberleri olmayacak kadar saf ve basit insanlar olduğunu da birlikte kabul etmeleri lazımdır. Evvelce toplu bir halde Karadeniz'e çıkmamızdan haberdar olup bizi derhal geri çağıran Bahriye Nâzırı'nın, taarruzdan haberdar olmamasına imkân yoktu.-

•Türk İnkılâbı Tarihi- adlı kitabını yazarken birçok yerde kaynak olarak Halil Menteşe'nin anılarını kullanan Prof. Hikmet Bayur da anılarda rastlanan bazı yanlışlara dikkati çekerek buna sebep olarak şunu ileri sürmüştür:

•Halil Bey'in hatıratı ömrünün sonlarına doğru çıkmış olduğundan üzerinde durduğumuz devre ile ilgili olanları 33 yıl kadar eski zamanlara ait demektir ve onların hiç olmazsa büyük bir kısmı vaktiyle alınmış notlara dayanmamaktadır. Bu yön bazı pek açık yanlışların bulunmasından anlaşılabilir.²⁰

Şurasını hemen belirtmek isteriz ki tarihî gerçeklere uymayan bazı yanlışların bulunması, Halil Menteşe'nin hatıralarının Türk tarihinin belli bir dönemi için kaynak olma niteliğine zerre kadar gölge düşürmemektedir. Çünkü tarihçiler, hatıralar gibi doğal olarak sübjektif (öznel) kaynakları kullanırken, bunları mutlaka belgelerle ve karşı görüşte olanların anılarıyla karşılaştırarak doğruyu ve gerçeği nasıl olsa ortaya çıkaracaklardır.

Son olarak şunu da belirtelim ki Halil Menteşe'nin anılarının yayınlanması, o tarihlerde hayatta olan bazı eski İttihatçılar üzerinde özendirici bir etki yapmış ve onlar da hatıralarını yazma ya da yazdırma yoluna gitmişlerdir. Bir örnek vermek gerekirse Ali Münif Yeğena'nın anılarını gösterebiliriz²¹.

²⁰ Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. II, Kısım 3, s. 53.

²¹ Taha Toros, *Eski Nafia Nâzırı Ali Münif Yeğena'nın Hatıraları, İstibdattan Cumhuriyete*: «İlk seneler isteksizdi. Fakat son yıllarda eski arkadaşı Meclis-i Meb'usan Reisî ve Hariciye Nâzırı Halil Bey'in neşredilen hatıratı Ali Münif'i de böyle bir vukuatname bırakmaya sevk etti». Bk. *Akşam*, 27 Ekim 1955.

IV. Bölüm

ANILARIN YAYINLANMASINDA UYGULANAN YÖNTEM

Halil Menteşe'nin anılarını yayınlarken herhangi bir ekleme, özetleme ve kısaltma yapılmamış, özgün (orijinal) metin olduğu gibi verilmiştir. Anılar içindeki paragraf başlıkları da özgün metinde vardır. Yalnız, bunlardan unutulmuş olduğunu sandığımız bazıları, okumada kolaylık sağlamak amacıyla tarafımızdan konulmuştur.

Anıların diline de hiç dokunulmamıştır. Esasen Halil Menteşe, anılarını genelde sade bir dille yazmıştır. Zamanın ve konunun gereği olarak kullanılması kaçınılmaz olan bazı eski sözcüklerin, deyimlerin ve terimlerin açıklanması parantez içinde yapılmıştır. Bunu yaparken de aşırı bir titizlik gösterilmemiştir. Çünkü bugün artık pek çok sözlük elimizin altında bulunmakta ve bu hizmeti yerine getirmektedir.

Merhum Halil Menteşe, anılarında, hayatında geçen bazı olaylara yer vermemiştir. Söz konusu ettiği bazı olayların da evveliyatının okuyucu tarafından zaten bilindiği görüşü ile, sadece bazı yönlerini yazmıştır. Bu itibarla, anılardan önce, tarafımızdan hazırlanan «Giriş»-in «Halil Menteşe'nin Hayatı ve Anıları Üzerine Tamamlayıcı Bilgiler» başlıklı birinci bölümü okunacak olursa, onun anlattığı olaylar da tarihin akışı içinde yerli yerine oturmuş ve bazı boşluklar doldurulmuş olacaktır.

«Giriş» bölümünde verilen bilgiler anılara ayrıca dip notları koymayı zorunlu olmaktan çıkarmış, bu suretle okuyucu için daha rahat ve kolay okuma imkânı sağlanmıştır.

İSMAİL ARAR

Osmanlı Mebusan Meclisi
Reisi

HALİL MENTEŞE'NİN
ANILARI

ÇOCUKLUK VE GENÇLİĞİM

I 290 (1874) senesinde Milâs kazasında doğdum. Babam Kadıoğlu Salih Efendi'dir. Anam Şefika Hanım.

Dedem Hacı Mehmed Efendi, Elmalılıdır. Sultan Mecid'in evahir-i saltanatında (saltanatının sonlarında) Milâs'a kadı olarak gelmiştir. Bilgin, dürüst, faziletli bir insan imiş. Halk bu vasıflarından dolayı Koca Kadı ünvanını vermiş. Milâs'ta ölmüştür. Babam, babasile beraber Milâs'a gelmiş. İhtiyarlar, o zaman kara bıyıklı bir delikanlı, okur yazar bir insan olduğunu söylerlerdi. Müteşebbis, kudretli bir iş adamı imiş. Cömertliğinin derecesini şu misal çok güzel ifade eder: Varvıl çiftliği, Hacı Prodromos denilen İzmirli bir Rum tüccarının malı idi. Bu zatla çok dost idiler. Çiftliğimizin mahsullerini de ekseriya o adam satın alırdı. Büyük oğlu Avramaki hikâye etmişti. Yunanlı bir gemici buğday almağa gelir. Avramaki bu kaptanı alıp babama getirir. 2000 «İstanbul kilesi» buğday satın almak istediğini söyler. Hatırımda kaldığına göre kilesini 28 kuruştan alacaktır. Babam «25 kuruşa verdim» deyince Avramaki «Ağa hazretleri yanlış anladınız. 28 kuruşa taliptir» der. Babam «İyi anladım, 25 kuruşa veriyorum» dedikten sonra Avramakiye «Sana nasihatım olsun, deniz insanlarına karşı tamahkâr olma, bu adam gemiyle denizler aşırı gelmiş, bin muhatara (tehlike) geçirmiş. Bu buğdaydan edeceği kârla çoluk çocuğunu besliyecektir. Allah nimeti bana, bak, ayağımda vermiş. İhsan ve keremi büyüktür. Daha da fazlasını verir. Söyle kaptana, 25 kuruşa helâl olsun» der. Milâs'ın yaşlıları onu elan minnetle anarlar. Ailemizin Milâs'ta bir buçuk asra yakın ömrü vardır.

Küçük yaşta anadan babadan iki kardeşimle birlikte yetim kalmıştık. Büyük ağabeyimiz, Galib Bey merhum İzmir'de Karataş'ta büyük bir ev inşa ettirmiş, orada yerleşmişti. Bizleri de

aldırmıştı. İlk tahsilimi İzmir'de bitirdim. O zamanlar açılan İzmir İdadisi'ne girdim. Lise tahsilimi orada yaptım. Badehu (ondan sonra) İstanbul Mekteb-i Hukuku'na girdim. Sirkeci'de Mahmud Bey Matbaası'nın karşısında şimendifer memurlarından ve Avusturya tebaasından bir Musevi'nin evinde sokağa nazır, balkonlu bir oda isticar etmiştim (kiralamıştım). Bir gün ev sahiplerinin odanın karşısındaki masasında iri siyah kaşlı, gür siyah bıyıklı bir adam peyda oldu. Yavaş yavaş benim odanın da misafiri olmuştu.

Bir akşam -Bizim Padişah da mürtekeb (rüşvetle iş gören) bir herif, Rus Çarı'ndan gene bugünlerde pırlantalı bir tac hediye geldi. Bende eski Hürriyet ve Tasvir-i Efkâr gazeteleri de var. İstersen sana da getireyim. Terakki Mektebi Müdürü Nâdir Bey'i, Mizancı Murad Bey'i tanır mısın?- diye tutturdu. Gizli bir cemiyetten bahis açtı. Ayağım suya erdi. Bir hafiyenin önünde olduğumun farkına vardım.

Avrupa'ya Fırarım

Bu vaka Avrupa'ya firar kararımın bir an evvel verilmesinde ilk âmîl olmuştur. İkinci sınıfın son aylarında 1310 (1894) senesi Nisanında Avrupa'ya kaçtım. Fırarım şöyle olmuştu: Milâs'ın Küllük iskelesinde o zaman Adalardenizi limanları arasında işleyen Yunanlı Pandaleon kumpanyasının küçük bir vapuruna atladım. Sakız Adası'na çıktım. Orada İzmir İdadisi'nden mektep arkadaşlarım vardı. Onlardan Emin Bey'in evine misafir oldum. Yalnız ona Avrupa'ya firar etmek üzere olduğumu söyledim. Diğer arkadaşlara Rumeli sahilindeki memleketlerimize uğrayarak İstanbul'a beni götürecek bir vapura binmek üzere geldiğimi söyledim. Üç gün sonra bir Avusturya vapuruna atladım. Yunanistan'da Pire Limanı'na çıktım. Orada bir hafta kadar vapur bekledim. Bir Fransız vapuriyle Marsilya'ya gittim. Oradan da Paris'e ulaştım. Elimde pasaportum yoktu. Fakat ne Yunanistan'da, ne Marsilya'da pasaport soran olmadı. Ne serbest günlermiş o günler.

Sultan Hamid zamanında pasaport alıp Avrupa'ya gitmek Türk çocukları için yasaktı. Böyle bir şeye cüret edenlerin arkasına gizli polis korlardı. İzmir'den de kaçmak zordu.

İzmir'de Tefvik Nevzad merhumdan, o sırada Paris'te bulunan kardeşi Refik Nevzad'ın adresini almıştım.

Paris Mekteb-i Hukuku'na tahsilimi ikmal etmek üzere Berthollet Sokağı'nda Refik'in bulunduğu apartmana gittim. Apartmanın son katında bir odada onu buldum. Benden altı ay evvel birlikte İstanbul'dan kaçtıkları Doktor Nazım, Arap Ahmed,

Aksaraylı Cemil Beyler de orada idi. Dördü de Mekteb-i Tıbbiye talebesinden idiler.

Paris Mekteb-i Hukuku'na tahsilimi ikmal etmek üzere gitmiştim. Mektebin açılmasına üç buçuk ay kadar vardı. O müddet zarfında Fransız lisanını ilerletmek istiyordum. Fakat her gün bu arkadaşlarla beraber bulunuyor, Türkçe konuşuyorduk. Bu gidişle bildiğimi de unutacaktım. Bir gün İzmir İdadisi arkadaşlarından İsak Efendi'ye rastgeldim. Kendisine derdimi anlattım. «Ben Versailles'da Bahçıvan Mektebi'nde pansiyonerim. Bir pazarım var. Onu da sana hasredemem. Gel Versailles'a gidelim. Sana orada bir oda turalım. Mektep açılncaya kadar Paris'e gelmez, Fransızlar arasında kalırsın. Bu suretle esasen nazariyatını bildiğin Fransız lisanının pratiğini de elde edersin» dedi. Hemen bavulumu aldım. Versailles'a gittik. Orada iyi bir tesadüf oldu. Bir mektep müdürünün apartmanında bir oda tuttum. Bu zattan her gün Fransızca ders de aldım. Arkadaşın dediği gibi mektep açılncaya kadar Paris'e de gitmedim. Mektep açılınca gittim.

Paris'te İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni Kurduk

Bizlerden evvel 1889'da Hüdavendigâr Vilâyeti Maarif Müdürü iken kaçıp Paris'e gelmiş ve Şark Şimendiferleri'nde bir tercümanlık alarak Rue Mong'da küçük bir lojmanda yaşayan Ahmed Rıza Bey o sırada «Hudbe» adında küçük birkaç risale neşretmiş. Bunlar Sultan Hamid'e Rıza Bey'in ıslahat fikirlerini arz için yazılmıştı.

Risaleleri okuduktan sonra Ahmed Rıza Bey'i arayıp bulduk. Dostluğumuz zaman geçtikçe sıklaştı. Doktor Nâzım ve diğer arkadaşlar da Tıbbiye'ye girmiştiler. Bir gün aramızda para toplayarak bir gazete çıkarmayı düşündük. Müzakere neticesinde bunun mümkün olduğu anlaşıldı.

Ahmed Rıza Bey, Auguste Comte'un kurduğu Positiviste Cemiyeti'nde aza idi. Bu cemiyet azası arasında Fransa'nın yüksek muharrirleri, filozofları, diplomatları da vardı. Bilhassa Clemenceau ile Ahmed Rıza Bey, çok dost idiler. Evvela Fransızca olarak iki yapraklı küçük «Meşveret» 1895'de intişara başladı. Ahmed Rıza Bey, gazetenin unvanının altına positivistlerin dövizli olan «Ordre et Progres»-yi koymuştu. Bu suretle Meşveret, bir positivistin gazetesi oluyordu. Bu sayede Fransız bilgin mehafilinde çarçabuk geniş bir mevki aldı. Fransız matbuatı da yazılarına sütunlarında yer vermeye başladılar. Esas makaleleri Ahmed Rıza Bey'le Suriyeli, 1293 (1877) meb'uslarından Halil Ganem ve Selânikli Albert Fua yazardı. Bizler de o günkü hâlimize göre yardımlarda bulunurduk. Meşveret'in bu suretle ecnebi mehafi-

linde itibar kazanması Fransız matbuatının yazılarına sütunlarında yer vermeleri, sarayın ve sefaretin dikkat nazarını çekerek mukabil tedbirler başladığı gibi Avrupa'da yer yer yerleşmiş olan vatandaşlar tarafından da yardım görmeye de başladık. Bir cemiyet kurmayı düşündük, Dr. Nâzım, cemiyetin isminin «Terakki ve İttihad» olmasını teklif etti. Bu namda bir cemiyet 1305 (1889) de Tıbbiye'den İshak Sükûti ve birkaç arkadaşı tarafından kurulmuş ve sivil mektepler arasında da oldukça genişlemişti. Fakat kendileri nefyedilmiş, cemiyetleri de dağıtılmış. Ahmed Rıza Bey «Nizam ve Terakki» olmasını istedi. Yani posivistlerin dövizinin cemiyetin ismi olmasını teklif etti. Dinsiz bir cemiyete intisap rengile memlekette bir muvaffakiyet elde etmek imkânı olmadığı anlatıldı. Kelimenin yerleri değiştirildi. «İttihad» başa, «Terakki» sona alındı. «İttihad ve Terakki» adında ittifak hasıl oldu. Cemiyetin reisi Ahmed Rıza Bey, azaları da Mizancı Murad Bey, Dr. Nazım, Dr. Şerafeddin Mağmumi, Milâslı Halil Bey, yani bendim.

Ahmed Rıza Bey zahiren kibar tavırlı, fakat yakınlarına karşı dürüst bir insandı. Yukarıda adları geçen arkadaşlar ondan çabuk ayrıldılar.

Bu suretle toplu ve planlı bir mücadele başladı. «Meşveret-büyük kıtada (boyda) Türkçe olarak intişar etti. Dahildeki mücahitlerle muhabere gün geçtikçe genişledi O zaman memlekette ecnebi postaneleri vardı. Bunlar hükümet kontrolundan azade müstakil daireler idi. Mektuplar, gazeteler bu postanelere «posta restante» olarak gönderilir, sahipleri ecnebi dostları vasıtasile aldırırlar, emin oldukları vatandaşlara dağıtırlardı.

Sultan Hamid'in Telaşı

Sultan Hamid'i telaş aldı. Paris sefaretı, Fransız Hükümeti nezdinde gazeteleri kapattırmak, bizleri Paris'ten dağıtmak için diplomatik teşebbüslere başladı. Bu sökmeyince aff-ı umumilerle, türlü vaidlerle geri dönmemizi temine koyuldu. 1897'de Serhafiye Ahmed Paşa bu maksatla Paris'e geldi. Paşa, Mizancı Murad Bey'in İstanbul'da iken iyi dostu imiş. Onu kandırdı. Mumaileyh (adı geçen) Ağustos 1897'de döndü. Murad Bey'le Ahmed Paşa arasında yapılan anlaşma mucibince hapisanede bulunan siyasi mahkûmlar serbest bırakılacak, menfada bulunanların da memlekete dönmelerine müsaade olunacak, tahsillerine Avrupa'da devam karar veren gençlere maaşlar tahsis olunacaktı. Sultan Hamid namına verilen bu sözler tutulmadı. Murad Bey de İstanbul'a avdetinde evinde ikamete memur edilmişti. Doktor İshak Sükûti Bey Roma Sefareti'ne, Abdullah Cevdet Bey Viyana Se-

fareti'ne doktor t    n edilmişler, Ali Kemal Bey Brüksel Sefareti Ba  kitabeti'ne memur edilmiş, Miralay Şefik Bey'le          Ahmed Paşa da avdet etmişlerdi. Ahmed Paşa kısmen te  ebb    nde muvaffak oldu. Şurasını da kaydetmeliyim ki, Murad Bey o sırada hastalanmış, doktorlar kendisine uzun bir istirahat tavsiye etmiştiler. Nitekim memlekete döndükten sonra Sultan Hamid'in atıfetine tenezzül etmemiş, fakir  ne bir hayatı tercih eylemişti.

Meşrutiyet devrinde ihtiras volkanı devletin temellerini da  lama  a başladığı bir sırada muhaliflerle bir uzlaşma zemini bulmak için Talât Bey merhumla birlikte diğer muhalefet erkânı gibi Murad Bey'i de ziyaret etmiştik. Onun Anadoluhisarı'nda harap bir yalı içinde hakikaten fakirane bir hayat geçirmekte olduğunu görmüştük.

Sultan Hamid, Ahmed Rıza Bey'i hedef tutmuş, onu geri çekmek için, teşebbüslerinde ısrar ediyordu. Serhafiye onu kandırmayınca birkaç ay sonra Meclis-i Kebir-i Maarif az  sından Şefik Bey geldi. Bu zat Ahmed Rıza Bey'in akrabasından imiş. Çok uğraştı. Ahmed Rıza'ya çok şeyler vadedildi. Fakat o, metin ve rasin (dayanıklı ve sağlam), hürriyet yolunda sadık kaldı. Sultan Hamid, Ahmed Rıza'nın pe  nini bırakmadı. Bir aralık Fransız H  k  meti onu Paris'ten çıkardı, gazetesini kapattı, o da Belçika'ya iltica etti. H  k  met ora h  k  metine de tesir yaptı. Ahmed Rıza Belçika'dan da çıkarıldı. İsviçre'ye geçti. Biraz sonra tekrar Paris'e geldi. Orada mücadelesine devam etti.

Murad Bey ve arkadaşlarının avdeti dahildeki hürriyet mücahitleri arasında k        k, bezginlik, hatta denilebilir ki bir dereceye kadar bozgunluk yarattı. H  k  met de halk e  karını Genç Turkler aleyhine çevirmek için bu vak'ayı bir taraftan istismar etti, diğer taraftan da tazyik ve şiddetini arttırdı. Bu hâl Turk - Yunan harbinin neticesine kadar devam etmiş, fakat bu harpte ordumuz muzaffer olmuş iken, h  k  metin harp sebebi olan Girit Adası'ndan askerlerimizi çekmeye razı oluşu, galip iken mağlûp muamelesine boyun eğmesi umumi teveccühü yeni- den Genç Turkler lehine çevirmiştir.

Ahmed Rıza Bey M  seccem Bir Feragat Timsâli İdi

Ahmed Rıza'nın Meşrutiyeti isti  sal edinceye kadar ihtilâl bayrağını ondan ayrılmaz dostu Doktor Nazım'la birlikte Paris'te dalgalandırması bütün tazyiklere, bütün sarsıntılara rağmen memleket dahilinde ihtilâl heyecanını yaşatmıştır. Bu bakımdan hürriyet mücadelesinde onun mevkii m         ve üstündür.

       Selim zamanında ba  layan Garp medeniyetini temes-

sül (özümleme) cereyanı (akımı) İkinci Mahmud, Sultan Mecid, Aziz ve Hamid devirlerinde hayatîyetini muhafaza etmiş, yer yer, zaman zaman ufak kümeler halinde hürriyet cemiyetleri teşekkül etmiş, fakat hiçbirisi pâyidar olmamıştı.

Pâyidar olan 10 Temmuz 1324 (23 Temmuz 1908) ihtilâlini başaran, hürriyet rejimini kuran ve yaşatan cemiyet Paris'te kurulan ve Selânik'te Talât Bey ve arkadaşları tarafından teşkil edilen Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'le birleşen ve ismini ona veren -İttihad ve Terakki- Cemiyeti'dir.

1907'de Paris'ten gizli olarak Selânik'e giren Doktor Nazım Bey, Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin de İttihad ve Terakki ismini almasını teklif etmiş, azalar arasında rey toplamak suretile bu teklif müttefikan kabul edilmiştir.

Malta esaretinden döndükten sonra Ayan Meclisi'ne gitmiş, Ahmed Rıza Bey'i orada görmüştüm. Sık sık soluk alıyor, boynu şişip iniyordu. -Geçmiş olsun beyefendi, ne oldunuz?- dedim. -Halil Bey, Mont-Dore'a gittim, senin Murad da orada idi. Onun parası var. Üç defa gidebildi ve kurtuldu. Benim param yok, tekrar gidemedim. Bu derdi çekip gidiyorum.- dedi Ahmed Rıza Bey'e bir defa da Sirkeci'de Ali Efendi Lokantası'nda rastladım. Karşısına oturdum. O zaman Büyük Millet Meclisi karârile Ayan Meclisi dağıtılmıştı. Ayan arkadaşlarımın ahvalini, bilhassa Sami Paşazade Halim Bey'i sordum. -Halil Bey onlar iplerini boyadılar- dedi. -Ne gibi beyefendi?- deyince -Doksanar lira tekaüd maaşı alıyorlar- dedi. -Aman beyefendi, Halim Bey gibi bir zat için doksan liranın ne ehemmiyeti vardır?- demekliğim üzerine: -Bende o da yok- demiş ve gözleri yaşarmıştı.

O mücahid-i hürriyet büyük bir vatanperver, mücessem bir feragat timsali idi. Hayatının son günlerini büyük yoksulluk ve ıstırap içinde bitirdi. Bu milli tarihimiz için bir facia tablosudur.

Paris'ten Dönüş

Milâs'tan 1310 (1894)'de kaçarken büyük ağabeyim Galib Bey: -Kardeşim, ben hasta bir adamım, sen Avrupa'da iken ölebilirim, aile başsız, çoluk çocuk kimsesiz kalır- demişti. Cevaben: -Allah sana çok ömürler versin, böyle bir emrivaki karşısında kalırsam koşar, gelir, onları kimsesiz bırakmam.- diyerek söz vermiştim. Avrupa'da geçinme paramı gönderen de o idi. Vefatı üzerine dönmeye mecbur oldum.

1898'de Paris'ten sefaretten alınmış muntazam bir pasaportla döndüm. Doğruca vapurla İzmir'e çıktım. Pasaport'tan serbest geçtim. Ne pasaport sordular, ne de bavulumu aradılar. Memurlar bermutat ya İstanbul'dan, yahut Milâs'tan geldiğim zehabı-

na düştüler. Karataş'ta akrabamdan Feşcizade Halim Bey'in evinde misafir oldum. İki gün sonra hizmetçi, kapıda bir komiserin beni istediğini bildirdi. Karşıma sevimli Polis Komiseri Yenişehirli Mahmud Bey çıktı. «Yahu gelip sessizce girmişsin. İstanbul bizi sıkıştırırsa elimizde birkaç şey bulunsun. Bir iki Fransızca kitap bari ver» dedi. Muhtasar Roma Hukuku ile diğeri bir kitap verdim.

Birkaç gün sonra Polis Müdürü Niyazi Bey çağırıldı. «Milâs'a gidecekmışsınız.» dedi. «Evet, müsaade varsa hemen gideceğim.» dedim. «Bir iki gün sabret» dedi. Bu zat bende iyi bir adam tesiri yapmıştı. O zaman vali Kâmil Paşa idi. Serhafiye Ahmed Paşa Paris'e geldiği zaman Jön Türkler'e matbu af vesikaları dağıtmıştı. Doktor Nazım tarihi bir vesika olarak saklamak için almış. İhtiyaten onu da alıp cebime yerleştirmiştim.

Niyazi Bey'e: «Biliyorsunuz ki sekiz ay evvel Jön Türkler affedilmiş ve kendilerine Paris'te bu aff-ı mübeyyin vesikalar dağıtılmıştı. İhtiyaten onlardan birisi de bende vardır. Yalnız Vali Paşa'dan rica ederim, beni bunu kullanmak zorunda bırakmasınlar. Çiftliğime çekilip kendi işimle meşgul olacağım. Memleket dahilinde Hükümet aleyhtarı damgası taşımak istemem» dedim. Birkaç gün sonra vaziyetimi anlamak için gittim. «Serbestsiniz, gidebilirsiniz» dedi.

Umumi Af İçin Paris Sefareti'nden Neşredilen Resmi Tebliğ

Memleketin usul ve kavanin-i câriye ve mer'iyesi hilâfında olarak pasaport almaksızın ve mensub oldukları devair ve mekâtib rüesasından mezuniyet-i resmiye istihsal etmeksizin İstanbul'dan ve memâlik-i şahânenin sair mahallerinden tebaüd ve igtirab ile Fransa ve İsviçre vesair bilâd-ı ecnebiyeye gelerek elyevm bilâd-ı mezkûrede icraatı devletin esbab-ı hakikiyesini temyiz ve tetkik etmeksizin hükümet-i seniye aleyhine neşriyatla meşgul olanlarla neşriyat-ı mezkûrede bulunanlara taraf-tarlık edenlerin hakkında bu kere taraf-ı eşref-i hazret-i padişahiden aff-ı umumi sâdir olmuş ve memâlik-i şahâneye avdetlerine müsaade-i seniye ihsan buyurulmuştur. Hal ve şân-ı balâdaki tarife muvafık olan kimselerin hiçbir ferd müstesna olmamak üzere kâffesine şâmil olan işbu aff-ı umumiden bilistifade memâlik-i şahâneye avdet etmek isteyenlere meccanen pasaport verileceği gibi ihtiyacı olanlara harcırah itası ve avdetlerinde arzu edenlerin liyakatine göre münasip memuriyetlere kayrılacakları ve elyevm Avrupa'da zaten mensup olduğu meslekte ikmal-i tahsil ile muttariden ve muntazaman meşgul oldukları muteber

şahâdat-ı resmiye ile tebeyyün edenlerin başladıkları tahsili ikmal edinceye değin her birisine 150 frank maaş tahsisi ile devletçe tâyin ve irae olunacak Avrupa mekâtip ve medaris veya hastanelerine devama memur edilecekleri hususlarının tebşiri dahi cümle-i irade-i seniyeden bulunmuştur.

İşbu aff-ı ve atıfet-i seniyeyi cenab-ı hilâfetpenâhi-yi umuma tebliğ ve tebşir için neşrolunan bu ilânnamenin tarihi-neşrinden on gün sonra buralarda neşriyat-ı garazkâraneye devam edenler bulunursa aff-ı umumiden istifade hakkını zayi edeceğinden başka tabiiyet-i Osmaniye'den ıskat olunarak o makulelerin fima bâd memalik-i şâhâneye duhullerine müsaade kılınmayacağı tebliğ olunur*.

(10/23 Temmuz 1897. Sefaret-i Seniye. Paris 276.)

Milâs'ta Çiftçiliğe Başlamıştım

Milâs'a çekildim. Meşrutiyet ilan edilinceye kadar orada çiftlik işlerimle meşgul oldum. Bir sene sonra bir gün evden çıktım.

- Memleketin yürürlükte olan düzen ve yasalarına aykırı olarak, pasaport almaksızın ve daire ve okullarının başkanlarından resmi bitirme belgesi almadan İstanbul'dan ve Osmanlı Ülkesinin öteki bölgelerinden uzaklaşıp gurbete çıkarak Fransa ve İsviçre ve öteki yabancı ülkelere gelerek bugün adı geçen ülkelerde devletin icratının gerçek sebeplerini araştırıp incelemeyen, yüksek hükümet aleyhine yayımla uğraşanlarla, adı geçen yayımlara yandaşlık edenler hakkında bu kez şerefli yüce Padişah tarafından genel af çıkmış ve Osmanlı ülkesine dönmelerine yüce izin bağışlanmıştır. Durumları yukardaki tanıma uygun olan kimselerin hiçbir kimse dışta kalmamak üzere hepsini kapsayan işbu genel aftan yararlanarak Osmanlı Ülkesine dönmek isteyenlere parasız pasaport verileceği gibi ihtiyacı olanlara yol parası verilmesi ve dönüşlerinde isteyenlerin yeteneklerine uygun memurluklara alınacakları ve bugün Avrupa'da meslek eğitimlerini tamamladıkları (mesleklerini) sürekli ve düzenli sürdürdükleri geçerli resmi tanıklıkla kanıtlananların başlattıkları eğitimi bitirinceye kadar her birine 150 frank maaş bağlanması ile devletçe atanacak ve gösterilecek Avrupa okul, üniversite ve hastahanelerine devamlarının isteneceği konularının müjdelenmesi de Padişah emirleri arasındadır.

İşbu affı ve hilâfetin koruyuculuğunun yüce acımasını herkese bildirmek ve müjdelemek için yayınlanan bu ilânın, yayın tarihinden on gün sonra gene buralarda kötü niyetli yayını sürdürenler bulunursa, genel aftan yararlanma hakkını kaybetmesi dışında Osmanlı uyruklüğundan çıkartılarak, o gibilerin bundan sonra Osmanlı ülkesine girmelerine izin verilmeyeceği bildirilir.

Sağ taraftan Redif Fırkası Kumandanı Cüdi Efendi sallana sallana geliyordu. Çok iyi ve hürriyetsever bir insandı. Çok da sevişirdik. Yaklaşınca: «Halil Bey, emrin geldi. «Bakayadan ad ile sevkedin» diyorlar. Hükümet seni ordunun içinde bırakmaz. Soluğu ya San'a'da veya Fizan'da alırsın. Ben bir çare düşünüyorum. Kur'a Meclisi'nde meşgulüm. Biraz emri tevkif ederim (bekletirim). Ama fazla bekliyemem, benim de başım yanar. Buradan Yunan Adaları'ndan birine atlarsın. Oradan affın için telgraf çekersin. Padişah korkar, yakanı bırakır, kurtulursun» dedi.

Çiftlikte geniş ziraat yapmış, borçlanmışım. Büyük ağabeyim vefat ettiği için bir sürü çoluk çocuk bana bakar. Önümde korkulu bir macera açıldı.

O sırada Muğla Mutasarrıfı şair Celâl Paşa aleyhinde bir tahkikat icrası için İzmir Vali Muavini Sâmî Paşazade Hasan Bey Milâs'ta bulunuyordu. Bu zat menkuben İzmir'de Vali bulunan Kâmil Paşa'yı kontrol için saraydan memur edilmişti. Fakat iyi bir insandı. Maiyetinde Mehmed Ali Bey adında bir arkadaşım vardı. Onun yardımını istedim. Derdimi anlattım: «Beyefendi buna bir çare bulamaz mı?» dedim. «Görüseyim» dedi. Ertesi günü geldi: «Görüştüm «Mabeyne yazarım. Fakat Milâs'ta ikamete memur olur» diyor. Razi isen yapalım.» dedi. «Aman istemem» dedim.

Sultan Hamid'in vesveseli huyunu Paris'ten pek iyi biliyordum. Onu tahrik edecek surette bir telgraf çekmeği düşündüm. Aynı zamanda Yunanistan'a kaçmak için tedbirlerimi de almıştım.

Telgraf: «Zat-ı şahâneleri Paris'teki Jön Türkleri af buyurdunuz. Şevketmeab efendimize sadık bir bendeniz olduğum için bundan istifade etmeyi düşünmedim. Sorbonne'dan hukuk diplomamı alıp doğruca memlekete döndüm. Çiftlik işlerimle meşgulüm. Büyük bir ailenin, geniş bir işin başında bulunuyorum. Bakayadan ad ile askere sevkim için emir geldi. Nakdi bedel vermekliğime müsaade buyurulursa yüz mislini vermeğe muktedirim. Adâlet-i şahânenize dehalet ediyorum.»

Telgrafım tam tesirini yaptı. Hem askerlikten affım için, hem de İzmir vilâyetinde münasip memuriyetle istihdamım için irade-i şahâne sudur etti. Tuğra-yı hümayunlu bir ferman da Bâb-ı Seraskeri'den bana tebliğ edildi. İzmir Vilâyeti'ne irade-i padişahinin geldiğinden Tefvîk Nevzad merhumun bir mektubile haberdar oldum. Mumailayh: «Askerlikten kurtulmak için çektiğin telgraf tesir-i muzaaf yaptı. Vilâyete de iktidarınla münasip bir memuriyetle taltifin için irade geldi. Senin memuriyet istemiyeceğini biliyorum. Küçük memurların tasallutuna karşı siper hizmeti görür, bu lütf-u şahânenin mütemayiz rütbesine

təbdilini tələb et. tavsiyesində bulundu. Ne memuriyyət istədim, ne də rütbə.

*Sultan Hamid Zamanında Hürriyyətperverlər
Her Yerde Birbirlərini Bulurlardı*

Senede bir iki ayımı İzmir'də geçirirdim. Sultan Hamid zamanında her yerde hürriyyətperverlər birbirlərini bulurlar, kendilerine köşələr kurarlar, oralarda dertleşirlerdi. İzmir'də rıhtım üzerinde Kramer gazinosunda, Frenk mahallesinde Haylayf pastanesinde bizim de köşelerimiz vardı. Tokatizâde Şekib, Kadıhanlı Emin, Taşlızâde Doktor Ethem, Türkçü Necib, Mevlevi Şeyhi Nuri Beylerle akşam üzerleri oralarda birleşirdik.

Rıhtım üzerinde Fransızların büyük bir kulübü vardı. Adı Sporting Kulüp. Geniş salonları, kütüphanesi, tiyatro binası, geniş bahçeleri, hususi ziyafetler için ayrı odalarıyla büyük bir müessese idi. Körfeze karşı binanın üstünde geniş bir terası vardı. Yazın azaları aileleriyle birlikte akşam yemeklerini orada yerlerdi. Hele mehtap gecelerinde İzmir'in emsalsiz güzel körfezi «féérique» bir manzara alır, terasın üstü de doyulmaz bir mahşer-i ezvak olurdu.

İzmir'de bulunduğum zaman ben de azanın tavsiyesile muvakkat aza kaydedildim. Öğleden sonra oraya gider, geniş kütüphanesinde muhtelif memleketlerin Fransızca gazetelerini okur, aldığım havadisleri, okuduğum mühim makaleleri köşelerimizde arkadaşlara hikâye ederdim.

Birkaç sene evvel Türkçü Necib bir gün Komeraltı'nda karşıma çıktı:

«Beyefendi, hatırlar mısınız, hani Kramer'de köşemiz vardı. Bir gün elinizde Voltaire'in «Tolérance»-ı, ondan parçalar tercüme ederek bizlere izah buyuruyor, kendi mülâhazalarınızı da ilâve ediyordunuz. Türk Milleti sanıldığı gibi müteassıp değildir. Bilâkis din hususunda mütekâsildir demiştiniz. Bugünkü hâl ve vaziyet o günkü kanaatinizde ne kadar isabetli olduğunuzu ispat etmiyor mu?» dedi.

45 sene evvel cereyan etmiş bir vak'a... Ben hakikaten unutmuştum.

Doktor Nâzım İzmir'de

1907 senesi iptidalarında (başlarında) bir gün Kramer'de öğle yemeğimi yemiş, nargilemi de çektikten sonra Sporting Kulübe doğru yönelmiştim. Birden birisi:

«Halil!» diye bağırdı.

Bir de baktım Doktor Nâzım.

«Vay Yezid, nereden çıktın?» dedim, boynuna sarılmak istedim.

«Bana sarılma, gizli geziyorum. Yarın bana gizli bir yerde randevu ver.» dedi.

Sporting Kulübü gösterdim. Arka tarafında ufak bir kapı vardı:

«Yarın saat üçte oraya gelir, kapıcıdan beni sorarsın.» dedim.

İki talimat verdi: «1. Yolda bana selâm verme, 2. Bana aid en ufak kâğıdı üzerinde bulundurma.»

O zaman Doktor Nâzım, Sultan Hamid divan-ı harbleri tarafından idama mahkûm edilmişti.

Ertesi gün Sporting Kulüp'te birleştik. Kulübün hususi odalarından birinde görüşmeye başladık. Doktor:

«Biz ihtilâle karar verdik. Rumeli'de ihtilâl başlayınca Sultan Hamid'in ilk el koyacağı ordu, İzmir Kolordu'su olacaktır. Cemiyet beni kolordu zabitleriyle İzmir'in münevver gençlerini cemiyete bağlamaya memuren gönderdi. Sen bana iki genç ver. Evli olmasınlar. Ben onları kancaya geçirdim mi, arkasını getiririm. Sen git, Milâs'ta otur.» dedi.

«Doktorum, seni bu şerait altında iki gence nasıl teslim edebilirim. Hususile benim buradaki arkadaşlarım hep evli barklıdır. Elim altında bu kadar büyük itimat veren gençler yoktur.» dedim.

«O halde Erkânıharb Salâhaddin Bey'le Bursalı Kaymakam Tahir Bey'i tanır mısın?» dedi.

«Çok iyi tanırım.» dedim.

«O halde sen onlarla beni buluşturun.» dedi.

Ertesi günü Salâhaddin ve Tahir Beylerle kendisini buluşturdum.

Göztepe'de oturuyordum. O zaman Vali Kâmil Paşa bütün hiddet ve haşmetile orada oturduğu gibi Uşşakızâde Sâdık Bey, Abdülkâdir Paşa, Rauf Paşalar da selâmlıkları, atları ve arabaları ile orada ikamet ederlerdi. Göztepe İzmir'in en gümrah bir yeri idi. Geceleri caddede ağaçlar altında gezerdik. Doktor, her gece koltuğunda bir zabıt ağaçların gölgesi altında seyredip giderdi.

Bir gün Sporting Kulübün denize bakan pencerelerinde oturuyordum. Pencerenin altında Doktor Nâzım «mümtaz yakalı», bıyıkları henüz terlemeğe başlamış, gözlüğü gözünde, sevimli, ince uzun boylu bir zabitle görüşüyordu.

Doktorla o günkü Kokar, bugünkü Güzelyalı kahvelerinde yalnız yalnız buluşurduk. Kendisine birkaç gün evvel kulübün penceresi altında görüştüğü zabitin kim olduğunu sordum. «İsmaîl Canbulat.» dedi. «Cemiyet gizli talimatla göndermiş. Selâ-

nik'e döndü. Yalnız Tokatizâde Şekib Bey'e Doktor Nâzım'ın geldiğini söylemiştim. Şekib: «Aman Halil Bey, satılmış olmasın, hepimizin ocağına su döktürürsün» demişti. Kendisine böyle bir şeyin mevzuubahs olmadığını ve olamayacağını izahla temin ettim. Doktor, hükümet civarında Beyler Sokağı'ndaki Mustafa-bey Oteli'nde ikamet ederdi. Ondan da Şekib'i haberdar etmiş-tim. Bir gün «Askeri» Kiraathanesi'nin sokak kenarında oturu-yordum. Şekib benzi atmış bir halde koşup geldi, «Aman Halil Bey, Doktor'u yakaladılar. Oteli polisler sardı» dedi. Ben de he-yecanlandım. «Dur bakalım Hâfız Sabri'nin mağazasına yana-şalım» dedim. Sokak başındaki polise: «Oğlum ne var?» diye sordum. «Ahmed Esad Bey Aydın'dan kaçıp gelmiş. Vali Paşa yakalanıp Aydın'a iade edilmesi için emir verdi» deyince geniş bir nefes aldık.

Sultan Hamid'in, garip halleri vardı. Saray adamlarından Ahmed Esad Bey'i İzmir'e nefyetmiş, fakat 200 altın maaş tahsis etmiş. Adam, İzmir'de mutantan bir hayat sürerdi. Fakat rahat durmaz, şerîr bir adamdı. Vali Paşa Aydın'a nefyi için irade isti-hsal etmiş, oraya göndermişti.

Ben Milâs'a avdet ettim. Doktor İzmir'de Meşrutiyet ilânına kadar gizli olarak vazifesini yaptı. İzmir Kolordu zabitanını ve İzmir'in münevverlerini Cemiyet'e bağladı. Yakub Ağa adile yaşadı. İkiçeşmelik'te bir tütüncü dükkânı açmış, önüne de fes kalıpları koymuş, isteyenlerin feslerini kalıplar, fakat müstait gördüklerine de ihtilâl kalıbını geçirirdi. Bir aralık tüccardan Başık Efendi'nin kâtibi olmuş, bu sayede memleket dahilinde de seyahat edip vazifesini genişletmiştir. Diğer taraftan Bursalı Kaymakam Tahir Bey eski kütüphanelerde kitap aramak vesile-sile memleket dahilinde seyahat yapar, istidatlı gördüğü münev-verleri cemiyete ithal ederdi.

Rumeli'de ilk ihtilâl tabancası patladığı gün Milâs'ta bende misafirdi. Havadisi alır almaz, «Hareket başladı» demiş, fırlayıp gitmişti. Doktor Nâzım böylece bir seneyi müteceviz İzmir'de vazife görmüş, yüzlerce zabiti, binlerce genci Cemiyet'e bağla-mış iken, hiçbir ihbar vaki olmaması İzmir halkının hissi neca-betinin en yüksek delilidir. Zira o gün Doktor Nâzım'ı hükûmete teslim eden insan için ihsanların ve atıyyelerin en büyüğü mev'du idi (vaad edilmişti).

Osmanlı Hürriyet Cemiyeti

Talât Bey 1874'te Kırcaali'nin bir köyünde doğmuş, fakir bir köy çocuğu. Babası Ahmed Vâsıf Efendi, Edirne'ye müstantik (sorgu yargıcı) olarak tayin edilmiş ve orada yerleşmişti. Talât,

rüştiye tahsilini Edirne'de yapmış, iki sene kadar «Alliance İsrailite» mektebinde Fransızca okumuş, Selânik'te de iki sene Hukuk Mektebi'ne devam etmiştir. Fransız lisanında ifade-i merama muktediri.

18 yaşında Edirne telgrafhanesine mukayyid olarak girmiştir. Avrupa'dan gönderilen gazetelerle mecmuaları dağıtırken yakalanmıştır, arkadaşları Faik Bey ve Hoca İbrahim Efendilerle üç sene kelebendlik cezasile mahkûm olmuşlardır. İki buçuk sene sonra tahliye edilmişler, Talât Bey Selânik'e, Faik Bey Konya'ya, Hoca İbrahim Efendi de Üsküp'e ikamete memur olarak gönderilmişlerdir. Selânik'te posta memurluğuna, 1903'te postane başkâtipliğine terviian tayin edilmiştir. Orada da Avrupa'dan gelen gazete ve mecmuaları dağıtmağa koyulmuştur.

Meşrutiyetin ilânından iki buçuk sene kadar evvel bir yaz günü Millet Bahçesi'nde arkadaşlarıyla otururken Talât Bey: «Arkadaşlar, gazete ve mecmualar dağıtmak ve okumakla bu iş bitmez. Bir cemiyet kuralım, efradımız çoğalınca İstanbul'a gidip Sultan Hamid'i öldürelim, meşrutiyeti istirdada teşebbüs edelim» teklifinde bulunur. Birkaç gün sonra Yüzbaşı Ömer Naci merhuma şehir haricinde bir ev kiralanır. Orada âtide (aşağıda) isimleri yazılı on arkadaş toplanırlar. «Osmanlı Hürriyet Cemiyeti»ni kurarlar. 1. Talât Bey, 2. Rahmi Bey, 3. Mithat Şükrü Bey, 4. Askerî Rüştiye Müdürü Bursalı Kaymakam Tahir Bey, 5. Yüzbaşı Ömer Naci Bey, 6. Mülâzım İsmail Canbulat Bey, 7. Kâzım Nâbi Bey, 8. Hakkı Baha Bey, 9. Erkânıharp Yüzbaşı Edib Servet Bey, 10. Fransızca muallimi Naki Bey.

Azadan her birine birer numara verilir. Yalnız yeniden Cemiyete gireceklerle numara verilirken yüzer ilâve yapılması karar gir olur. Bundan maksad da yeni girecek olanların maneviyatını yüksek tutmaktır. Cemiyet'in nizamnamesini ve girecek olanların tahlif merasimini hazırlamak üzere üç kişilik bir komisyon teşkil olunur. Alınacak efrad kendi rehberile diğer iki cemiyet azasını tanıyacak, tahlif mevkiine gözleri bağlı olarak getirilecek ve orada kendisini tahlif edeceklerin yüzleri maskeli olacaktı. Tahlif Kur'an-ı Kerim ve tabanca üstüne el konularak yapılacaktı.

İttihad ve Terakki'ye girerken gözler bağlanıyordu. Bir delil onları ellerinden tutarak meçhûl bir odaya sokuyordu. Oradan hatiften geliyor gibi esrarlı bir ses kendilerine vatana hizmet ve sadakat imanını telkin ediyor, icap ederse hayatlarını feda edeceklerini ihtar ediyordu. Onlar ellerini Kur'an'a ve tabancaya koyarak yemin ediyorlardı. Gecenin karanlıklarında helecan içinde geçtikleri yerlerde kapalı gözlerle girdikleri meçhûl ve sessiz odanın içinde yükseklerden gelmiş bir hitaba benzeyen bu sesin karşısında yemin ederken ruhlarında duydukları

raşeyi ve heyecanı ilk ittihadcılar ömürlerinin sonuna kadar unutmamışlardır. Bu heyecan onların varlıklarına vatan aşkının, vatana sadakatın, vatan uğrunda fedakârlık ve feragatin dinini ebedî surette hâkketmiştir. Aralarında şahsî bir menfaat, adi ve zelim düşünceler değil, yüksek bir ideal bağı vardı. Ve bu ideal vatan aşkından ibaretti. Hepsî vatan mihrabı önünde secdeye kapanmış birer mümin idiler. Biz bahsimize dönelim.

On arkadaş emin oldukları arkadaşlarını cemiyete ithale koydular. Yavaş yavaş cemiyet tevessü etmeğe başladı. Manastır ve Üsküp vilâyetlerinde birer şube açıldı. Manastır'da Binbaşı Enver ve Hasan Tosun Beyler, Üsküp'de de Jandarma Kumandanı Miralay Galib Bey'le Vilâyet Mektupçusu Küçük Mazhar Bey şubelerin açılmasına delâlet ettiler.

Doktor Nâzım Gizlice Selânik'e Geldi ve İki Cemiyeti Birleştirdi

Paris'te bulunan ittihatçılarla muhabere devam ediyor ve Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kurulduğu ve genişlemekte olduğu bildiriliyordu. Paris'te bulunan Doktor Nâzım Bey gizlice Selânik'e gelmek arzusunu bildirdi. Fakat bu kolay bir iş değildi. Rumeli'de icra-yı faaliyet eden Bulgar ve Yunan çetelerinden Yunanlılarla Cemiyet'in münasebeti iyi idi. Bunların Selânik'te bulunan komite azalarından bazılarıyla görüşüldü. Doktor'u Yunanistan'dan gizlice hududa sokarak Selânik'e getirmeyi taahhüd ettiler. Doktor Nâzım'a Atina'da komitenin verdiği adres bildirildi. Yirmi, yirmi beş gün sonra Doktor Nâzım'ın hudutta Rum köylerinden birine getirildiği anlaşıldı. Oradan alıp arkadaşlar delâletle Selânik'e getirildi. Doktor bir müddet sonra -Osmanlı Hürriyet Cemiyeti-nin -İttihad ve Terakki- ismini almasını teklif etti. Rehberler vasıtasile cemiyet efradının reyleri toplandı, teklif müttefikan kabul edildi. Dahilde ve haricteki teşkilât bir isim altında toplandı. Selânik'teki teşkilât, dahilde -İttihad ve Terakki-nin merkezi. Paris'teki -İttihad ve Terakki-nin harici merkezi oldu.

İhtilâl Arifesinde

İhtilâl arifesinde Cemiyet'in mevcudiyeti İstanbul'ca haber alındı. İmhası için valilere ve Müfettiş-i Umumiliğe emirler gönderildi. Bunlar bir netice vermediğinden İstanbul'dan Mahir ve Receb Paşalar riyasetinde hey'etler gönderilmeye başlandı. Bunlar da bir ipucu elde edemediler. Hatta bu hey'etlerden birinin Şuayb isimindeki katibi bir gece oturduğu eve girerken Cemiyet

fedailerinden birisi tarafından öldürüldü. Can korkusile hepsi İstanbul'a döndüler. 24 Haziranda (6 Temmuz 1908) hafiyelikle müştehir Alay Müftüsü de fedailer tarafından öldürüldü. Merkez Kumandanı Miralay Nâzım Bey de fazla faaliyet gösteriyor, Cemiyet efradını tazyik ediyordu. İstanbul'a davet edilmişti. Cemiyet bunu öldürmeğe karar verdi. Mumaileyh, Binbaşı Enver Bey'in eniştesi idi. Kendisi bu karardan haberdar edildi. İcra günü Enver, miralayın evinde idi. İsmail Canbulat, terfi inhasının tervici için ricada bulunmak vesilesile Nâzım Bey'in evine gidiyor. Bahçeye bakan pencerenin önünde birlikte konuşurken Mülâzım Mustafa Necib Bey yanaşiyor, Nâzım'ı öldürmek üzere tabancasını boşaltıyor. Nâzım da Canbulat da yaralanıyorlar.

Canbulat, hastaneye naklolunuyor. Nâzım Bey de mabeynin emrile sedye içinde trene nakledilip İstanbul'a yollanıyor. Nâzım, Enver'den şüphelendiğini ihsas ediyor. Enver tıvkıf edileceğini anlayarak Tikveş'e kaçıyor. Orada «İttihad-ı Terakki - Enver» adıyla mühür kazdırıp etrafa mektuplar yağdırıyor, mabeyne de Meşrutiyet'in bir an evvel ilânı için mektuplar gönderiyor. Bütün Tikveş kazası halkını Cemiyet'e bağlıyor. Temmuzun sekizinci günü (21 Temmuz 1908) Tikveş'te Hürriyet ilân olunuyor. O akşam Köprülü'ye gidiyor, Kaymakam Ali Münif Bey'e Tikveş'te hürriyet ilan olunduğunu bildirerek Köprülü'de de aynı suretle hareket kabil olup olmadığını soruyor. Ali Münif: «Halk hazır, hiç mahzur yoktur» diyor. Bircümle erkân-ı kazayı ve rüessa-yı ruhaniyi topluyor. Enver, kısa bir nutuk söylüyor, toplar atılıyor, ilân-ı hürriyet olunuyor.

20 Haziranda (3 Temmuz 1908) Resne'de Kolağası Niyazi Bey, Ohri'de Kolağası Eyüb Sabri Bey, Cemiyet'in emrile efradlarıyla birlikte dağa çıktılar. Sultan Abdülhamid, Mitroviça Fırka Kumandanı Ferik Şemsi Paşa'yı hürriyet çetelerinin imhası için Manastır'a gönderdi. Şemsi Paşa silâhşorlarıyla bazı Arnavut rüessasını birlikte alarak Mitroviça'dan iki tabur askerle Selânik tarikle Manastır'a hareket etti. Selânik'te öldürülmesi için Cemiyet tarafından tertibat alınmışsa da imkân hâsıl olamamıştır.

Şemsi Paşa'nın Katli

Şemsi Paşa, Manastır'a muvasalatında Saray'a vaziyeti arz için telgrafhaneye gitti Manastır Heyet-i Merkeziye'si tarafından öldürülmesi için tertibat alındı. Mülâzım Atıf Bey, bu zor ve cüretli vazifeyi üzerine aldı. Telgrafhane civarındaki kahvede Şemsi Paşa'nın çıkmasını bekledi. Paşa, telgrafhaneden çıkarak arabasına binmek üzere iken (24 Haziran 1324 / 6 Temmuz

1908) tabanca ile Atıf Bey tarafından öldürüldü. Ortalık karıştı. Bu karışıklıktan istifade ederek Atıf Bey sıvışmış ve bir kunduracı dükkânına girip saklanmıştı. Fakat Şemsi Paşa'nın silâh-şorları tarafından atılan kurşunlardan ayağından yaralanmıştı. Evvelce takarrür ettiği veçhile Yüzbaşı Mahmud Bey'in evine giderek, orada Cemiyet efradından bir doktor tarafından tedavi edildi ve ertesi akşam tebdil-i kıyafetle arkadaşların hazırladığı araba ile Ohri'de Eyüb Sabri Bey'in nezdine gitti. Bu vak'a Cemiyet efradının maneviyatını yükseltti. Tereddüt eden bazı yüksek memuriyetli zevatın tereddütlerini izale ederek Cemiyet'e girmelerine sebep oldu ve denilebilir ki, üç vilayetin ileri gelen memur ve zabıtları kamilen Cemiyet'e girdiler. Abdülhamid, son bir ümit olmak üzere Üsküp'te Mıntika Kumandanı Ferik Tatar Osman Paşa'ya müşirlik tevcih ederek Manastır'a göndermiş ise de o da 9 Temmuz 1324 (22 Temmuz 1908) günü Millî Alay Kumandanı Ohri'li Kolağası Eyüb Sabri Bey tarafından evi abluka edilerek dağa kaldırıldı. Gene bu sırada Talât Bey'in memuriyetinden azledilerek Anadolu'ya teb'id-i için bir irade çıktı. Sadrazam Avlonyalı Ferid Paşa'nın Kalem-i Mahsus Mûdürü, eski hapisane arkadaşı Edirneli Faik Bey iradenin tebliğini birkaç gün geciktirmiş, hemen Talât'a haber ulaştırmıştır.

Talât, Müfettiş-i Umumi Hüseyin Hilmi Paşa'ya gitmiş ve şunları söylemiştir: «Memuriyetten azlim ve Anadolu'ya teb'idim hakkında bir irade sâdır olduğunu haber aldım. Azlim hususunda bir şey diyemem. Hükümet bir memuru istihdam edip etmemekte muhtardır. Ancak teb'id keyfiyetinin icrasına teşebbüs olunduğu takdirde hem benim şahsım, hem de sizin için iyi bir netice vermeyecektir.»

Selânik'te gizli bir kuvvetin Talât'ı tuttuğunu çok iyi bilen Hüseyin Hilmi Paşa ne yapıp yapıp iradenin tatbikini geriye bıraktı.

Rumeli'nin Her Tarafından Abdülhamid'e Telgraflar Gönderiliyordu

Selânik'te Merkez-i Umumi ile Selânik Vilâyeti Heyet-i Merkeziyesi azası birleşerek Yahılar'da Cemal Bey'in evinde bir içtima yaptılar İlân-ı Meşrutiyet'e ve Kanun-u Esasî'nin yeniden mer'iyete konulması için fiillî teşebbüsata girişilmesine karar verdiler. Manastır ve Üsküp heyet-i merkeziyeleri ile Selânik'e bağlı Serez ve Drama sancakları heyet-i merkeziyelerine adamlar gönderilerek 10 Temmuz 1324 (23 Temmuz 1908)de şiddetli telgraflarla Kanun-u Esasî'nin iadesinin talep edilmesi bildirildi.

Serez'de Mutasarrıf Reşid Paşa ve Adliye Müfettişi Niğdeli

Galib Bey başta olmak üzere heyet-i merkeziye ve birçok cemiyet efradı telgrafhaneye gitmişler, 24 saat zarfında Meşrutiyet ilân edilmezse bütün Serez halkının Reşat Efendi'ye biat edeceklerini telgrafla bildirmişlerdi.

O günlerde bazı metalibatta bulunmak üzere bermutad birçok Arnavut rüesası Üsküp vilâyetinde, Firzovik istasyonunda içtima etmişlerdi. Cemiyet efradından ve Üsküp Heyet-i Merkeziyesi azasından Jandarma Kumandanı Galib ve Mektupcu Mazhar Beyler bu içtimanın içine girmişler, rüesa ile görüşmüşler, meşrutiyetin ilanı için saraya telgraflar çekirmişlerdir.

Rumeli'nin her tarafında bu suretle vukubulan müracaatlar Abdülhamid üzerinde büyük bir tesir yaparak Said Paşa'nın riyaseti altında teşekkül eden Heyet-i Vükelâ'nın tensibile Kanun-u Esasî'nin yeniden mer'iyete konması ve meb'usanın intihabına başlanması irade edildi. Daha evvelce İzmir'den sevkıyat-ı aske-riye başlamıştı. Dr. Nâzım tarafından Cemiyet'e ithal edilmiş olan İzmir kolordusunun ilk taburları ilan-ı meşrutiyetten bir gün evvel Selânik rıhtımına çıkınca, silâh çatmışlar ve hürriyet kokartlarını göğüslerine takarak ihtilâle iştirak etmişler, hürriyet ilanı bu suretle memleketşümül bir mahiyet almıştır.

Niyazi Bey'in Hâtıralarından Bazı Parçalar

Vaziyete sarahat vermek için Niyazi Bey'in hatıralarından şu parçaları naklediyorum:

•Müfettiş-i Umumilik kurulup da bir İtalyan generalinin riyasetinde muhtelif milletlerin jandarma zabitleri Makedonya'ya gelince, teşkilâtı, teftiş ve mürakabeye başladılar. Binlerce zabıt değiştirildi. Yerlerine dirayetine ve ahlâkına itimat edilen, bilhassa erkânıharbler tayin edilmişti. Cemiyet bunlar arasında çabuk yayıldı. Eşkiya takibi ve mıntika müfettişleriyle seyyar bir halde dolaşan bu idealist zabitlerin gayretile hükûmetin elinden silâhlı kuvvetler ve memurlar alındı. Bahusus Enver Bey gibi efkâr-ı Cemiyet'in en kuvvetli nâsiri sayılan ve harb-ü darbda liyakati fevkalâdesi müsellemler olan bir erkânıharp zabitinin çeteciliğe sülûkü şeref ve hizmeti ilâ edeceği mülâhazası cümlemizi garik-i meserret ve mefharet eylemiştir.

Esasen ben son derecede müteahhıs oldum. Çünkü, Manastır'da cemiyetin ilk teessüsü hengamında beni Cemiyet'e ithal eden, benim gibi birçok genç zabitleri tenvir eden mir-i mumai-leyh idi. Yeis ve nevmidi hengâmlarında bizi hararetili sözler, ciddi tavırlarile teşçi ve teshir eden bu nadirülemsal ve her mânâsile mükemmel olan Enver Bey idi.*

* *Hatırat-ı Niyazi*, sayfa 115.

•İhtılâl hareketinde Manastır ve havalisinde önemli vak'alar cereyan etmişti. Bunları sevk ve idare eden Manastır Heyet-i Merkeziyesi azasını burada tesbit etmek bir kadirşinaslık borcudur: Dördüncü Süvari Alayı'nın Kumandanı Kaymakam Sâdık Bey, Topçu Yüzbaşısı Habib, Topçu Mülâzımı Ziya, mütercim Fahri, Mülâzım İbrahim Şakir. •

MECLİSE GİRİŞİM

Meşrutiyet ilân edildi. İlk seçim devresinin açıldığında İzmir'den meb'us namzetliğimin konmasına teşebbüs etmiştim. O zaman İzmir'de intişar eden «Ahenk» gazetesinin sahibi ve başmuharriri, idadi arkadaşlarımdan merhum Nazmi Bey'e bir mektup yazmış, bir de program leffetmiştim. Mektubum ve program gazetede aynen neşredilerek İzmirli'lere arzedilmişti. Programımın ihtiva ettiği mevad hakkında konferanslar vermek üzere Milâs'tan bavullarımı hazırlarken telgraf başına çağırıldılar. Karşıma çıkan Binbaşı Enver Bey (Enver Paşa): «Biz arkadaşlarla görüştük, seni Mentеше'den Cemiyet namzedi ilân etmeğe karar verdik. İzmir'de ısrar ediyor musunuz?» dedi. «Arkadaşlar mademki böyle münasip görmüşlerdir, kararlarına hürmet etmek vazifemdir» cevabını verdim. Bütün Meşrutiyet devrinde Mentеше meb'usu olarak Millet Meclisi'nde vazife gördüm.

İzmir'in zeki ve cevval çocuğu eczacı Hüseyin Rifat, bir gün Ankara'da oturup konuşurken: «Halil Bey, Meşrutiyet ilân edildiği zaman «Ahenk»-te bir programın intişar etmişti. O program bugün dahi bekâretini muhafaza ediyor» demişti. Bundan anladım ki, o zaman programım İzmir gençliğinde büyük tesir yapmış ve iyi bir kabule mazhar olmuştu.

Mahmud Şevket Paşa'nın Öfkesi

1325 (1909) Temmuz'unda Talât Bey Dahiliye Nâzırı olmuştu. Meb'us arkadaşlarım beni onun yerine parti grubunun başkanlığına seçmiştiler. Talât'ın Dahiliye Nâzırı oluşu İstanbul'da muhalefeti hırslandırdı. İhtiras bizzat partinin içinde tahribata başlamıştı.

Eylül ayı içinde bir gün, Saray'dan, araba ile, Yıldız Yeni-

köy'ündeki evime birisi geldi. Sadrîâzam Paşa'nın Saray'da beklemekte olduğunu söyledi.

Hakkı Paşa'yı Başmabeyinci'nin odasında buldum. Kanapede kendi karşısına oturmaklığımı emretti. Mahmud Şevket Paşa gayet sinirli olarak gelmiş, Padişah'a: «Ben bu adamlarla (Talât, Cavid) teşrik-i mesai edemem. İstifamı takdim ediyorum» demiş. Zabitan iki bölük olmuşlar; ayrı ayrı içtimalar yapıyorlarmış. Aralarında çarpışmanın başlamak üzere olduğu bildiriliyor. Konuşurken üçüncü mabeyinci geldi: «Zât-ı Şahâne her ikinizi de huzura davet ediyor» dedi.

Sultan Reşad:

«Halil Bey, Mahmud Şevket Paşa'nın bu tarz-ı hareketinin sebebi nedir?» dedi.

«Şimdi Sadrîâzam Paşa'dan öğrendim. Her iki taraf vatan-sever insanlardır. Arada bir suitefehüm olacaktır. Hulûs-u Şahâneniz tesirile izale edilir. Merak buyurmayınız.» suretinde cevap vermekliğim üzerine Sultan Reşad:

«Meşrutiyet büyük bir nimettir. Ben de ilk Meşrutiyet padişahı olmakla müftehirim. Yalnız henüz çocuktur. Dikkat ve ihtiyatla kuvvetlendirmek lazımdır. Aranızda zuhur edecek sarı-sıntılara tahammülü yoktur. Hepinizin vatanseverliğine itimadım vardır. Bu sözlerimi arkadaşlarınıza söyleyiniz. Bu gibi hareketlerden tevakki olunsun» dedi.

Münasip lisanla kendisini tatmin ederek, müsaadelerile huzurdan çıktık.

Akşam karanlığı başlamıştı. Saray'da o zaman elektrik tesisi yoktu. Tenvirat büyük şamdanlar içinde mum ziyasile temin edilirdi.

O büyük sarayın geniş salonlarını aydınlatan bu loş ziya ve Padişah'ın sözleri gönlüme hüznün vermişti. Büyük merdivenden, Hakkı Paşa önde ben arkada inerken, gözüm yaşlı olarak:

«Paşam, ne olursa olsun bu memleket kurtulacaktır. Şu sırada makâm-ı saltanatta hâris bir adam olsaydı da bugünkü şeraitten saltanatının menafii namına istismara koyulsaydı ne büyük facialara şahit olabilirdik?» dedim.

Hakkı Paşa:

«Hakikaten bu kadar saf ve temiz yürekli bir insanın şu zamanda hükümdar olması kıymetli bir teminattır. Şimdi paçaları sıvamak bizlere düşüyor.» dedi.

Ertesi gün sabah erkenden Rahmi ve Doktor Nâzım Beylerle Mahmud Şevket Paşa'nın Üsküdar'daki evine gittik. Bizi misafir odasına aldılar. Biraz sonra paşa, gayet sinirli bir halde, yanımıza geldi:

«Sabahtan, böyle topluca neye gelmişsiniz bakalım?» dedi.

Ben gayet sâkin:

«Paşam, bir sabah kahvenizi içmeğe geldik» dedim.

Müşarünileyh sinirli bir lisanla:

«Halil Bey, beni arkamdan bıçaklamak isteyenlerle artık teşrik-i mesai edemem.» diyerek adeta yüzümüze haykırdı.

Ben, gene sâkin:

«Paşam, memlekete büyük hizmetler yaptınız. Fakat unutmayınız ki onları bu vefakâr arkadaşlarınızla birlikte yaptınız. Yanlış telkine kapılmışsınız, ağır mes'uliyet taşıyorsunuz. Sükûnetinizi muhafaza buyurun, sükûnetle vaziyeti tetkik edelim» dedim.

Diğer arkadaşlar da aynı suretle beni teyid ettiler. Yavaş yavaş, müşarünileyh sakinleşti. İpi koparmamak için o halde kendisini bırakıp ayrıldık.

Miralay Sadık Bey'in Tahrirleri

Birkaç gün sonra, Selânik'te Cemiyet Merkez-i Umumîsi Miralay Sadık Bey'in bir mektubunu yakaladım. Bu mektupta, Sadık Bey, Manastır'daki zabitanı kendilerine iltihaka davetle isyana tahrik ediyordu. Vaziyet aydınlandı. Paşa da ne tehlikeli bir yola düştüğünü anlamakla beraber, Sadık Bey hakkında cezri bir tedbir alamadı, yalnız tekaüde sevketti.

Bu vak'anın sebebi:

Hal'ini müteakib Sultan Hamid Selânik'e ansızın nakledilince bütün paraları ve mücevheratı Yıldız'da kalmıştı. Hükûmet, Sarayı muhafaza altına almış, her tarafı kilitlemişti. Biri paraları ve mücevheratı tesbit, diğeri de Padişah'ın evrakını tasfiye etmek üzere iki komisyon teşkil edilmişti. Meclis-i Meb'usan'dan da bu komisyonlara iki aza kur'a ile seçilmişti. Kur'anın birisi bana, diğeri de Gaziantep meb'usu Ali Cenani Bey'e isabet etmişti. Hükûmet tarafından da, o zaman Şehremini olan Hazım Bey'le Mûzeler Müdürü Halil Ethem Bey seçilmişti.

Saraya gittik. Büyük kasanın bulunduğu odaya vardık. Fakat kasa boştu. Odanın içinde deri bavullar, bir de siyah büyük çanta bulduk. Bavulları açmağa başlayınca paralar ve mücevherat meydana çıktı. Bavulların içinde ayrı ayrı paketler halinde Osmanlı Bankası'nın banknotları yerleştirilmişti. Diğer bavullarda da zümrüt kolyeler ve çeşitli mücevherattan yapılmış ziynet eşyası vardı. Siyah el çantası da altınla doluydu. Sultan Hamid'in hal'ini müteakib Çırağan Sarayı'na naklini tasavvur ettiği için bunları böylece hazırlamış olduğu anlaşıldı. Hatırımda kaldığına göre, banknot ve altınlar dört milyon lira kadar tutuyordu. O paralar Meclisler kararile orduya, mücevherat ve züm-

rût kolyelerden mürekkep ziynet eşyası da donanmaya tahsis edildi ve hatırımda kaldığına göre bunlar, Paris'te satılmış, bedelleri 370.000 lira kadar tutmuştu.

Mahmud Şevket Paşa, bu paralarla, büyük bir gayret ve faaliyet sarfederek orduyu teçhize koyulmuştu.

O sırada neşredilen Muhasebe-i Umumiye Kanunu'nun ihdas ettiği vize usulü, tediyei güçleştirince paşa sıkıldı, kapısına yığılan alacaklılar onu fazla sinirlendirmişti.

Harbiye Nezareti'nin bir bürosunda şef olan Miralay Sadık Bey, paşa merhuma hulûl etmiş, kendisine şu suretle telkinatta bulunmuştu: «Bu kanundan maksat, şeref ve itibarınızı hırpalayıp sizi bertaraf ettikten sonra orduya el koymaktır.»

İşte bu telkin ve tahrik altında Mahmud Şevket Paşa, arkadaşlarının kendisini, arkadan bıçaklamak üzere hainane bir darbe hazırladıklarına zâhib olmuş, Saray'a gidip sinirli bir surette Padişah'a istifasını takdim etmişti.

Ordunun mübayaatını teshil için Muhasebe-i Umumiye Kanunu'nda münasip tâdil yapılmış, Paşa da yerinde kalmış, o gün için büyük bir tehlike bertaraf edilmişti.

Cavid Bey'in Gurur ve Azameti

Yeni çıkardığı kanunda bu suretle tadilat icrasına mecbur olan Maliye Nâzırı Cavid Bey, bu muameleyi mütehakkim gurunun şiddetli bir darbe olarak karşılamıştır. «Tanin-de neşredilmekte olan günlük notlarında Mahmud Şevket Paşa için yazdığı hürmetsiz ve çirkin sözler o günün infialâtının akisleridir.

Cavid Bey, mesleğindeki yüksek ihtisası, zekâsı ve namus-kârlığı yüzünden takdir edilir, fakat çekilmez gurur ve azametinden dolayı da sevilmezdi. Cavid'in duysuzluğundan bunalan Talât merhumun kasap hikâyesini telmihan «Kes herif kolumu diye haykırdığına çok defa şahit olmuştum. Kendisi de bunu bilirdi. «Tanin-de neşredilen günlük notlarında bilâistisna bilcümle arkadaşları hakkında kullandığı hafif görme ve alaycı li-san bu ruhi hâletin tepkisidir.

Sadık Bey'in Gözünü Hırs Bürümüşü

Bu vesile ile şurasını da tespit etmeliyim. Sultan Reşad, Osmanlı hanedanının en temiz ve saf, son derece de nazık bir oğlu idi. Yalnız 33 sene süren mevkufiyet hayatı, makamının istediği enerjiyi gevşetmişti. Fitri zeka sahibi, müşkül anlarda vazifesini yapmasını bilirdi. Söylendiği gibi ne cahil, ne de aptal ve sarhoştı. Müsâallı (sakallı), müstakim, okumuş bir insandı.

Mevlevî, Mesnevi'ye düşkün, İran Sefiri Mahmud Han'la Fars lisanile konuştuğu söylenirdi.

İhtilâl esnasında, Cemiyet'in Manastır Heyet-i Merkeziyesi'nde mühim rol oynayan Miralay Sadık Bey, yukarıda söylediğim gibi Mahmud Şevket Paşa tarafından böylece tekaüde sevk edilmişti. Ordudan ayrılıp serbestisini alan Sadık Bey Şehzadebaşı'nda bir Melâmi yuvası kurdu. Açıktan tahrikata ve taassubu vasıta olarak kullanmaya başladı: «Talât Bey, Mason Locası'nın reisidir. Diğer arkadaşları da masondurlar. Hattâ Şeyhülislâm Musa Kâzım da masondur. Bunlar İttihad ve Terakki maskesi altında memlekette masonluğu ve siyonizmi neşre çalışıyorlar» propagandası, gruptaki hocaları şahlandırdı.

Ankara meb'usu Hoca Hacı Mustafa Efendi, saf bir insandı. Bir gün telâşla yanıma geldi. «Reis Bey, yuvaya beni de götürdüler. İçeri girince, Sadık Bey'i seccade üstünde namaz kılar vaziyette buldum. Bir de baktım, fincanda kahvenin yarısı duruyor, sigaranın dumanı da tütmeğe. Sahtekâr, sahtekâr diye bağırdım.» dedi.

Filhakika Talât Bey ve arkadaşları Selânik'te mason locası azasından idiler. Zira burası o zaman devlet zabıtasının kontrolundan azade bir ecnebi müessese olduğundan gizli toplanmalar için emîn bir melce idi.

İhtilâli hazırlayan İttihadçılar arasında yüksek bir ideal bağı vardı. O da vatan ve hürriyet aşkıydı ibaretti. Aziz Cahid'in dediği gibi, hepsi vatan ve hürriyet mihrabı önünde secdeye varmış müminlerdi.

Onlar, istibdadı yıkarak memlekette hürriyet sistemi kuracak, devlet idaresindeki aksaklıkları düzeltmek için padişahlık zamanında yüksek memuriyet vermiş, fakat namuskârlığını muhafaza etmiş tecrübeli zevatı iş başına getirecekler, Meclis-i Meb'usan'ın kontrolü altında çalışmak üzere serbest bırakacaklar, bu arada yeni kabiliyetler yavaş yavaş inkişaf edecektir. Kendileri mansıb, rütbe hırsından uzak nıgehbân-ı hürriyet (hürriyetin gözcüsü) olarak kalacaklardı. Said, Kâmil, Hüseyin Hilmi, Ferid ve Hakkı Paşalar tecrübeleri hep bu fikirden tevellüd etmiştir.

Miralay Sadık Bey, ihtilâl arkadaşlarına karşı da şu silâhı kullanıyordu: «Merkez-i Umumi, hükümet işlerine müdahale ediyor. Meclis-i Meb'usan'daki arkadaşlar da mansıb hırsına kapıldılar. Cemiyet'in temiz ideali berhava oluyor.»

Topçu Ziya, Bolu meb'usu Habib Bey gibi idealist arkadaşlar da bu propagandaya kendilerini kaptırdılar. Bunlar Manastır Heyet-i Merkeziyesi'nde Sadık Bey'le beraber çalışmışlardı. İhtilâl hareketinde Manastır ve civarında önemli vak'alar cereyan etmişti. Meclis intihab edilince Selânik'teki Cemiyet erkânı

meb'us seçilmişler, Talât Dahiliye Nâzırı, Cavid de Maliye Nâzırı olmuştu. Priştine'ye Mutasarrıf tâyin edilerek ilk defa olarak sivil amiriyet zevkini tadan Sadık Bey, Harbiye Nezareti'nin bir bürosunda nispeten silik bir vaziyette kalmayı hazmedememiş, devlet kadrosunda yüksek mevkilere geçen Selânik arkadaşlarını devirip kendisi partinin lideri olmayı tasdim etmişti. Habib Bey ve Topçu Ziya Bey gibi zâhid ruhlu eski arkadaşlar da partinin içinde Sadık Bey'in misyonerleri rolünü görüyorlardı. İhtiras o derece hakim olmuştu ki bir ferd olarak namuslu ve vatanperver olan Sadık Bey, hasımlarını altememeyince Rus Çarı'ndan müdahale talep edecek kadar çılgın bir hale gelmişti.

Siyasî İhtiras Lûtfi Fikri Bey'i de Sarmıştı

Gene siyasî ihtiras Avrupa'da tahsil etmiş, yüksek kültürlü, namuslu ve vatanperver olduğunda şüphe caiz olmayan Lûtfi Fikri'ye kendi hüviyetini unutturmuştu. Sadrıâzam Hakkı Paşa'nın sefarette bulunduğu sırada silindir şapka ile çıkartmış olduğu resim koynunda, hocaları yakalayıp gösteriyor, Hakkı Paşa'nın dinsizliğini bu suretle teşhire koyulurdu. Ölümünden bir iki sene evvel Ulus Caddesi'nde pastahanede oturuyordum Lûtfi Fikri yanıma geldi. Söz arasında: «Halil Bey, ben burada kendimi «İntrus» hissediyorum. Ben bunu Mısır'da dahi duymamıştım» dedi. «Bu vaziyeti kendiniz ihdas ettiniz» demekliğim üzerine Lûtfi Fikri çok müteessir oldu.

«Halil Bey, sizler bahtiyar insanlarsınız, zira meyvadârsınız. Ben ise meyvatsız bir ağaç gibi bu dünyadan göçüp gidiyorum» demişti.

Kendisini, bu kadar güzel, bir başkası tarif edemezdi. Filhakika o çok iyi meyvalar verebilecek surette hazırlanmış bir insandı. Fakat o, hazırlıklarını ve yüksek meziyetlerini ihtiras potasında eritmiştir.

Siyasî ihtiras, insanı tahakkümü altına aldı mı bütün havasını bozar. Kafa başka türlü düşünmeğe, his başka türlü duymaya, gözler başka türlü görmeye başlar. Vatanperver, vatan haini oluverir. Bundan korunabilen politikacılar bahtiyar insanlardır. Hamdolsun ben, onlardan biriyim.

Dahiliye Nâzırlığı

Talât çekilmeğe mecbur kaldı. Onun yerine ben 1327 (1911) senesi başlangıcında Dahiliye Nazırı oldum. Kabul etmemek için çok uğraştım. Bu karışık devirde memleket işlerinde daha tecrübeli bir zatın seçilmesinde ısrar ettim. Fakat arkadaşlar, «Ta-

lât, muhalefetin tazyikile çekilirken partide ona yakın manevî nüfuz sahibi birisinin yerini almasında siyasî zaruret vardır. Aksi hâl anarşi doğurur. Bu zat da ancak Grup Reisi olabilir-kararına vardılar ve onda ısrar gösterdiler. Sadrıâzam Hakkı Paşa da bu karara iştirak etti.

Hakikaten vaziyet çok karışıktı. İstanbul'da ihtiras volkanı yeni rejimin temellerini kavurmaya başlamıştı. Malisya'da Katalik Arnavutlar, Avusturya'nın tahrikile isyan halindeydiler. Yemen'de ve Havran'da isyan vardı. Makedonya'da çeteler yeniden faaliyete geçmişti.

İstanbul emniyet teşkilâtını teşevvüs halinde buldum. Vilâyet Kanunu mucibince İstanbul Polis Müdürü, Valiye bağlı olması lâzımdı. Emniyet Umum Müdürü Miralay Galib Bey fiilen bu hususta Valinin salâhiyetlerini kullanıyordu. Miralay Sadık Bey'in tahrikâtından bunalan Talât merhum ona bir yenisini ilâve etmemek endişesile olacaktır ki, Galib Bey'in bu hırsını tatmin etmeyi tercih etmişti. Bu vaziyeti düzenlemeyi ön safa aldım. İstanbul Polis Müdiriyyet-i Umumisi lâyihasını hazırlattım. Meclislerden geçirip kanunu çıkardım. Bu kanun mucibince İstanbul'a bir Polis Müdür-i Umumisi tâyin ediliyor ve Dahiliye Nâzırına bağlanıyordu.

Bu kanun lâyihasının Âyan'da müzakeresi esnasında azadan bir zat «Kanun-u Esasî'de, İstanbul'un diğer vilâyetlerden fazla bir imtiyazı yoktur» itirazında bulunmuştu. Ben de «Bu bir imtiyaz olmayıp İstanbul'un hususî şeraitinden doğmuş bir zarurettir. Zira, İstanbul'un nüfusu hiçbir vilâyet merkezinin nüfusile kıyas edilemeyecek derecede çoktur. Padişah buradadır. Meb'usan, Âyan ve bütün süfera da burada ikamet ediyor» derken riyaset makamında bulunan Said Paşa: «Nazır Beyefendi imtiyaz mükellefiyettedir, demek istiyorlar» diyerek kendisine yakışır bir olgunlukla bana yardımda bulunmuştu. Filhakika eski rical içinde Meşrutiyet kavaidine vâkıf olarak yeni teşkilâtta tereddütsüz yer alan yegâne zat Said Paşa idi.

Malisya isyanı, Başkim Cemiyeti azasının tahrikile Cenubi Arnavutluk'a sirayet istidadı gösteriyordu. Preveze'ye bir alay asker çıkardık. Ondan sonra o zaman Denizli meb'usu olan Arnavut Gani Bey (hakikî bir vatanperever ve çok dürüst bir insandı) vasıtasile Başkim Cemiyeti rüesasile müzakereye girdik. Onlar Arnavut hurûfile matbaa açmak, neşriyat yapmak, ilmekteplerde Arnavut dili kabul ettirmek istiyorlardı. Bazı taddilâtla bu arzularını hükümet namına kabul ettim. Yalnız bundan cesaret alarak en ufak bir hareket olursa şiddetle tenkil edileceğini kendilerine bildirdim. Başkim rüesasından Abdi Bey'le Aydın'da Mutasarrıf olan Arnavut Feyzi Bey'i, Hükümet'in maksat-

larını halka izah etmek üzere teskin vazifesile Cenubi Arnavutluk'a gönderdim. Bu tedbir muvaffak oldu.

Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahati

Şimali Arnavutluk'taki Müslümanları okşamak için Sultan Reşad'ın Meşhed'i ziyaretine hükümetçe karar verildi. Bu seyahat çok büyük hüsnütesir yaptı. Malisya isyanı olduğu yerde söndü.

Bu, Padişah'ın memleket dahilinde ilk seyahatiydi. İstanbul'dan çıkış ve dönüş, Selânik'e çıkış ve dönüş, Selânik, Manastır, Üsküp'te ikamet esnasında halkın gösterdiği coşkun tezahürat harikulâde idi. Hele Meşhed'de yüz bine yakın Arnavut'un Padişah'ın arkasında namaz kılması muazzam bir gösteriş olmuştur. Seyahatin yaptığı iyi tesir yalnız onları değil, bütün memleketi kaplamıştı.

Yemen İsyanı Nasıl Bastırıldı?

Yemen isyanının tenkili için İzzet Paşa'nın kumandasında bir ordu gönderildi. Ordu İmam Yahya'yı mağlup ederek San'a'ya girdi. Yemen'i artık Türk mezarı olmaktan çıkarmak zamanı gelmişti. Devletin yüksek hâkimiyeti mahfuz kalmak üzere Yemen'in şerait-i hususiyesine göre orada hususi bir idare kurulmasını Sadrıâzam'a teklif ettim. Hükümetçe teklifim kabul edildi. Yemen'de valilik ve kumandanlık etmiş zevattan müteşekkil bir komisyon kurdum. Riyasetini sabık Sadrıâzam Hüseyin Hilmi Paşa'ya teklif etmiştim. Merhum: «Komisyonda vücudum diğer azanın reyleri üzerinde müessir olabilir. Lâyihayı hazırlasınlar, ben mütaleadan sonra fikrimi bildireyim» dedi, öyle yaptık. Komisyona da devletin yüksek hâkimiyeti mahfuz kalmak şartile en geniş surette tedbir almakta serbest olduklarını bildirdim. İzzet Paşa'ya da malûmat verdim. Paşa merhum, İmam Yahya ile görüşülerek meselenin bir itilâfa bağlanmasını tercih etti. Hükümetçe teklif kabul edildi. İmam Yahya ile bir uzlaşmaya varıldı. Bunun üzerine İmam Yahya hakikaten sonuna kadar devlete sadık kaldı. Trablusgarp Harbi'nde muvasala münkati olduğu halde isyan etmediği gibi, Umumi Harp esnasında da sadakatini muhafaza etti.

Hacı Âdil Bey'in Teklifi

Bu arada henüz Selânik'te bulunan Merkez-i Umumi azasından Hacı Âdil Bey Nezarete geldi, çekilmekliğini teklif etti. Kendisine: «Nezarete istiyerek gelmedim. Âdeta zorlanarak geldim.

Bu gibi hususi telkinlerle çekilmem. Zira bu tarzda inip çıkış demokrasi terbiyesinin yerleşmesine mâni olur. Bir istizah yaptırınız. Meclis'te umumî müzakere açılır, hesap verdikten sonra çekilirim» dedim.

Muhalefet Erkânı İle Görüşmelerimiz

Memleketin muhtelif yerlerinde böylece tenkil ve teskin işleri başarılrken politika kavgalarına da sükûnet vermek için partice karar verildi. Talât'la birlikte muhalefet erkânile görüşmeye memur edildik. Evvelâ Prens Sâbahaddin Bey'i Kuruçeşme'deki yalısında ziyaret ederek kabinede bir mevki almasını teklif ettik.

O sırada tevsiî mezuniyet ve tefriki vezaif esası dairesinde İdare-i Umumiye-i Vilâet Kanunu'nu neşretmiştik. Mahallî hizmetleri umumî hizmetlerden ayırmıştık. Bunlara ait vezaif-i vilâyetlere bırakmıştık. İfa için lâzım olan tahsisatı da vermiştik. Vilâyet varidat ve masarifat bütçelerinin tanzimini de vilâyet meclis-i umumilerine bırakmıştık. Valilerin mezuniyetini uzatmıştık. Bir nevi idarî adem-i merkezîyet.

Yeni kanundan bir nüsha vererek tâdil için bir teklifi olursa onu da tetkik edeceğimizi söyledik. Müşarûnileyh: «Ben nazırlık istemiyorum» dedi. Hazır olan Dr. Nihad Reşad Bey: «Siz istiyebilirsiniz, biz arkadaşlarınız kabul ederiz» demişti.

Oradan çıktık. Murad Bey'le görüşmek üzere Anadoluhisarı'na gittik. Merhumun eski bir yalı içerisinde gayet fakirane bir hayat geçirmekte olduğunu gördük. Maksadımızı izah ettik. Müzakere vaadinde bulundu. Murad Bey çok namuslu bir insan, kuvvetli bir tarihçi ve mümtaz bir muharrirdi.

Talât, ayrıca Lûtfi Fikri ve daha bazı zevatla görüşmüştü.

Hürriyet ve İtilâf Fırkası Rum meb'uslarile birleştiği için Boşo ve Kozmîdi'ye de birer nezaret verilmesini istediler. «Bizim Osmanlılığımız, Osmanlı Bankası'nın Osmanlılığı gibidir» diye Meclis kürsüsünden alenen beyanatta bulunanlara, hususile o günkü şerait içerisinde hükûmette mevki veremezdik. Bu müzakereler maalesef bu suretle neticesiz kaldı. Mevcut müşkülleri böylece bertaraf etmeğe çalışırken Trablusgarb harbi başladı.

Trablusgarb Harbi'ne Dair Vesikalar

I. İtalya, Tunus'un mahrumiyetini Trablusgarb ve Bingazi'nin işgali suretile karşılamayı tasmm etmişti. Fakat bir taraftan Mısır'a yerleşen İngiltere'nin, diğer taraftan Tunus'un sahibi olan Fransa'nın muvafakatlerini istihsale mecbur idi.

1887 Şubat'ında aktedilen mukavele ile İngiltere'nin muvafakatini aldı. İşbu uzlaşma ile İngiltere, İtalya'ya Trablusgarb ve Bingazi'ye tasallüt ruhsatı veriyor, İtalya da İngiltere'nin Mısır'da haiz-i rüçhan olacağını kabul ediyordu.

Bu mukavele, Berlin ve Viyana'ya tebliğ edilmiş, Almanya ve Avusturya ile de itilâflar aktedilmişti. Afrika meselesinden dolayı Fransa ile münazaa vukuunda mezkûr devletlerin İtalya'ya müzaheretini temin edilmiş, buna mukabil Almanya'nın Fransa'dan, Avusturya'nın da Türkiye'den tavizat almasına İtalya muvafakatini vermiştir. («Times» gazetesi 1920. *Gizli Muahedeler* namile Almanca neşredilmiş bir kitaptan muktebes.)

II. 1902'de Fransa ile akteylediği uzlaşma ile hükümet-i mezkûrenin de muvafakatini temin eylemiştir. Fransa vakti merhûnunda İtalya'nın Trablusgarb ve Bingazi'yi işgalini tasvip ediyor. Müttekabilen İtalya da Fas'ın Fransa tarafından işgal ve tesahhüdünü kabul ediyor. *Racconigi*'de İtalya Kralile Rusya İmparatoru'nun mülakatı esnasında aktedilen bir itilâfla da Rusya'nın muvafakatini elde etmiştir.

1. Rusya ile İtalya, Balkan Şibih-ceziresinde (Yarımaada-sında) statûkonun muhafazası için yekdiğerlerine yardım etmeye mecburdurlar.

2. Balkanlarda tahaddüs edecek vekayi esnasında Balkan devletlerinin genişlemesi suretile millî esasatın tatbiki için yekdiğerine yardım etmeğe ve her ecnebi tahakkümüne mâni olmaya mecburdurlar.

3. Salifûlarz makaside mugayir olacak her tahrike karşı birlikte muhalefet etmeye mecburdurlar. Muhalefetten maksat siyasî olup başka suret-i hareket ayrı bir uzlaşmaya terkedilmiştir.

4. Rusya ile İtalya, Şarkı Avrupa'ya müteallik el'an mevcut olan itilâfattan maada üçüncü bir devletle yeniden bir itilâf akteceği zaman tarafeyinden her biri diğeri iştirak ettirmeğe mecburdur.

5. İtalya ve Rusya birisi Rusya'nın Boğazlar'daki menafiini, diğeri de İtalya'nın Trablusgarb ve Bingazi'deki menafiini hıyırhane bir surette telâkki eylemeği taahhüt eder*.

Bu İtilâflara Müteallik İkt Mühim Telgraf

I. Sazonov'dan Paris Sefiri Izvolski'ye (Petersburg, 5/18 Kasım 1912):

«1 Kasım mektubumda Müttefiklerin diğeri devletlerle akdey-

* *Bir Siyah Kitap, sayfa 357.*

lediği muahedatın teferruatını bilmesi ne kadar arzu edilen bir şey olduğunu takdirle beraber İtalya Racconigi'de akdeyletiğimiz itilâfın Fransa hükûmetine tebliğine taraftar olmadığının sebeplerini ve illetlerini izah etmiştim. Dermeyan ettiğim sebepler el'an mevcuttur. Bununla beraber yeni vaziyete göre şimdi aynı zamanda 1902 Fransa - İtalya itilâfı vasıtanızla bize tebliğ edilmek üzere Poincaré'ye bildirilmesi hususundaki talebinizi kabul ediyorum. Bunu yaparken âtideki şeraitin kat'iyen dikkat nazarına alınmasını lüzumlu telâkki ediyorum. Tebliğatı nâzırın şahsına olarak şifahi, her ne suretle olursa olsun yazılı bir izahname bırakmıyarak yapmalısınız. Okumaya başlamazdan mukaddem işaret etmelisiniz ki, biz bu tebliği yalnız Poincaré'ye mahsus olarak yapmaya karar verdik. Ondan, yalnız Fransız vükelâsından değil, hattâ en yakın mesai arkadaşı nezdinde bile sükûtun muhafaza edileceğine dair vaade intizar ediyoruz. Bu şerait tahtında Racconigi'de aktedilen itilâfın arzettiğim kopyasını okuyabilirsiniz. Gerek bunu, gerek İtalya - Fransa muahedenamesine dair işiteceğiniz şeylere ait muhtırayı ilk posta ile irsal eylemenizi rica ederim. İmza: Sazonov.

II. Paris Sefiri İzvolksi'den Sazonov'a (22 Kasım/5 Aralık 1912)*:

-15 Kasım tarihli mektubunuza tevfiakan şeraitinizi tamamen kabul etti. Poincaré ile başbaşa şifahi ve hiç tahriri izahname bırakmaksızın Rusya ile İtalya ve İtalya ile Fransa arasında aktedilen itilâfnameleri okuduk.

Mösyö Poincaré -İtalya - Fransa itilâfı Fransa'nın Roma sefirile İtalya Hariciye Nazırı Prinetti arasında Temmuz'da, ilâveten de Kasım 1902'de mektup teatisi suretile evvelce Bahrisefid'de Fransız ve İtalyan menfaat mıntıkalarını tahdiden yapılan hususi itilâfnameyi ikmalen Fas'a ve Trablusgarb'a ait olarak aktedilmiştir dedi. Bu mektuplar bana aynen okunmuştur. 1902 Temmuz'unda Fransa'nın Roma sefiri Mösyö Barrére, Prinetti'ye yazdığı bir mektupta müşarûnileyhin kendiliğinden Fransa herhangi üçüncü bir devlet tarafından doğrudan doğruya veya bilvasıta tecavûze maruz olur veyahut doğrudan doğruya vukubulan tahrik üzerine harbe girerse İtalya'nın bitaraflığından emin olabilir, diye vukubulan beyanatını nazar-ı dikkate aldığını bildirir. Mösyö Prinetti'nin cevabı, Mösyö Barrére'in mektubundaki ibareleri tamamen ve aynen tekrar etmekle beraber bu taahhüdâtın İtalya'nın evvelce aktettiği ve el'an mevcut muahedelerile taarruz etmediğini ve İtalya tarafından Fransa'ya ilgası bildirilinceye kadar müteber olacaklarını müteallik bir de beyanname ihtiva eder. İmza: İzvolksi.

* *Bir Siyah Kitap, sayfa 359*

Rus - Japon Muharebesi esnasında başlayıp da 1910 senesi Kasım'ına kadar devam eden Fas meselesi ve ondan mütevellit Fransız - Alman ihtilâfı 1911 senesinde hâd bir devreye girmişti. İngiltere'nin aleni yardımına istinat eden Fransa'nın şiddetli muhalefeti üzerine Fas'tan bir parça alamıyacağını anlayan Almanya, Hariciye Nazırı Kiderlen - Waechter, Fransa'nın Berlin sefiri Cambon'a 22 Haziran 1911'de «Paris'e gidiniz bize biraz bir şey getiriniz» demiş ve Temmuz'da bu talebi teyid için tebaası'nın hukukunu müdafaa vesilesile Panther vapurunu Agadir'e göndermişti. Fas meselesinin kat'î halle yaklaşmakta, yâni Fas'ın Fransa tarafından ilhakının kararlaştırmak üzere olduğunu gören ve meselenin bütün safahatını kemal-i dikkatle takip eden İtalya Hükûmeti yukarıda zikredilen itilâfat mucibince Trablusgarb ve Bingazi'nin işgaline o dakikadan itibaren karar vermişti. Filhakika Almanya, Fransa Kongosu'ndan bir miktar arazi alarak Fransa'yı Fas'ta serbest bırakmıştı. Trablusgarb Harbi esnasında İtalyan Başvekilî olan Giolitti, intişar eden hatıratının 207'nci sahifesinde vaziyeti şöyle izah ediyor:

«Türkiye'ye ilân-ı harbettığımız zaman birçok faraziyyat yürütüldü. Meselenin içyüzünü bilmeyenler bu kararın birdenbire alınmış olduğunu zannederler. Birtakım gizli sebepler sevkilo bir anda tereddütlerin zâil olduğundan bahseylediler. Bunların hiçbirisi doğru değildir. Beni faaliyete geçmek zaruretine ikna eden sebepler umumi siyaset cereyanından mülhemdi. Bir gün Fas meselesi, Fransa nüfuzunun oraya yerleşmesi, Mısır meselesi dahi çoktanberi orada teessüs etmiş bulunan İngiliz nüfuzunun tasdiki suretile halledilmiş olduktan sonra Libya'nın, yani Trablusgarb ve Bingazi kıt'asının Osmanlı hâkimiyeti altındaki vaziyet-i hâzırasının idamesi mümkün değildi. Biz, Fransız ve İngilizlerle Fas ve Mısır meselesini müzakere ederken kendimiz için de birtakım hukuk temin etmiş ve bu hukuku diğer büyük devletlere dahi tasdik ettirmiştik. Bizim için ya bu hukuku bilfiil istihsal —ki benim nazarımda vakit gelmişti— yahut andan feragat şıklarından birisini ihtiyar eylemek zamanı gelecekti. Herhalde vaziyet-i hâzıra devam edemezdi. Zira biz, Libya'ya gitmemiş olsaydık oralarda siyaseten alâkadar veyahut birtakım iktisadi menfaatler tesis edebilmiş diğer bir devlet muhakkak orasını işgal edecekti. Diğer taraftan Tunus'un Fransızlar tarafından işgali İtalya'yı o derecede müteessir etmişti ki, aynı vak'a'nın Libya'da dahi tekerrürüne tabii müsamaha edilemezdi. Bundan maada böyle bir hareket bizi bir Avrupa devletile karşı-

karşıya getirmek vaziyeti ihdas edecekti ki, bu hal Türkiye ile harp etmekten daha vahim olurdu.-

Bir Başka Vesika

İzvol'ski'den Neratov'a Telgraf (14/27 Eylül 1911):*

«Bundan evvelki mektubum yazıldığı sırada Tittoni'den öğrendim ki İtalya'nın İstanbul maslahatgüzarı Türk Hükümeti'ne İtalya'nın Trablusgarb'ı işgale karar verdiğini nota ile bildirecek ve 24 saat zarfında Türkiye'nin muvafakat cevabını istiyecektir.

Sözüne göre İtalya'nın bu teşebbüsü Kiderlen'in politikasının içtinabı kabil olmayan kat'i neticesidir. Almanya «L'Acte d'Algeciras»dan sarfınazar ederek bir miktar karşılık mukabilinde Fransa'nın Fas üzerinde himayesini ilân etmesini kabul edince İtalya'nın Tripoli'de kendisine ayırdığı haklarını tahakkuk ettirmekten başka çare kalmamıştır. Rusya, bu müzakerelerden istifade ederek İtalya'dan Çanakkale ve Karadeniz Boğazlarına dair yapılan itilâfın teyidini istediği gibi Fransa'dan da Rusya'nın Boğazlarda serbest-i hareketinin kabulü ve zamanında buna dair vereceği kararların müzaheretini için 1908 senesinde verdiği beyanatın teyidini talep eylemiştir. Fransa Hariciye Nazırı M. de Selves, Rusya'nın Paris Sefiri İzvol'ski'ye 4 Ekim 1911'de yazdığı bir mektupla bu arzuyu yerine getirmiştir.»

İtalya Harp Vesileleri Yaratıyor

İtalya Hükümeti gerek memleket dahilinde ve gerek Trablusgarb'da harp vesileleri ihzarına koyuldu. Adana'da İtalyan tebaasından bir Yahudi kızının bir İslâm'ın evine kaçması ve ihtida etmiş olmasını İstanbul'da sefir bir mühim mesele şekline soktuğu gibi, Roma gazeteleri de İtalyan hukuk ve menafii'nin Türkiye dahilinde tehlikede bulunduğundan bahisle yaygarayı kopardılar. Bu mesele kızın yaşı küçük olmasından istifade edilerek babasına iade edilmek suretile bertaraf edildi. Trablusgarb'da vali ile konsolos beyninde tahaddüs eden âdi bir mesele, bir haysiyet meselesi mahiyetine sokulmak istendi. Her iki hükümetin haysiyeti gözetilerek telif-i beyn edildi. İtalya dahile doğru âsâr-ı Atika taharrisi vesilesile bir istikşaf heyeti göndermek arzusunda bulundu. Ona da mahallin muhalefetine rağmen müsaade edilmişti.

* *Bir Siyah Kitap*, sayfa 138.

İtalyan sefiri, vali İtalyanlara her vesile ile izhar-ı husumet etmekte olduğundan bahsederek Hariciye Nezareti nezdinde şikâyetle devam ediyor, ben de Dahiliye Nazırı sıfatile valiye itidal tavsiyesinde bulunuyordum.

Sefir'in iz'acatından, benim de valiyi azletmemek hususun-daki ısrarımdan bızâr olan Hariciye Nazırı Rifat Paşa, bir gün Vükelâ Meclisi'nde: «Halil Bey, rica ederim, şu valiyi tebdil et. Bir vali yüzünden bir harp çıkacak» demesi ve diğer vükelânın müşarûnileyhi teyid eylemesi üzerine İbrahim Paşa'yı tebdil etmiş, vaktiyle Trablusgarb'ta mektupculuk yapan Bekir Sami Bey'i vali seçmiştim. Binaenaleyh İtalya Hükümeti harp vesilesi için her neye teşebbüs etmişse muvaffak olamamıştır.

Almanya, Fransa Kongosu'ndan aldığı bir miktar araziye mukabil Fransa'yı serbest bıraktığından, İtalya Eylül iptidasında devletlere Bahrisefid müvazenesini tesise mecbur olduğunu bildirdi. Harbin hakikî sebebi bu tœbliğde mündericdir.

24 Eylülde Trablusgarb'a asker gönderilmemesine dair bir nota verdiği gibi 26'da Hariciye Nazırı San Giuliano harp ihtimaline dair beyanatında Avusturya'yı tahrik etmiş olmamak için siyasetinin esası Balkanların muvazenesinin korunması ve Türk Avrupa'sının takviyesi olduğunu da ilâve etti, ve 14/28 Eylül 1911'de Bâbıâli'ye 24 saat mühletli bir ültimatom verdi. Bunda Trablusgarb ve Bingazi'nin medenî faydalardan istifadeye hakkı olduğundan ve İtalya'nın bunu teminden sarf-ı nazar edemiyeceğinden bahisle işgale karar verdiğini, memur-in-i hükümetin buna mâni olmaması ve tedabirin suhuletle icrasının da mahallî hükûmetine tavsiye olunması talep olunuyordu. Münasebat-ı dostanenin devam etmekte olduğu bir sırada dost bir devletin arazisine gasb kasdile vâki olan bu tecavüzü, şekavet-i siyasiyeden başka suretle tavsife imkân yoktur.

Sadrıâzam Hakkı Paşa'nın İstifası Ve Aleyhindeki Asılsız İddialar

Hakkı Paşa, ültimatomu alınca Saray'da içtimâi münasib görmüş ve bizleri oraya davet etmişti. İtalya'dan bir ültimatom aldığını bildirdikten sonra okudu. İstifaya da karar verdiğini ilâve etti.

Mahmud Şevket Paşa ile birlikte istifadan vazgeçirmek için ısrar eylemiş isek de ikna edemedik. Biz, Meclis-i Meb'usan'ın derhal içtimaa davet edilmesi ve izahat-ı lâzime verdikten sonra terk-i mevki edilmesi fikrinde idik. Merhum-u müşarûnileyh de «Felâket günlerinde halk karnının şişliğini boşaltmak için hedef

arar. Ne derece şetm (küfür) ve lânetlere maruz kalacağımı bildiğim halde memleketi vahim bir buhrandan korumak için hiçbir kusurum olmamakla beraber ben kendimi fedaya karar verdim. Said Paşa'nın şahsı da millet için mucib-i emn-ü selâmet olursuretilinde cevap verdi ve kararında ısrar etti.

Filhakika, Hakkı Paşa neler işitmemişti? Birkaç sene 4500 kuruş mazuliyet maaşile çok sıkıntılı bir hayat geçirmişti. Nişantaşı'ndaki evini kiraya vermiş, Yakacık'ta eski bir köşkte ihtiyar-ı ikamet etmişti. Ültimatomun kendisine poker başında verildiği söylendiği sırf bühtandır. Merhum her diplomat gibi poker ve briç sever ve oynardı. Fakat bu meyli iptilâ derecesini bulmamıştır. Hayatı neşeli ve lâtif geçirmesini sever ve bilirdi.

Hakkı Paşa'dan bir başkası bu felâketin önüne geçebilir miydi? Yukarıdaki itilâfat-ı düvel okunduktan ve Trablus meselesinin Fas meselesile sıkı rabıtası görüldükten sonra buna hiçbir kimse «evet» cevabı veremez. Hakkı Paşa'nın daha evvelce Roma'da sefir bulunması kendisi için fena bir tesadüf olmuştur. Ukalâdan geçinen bazı zevat bile «Bir sene evvel Roma'da sefir iken İtalya'nın bu temayülâtından ve devletlerle buna dair sebkeden müzakerattan haberdar olması iktiza ederdi» dediler. Rusya'nın İstanbul'a, Fransa'nın Suriye'ye, İngilizlerin Irak'a karşı istilâcuyane emelleri kadar İtalya'nın da Trablusgarb'da gözü olduğu belli idi. Fakat bunların icra zamanını tahmin etmek mümkün müdür?

Müzakerat-ı siyasiye bahsine gelince: Yukarıda görüldüğü veçhile devletler bugün meydana atılan itilâfatı o kadar sıkı tutmuşlardır ki, bunlardan kimsenin haberdar olmasına imkân bırakılmamıştır. Hatta bolşevikler tarafından «Bir Siyah Kitap»ın neşrine kadar İtalya'nın 1902'de Fransa herhangi bir devlet tarafından tecavüze maruz olur veyahut açık bir tahrik yüzünden harbe girerse bitaraf kalacağına dair bu devletler bir itilâf imza etmiş olduğundan kendi müttefikleri olan Alman ve Avusturyalılar dahi haberdar olmamışlardır.

Hakkı Paşa merhumu 1309/1310 (1893/1894) senelerinde İstanbul Mekteb-i Hukuku'nda muallim olarak tanıdım. Sultan Hamid idaresinin garip tecellileri vardı. Bazı mümtaz şahsiyetlere karşı müsamahalı davranırdı. Mabeyn kâtiblerinden Hakkı Bey, Düyun-u Umumiye'de komiser Murad Bey bu suretle mümtaz idiler. Hakkı Bey Mekteb-i Hukuk'ta hukuk-u idare ve hukuk-u düvel, Murad Bey de Mekteb-i Mülkiye'de tarih muallimi olarak oldukça serbest tedrisatta bulunurlardı. Bunun için her ikisi de gençliğin hürmet ve sevgisini toplamıştılar.

Mektep kürsüsünde şahsına karşı beslediğim hürmet, iş başında çalıştığımız sırada da eksilmemiş, artmıştı. Hakkı Paşa'yı

münasebat-ı hususiyesinde çok vefakâr bir dostla çok şefik bir aile babası olarak gördüm. Selâset-i beyanı, şiddet-i zekâsı, bütûn manasile namuskarlığı ve geniş malûmatile Türk tarihinin medar-ı mefhar-i olan ricaldendir. O Sultan Hamid idaresinden meşrutiyete çok temiz çıktı. Meşrutiyet Devri'nde de çok temiz ve saf kaldı.

Said Paşa Sadrıâzam Olurken

Ültimeatomun verildiği gece Said Paşa, Saray-ı Hümayun'a davet edildi. Evvela Hakkı Paşa ile görüştü. Huzur-u Hümayun'a kabul edildi. Ertesi gün Hakkı Paşa'nın tavsiyesile sadâret kendisine tevcih olundu. Kendisi mansub, bizler müstafi, günler geçti. Haftayı atlattık. Onuncu güne vardık. Kabine teşkili için bir teşebbüs görülmüyor. O gün heyet-i vükelâda «Paşa hazretleri memleket müşkül bir durum içine düşmüştür. Mühim kararlar karşısında kalıyoruz. Müstafi olan bizler ise yeni kararlar vererek ilerisi için mesuliyet almak salâhiyetini haiz bulunmuyoruz. Kabinenizi bir an evvel kurmak zarureti vardır» dedim. Mûşarûnileyh «Kanun-u Esasî'nin 7'nci maddesinde «Meclis-i Umumi'nin münakid olmadığı zamanda Heyet-i Vükelâ'nın tebeddül vukuunda keyfiyeti tebeddûlden mütevellid mesuliyet heyet-i lâhikaya ait olacaktır» buyuruluyor. Şöylece Meclis-i Meb'usan huzuruna çıksak olmaz mı?» dedi. Sebep-i sükûtu anlaşıldı. Paşa'nın meşhur olan vesvesesi bu madde önünde canlanmış. Cevaben: «Bu maddenin hikmet-i vaz'ı Meclis-i Umumi müçtemi bulunmadığı bir sırada Padişah bir garaz-ı mahsus ile Meclis-i Meb'usa'nın itimadını haiz olan hükûmeti tebdile karar verirse, yeni Sadrıâzam'ın bu madde önünde irkilmesini ve mesuliyet derûhde edecek zevat bulamamasını teminden ibarettir. Vaziyet-i hâzıraya kabil-i tatbik değildir. Zira Hakkı Paşa'yı, Padişah azletmemiş, kendisi istifa etmiş, ekseriyet partisi de zât-ı devletlerini Padişah'a tavsiyede bulunmuştur» dedim. «Ya öyle mi?» dediler. Vükelâ dağılırken Mahmud Şevket Paşa, Necmeddin Molla ve Nail Beylerle beni alıkoydu. O gece kabine teşkilini birlikte müzakere ettik. Bizleri kendi kabinesinde alıkoyamak istediler. «Bugünkü şeraitte bizim kabinede bulunmaklığımız zat-ı devletin için zaaf sebebi olur. Arz-ı itizar ederim» dedim. Ertesi gün Necmeddin Molla Bey'e «Halil Bey niçin benimle çalışmak istemiyor?» demiş. Molla Bey de: «Halil Bey'in mülâhazası doğrudur. Bendeniz de arz-ı itizar ederim» demiş, o da çekilmiştir.

Said Paşa çok zeki, Fransız lisanını öğrenmiş, çok okumuş, uzun bir tecrübe ile de mahmul bir zattı. Vesvesesi galip olmasaydı memlekete çok faydalı olabilirdi.

31 Mart 1325 (13 Nisan 1909) irtica vakasında Hareket Ordusu Ayastefanos'a gelmişti. Meclis-i Milli hâlinde orada içtima etmiştik. Bir gece içtima salonu olan kulüpte 35 kadar meb'us bulunuyorduk. Karşıdan bir fener çıktı. Arkasından da bastonuna dayanarak seke seke Said Paşa geliyor. Mütad hilâfında bir geliş. Kapıdan girince sandalyaya oturdu. «Bu akşam bir içtima akde-decektik öyle değil mi?» dedi Hepimizi bir hayret istilâ etti. «Böyle bir emrinizi almadık. Burada 35 kişiyiz.» dedik. «Canım diğer arkadaşlar köyde bulunmuyor mu, mevcut farzediveririz.» dedi ve sözüne devam etti:

«Payitahttaki asker Meşrutiyete isyan etmiş, orada da bir hükümet var. Milletin ordusu da gelmiş Meclis-i Milli de ordu-gâhta kurulmuş. «İlk vazifeniz hükümeti iskat etmektir. Bunu niçin yapmadınız?» suretinde bir sual karşısında kalırsak cevabımız ne olur?»

Bana tevcih-i hitap ederek: «Zatıâliniz lütfen cevap verir misiniz?» dedi. Ben de ayağa kalkarak Hukuk-u Esasi'ye ve Kanun-u Esasi bakımlarından mülâhazalarını arzederken önde bulunan Kastamonu Meb'usu Yusuf Kemal Bey:

«Halil Bey konferans sırası değil, dur bakalım şu zatın maksudını anlıyalım» der demez ben oturdum.

Yusuf Kemal Bey:

«Paşa Hazretleri, maksad-ı âlinizi anlıyamadık» dedi.

Said Paşa sıkılınca sakallarını karıştırmaya başladı. Gene ellerini sakallarının arasına sokarak:

«Arzettik ya» dedi.

Yusuf Kemal Bey:

«Anlamadık» der demez:

«Arkadaş, şimdi sen otur, ben söyliyeyim» dedim. Oturdu.

«Paşa Hazretleri, evvela vaziyetimizi tesbit edelim. Padişah Meşrutiyet'e karşı vaziyet almış. Payitahttaki askerler de isyan etmiştir. Şimdi milletin ordusu gelmiş. İstanbul hududuna dayanmıştır. Yarın harp başlıyor, bizim ordu galip gelirse bizleri suale çekmiyecekler, biz sual soracağız? Maazallah, âsiler galebe çalarsa Sultan Hamid bizleri suale çekmiyecek, giyotine gönderecektir. Biz vaziyeti böyle anlıyoruz. Mesuliyeti böylece kabul ettik, buradayız» deyince Âyan'dan Hikmet Paşa ayağa kalktı:

«Yaşa, Menteşe meb'usu» diyerek alkışlamağa başladı. Bir alkış tufanıdır koptu. Âyan'dan Sahib Molla Bey celâllenmiş, fazla gürültü yapıyordu. Yanına yaklaştım:

«Efendi hazretleri, sükûnetinizi muhafaza buyurunuz» dedim.

Molla Bey:

-Oğlum, ben sana söylemiyorum. Şu müvesvis adama fetva-yı şerif çıkaralım. Padişahı hal'edelim. Beyhude Müslüman kanı akıtmıyalım demiştim. Teklifimi kabul etmedi. Şimdi de manasız sözlerle bizi işgal ediyor. Ona bağıriyorum- dedi.

Bu gürültü arasında Said Paşa savuşup gitti. Bilâhare anlıyoruz: Sahib Molla'nın bu teklifinden sonra Said Paşa, Ordu Kumandanı Mahmud Şevket Paşa'yı davet etmiş, -Padişah meselesi ne olacaktır?- demiş. Mahmud Şevket Paşa da yerinde ve olgun bir cevap vermiş: -Benim vazifem âsileri tenkidir. Padişah hakkında karar vermek Millet Meclisi'ne aittir.- Bunun üzerine Said Paşa'nın nazarında Mithat Paşa muhakemeleri canlanmış. Kafası itham sebepleri ararken vesvesesi yukarıda ileri sürdüğü sualde düğümlemiş. Onu çözdürmek için yola düşüp gelmiş.

Trablusgarb'da Vaziyet

Hükümet bir taraftan İtalya'ya muktazi cevabı vermekle beraber meseleyi diğer devletlerin nazar-ı dikkat ve insafına arz etmiş ise de cümlesini bitarafılıklarını muhafazada sâbitkadem buldu. Roma Hükümeti İngiltere, Fransa ve Rusya'nın ruhsat-ı tasallütunu evvelden haiz olduğu gibi Fas meselesi dolayısıyla düvel-i mezkûre ile şedid muhasama halinde bulunan Almanya da lehimizde müdahalede bulunmak vaziyetinde değildi.

Anavatanla bağları kesilmiş, vesaiti ise büyük devletlerden birisine karşı hiç mesabesinde olan Trablusgarb'da hiçbir kimse müdafaa imkânına kaani değildi. Kıtaatı top menzili haricine çekip son derecede müdafaada sebat edilmesi için Fırka Kumandanına verilen ilk emri alabilmek için Heyet-i Vükelâ'da bile müşkülât çekmiştik. Fakat inkılâbı yapan azm-ü iman oraya da feyzini yetiştirdi. Berlin'den Ataşemiliter Enver, Paris'ten Fethi Beyler Trablusgarb'a koştukları gibi Mustafa Kemal, Halil, Süleyman Askerî, Abdülkadir, Veli ve Mümtaz Beyler de her tehlikeyi göze alarak onlara iltihak ettiler. Türk'ün kuvvetli idaresini, kumanda kudretini, Arab'ın kavmi ve dini asabiyetile mezc ederek şeyhkâr bir mukavemet kurdular. İtalyan askerlerini sahilde istihkâmlarına tıktılar. Hele Enver'in Bingazi'de yalnız cüret ve cesaretile değil, kudretli tanzim ve teşkilile yaptığı şeyler her milletin tarihine şeref bahşolacak derecede yüksektir. Sadrazam millet kürsüsünde Enver'den sitayişle bahsederken -Bütün millet bu gence minnettardır- demiştir. Vatanın bu cüretkâr ve fedakâr evlâtları bir seneden fazla devam eden bu parlak müdafaalarile dünyanın hayret ve takdirini üzerimize

yeniden celbetmiş, mağrur düşmanı da sulh talebine mecbur etmişti. Osmanlı Hükümeti murahhası Said Halim Paşa ile İtalyan murahhasları Fusinato ve Volpi, Lozan'da müzakereye başlamıştılar. İtalyan murahhasları «Maksat Trablusgarb ve Bingazi'nin ilhakını ilân değildir, her iki tarafın şeref ve menafiini telif edecek bir formül bulmaktır.» demişlerdi.

Rıza Nur ve Lütü Fikri Beylerin İhtirasları

Bu arada, Meclis-i Meb'usan'ı maalesef ihtiras bürüdü. Vatan tehlikeye düşünce herşey onundur. Hak da, hürriyet de, mal da, can da... Memleket düşman taarruzuna maruz olduğu zamanda her fert nefsanın ihtirası ve infiallerini hususi menfaat ve içtihadlarını iskât ile bir hedefe bütün cehd-ü gayretini tevcih mecburiyetindedir. Vatanı kurtarmak...

Bizde maalesef aksi oldu. Başta Lütü Fikri ve Rıza Nur Beyler oldukları halde muhalif meb'uslar harp felâketini ihtiraslarının tatmini için istismara koyuldular. Devletin yıkılışında milli menfaatlerini arıyan hristiyan ve müslüman bilcümle iftirakçı anasır da kendilerine muzahir (yardımcı) oldu. Bilhassa Rum meb'usları bu müzaheretle çok gayret gösterdiler. Zira o sırada Girid meselesi had devrine girmiş, Yunanistan ile de harp tehlikesi belirmeye başlamıştı.

Rıza Nur Bey «Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?» unvanile ahiren neşrettiği kitabında Rum meb'usları ile Fırkası'nın münasebetini şöyle izah ediyor:

«Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın Rum Meşrutiyet Kulübile münasebeti vardı. Bu kulüp fırkanın mesaisine iştirak ediyordu. Biz de bu kulübün ismini dahi kaldırarak tamamen fırkaya kalbetmek fikrinde idik. Rumlar iptidaları bu fikrimize mümaşat etmişken (uymuşken) ve biz de onlarla yaptığımız itilâfname şartları mucibince inanarak fırkanın merkez-i umumî azalıklarından iki yer boş bırakıp oraya onlardan iki Rum aza koyacak iken bilâhare gelmeyip çekilmişlerdi. Rumlar mesaimizde bize yardım ediyorlardı.»

İhtiras, Meclis-i Meb'usan sahnesini o derece istilâ etmişti ki İtalyanlar payitahtın kapısını topa tutarken muhalifler ekseriyet fırkasile hükümet sandalyalarını taksim ile meşgul idiler. Ekseriyet zaaf gösterdikçe onların hücumu artıyordu.

İnsan olarak çok sevdiğim Lütü Fikri Bey'e: «Sen Avrupa'da okudun, hürriyet hududunu takdir edersin. Düşman hudud-u vatanı topa tutarken milli tesanüdü yıkmaya, dahill buhranı teşdide

(güçlendirmeye) nasıl çalışıyorsun?» demiş; maalesef kendisinden şu cevabı almıştı: «Azizim sizi devirmek için bu bir fırsattır, fevtedemeyiz.»

Meclis'in Feshinden Başka Çare Kalmamıştı

İttihad ve Terakki'nin içinde de Bolu meb'usu Habib Bey gibi zâhid ruhlu meb'uslar, hocaları toplayarak bir hizip yaratmakla meşgul idiler. Bu tertibat ve tahrikât meb'usları hükûmete mesned olabilecek halden çıkarıyor ve meclis kürsüsünü ihtiras zehirlerini milletin bünyesine akıtacak bir musluk haline koyuyor ve milli beraberliği yıkıyordu. Meclisi fesihten başka selâmet yolu kalmamıştı. İndi ve hissi fikirlerle 35'inci maddeye konulan tahdidat bunu da imkânsız bir hale koymuştu. Hükûmet mezkûr maddenin tâdilini teklif suretile fesh-i icraya teşebbüs etti. Muhalifler insidad-ı müzakere (obstruction) manevrasile buna mâni olmak istemişlerse de, hükûmet bu tarz-ı hareketle, ihtilâfta ısrar edilmekte olduğunu arz ederek Ayan'dan fesih için muvafakatını aldı.

Muhalefet İhtilâle Tevessül Ediyor

Yapılan intihabda Meclis-i Meb'usan'ın esbab-ı feshinden müteessir olan efkâr-ı umumiye, hükûmet fırkasına müzahir olmuş, İttihad ve Terakki büyük bir ekseriyetle yeniden meclis sahnesinde yer almıştır. Fakat intihabatta duçar-ı hezimet olan erbab-ı muhalefet ihtilâl vesaitine tevessül ettiler.

Bir taraftan sâbık Arnavut meb'uslardan Volçetrinli Hasan ve Üsküp meb'usu Said Hoca vasıtasile, İsa Bulatin ve Yakovalı Rıza Bey gibi Arnavut rüesasını elde ederek Arnavutları yeniden isyana sevkettikleri gibi ordu zabitanından bir kısmını da «Halâşkâran» unvanı altında siyasete tahrik ve bunlardan diğer bazılarını Manastır'da dağa çıkarmak suretile siyasi buhranı bir askeri ihtilâle kalbettiler.

Rıza Nur Bey'in Ordu İçindeki Tahrikleri

Rıza Nur Bey kitabında «Halâşkâran» meselesinin suret-i zuhurunu şöylece tarif ediyor:

«Sadık Bey'de ve fırkada hiç ümidimiz kalmamıştı. Memleketin ahvaline göre çalışmak da lazımdı. Sinop'ta menfi (sürgün)

bulunan Yakovalı Rıza Bey'le görüşmüş ve Arnavutluk'ta hükümeti iskat edebilecek bir kıyam yapılması için kendisile karar vermiş ve besa almıştım. Merhumu kaçırmak teşebbüsünde iken affolunup memleketine gitmiş ve vaadi üzerine kıyam hareketine başlamıştı. Rıza Bey ve diğer Arnavut rüesasından bazıları ile muhabere ettim. Rıza Bey'le muhaberemize vasitalık eden Emin Bey delâletile Rıza Bey'i Prens Sabahaddin ile temasa koymuş, o da Rıza Bey'e paraca muavenet etmişti. Fakat bu paraları Emin Bey sulistimal etmiş, bunu da Üsküp meb'usu ve isyan rüesasından Said Hoca bize bildirmişti. Bu esnada zabitanın Tayyar, Tahsin, Kasım ve Nafiz Efendiler (cümlesi Arnavut) ve arkadaşları, merhum Niyazi'nin yapmış olduğu hareketi takliden dağa çıkmıştılar, ve bu esnada birkaç zabıt İstanbul'da bir grup teşkil etmek fikrinde olduklarından bunların üç, beş refikleri nâmına, Erkaniharp Binbaşlılarından Arnavut Kemal Bey, Prens Sabahaddin Bey'e gelmiş ve fikrini söylemişti. Prens, beni, Mahir Said ve Kemal Mithat Beyleri davet etmiş, bu hususta çalışmayı kabul edip etmiyeceğimizi sormuştu. Cümlemiz kabul ettik. Çalışmaya başladık. Prens, zabıtların yazdığı programı ıslah ve ikmal etmiş ve hânesinde jelâtinle bastırmıştı. Prens bu hususta 5000 lira kadar sarfetmiş, hâsılı tertibat mükemmel yapılmıştı.-

1328 (1912) senesi Mayıs ve Haziran'ında İstanbul'daki -Halâskâr Zabitan- Maltepe'de, şurada burada içtimaa koyulmuş-tular.

Mahmud Şevket Paşa'nın İstifası

Mahmud Şevket Paşa merhumun gevşeklik göstermesi ve Arnavutluk'ta bir fırkamız zabitanının muhaliflerin dâm-ı ığ-faline düşmesi ekseriyet fırkası mehafilinde müşarünileyhin Harbiye Nezareti'nden çekilmesi lüzumuna dair bir kanaat husule getirmişti.

İstifasından bir gün evvel Meclis-i Meb'usan'daki riyaset odasına teşrif etmişti. Ekseriyet rüesasından birkaç zât da Paşa'nın vürudunu müteakip geldiler. Merhum onlara hitaben: «Fena yapıyorsunuz, fena yapıyorsunuz. Kimmiş o çapkınlar ki gelip beni makamımdan atacaklarmış, bırakınız, gelsinler ve görsünler» demişti. Ertesi gün istifası vukû buldu (9 Temmuz 1912).

Bu, ekseriyet fırkası için muhalefet karşısında bir ricat idi. Hususile Mahmud Şevket Paşa'yı ahvale göre orduda nüfuzlu bir halefini temin etmeksizin mevkiinden çekmek büyük bir hata olmuştur. Nitekim Harbiye Nezareti İbrahim ve Mahmud Muhtar Paşalara teklif edilmiş, her ikisi de reddetmiş, Talât son bir çare

olarak Nâzım Paşa'yı kandırmaya uğraşmış ise de o da kabul etmemiş, Nezaret makamı ihtiyar ve gevşek Bahriye Nâzırı Hürşid Paşa'nın elinde kalmış, bu ahvâl muhaliflerin cüretlerini artırarak İtilâf hareketi genişlemiştir.

Rıza Nur Bey'in kitabından: «O sırada İzmir'de tahşid edilen ve Müşir Abdullah Paşa emrine verilen ordu zabitanı arasında Altıncı Alay'ın Birinci Tabur Kumandanı Hüseyin Avni Bey de-lâletile gayrimemnunar bir grup teşkil eylemiş ve bu heyet bütün orduya bir tamim ile umumî bir kongre yapmıştı. Bu kongrede kabinenin temen tebdili ve Meclis-i Meb'usan'ın lağvı talep edilmiş ve aksi halde Prens Aziz fırkasının Dersaadet'e hareketi mukarrer olduğu hakkında mumaileyh Hüseyin Avni Bey vasıtasile Hanbiye Nâzırı Paşa'ya bir arıza gönderilmişti. Gene o sırada İstanbul'dan giden birkaç zat Çanakkale Ordusu'nu da ihtilâle sevketmişler, bir tabur, «terhis isteriz» tehdidile isyan etmişti.»

Said Paşa'nın Sadâretten Çekilmesi

Zannediyorum, Temmuz'un onbeşinci günü idi, Said Paşa Meclis-i Meb'usan'dan itimad talep etmiş ve almıştı. Bir gün sonra Maliye Nâzırı merhum Nail Bey'in istifası vuku bulmuş, badehu Said Paşa da istifasını verip evine çekilmişti. Onu işitmez hemen telefonda Talât'ı buldum. «Ne oluyor, bu ne haldir?» dedim. «Said Paşa istifa edip, çekilip gitti» dedi. «Canım iki gün evvel Meclis'ten itimad alan bir Sadriâzam Meclise, hattâ Reisine de bir kelime söylemeksizin nasıl çekilip gider? Gel evine gidelim, vaz geçirelim» dedim. «Halilciğim, bu iş bitti. Maahaza şimdi geliyorum» dedi, ve geldi. Şunları söyledi:

«Azizim ben kendi kendime şu suali soruyorum, buhran buhranı takip ediyor. Önüne geçemiyoruz. Acaba biz mi memleketi idare edemiyoruz? Başkaları gelsin, onlar da memleketin evlâdı değil mi? Belki bizden daha iyi idare ederler. Biz de kendilerine muzahir oluruz. Maksad memlekete hizmet değil mi?» dedi.

«Demek panik. Bu şeraitte memleketi meçhule bırakıyorsunuz, buna hakkınız yoktur. Sana düşen, sokakta parçalanıncaya kadar vazifede sebat etmektir» dedim.

Talât müteessir oldu: «Sırası gelince onu da yaparım» dedi, sustu. Birkaç dakika sonra, «Bu şeraitte dahilde musademe çok felâketli olur» dedi. Gördüm ki Talât'ın bükülmez iradesine de zaaf târi olmuştu. Filhakika sırası gelince yaptı. Memleketin mukadderatını ellerine bıraktığı ve sırf idaresizlikleri yüzünden Bulgar Ordularını Çatalca'ya getiren adamları, Babiâli'de basarak kovdu. Yeniden mevkie geçti. Fakat ne pahasına!

Sadâret Gâzi Muhtar Paşa'ya tevcih edilmişti. Saray'a davet edildim. Huzura girdim. Padişah: «Gâzi Muhtar Paşa'yı Sadrıâzam yaptık, ne dersiniz?» dedi. «Zât-ı şahâneleri o yolda irade buyurduktan sonra, bendeleri için muvaffakiyetlerine duadan başka söyleyecek bir şey kalmamıştır.» dedim. «Cemaleddin Efendi'yi de Şeyhülislâm yaptık. Mazbut bir zat.» dedi. «Evet efendim. Akl-ı mazbuttur derler.» deyince, Sultan Reşad şişkin kapakları açılan mavi gözlerini taaccüble üzerime dikti: «Mazbut olmayan başka cihetleri mi vardır?» dedi. Sükût ettim. Başmabeyinci Lûtfi Bey'i çağırdı. «Bak Beyefendi, Cemaleddin Efendi için aklı mazbuttur diyor.» dedi. Lûtfi Bey de, «Efendimiz, mensuplarından birinden kinâye olacaktır.» cevabını verdi. Bahis düşünmediğim bir cereyan aldığı için sükût ettim.

Sultan Reşad: «Beyefendiyi götürün, Cemaleddin Efendi ile görüşsünler.» emrini verdi. Başmabeyinci yanına götürdü ve takdim etti: «Zâtıâlinizle görüşmekliğim için irade şerefsüdur etti. Onun için tâciz ettim.» dedim. Cemaleddin Efendi, «Canım beyefendi, Trablusgarb'ı kurtarmak için bir ümidiniz mi vardır ki, memleketi bu derece sıktınız.» dedi.

«Efendi hazretleri, biz Trablusgarb'ı müdafaa ile bu devletin mevcudiyetini koruduğumuza kani bulunuyoruz. Bizim kanaatimizce kolay memleket ve hâkimiyet terkedenler, memleketsiz ve hükümdarsız kalmağa mahkûmdurlar. Biz ısrar ederek İtalyanları sulh talebine icbar ettik. İnşaallah siz bundan istifade ederek kolayca memleket vermezsiniz.» suretinde mukabelede bulundum.

Ben huzurdan çıkınca Gâzi merhum girdi. Bana da intizar etmekliğim için haber göndermişti. Huzurdan çıktıktan sonra Yıldız Sarayı'nın bir odasında buluştuk. Cemaleddin Efendi de hazır idi. Sadrıâzam, «Kabine teşkili için zâtıâlinizle istişare etmek istedim. Ne buyurursunuz?» dedi. Ben de cevabenn:

«Zât-ı şahânenin zat-ı devletiniz gibi bitaraf bir zatı Sadrıâzam tayininden maksadı fırka ihtirasının memleketi felâkete sürüklemekte olduğu bir sırada emn-ü itimadı haiz bitaraf bir hükümeti mevki-i iktidara getirerek vaziyete sükûn vermek olsa gerektir. Binaenaleyh gerek arzu-yu şahâne ve gerek memleketin ihtiyacı dikkat nazarına alınınca muvafık ve muhalif fırkaların tabarüz etmiş zevatından kabinenize adam almamalısınız.» dedim.

«Kâmil Paşa ile Nâzım Paşa'dan bahis buyuruyorsunuz zan nederim. Ben onları idare ederim. İcap edince de sularını sıkıp limon posası gibi atarım.» dedi.

O dakikada felâketin derinliği gözümün önünde tecelli etti.

Hükümet Nüfuzu İdraksiz Ve Hâris Ellerde Oyuncak Hâline Gelmişti

Gâzi Muhtar pek ihtiyarlamıştı. Ne idaresinde metanet, ne muhakemesinde kuvvet kalmıştı. İstanbul'da nüfuz-u hükümet Halâşkâran Cemiyeti zabitanının idraksiz ve hâris ellerinde oyuncak haline geldi. Halâşkâran Cemiyeti mühürü ile memhur tehditnameler dağıtılmağa başladı. Bana da gönderilmişti. Gazi Muhtar Paşa telefonda «Halil Beyefendi tehdit mektubu almışsınız. Pek şayan-ı teessüftür. Yalnız siz değil, bizler de alıyoruz» demişti. Nitekim biraz sonra istifa edip Kâmil Paşa'ya yerini bıraktı. Kendilerine kahraman muamelesi yapılan Arnavut rüesası şımardıkça şımarmışlar, Üsküp üzerine yürüdükleri gibi Meclis-i Meb'usan'ın feshinde de ısrar etmişlerdi. Âyan, gizli toplanmaya davet edilerek alınan bir tefsir kararile meclis seddedilmişti. Meclis-i Meb'usan onbeş gün sonra içtima etmek üzere dağılmış olduğundan Sadrazam boş celsede kürsüden Meclis'in seddedildiğini ilân etti. Meclis'in kapanmasını müteakib buhran şiddetini daha ziyade arttırdı. Hükümetin aczi karşısında Arnavutlar Üsküp'ü işgal ederek Selânik üzerine yürümeye başladığı gibi Koçana ve Virana'da Bulgar komitecileri faaliyete geçmiş idiler. Bütün memurin yerinden oynatılmış, orduda 10/23 Temmuz ihtilâlinde alâkadar zabitan aleyhinde örfi kararlar ittihazına başlanmış, umur-u idare-i devlet ve ahval-i memleket bir umumî keşmekeşe münkalib olmuştu. Ne orduda inzibat, ne idarede istikrar, ne de siyasette selâmet ve metanet kalmıştı.

Mahmud Şevket Paşa merhum 1912 baharında İtalya'nın Cezayir'i Seb'a'yı işgali ve Çanakkale'yi bombadımını üzerine Boğazlar'da Tekirdağı Kolordusunu birkaç fırka ile takviye ettiği gibi İzmir'de Abdullah Paşa'nın kumandasında bir ordu toplamış ve seferberliğin kısmen icrası vesilesile müddetleri hitam bulan Rumeli'deki yüz yirmi bin kişilik nizamiye efradını terhis etmişti. Bu ihtiyat tedbirleri İtalya'dan ziyade Balkanlara karşı alınmıştı. Bu suretle harp vukuunda Balkan milletlerinin seferberlik faaliyetini karşılamış oluyordu.

Şayan-ı hayret bir gafletle Kâmil, Nâzım, Hüseyin Hilmi, Ferid Paşalarla Cemaleddin Efendi'nin nâfiz erkânından bulunduğu Gazi Muhtar kabinesi iktidar mevkiine geçer geçmez bu toplanmış kuvvetleri dağıtvermişti.

Bulgaristan Başvekili Geşoff'un Hayreti

Bulgaristan Başvekili Geşoff, «Balkanlılar İttifakı» nâmındaki eserinde: «Haziran nihayetinde Hariciye Nezareti umûrunu

tekrar ele aldım. Biraz sonra Türkiye'de tahaddüs edip mucib-i hayretim olan ciddi ve kat'i vak'alar müttefikleri evveleminde seferberliğe, badehu da Balkanlar'da harbe icbar etti. Muteveffa Alman Hariciye Nâzırı Kiderlen . Waechter'in «Yakında Genç Türk usul-ü idaresinin sukutuna intizar etmeliyiz» deyişi meğer beyhude değilmiş» diye yazmaktadır.

Ahmet İzzet Paşa'nın Harp Planı

1918 Şubat'ı nihayetinde sadr-ı esbak, Ayan'dan İzzet Paşa'yı yeni nakletmiş olduğu Nişantaşı'ndaki evinde ziyaret ettim. «Halil Bey, bugün çok müteessirim. Eşyaları naklederken vaktile Balkanlılar'a karşı hazırlamış olduğum planın müsveddesi elime geçti. Tehlikeye karşı her tedbiri vaktinde hazırlamış iken cahil cesurlar elinde memleket felâkete sürüklenmiştir» dedi.

«Planınızın esası ne idi?» dedim. «Ordumuz 460 taburla Ergene'de tahaşşüd ederek harbi orada kabul edecek. Dûmdar (ardçı) muharebelerle Bulgarları yorduktan sonra iki uçtan tecavûze geçecekti. Gayrikâfi ve derme çatma kuvvetlerle huduttan tecavûz emri verilmiş, hezimet felâketi kendi elimizle davet edilmiştir» demişti. «Bu derme çatma kuvvetlerle dört gün muvaffakiyetle harbeden ordumuz, plan dairesinde Ergene'de tahaşşüdle gene plan dairesinde harb-i icraya muvaffak olsaydı, Bulgar ordusunun imhası muhakkaktı» diye ilâve etmişti.

Meclis'in Dışında Kalan Muhalefetin Elinde İki Bayrak Vardı:

1. Kâmil Paşa, 2. Ferik Nâzım Paşa

Feshi müteakıp yapılan intihabatta bütün muhterisler ve hi-zipçiler Meclis dışında kaldılar. Müzakereler düzenli salim yolda devam ediyordu. Fakat hariçte tahrikât durmadı. Bütün muhalifler toplanıp Hürriyet ve İtilâf Fırkası'na girdiler. Muhalefet, daha ziyade taazzuv etti. İttihad ve Terakki'nin mevcut erkânını ezip fırka liderliğini kendi eline alamıyan Miralay Sadık Bey ve arkadaşları ve Rum meb'usları Hürriyet ve İtilâf'a girdiler. Bu suretle başlarında Sabri Hoca, Asım ve Hamdi Efendilerle Konyalı Şeyh Zeynelâbidin olduğu halde Fatih hocaları da Patrikhane papazlarıyla elele vermiş oldular. İstanbul matbuatının ekseriyeti de yeni fırkanın organı tavrını aldı, muhalefeti körük-lüyor, muhalifleri takviye ediyorlardı. Muharripler arasında Ahmed Cevdet, Ali Kemal, Abdullah Zühtü, Lûtfi Fikri gibi kuvvetli yazıcılar da vardı. Bir aralık Cahid tek «Tanin-i ile bu akûrane hücumlara cevap vermeye çabalıyordu. Muhalefetin elinde iki kuvvetli bayrak vardı: Biri Kâmil Paşa, ikincisi Ferik Nâzım Paşa.

Kâmil Paşa, Meşrutiyet ilânında İzmir'de menkûp vaziyette vali bulunuyordu. İttihad ve Terakki Cemiyeti, sadrîâzam nasbı için Padişaha tavsiyede bulunmuştu. Meclisle Kâmil Paşa arasında ilk ihtilâf, Padişah'ın yemini meselesinde zuhur etti. Kâmil Paşa ile diğer nâzırlar, yemin günü Meclis'te hazır idiler. Meb'uslar evvelâ Padişah'ın yemin etmesinde ısrar ediyorlardı. Paşa da, Padişah'ın daha evvel, yani 1293 (1877)de yemin etmiş olduğunu vesile ederek savuşturmak istiyordu.

1898'de Paris'ten avdet ettiğim zaman müşarûnileyh İzmir'de vali idi. Beni serbest bırakmıştı. O muamelenin minneti altında kendisine yaklaştım.

-İsrar buyurmayın mahcup olacaksınız- demekliğim üzerine aynen şu cevabı vermişti:

-Canım, siz ne oluyorsunuz? Bu Meşrutiyeti Padişahımız efendimiz lûtfettiler.-

Bu cevap, bizleri ikaz etmiş, hem de büyük bir sukût-u hayale uğratmıştı.

Biraz geçince Kâmil Paşa'nın Harbiye Nâzırı ile Bahriye Nâzırı'nı azlederek kendisinin ve Padişah'ın arzu ettiklerini getirmeye teşebbüs ettiği işitildi. Meclis Riyaseti'ne bir istizah takriri verdik Bu takrirden benim de imzam vardır. Bu hareket gerek ordu zabitanı, gerek bahriye zabitanı arasında galeyan tev-lid etti. Donanma, Sirkeci'ye dayandı. Bunun üzerine Sadrîâzam, istizah takririne cevap vermek cesaretini göstermiyerek istifa edip çekilmişti. Fakat mağrur ve müntekim, fırsat gözetir vaziyete girmişti. Nitekim 31 Mart irticaında oğlu Said Paşa'yı Sarayla âsiler arasında mühim rol oynar buluyoruz. Hareket Ordusu İstanbul'a yaklaşırken Avrupa'ya kaçmıştır. Halâskâran hareketinde de kendisini bayraktar görüyoruz.

Paşa'nın çekilmesi üzerine Mizancı Murad Bey, Fatih softalarına Meclis aleyhine tahrik edici makaleler yazmaya başlamıştı. İstizah günün meclise geldi. Paris'te arkadaşlık ettiğimiz için yanına gittim. -Sen ne zannediyorsun, Anadolu'dan pınar odunu keser gibi bizi toplayıp buraya mı getirdiler? Bizim şahsiyetimiz yok mudur?- dedim. -Bu zabitler ne arıyor burada?- dedi. -Elbette gelecekler, hayatları ve şerefleri pahasına istihsal ettikleri Meşrutiyet'i tehlikede görüyorlar. Sen hürriyet uğrunda ağarttığın sakallarını bu hırsla mürteci olarak dökeceksin- diyerek yüzüne haykırınca Murad Bey çok müteessir oldu: -Halil Bey o halde aramızdaki perdeyi kaldırınız- dedi.

Emrullah Efendi merhumla görüşerek Ahmed Rıza Bey'e gittik. Murad Bey'in söylediklerini anlattık. -Gene içimize alalım- dedik. Rıza Bey, ta Paris'ten beri Murad Bey'i istirkâb eder, (çekemez) hiç de sevmezdi. -Böyle şey olamaz- dedi, kesip attı.

Nâzım Paşa, Meşrutiyet ilânında Erzincan'da menfi idi. Kur-
tulup geldi. Emirgân'da yalısında otururdu. Sofrası açık, misafiri
eksik olmazdı. Eski süvari zabiti olup Nâzım Paşa ile tanışıklığı
olan kardeşim Murad bir gün: «Ağabey, Nâzım Paşa'ya gidi-
yorum, arzu edersen, sen de gel» dedi. Birlikte ziyaretine git-
tik. Bu zat sohbet esnasında İttihadçılardan bahsolununca: «Hâs
bahçenin gülleri» derdi. Kâmil Paşa, Harbiye Nâzırı Ali Rıza
Paşa'yı azle karar verdiği zaman, Nâzım Paşa'yı onun yerine ta-
yin etmek istemişti.

31 Mart isyanında Hareket Ordusu İstanbul'a yanaştığı za-
man Ethem Paşa, Nâzım Paşa'yı İstanbul Âsi askerlerine kuman-
dan yapmıştı. Bir gün Meclis'e geldi. Etrafını aldık.

«Beyler, bu kumandanınıza meram anlatın. Şurada burada
dürtüştürme başladı. Bu iş tavlâ oyununa benzer. Hiçbir kimse
kaybetmek istemez» demişti.

Mahmud Şevket Paşa, görüşmek üzere Nâzım Paşa'yı karar-
gâhına davet etmiş ve isyan bastırılınca kadar onu yanından
bırakmamıştı. Bu göz hapsi de Nâzım Paşa'ya çok ağır gelmişti.
Bu gibi vakayı (olaylar) mumaileyhin Cemiyet'ten ayrı kalmasın-
da müessir olmuştu. Bununla beraber Nâzım Paşa kazanılabilir-
di. İhmal edilmesi bence hata olmuştur.

BALKAN HARBI

Balkan devletleri bu vaziyette üzerimize çullanarak bizi tam bir anarşi içinde yakaladılar. Harp içinde millî birliğı yıkılan memleketlerin mâruz olabileceğı felâketlerin en fecî misallerinden birini verdik. Avrupa'daki memleketlerimizin yüzde doksanını ve bütün adalarımızı kaybettik. Harp esnasında Bulgaristan Başvekilli olan Geçoff'un kitabında Balkan İttifakı'nın Rus Çarı'nın muzaheretî, İngiliz ve Fransızların tasvîp ve teşvikle aleyhimizde sarahaten tecavüzî mukavelelerle nasıl bağlandığı ve harbin iptidasında harp nasıl biterse bîtsin neticede arazi statükosunun mahfuz kalacağı devletler tarafından ilân edildiğı halde ordumuz mağlûp olunca bu karardan nasıl sarf-ı nazar edildiğı izah olunmaktadır.

Sırbistan İle Bulgaristan Arasında Mevcut Dostluk Ve İttifak Muahedesine Bağlı Gizli Maddeler

1. Tarafeynin veya onlardan birisinin millî menafiini tehlikeye koyacak surette Türkiye'de dahillî karışıklık zuhurunda veyahut Balkanlar'da statükonun muhafazasını mevki-i müzakereye vazedecek surette Türkiye dahillî veya haricî müşkülata maruz olduğu halde tarafeynden birisi harp ilânı mecburiyetini düşünüp esbab-ı mucibesini izah ederek müracaat edince diğer taraf müdavale-i efkâra ve itilâf edilmezse esbab-ı mucibe ile cevap itasına mecburdur. Eğer harp için itilâf olunuyorsa bu Rusya İmparatoru'na arz edilecektir. Müşarûnileyh muhalefet etmezse menfaat birliğı ve dayanışma esasından mülhem olarak kararlaşan uzlaşma dairesinde harp ilân edilecektir. Aksi takdirde eğer itilâf aktedilemezse tarafeyn Rusya'nın fikrine müracaat edecek ve onun fikrî sûdur ettiği tarzda her iki taraf için mecburi olacaktır.

2. Muzafferiyet halinde arazinin suret-i taksimi izah olunuyor.

3. Muahede ile birlikte bu mukavele-i munzama mûsveddeleri Rus Hükûmeti'ne arzedilecek, senet ittihaz etmesi rica ile beraber takip edilen maksat hususunda hayırhahlığını dirîğ etmemesi rica ve haşmetli Rusya İmparatoru hazretlerinden de bu iki mukavelenin şeraiti dairesinde gerek kendilerine ve gerek hükûmetlerine tevdi edilen vezaifi lûtfen kabul buyurması niyaz olunacaktır.

4. Tarafeynden birisi müzakere ile itilâf akdi mümkün olmadığını beyan ederek gerek muahede ve munzam maddeler ve gerek askeri mukavelenin tatbik ve tefsirine mûteallik ihtilâf zuhurunda kat'i halli Rusya'ya havale edilecektir.

5. İşbu gizli munzam mukavelenin hiçbir ahkâmı tarafeynin uzlaşması vukubulmaksızın ve Rusya'nın rızası alınmaksızın ne neşir, ne ahâr bir devlete tebliğ edilmeyecektir. Şubat 1912'de Sofya'da yapılmıştır*.

Sazonov'dan Paris Sefiri İzvolski'ye Telgraf (Petersburg, 17 / 30 Mart 1912):

«Sırbistan'la Bulgaristan arasında bizim malûmatımız tahtunda bir ittifak muahedesi imza edilmiştir. Geçoff ile Sıbistan'ın Sofya sefiri Spolajkovitch İngiltere'nin Sofya sefiri Ironside'ı haberdar ettiler. Siz de münasip göreceğiniz bir zamanda Poincaré'yi haberdar ediniz. Yalnız muahedenin ketumiyetinin muhafazası hakkında dikkat nazarını celbediniz. İlâve ediniz ki vukuundan evvel Rusya'nın reyî alınması mecburiyetini iki devlete tahmil eden gizli munzam madde ile düvel-i mezkûre üzere imal-i nüfuz etmek ve aynı zamanda büyük devletlerin nüfuzunun genişlemesine mâni olmak vasıtasını elde etmiş bulunuyoruz. Londra'ya Benckendorff'a da telgraf çekilmiştir**.

Poincaré'nin muahede ve munzam gizli maddelerini tetkik ederken «Bir âlet-i harp» (C'est un instrument de la guerre) dediği mezkûr kitapta yazılıdır.

*Harbin Başlangıcında Devletlerin Taraflara Tebliğ Ettikleri Nota (27 Eylül / 8 Ekim 1912)****

Rusya ve Avusturya ve Macaristan hükûmetleri, Balkan devletlerine beyan ederler ki:

Birincisi - Devletler sulhü ihlâl edecek her hareketi takbih ederler.

* Geçoff, *Balkanlılar İttifakı*, sayfa 201-202.

** *Bir Siyah Kitap*, cilt I, sayfa 373.

*** Geçoff, *Balkanlılar İttifakı*, sayfa 87.

İkincisi - Berlin Muahedesi'nin 23'üncü maddesine istinaden zat-ı hazret i padişahinin hukuk-u hükümrânisini ve Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamîyetini ihlâl etmemek şartile milletlerin menfaatleri için Avrupa-yı Türki'nin idaresinde ıslahat icrasını ellerine alırlar. Bununla beraber devletler ileride müştereken ıslahatın tetkiki hakkındaki serbestilerini muhafaza ederler.

Üçüncüsü - Bununla beraber, Osmanlı İmparatorluğu ile Balkan devletleri arasında harb emrivâki olursa Türkiye'nin Avrupa kıt'asında arazice statükosunun hiçbir suretle tebeddülünü kabul etmiyeceklerdir. Devletler bu beyanattan münbais teşebbusatı müştereken Babıâli nezdinde icra edeceklerdir.

Rusya'nın Verdiği Teminat

20 Ekim'de (2 Kasım) Sazonov Rus süferasına bir tamim telgrafı gönderdi ki *Turuncu Kitabın* 40'ıncı numarasında badehu neşredilmişti: «Avrupa-yı Türki'nin Müttelikler tarafından fethe-dilen aksamı hakk-ı işgal olarak onlar arasında dostane taksim edilmelidir. Ancak bu suretle Balkan'da pâyidar bir sulh tees-süs edebilir.»

Şurasını da kaydetmeliyim ki, Rusya ittifak aktedilirken Bal-kan devletlerine Türkiye'nin galebesi hâlinde arazi statükosu-nun mahfuz kalacağını tahriren temin etmiştir*.

Babıâli Baskını Yapılmamış Olsaydı!

Yarabbi neydi o günler. İtalyanlar Trablus'ta yedikleri dar-benin tesirile boş buldukları her yere saldırıyorlardı. Beyrut'a, Sisam'a, Kumkale'ye gelmişler, bombardıman ediyorlardı. Fakat İstanbul'da vatanın bağına tevcih edilen top seslerini işitecek kulak kalmamıştı.

Fransız ihtilâlinde Montanyarları, Girondları, Jakobenleri, birbirine saldırıp samimi ihtilâlcileri yekdiğerine imha ettiren «fraction» (hizip) ihtirası bizde de bir kısım vatandaşları, yaka-lamış, muhakemelerine, duygularına tahakküm etmiş, sürüklü-yordu. Meşrutîyet'in yegane teşkilâtlı kuvveti olan İttihad ve Te-rakki'yi yıkmaya çalışıyorlardı. Niçin, kimin için, kimin vasıta-sile bilmiyerek, fakat sureta Osmanlı, hakikatte Venizelos'un meb'usları olan Kozmidi ve Boşo, sureta Osmanlı hakikatte Ge-şoff'un meb'usları Dalçef ve Pançederef'ler vasıtasile Venizelos ve Geşoff için.

* Geşoff, *Balkanlılar İttifakı*.

Vichy'den Trablus Harbi'nin ilanı üzerine Sofya'ya koşan Geşoff ümidini bir şeye raptetmiş: Bir darbe ile Genç Türk idaresinin yıkılmasına!

Yolda uğradığı Paris, Viyana ve Berlin'de Hariciye Nazırlarına hep şunu soruyor: -Müttefiklerin galebesile Genç Türk idaresi yıkılırsa ne olacak?-

İhtiras, Sâdık Bey'i, Sultan Hamid idaresini devirmek için Cemiyet'in Manastır heyet-i merkeziyesine girerek vatan yolunda fedakârlığını ispat eden bu Türk'ü, sahte Mehdi kıyafetine sokmuş, taassubu körükleyerek, dini siyasetine âlet ederek ihtirasını tatmine sevk ediyordu.

İhtiras, Lûtfi Fikri Bey'e, bütün hal-ü şânile garblı olan bu namuslu ve münevver gence, hüviyetini unutturmuş, yukarıda izah ettiğim gibi Hakkı Paşa merhumun Avrupa'da çıkarılmış silindir şapkalı bir resmini gizli gizli hocalara göstererek, o da kara kuvvetten istianeye koyuluyordu. İhtiras Trablusgarb meb'usları Sadık ve Naci Beylerin necip ıstıraplarını tehyic ederek -hiyanet vardır- diye bağırıyor, böylece harp felâketini istismar ediyordu.

İhtiras, Rıza Nur ve Prens Sabahaddin Beyleri de azgın ve haris bir ihtilâlcı haline koyuyordu. İhtiras, düşman karşısında toplanmış müdafaa kuvvetlerini ihtilâle, milli birliği yıkmaya tahrik ediyordu.

Yarabbi ne idi o günler...

Meclis feshedilince, Kozmidi ve Boşo, Fatih'e Hürriyet ve İtilâf Kulüplerine nakli mekân ediyorlar. Ateşin hitabelerile dinleyicilere öyle heyecan veriyorlardı ki, bizim gâfil koca sarıklı Fatih hocaları Kozmidi'nin ellerini şapır şapır öpüyorlar. İşte böyle bir ihtiras ve gaflet deryasında yüzerken hariçte ve dahilde kurulan pusularla baskına uğruyoruz. Enver'in kahraman ruhundan parlayan bir kurtuluş şülesi, arkadaşlarının tereddüdünü izale edip de Sultan Hamid idaresinin paşalarından mürekkep olan Büyük Kabine, Babıâli Baskını ile dağıtılıp gençlik yeniden iktidar mevkiine çıkmamış olsaydı, Bulgarlar Tekirdağ'ında kalacaklar ve Ruslar 1914 Şubat'ında hazırladıkları baskın darbesile İstanbul ve Boğazları Umumi Harb'in başında işgal edeceklerdi.

Birlik ve Beraberlikle Her Şey Derlenir Toplanır

Yukarıda isimleri geçen zevât ve arkadaşları, İttihad ve Terakki bertaraf edilince hükümeti ele alsalardı, hiç şüphe etmem ki felâket o derece büyük olmayacaktı. Fakat onlar müspet bir

maksad için yani idareyi düzeltip vatana fayda vermek maksadile değil, menfi bir gaye uğruna, sırf yıkmak için birleşmiştiler.

Umumi Harp'te Sırplar düşman orduları önünde harp ede ede, krallarile, kabine ve ordularile Yunanistan'a çekildiler, çok ıstırap çektiler, fakat sabrederek inhilâl etmediler. Neticede üç buçuk milyonluk Sırp Devleti'nden onaltı milyonluk Yugoslav Devleti'ni çıkardılar.

Rumanyalılar, müttefiklerinden ayrı kaldılar. Payitahtları düşman istilâsına maruz kaldı. Fakat vatanlarının diğer bir köşesine ordularile çekildiler, mütesanid kaldılar, neticede dört buçuk milyonluk eski devletleri yerine onaltı milyonluk yeni bir devlet yaptılar.

Ruslar, düşman karşısında ihtilâl yaptılar, inhilâl ettiler, düşmanları tarafından parçalandılar, dostları tarafından terk edildiler.

Sevgili vatandaşım, bu misaller, nazarında daima canlı dursun. Bil ki harp yeni harpler davet eder. Vatanın bir düşman taarruzuna uğrayınca, hasmın yalnız karşıdaki değildir. Onun yanında hırsları canlanmış, fırsat bekliyen daha birçokları olduğunu unutma. Milletlerarası münasebetlerde, hakkın, insafın yeri yeri yoktur. Orada kör ve muhteris bir menfaat hâkimdir. Dün böyle idi, bugün de öyle, yarın da öyle kalacaktır.

Hükûmette isen düşün, dayandığın emn-ü itimad kararların güle güle bütün vatandaşlarca kabul edilecek derecede değilse hemen yerini senden ziyade kabul-ü âmmeye mazhar olanlara bırak. Mecliste isen bütün milleti muhabbet ve emniyetle vatani kurtarmağa sevk edebilecek zevâtın bir kabine teşkilini evvelerde temin et. Kendi âleminde işinin başında isen, vatan tehlikeye düşünce, hakkın da, hürriyetin de, malın da, canın da onun için olduğunu bir an unutma. Bütün cehid ve gayretini vatani kurtarmaya yönelt. İnfialâtının, nefsanî ihtiraslarını teskin ederek, devletin köşe taşlarını oynatmaktan hazer et. İstırapın uzun ve ne kadar ağır olursa olsun sabret, neticede galip olursun. Mağlup olsan da inhilâl halinden daha az zararla kurtulursun.

Şunu asla unutma:

Trablusgarb Harbi'nde ihtiras, millî beraberliği yıktı. Toplu olan bütün kuvvetler, her şey dağıldı. Fırsat bekleyen düşmanlar üzerimize saldırdı. Perişan olduk.

Millî Mücadele'de her şey dağılmıştı. Ne ordu vardı, ne hazine de para. Yurdunun içine çekildin; sabrettin. Birlik, beraberlikle her şey derlendi, toplandı. Orduların silâh buldu, kuvvetlendi, hazinen de para. Müstevli orduları denize döktün. Lozan'da bütün bir cihan-ı husumet elinden istiklâlini aldı.

**Meclis İhtirasa Kapılıp Memlekete Muzır Hal Alınca
Devlet Reisi Onu Feshedebilmelidir**

Hariçte hazırlanan suikastlar, dahilde iftirakçı yardımcılarını buldu. İhtiras, Türkleri zehirleyerek milli birlik ve beraberliği bozguna uğrattı. Bu müteselsil felaketler böylece birbirini takip etti. Devlet teşkilâtının esasındaki muvazenesizlikten doğan buhran da vaziyeti vahimleştirdi. İndi ve hissi fikirlerle Kanun-u Esasi'nin 35'inci maddesine konulan tahdidat devletin teşkilâtında müvazeneyi bozmuştur. Parti menafiini memleketin âli menfaatlerine takdim ederek harp karşısında milli beraberliği yıkacak derecede ihtirasa kapıldığı görülür görülmez, Meclis feshedilip yeni intihaba çıkılabilseydi yüzde doksan felâketler önlenebilirdi. Hükûmet imkânsızlık karşısında bizzat maddeyi tadil etmek suretiyle fesh-i temine koyulmuş, fakat aradan aylar geçmiş, muhterisler Meclis kürsüsünden mesuliyet korkusu olmaksızın memleketin bünyesine zehirlerini dökerek millette dayanışmayı, orduda inzibatı bozmuşlardır.

İtalyanlar sulha talip olmuşlar, Lozan'da müzakere başlamıştı. Rumeli'de 120.000, Çanakkale'de 40.000, İzmir'de 20.000 kişilik ihtiyat orduları da Balkanları hareketsiz hale koymuştu. Bütün şerait şerefli bir sulh ihzar etmişken dahilde bozguna uğradık, felâketleri kendi elimizle üzerimize çektik.

Devletlerin esas teşkilâtındaki -vice-lerden mütevellid buhranlarla yıkılan imparatorlukların ve mevcudiyetleri silinen milletlerin tarihte misalleri vardır. Mesela Bizans İmparatorluğu'nu yıkan avamıl içinde bunun payı büyüktür. Polonya Devleti iki defa bu yüzden inkısama uğradı, mevcudiyeti silindi.

Hükûmet, otoritesini suistimal ettiği zaman Meclis onu iskat edebildiği gibi, Meclis de ihtirasa kapılıp memlekete muzır bir hal alınca Devlet Reisi onu fesh ile intihabı yenileyerek son sözü sahibine yani millete bırakmalıdır. Muvazeneli devlet ancak bu suretle kurulabilir.

Büyük Devletler Arasındaki Görüşmeler

Bu sırada Avrupa'da büyük hükümdarların ve Hariciye Nazırlarının ziyaretleri tevali ediyor. Temmuz 1912'de Alman İmparatoru ile Rusya Çarı'nın -Port Baltique-de mülâkatı vukubulmuştur. İmparator, kendisile teşrik-i mesaiye muvafakat ettiği hâlde Boğazlar'ın Rus donanmasına kûşadı için Osmanlı Hükûmeti'nin rızası tahsil edileceğini Çar'a temin ediyor.

Bunu Ağustos'ta, Fransa Başvekili ve Hariciye Nazırı Poincaré'nin Petersburg'u ziyareti takip ediyor. Bu ziyaretleri -Avru-

pa'nın Diplomatik Tarihi- namındaki eserinde A. Debidour, -Alman İmparatoru Rus - Fransız ittifakını gevşetmek için bir- birini kovalayan teşebbüsatından birini daha yapmışsa da mu- vaffak olamamış ve Poincaré'nin Hariciye Nazırı sıfatile icra ettiği ziyareti esnasında mezkûr ittifak takviye edilmiştir- diyor, fakat esbabını bildirmiyor.

Bu sır perdesini ahiren İtalyan sabık nazırlarından Ferdinan- do Martini, Calmette davasında huzur-u mahkemede bera-yı şahadet vukubulan âtideki ifadesinde kaldırıyor:

-1912 senesi Aralık ayının 17'nci günü Fas ihtilâfı esnasında Fransa Başvekili olup müteaddid kabinelerde Maliye Nazırı olan M. Caillaux, Ferdinando Martini'nin evine bera-yı ziyaret git- miş, münferid sulh akdi için sebkeden mükâlemelerinde Caillaux -İstanbul'u Rusya'ya vermek için bizce lüzum yoktur, belki sizce de öyledir- demesi üzerine Sinyor Martini, -Belki bu şehir sizin taraftan Rusya'ya vaadedilmiştir- demiş. Buna karşı Caillaux, -Eski bir vaidir ki Poincaré tarafından, Başvekil olduğu zaman Petersburg'a icra ettiği seyahat esnasında yapılmıştır- demiştir*.

Fransa bu vaadi yaparken elbette Suriye'nin de Fransa'ya terki için Rusya'nın rızasını almıştır. Nitekim Rus - Fransız iti- lâfını İngiliz - Fransız anlaşması takip ediyor. 1912 Aralık ayında Poincaré ile Sir Edward Grey arasında Suriye ve Irak'a dair bir itilâf yapılıyor. Bununla İngiltere Hariciye Nazırı Fransa lehine olarak İngiltere'nin Suriye'den alâkasını kestiğini, Poincaré de Fransa'nın İngiltere'ye, Irak'a ruhsat-ı tasallut verdiğini tahri- ren temin ediyor**.

Bu itilâfattan anlaşılıyor ki 1916 Taksim Mukavelesi'nin esasatı daha 1912'de sözden kâğıda intikal etmiştir***.

Bu vesaik harbdan evvel İstanbul ve Boğazlar meselesinin Rus menafiine (çıkarlarına) göre halledilmesini İngiltere ve Fransa'nın kabul ettiklerini teyid ediyor.

Halâşkâr Zabitan Cemiyeti'nden Aldığım Tehdit Mektubu

Meclis toplanınca meb'uslar beni Meclis Reisi seçtiler. Büyük Kabine Meclisi seddedinceye kadar Meb'usan Meclisi'nin riya- setinde kaldım. Gazi Muhtar Paşa Sadrazam bulunduğu günler- den birinde Halâşkâran Cemiyeti'nden âtideki tehdit mektubunu aldım:

- * *Times* 17 Mayıs 1919 ve Pierre Loti, *Aziz Fransamızın Şarkta Ölü- mü*, sayfa 102.
- ** *Revue des Deux Mondes*, 15 Temmuz 1920.
- *** İstanbul ve Boğazlar, *Rus Diplomatik Gizli Vesaiki*, sayfa 82-102.

•Meclis-i Meb'usan Reisi Halil Bey'e,

Gerek İttihad ve Terakki muhitinde ve gerek Meclis-i Meb'usan sahasında vatan için hiç de hayırlı olmaksızın vukua gelen bunca harekât-ı sakimenize zamimeten bu defa da nezd-i şahane-de sebkeden teşebbüsât ve entrikalarınız grubumuzca malûm olmakla ve bu da mucib-i ceza-yı azim görülmekle beraber pis kanlarla lekelenmek arzu etmediğimiz için ihtara lüzum görüyoruz ki, milletle beraber ordunun metalibâtı muhikasının en mühimmini teşkil eden meclis-i hazır-ı meb'usanın ve daha doğrusu Fındıklı Kulüp ve Tiyatrosu'nun feshi hususunda bir engel olmadığınızı ve hatta tervici matlahımız yolunda bilfiil çalıştığınızı 48 saatte izhar ve ispat etmezseniz üzerimize terettüb eden vazife-i vatanıyeyi tamamen icra edeceğimizi ihbar ediyoruz.» (Halâskâran Zabitan Grubu, 11 Temmuz 1328 / 24 Temmuz 1912)

Bu mektubu alınca Talât merhumu davet ettim. Kendisine mektubu gösterdim. •Polis müdürüne gönderiver» dedi. •Bu mektup Meclis Reisi'ne gönderilmiştir. Doğrudan doğruya Meclis'i tehdittir. Millet Meclisi korkmaz. O korktuğu gün anarşi hâkim olur. Mektubu Meclis'e arzedeceğim.» dedim Talât'ın gözleri yaşardı. •Tebrik ederim» dedi. Öğleden sonra Meclis'e arzettim. Meclis şahlandı. •Evvela ben söz istiyorum» dedim. Riyaset kürsüsünde dikilerek: •Millet Meclisi Reisi bersabık kanunî ve vatanî vazifesini serbest olarak ifa edeceğini muvacehe-i millete ilân eder.» dedim.

Meclis ayağa kalkarak reisini uzun uzun alkışladı. Harbiye Nâzırını davet etti. Nâzır, Meclis huzurunda mütecasirlerin takip edileceğine dair teminat verdi.

Nâzım Paşa, •Benim meşguliyetim çok, kanunen yapılması lazım olan şey yapılacaktır. Meclis'e bu sözlerimi tebliğ buyurun» dedi. Kendisine: •Burası meclis-i idare değildir. Millet Meclisi'nin emrine itaat edilir» dedim.

Göztepe'de oturuyordum. Ertesi sabah erkenden çocuğumu birlikte alıp Ada'ya gitmiştim. Cemiyet Merkez-i Umumîsi bir sulkast vukuundan endişe ederek Mustafa Necib merhumla Yakub Cemil'in kardeşi Seyyid Bey'i muhafaza için evime göndermiş. Benim Ada'ya gittiğimi işitince telâş etmişler. Ada'dan dönerken Maltepe iskelesinde kendilerine rasladım. Beraber eve geldik. O akşam evimde kalmak istediler. •Bu adamlarda cüret varsa ve bu da mukadderse bu gibi tedbirlerle bilirsiniz ki sul-kasd önlenilemez. Beyhude rahatsız olmayın» dedim. Kendilerini ikna için çok çalıştım. Nihayet razı olup evlerine gittiler. Onlara minnettarım.

*Said Halim Paşa Hükûmeti'ne Şûrâ-yı Devlet
Reisi Olarak Girdim*

1329 senesi (1913) iptidalarında Mahmud Şevket Paşa bir suikasde kurban gitmişti. Müşarünileyh çok hulûslu bir vatanperver, çok çalışkan, bütün manasile namuslu ve vukufî bir kumandan idi. Uzun süren nezareti esnasında da olgun bir devlet adamı olmuştu. Vaktinden evvel ölümü memleket için büyük ziya (kayıp) olmuştu.

Merhumu istihlâf eden (yerine geçen) Said Halim Paşa kabinesine 1329'da (1913) Şûrâ-yı Devlet Reisi olarak iştirak ettim. Şûrâ-yı Devlet'te mühim bir tasfiye yaptım. İşin sıkı tutumunu gören bazı muhterem ihtiyarlar tekaüdlüklerini istida ederek kendiliklerinden çekildiler. Birkaç azayı da ben değiştirdim. 6000 kuruş olan daire reislerinin maaşlarını 7500 kuruşa çıkardım. Defter-i Hakani Emini Mahmud Esad Efendi'yi Tanzimat Dairesine reis yaptım. Adliye Nezareti müsteşarlığından müstafi Sadeddin Bey'i Tanzimat Dairesi azalığına aldım. Maliye'den Hâşim Bey'i hem bizim Hukuk'tan hem Paris Fukuk Fakültesi'nden mezun olan diğer Hâşim Bey'le Paris Hukuk Fakültesi'nden doktora diplomasını almış Ali Başhempa'yı aza olarak aldım. Eski valilerden Nazım Bey'i de Mülkiye Dairesi riyasetine getirdim. Tefvik Bey'i Maliye Dairesi riyasetinde ipka ettim. Bu suretle gerek ilim, gerek evsaf bakımından Şûrâ-yı Devlet'in hüviyeti çok yükseldi. Saltanat zamanında Şûrâ-yı Devlet kararlarının Sadrîâzam'ın tasdikile bütün davair-i devlet için hükm-ü câri olurmuş. Bu tasdika da «tasdik-i asâfî» namı verilmiş. Yani Şûrâ-yı Devlet kanunu Fransızların «Justice retenue» dedikleri sisteme dayanırmış.

Devletin şekli parlamenter saltanat-ı meşrûta olunca Sadrîâzam'ın bu âmiriyet sıfatı kalmamış. Her nâzır kendi hususi icraatından dolayı Meclis-i Meb'usan'a karşı şahsen mes'ul olduğundan Şûrâ-yı Devlet kararlarından hoşuna gidenleri icra ediyor, gitmeyenleri sepete atıyordu. İdari kavaninin tatbikatından mütevellid hükûmetle efrad arasındaki ihtilâfat teminattan ve müeyyideden mahrum kalıyordu. Ya Şûrâ-yı Devlet'i lâğvetmek yahut kararlarına kanunî müeyyide bahşetmek lâzım geliyordu. Azadan Paris Mekteb-i Hukuku'ndan mezun olan Hâşim Bey'i Şûrâ-yı Devlet hakkında tetkikatta bulunmak üzere Fransa'ya gönderdim. Döndükten sonra «Justice déléguée» esasî dairesinde bir Şûrâ-yı Devlet Kanun Lâyhası hazırlamak üzere Maliye Dairesi Reisi Tefvik Bey'in riyasetinde bir komisyon teşkil ettim. Azaları Celâl Bey, Abdullah Bey, Hâşim ve Ziya Beylerdi. Bugün hükm-ü mer'î olan Şûrâ-yı Devlet Kanunu o zaman ha-

zırlanmış olan lâyihanın kanuniyet kesbetmiş şeklidir.

Bu arada yeniden intihap olmuş Meclis-i Meb'usan toplanmıştı. Meclis beni yeniden riyasete seçtiği için Şûra-yı Devlet'ten ayrılırken lâyihayı da Meclis'e sevkettim. Lâyihanın ehemmiyetinden bahisle karışık bir encümen teşkilini teklif ettim. Teklifim Meclis'çe kabul olundu. Encümen de lâyihayı müzakereye başlamıştı. 1914 Harbi araya girdi. Tahakkuku Büyük Millet Meclisi'ne nasib oldu.

Dahiliye Nâzırı Talât Bey, «Bu lâyihayı meclise gönderelim mi? Bizim kararları da Şûra-yı Devlet iptal edecekmiş» dedi. «Evet kanuna mugayir verilip de efradın hak ve menfaatini izrâr eden kararları iptal edecektir. Eğer devlet teşkilâtında kanunun hâkimiyetini istiyorsak bunu yapmalıyız» dedim. «Öyle ise gönderelim» dedi ve gönderdik.

O zaman kaza, liva ve vilâyetlerde müntehab azadan mürekkep meclis-i idareler vardı. Memurunin muhakematı bu meclisler tarafından görülürdü. İstanbul'da da İstanbul memuruninin muhakematına mahsus iptidai, istinaflı, temyizli büyük bir mahkeme vardı. Bugün mer'iyette olan Memurin Muhakemat Kanunu o zaman çıkardığımız kanundur. Cürmün mücrimiyet ve itham safhası idareye bırakıldı, muhakeme de mehakime verildi.

Edirne'yi Istirdad Fırsatı ve Meclis-i Vükela'da Bir Münakaşa

Balkan Harbi henüz bitmemişti. Bu arada Bulgarlar, Sırp ve Yunanlılar arasında harp zuhur etti. Bulgarlar mağlûp oldu. Edirne'yi istirdad etmek fırsatı belirmişti. Fakat kabineyi yürütmek müşkül oluyordu. Osman Nizami Paşa, Çürüksulu Mahmud Paşa, Oskan ve Bustani Efendiler taraftar görünmüyorlardı. Filhakika kararın mesuliyeti de ağırdı. Muvaffakiyet hâlinde İstanbul'un sevkülceyş hududu elde edilmiş, ordunun şerefi, devletin itibarı da kısmen iade olunmuş olacaktı. Fakat harp ihtimali de vardı. Telâfisi müşkül yeni bir mağlûbiyete uğramak tehlikesi de hesaba katılmak lâzımdı. Ecnebi devletler nezdinde yapılan son-dajlara gelen cevaplar da cesaret kırıcı mahiyette idi. İngiliz Hariciye Nazırı Sir Grey sefirimize: «Böyle bir çılgınlık yaparsanız İstanbul'u da kaybedebilirsiniz» diyor. Rus Hariciye Nazırı Sazanov, maslahatgüzarımıza Harbiye ve Bahriye Nâzırlarile görüştüktan sonra cevap vereceğini söylüyor. Bütün bunlara rağmen gün geçtikçe Talât'ın sinirleri geriliyordu. Son gündü. Kumandan İzzet Paşa da Meclis-i Vükela'ya davet edilmişti. Müşarünileyh «Ordunun hareketi hâlinde beynelmilel bir komplikasyon ihtimali var mıdır?» سوالini vaz'etti. Talât, Said Halim Paşa'ya: «Paşam hem Sadrıâzam, hem Hariciye Nâzırı olarak temi-

nat veriyorsun. Öyle bir tehlike yoktur değil mi?» dedi. Said Halim Paşa da: «Yoktur, yoktur» dedi. İzzet Paşa ikinci bir sual ortaya attı. «Yunan ordusile ordunun teması ihtimali vardır. İktizası halinde harp edilecek midir?» deyince, Talât'ın sinirleri boşandı: «Eh Paşam icap ederse harbedeceğiz. Orduyu düğüne sevketmiyoruz ya» diye adeta haykırdı. Talât'ın bu vaziyetinin reyleri karar lehine topladığını adeta gördüm.

Hazinede Yalnız Yüz Bin Lira Vardı

Maliye Nâzırı'ndan soruyorum: «Hazinede ne kadar mevcudumuz vardır?» Rifat Bey merhum: «100.000 lira kadar para vardır» der demez, Talât suratını bana çevirerek: «Sen de mi caydın?» diye bağırdı. «Hayır caymadım. Orduyu harp ihtimaline sürerken onun ihtiyaçlarını temin edebilip edemeyeceğimizi tesbit etmek zarureti vardır. Arkamızda feci bir misal var, onu tekarrülmemalıyız» dedim. «İşte Reji verecek ya» dedi. Ben de «Orduya hareket emri verildiğini duyan Reji bir metelik bile vermez» dedim. Reji ile müzakere bitmişti. 20 sene imtiyazı temdide mukabil yüzde altı faizle bir milyon altı yüz bin lira avans verecekti. Talât, Sadriâzam Paşa'ya «O halde Halil Bey'le bana mezuniyet verin, şimdi Reji Umum Müdürünü celbedip meseleyi neticelendirelim. Heyet-i Vükela beklesin» dedi. Sadriâzam da, «Pekâlâ buyurun, mezunsunuz» dedi.

Talât'la Şûrâ-yı Devlet riyaset odasına gittik Reji Umum Müdürü Mösyö Weyl'i davet ettik. Talât: «Yahudi'nin maneviyatını sarsmak için şiddetli bir darbe yapacağım, malûmatın olsun» dedi.

Weyl'i ayakta kabul ettik. Talât: «Mösyö Weyl ya şimdi ya hiç. İş bitmeden kapıdan çıktın mı bir daha temdid meselesi yoktur» dedi. Weyl «Kat'i olarak mukaveleyi imza edin, paralar hazırdır. Senin Meclis ne vakit gelecektir belli değil. Geldiğinde ne yapacaktır, o da belli değil. Bu vaziyette âlemin milyonlarını nasıl bu işe angaje edebilirim?» deyince Talât sustu.

Ben söze başladım: «Mösyö Weyl, ben Talât Bey'in yerinde olsam kat'i imzayı basarım. Fakat bu sana fazla bir şey temin etmez. Zira hükûmet Kanun-u Esasi'ye bağlıdır. Salâhiyetlerini ondan alır. Meclis gelince eğer mukaveleyi redde karar verirse «salâhiyetinizi tecavüz etmişsiniz» diyerek bizi kovalar, mukaveleyi de fesheder.»

Weyl, «İstedığınız zaman bir sürü adam asarsınız, bunu yapamazsınız, böyle şey mi olur?» dedi.

Mahmud Şevket Paşa'nın katlinden sonra divanîharb hükmü ile asılanları imâ ediyordu.

«Onu da Kanun-u Esasi'nin verdiği salâhiyetle yaparız, memleketin dahill emniyetini ihlâl eder bir hareket vuku bulursa örfl idare ilân ederiz, divanîharb kurulur, kanun müsaade ederse mücrimler idama mahkûm edilir ve asılırlar. Şimdi sen söyle, Meclis gelir mukaveleyi feshederse ne kadar tazminat istersin, bu iş böyle biter» demekliğim üzerine Weyl, «Vakit verin, düşün» dedi. Talât «Dedim ya, vakit yok, ya şimdi ya hiç».

Weyl biraz düşündükten sonra 300.000 lira istedi. 150.000 liraya sulh olduk. Mukaveleler imza edildi 1.600.000 lira alındı. Ertesi gün Orduya hareket emri verildi. Enver de (Enver Paşa) süvari müfrezesinin başında yıldırım süratle Edirne'ye bir baskın hareketle girdi. Şehri harap olmadan Bulgarlardan kurtardı.

Heyet-i Vükelâ odasına girerken Talât: «Halil Bey bugün de karar veremezsek Enver yarın kendi başına orduyu alıp yürüyecektir, biz de burada ağzımızı açıp bakakalacağız» demişti. Enver, Talât'ı mütemadiyen sıkıştırıyordu.

Brezilya Hükûmeti Zırhlı Satmak İstiyor

Brezilya Hükûmeti İngiltere'de inşası biten zırhlısını satmak için teklifte bulunmuştu. Averof'u Yunanlılara kaptırdığımızın acısı, yüreğimizde idi. O günkü şeraitte göre para bulmak da çok müşküldü. Fransız Perrier Bankası geminin bedeli olan iki buçuk milyon lirayı ikraza muvafakat etmişti. Fakat şerait çok ağırdı. Maliye Nâzırı Menemenlizade Rifat Bey mukaveleyi imzada tereddüd gösteriyordu. Talât mukaveleleri hazırlatmış, Heyet-i Vükelâ odasının yanındaki odaya bankanın temsilatını da getirmiş, Heyet-i Vükelâ içtima halinde idi. Rifat Bey'e hitaben: «Beyim adam geldi» dedi.

Rifat Bey: «Canım Talât Bey nasıl imza edeyim bu mukaveleyi?» der demez, Talât heyecanla kalktı, Rifat Bey merhumun zayıf vücudunu kuvvetli pazularının arasına aldı, büyük bir heyecanla «Beyim Adaları alacağız, santim düşünecek zamanda değiliz».

Kolları arasında okşayarak, sakallarını öperek Rifat Bey'i götürdü, mukaveleyi imza ettirdi, ertesi günü paralar Londra sefirimize gönderildi. O ne heyecanlı bir insandı Yarabbi!

Talât Bey Hıyanetleri Görülen Unsurlardan Memleketi Temizlemeyi Ön Safa Almıştı

Edirne istirdad edilmiş (geri alınmış), Hakkı Paşa Londra'da Cavid Bey de Fransa'da başladıkları müzakereleri muvaffakiyetle bitirmişlerdi. Dahil ve hariçte hükûmetin mevkii kuvvetlenmişti. Talât Bey, Balkan Harbi'ndeki hıyanetleri tebarüz eden anâsır-

dan memleketi temizlemeyi ön safa almıştı. İstanbul Muahedesi-le Edirne, Kırkkilise ve civarındaki Bulgarlar, Bulgaristan'a sevk edilmişlerdi. Sıra Trakya'daki Rumlara gelmişti. Fakat bu çok ihtiyat isteyen bir işti. Zira yeni bir harbi doğurabilirdi. Alınan tedbir şu oldu: Valiler ve diğer memurin resmen işe müdahale eder görünmeyecek, Cemiyet'in teşkilâtı işi idare edecek. Bir vak'a ihdas edilmeyerek, yalnız Rumlar ürkütülecek, bu talimat dahilinde hareket başladı. Balkan Harbi'ndeki hıyanetlerinin tepkisiyle maneviyatı bozulmuş olan Rum halkı gitmek üzere ayaklandı. 100.000'e yakın Rum, kimsenin burnu kanamaksızın Yunanistan'a çekilip gittiler. Bundan sonra aynı tarzda İzmir civarında teşebbüs ele alındı. Urla ve Çeşme'de hicret başladı. Bergama, Dikili ve Menemen Rumları da ayaklandılar. Bu defa Venizelos protestoda bulundu. Harp tedarikatı başladı. Babıâli bu işte hükûmetin bir müdahalesi olmadığı, Balkan Harbi'nin tepkisi olarak halkın maneviyatının bozulduğu ve kendi arzularıyla hicret etmekte olduklarını ileri sürerek mahallinde Dahiliye Nâzırıle birlikte tetkikat yapmak üzere birer murahhas tayin edilmesi için süferaya notalar gönderildi. Sefirler, Babıâli'nin teklifini kabul ettiler. Baştercümanlarını Dahiliye Nâzırı'nın maiyetinde bera-yı tetkik İzmir'e gitmek üzere murahhas tayin ettiler. Vaziyeti mahallinde gördüler. Kimsenin burnu kanamamış, Dahiliye Nâzır'ı ile İzmir Valisi halkı durdurmak için çabaladıkları halde halk durmuyor ve vagonların üzerine ve aralarına atlıyor ve gidiyor. Hâl ve vaziyeti sefirler hükûmetlerine, onlar da sefirleri vasıtasile Yunan Hükûmeti'ne bildirdiler. Harp önlendi. İzmir civarından da 200.000'e yakın Rum Yunanistan'a gitti.

Trakya'da Rumların tehciri devam ederken Edirne Valisi Hacı Âdil Bey teftiş esnasında suikasde uğramış, yedi yaşındaki yavrusu kucagında vurulup şehid olmuştu. Bir baba için ne büyük bir acı! Fakat Hacı Âdil Bey bu felâketin altında ezilmemiş, coşkun vatanperverliğinin manevi kudretile vazifesi başında dimdik durmuş, işin sonunu getirmişti. Onlar ne metin, ne vatanperver, ne fedakâr insanlardı. İzmir Valisi Rahmi Bey, İttihad-Terakki Cemiyeti Kâtib-i Mesulü de Celâl Bayar'dı.

ERMENİSTAN ISLÂHATI MESELESİ

Talât, Enver ve arkadaşlarının Babıâli'yi basarak hükümet heyulâsı olan paşalar kabinesini dağıtmalarını müteakip 23 Ocak 1913'de Mahmud Şevket Paşa merhum Sadrıâzam olmuştu. Biz birkaç arkadaşla bu sırada Paris'te bulunuyorduk. İtilâf devletleri Balkanlıların zaferini kendilerine maletmiştiler. Matbuat onların zaferini tes'id ediyor, kıymetini yükseltmek için alabildiğine galeyana getiriyor, o nisbette aleyhimize ateş püskürüyordu. Hiç unutmam meşhur müverrih Hanotaux yazdığı bir makalede -Türkler bir ordugâh halinde mevcut idiler, artık çadırlarının ipleri kesilmiştir- demişti. Diğer taraftan Ermeni Nubar Paşa Rus Sefareti'nin muzaheretine dayanarak Ermenistan ıslâhatı propagandasına koyulmuştu. Biz sosyalist şefi Jaurés ve radikal sosyalist şefi Herriot gibi insanıyetperver bazı Fransız ricalini buluyor. Genç Türk ihtilâlinin mahiyeti ve idealleri hakkında izahat vererek ve ordumuzun mağlûbiyetinin hakiki esbabını bildirerek yardımlarını diliyorduk. Jaurés'i Paris banliyösündeki ufak köşkünde Rahmi ve Doktor Nâzım Beylerle ziyaret etmiştik. O bizi kütüphanesinde kabul etmişti. Uzun izahatımızı sabırla dinledikten sonra bize şunları söylemişti: -Bu gibi felâketler her millet için mukadderdir. Meyus olmayınız. Yalnız sizin için daha büyük bir tehlike belirmektedir. Ermenistan'da ıslâhat propagandası başladı. Korkarım ki Ruslar son darbeyi vurmak için bunu ele almış olmasınlar. Kendiliğinizden oralarda esaslı ıslâhata başlayın, belki tehlikeyi bu suretle önlemiş olabilirsiniz,- demişti.

*İstanbul'a Dönünce Sadrıâzama Şark Vilâyetlerimizdeki
İslâhatı İngiliz Mütahassıslarına Tevdi Etmeyi Teklifettim*

İstanbul'a döndüm. Mahmud Şevket Paşa merhumu sedâret

makâmında ziyaret ettim. «Halil Bey, Avrupa'da neler var? Anlat bakalım» dedi. «Paşam büyük bir tehlikeye marûzuz. Ermenistan ıslâhatı propagandası başlamıştır. Rus sefaretlerinin buna müzahir oldukları anlaşılıyor. Artık Ruslar mağlûbiyet döşeginden bizi kaldırmak istemiyorlar. Ermeni ıslâhatı vesilesile son darbeyi vurmak istiyorlar.» dedim. «Ne çare düşünüyorsunuz?» dedi. «Şark vilâyetlerimizde ıslâhatı İngiliz mütehassıslarına tevdi etmek. Bunu temin edebilirsek mensi (unutulmuş) bir hale düşen Kıbrıs muahedesini ihyâ etmiş oluruz. Bu muahede mucibince İngilizler Şarktan gelecek Rus taarruzuna karşı bizi müdafaayı deruhte etmiştir» dedim.

«Halil Bey, çok iyi bir çare olur. Hemen Talât Bey'le görüşün, derhal sefire talimat verelim» dedi.

Ben de hemen Dahiliye Nâzırı olan Talât Bey merhuma gitim. Paşa ile olan muhaveremizi anlattım. «Merkez-i Umumi ile görüşelim» dedim. «Ona hacet yoktur. Hemen Sadrîâzam'a gidelim» dedi. Dahiliye Nezareti'ne bir müfettiş-i umumi celbine karar verdik. O gün Londra sefirimiz olan Tefvik Paşa'ya şu yolda talimat telgrafı çekildi:

«Şark vilâyetlerimizde esaslı ıslâhata karar verdik. Bunu da İngiliz mütahassıslarına tevdi edeceğiz. İngiliz Hükûmeti Şarkta tecrübe görmüş ricalinden birisini bu iş için intihap buyursun. Umumi Müfettiş olacaktır. Bu zât arzu ettiği mütahassıslarla birlikte gelsin, mahallerinde tetkikat yapsın, vereceği raporu kabul ve tatbik edeceğiz. Derhal teşebbüste bulunarak neticeyi telgrafla bildiriniz.»

Birkaç gün sonra Tefvik Paşa: «Hariciye Nâzırı Sir Grey'e hükûmetin arzularını bildirdim. Çok iyi bir kabul gösterdi. Birkaç gün sonra intihap edilecek zatı da bana bildirecektir» cevabında bulundu. Bir hafta sonra da Lord Milner'in seçildiğini bildirdi. Çok sevindik. Hükûmetin teşekkürlerini İngiliz Hükûmeti'ne bildirmesi sefire yazıldı. Aradan biraz zaman geçince şu cevap alındı: Sir Grey beni davet etti, şunları tebliğ etti: «Rus sefiri nezdime geldi. Türklerin şark vilâyetlerinde ıslâhat için sizden mütehassıslar istemiş olduğunu öğrendim. Orası bizim hudutlarımız üzerindedir ve Ermeniler bizim tarafta daha fazladır. Bu, bizim doğrudan doğruya alakadar olduğumuz bir emniyet meselesidir. ıslâhatın yapılması muvafıktır. Fakat bir taraflı olamaz. Beynelmilel kontrol tarzında ıslâhat yapılmalıdır. Biliyorsunuz Ruslar müttefikimizdir. Maalesef onların arzusu hilâfına hareket edemeyeceğiz.»

İngiliz Hükümeti yalnız teklifimizi reddetmemiş, milletlerarası ıslâhat lâyihasının tanzimini de Ruslara bırakmıştı. Altı vilâyetin istilâsı kastile yapılan bu teşebbüs, Rusya'nın İstanbul Sefiri M. de Giers'in Hariciye Nâzırı Sazonov'a 26 Teşrinisânî (Kasım) 1912 tarihli *Rus Turuncu Kitabı*'nın birinci numarasında mukayyed telgrafla başlıyor. Bu telgrafın nihayetinde sefir şu teklifte bulunuyor: «Rus konsoloslarından aldığım telgraflar, Ermenilerin Rus murakabesi altında ıslâhat talep, hattâ memleketlerinin tarafımızdan işgalini arzu ettiklerini bildiriyor. Ermeni Katogigos'u, bedbaht Türkiye Ermenilerini Allah rızası için Rusya'nın himaye eylesmesini arzu ediyor. Ben, Ermeni meselesini Rusya için en ehemmiyetli meselelerden addediyorum ve hükümetimin bunun kat'î halli için teşebbüste bulunmasını arzu ediyorum. Derhal işgali vakitsiz bulurum. ıslâhat tatbikile işe başlamalıyız ve bunu Rus veya Avrupa memurlarının kat'î mürakabesi altına vazetmeliyiz. Maahaza o kıt'aların ıktışaş hâli ıslâhatın semeredar olmasına mâni olacağından matlûb sükûn ve emniyeti temin edemediği anlaşılınca ordularımızın vilayat-ı mezkûreyi işgal eyliyebilmesi için şimdiden tedabir-i lâzimeyi almalıyız.»

Artık Rus diplomasisi Şark'ta öteden beri tatbik edegeldiği desiselere cereyan veriyor. Sazonov, evvela Osmanlı hükümetine dostane nasihat vermek üzere sefirine lâzım olan talimatı veriyor. Sefir de Babıâli'ye «Ermenistan meselesine dikkat nazarınızı çekerim. Vaktinde ıslâhat yapılmazsa ecnebi müdahalesi zarurî olur. Hemhudud olduğumuzdan oralarda ıktışaşın devamı münasebetimiz üzerinde suitesir icra eder ve arzu edilmeyen münazaata meydan verebilir» diyor. Diğer taraftan Taşnaksutyun Fırkası'nın mürahhası Dr. Zavriev'i nezdine celble «Hükümet-i imparatoriye Ermenistan mukadderatını en hararetili bir surette nazar-ı dikkate alıyor. Bununla beraber Ermeniler de zamanın nezaket-i fevkalâdesini düşünerek vaziyetlerini vahimleştirecek tedbirsizliklerden çekinmelidirler. Avrupa nazarında Ermenilerin Türklerin örfi tedabirinden bizar kalmış, mazlûm bir millet hâlinde görünmeleri ve kendilerine Türklerin askeri hezimetlerinden istifadeye koyulmuş adi ihtilâlciler süsü vermemeleri lâzımdır. Binaenaleyh asla Türkleri tahrik etmemeli, bilhassa ihtilâl çıkarmaktan çekinmeli ve Avrupa nezdinde metalibat-ı siyasiyede bulunmamalıdır. Fakat Türk memurlarından ve Kürtlerden görmekte oldukları mezalimden matbuat vesair vesaitle şikâyetle bulunmalıdır» diyor.

Zira, her vakit yaptığı gibi, müdahale ile takip ettiği maksada

varabilmek için zalim bir Türkiye ve kurtarılması insaniyeten lazım mazlûm bir Hristiyan milleti bulunmalıdır. Rus sefiri, Ermeni Patriği'ne, Rus konsolosları tarafından bildirilen ehemmiyetsiz hâdisata efsanevî mahiyet verir şekilde Babıâli'ye birbirini müteakıp takrir verdiriyor. Teşrinievvel'den (Ekim) Mayıs'a kadar tam 173 takrir verilmiştir. Kendisi de bunları teyid eder lisan kullanmakta devam ve Kafkasya'da Eçmiazin Katogigos'u, İstanbul'da da Patrikhane meclislerini de nûmayışkârane kararlar ittihazına sevk ediyor.

Filhakika 21 Kânunuevvel 1912 (3 Ocak 1913) de Ermeni Millî Meclisi muhtelit heyete müttefikan beyan-ı itimadla kavî teminata müstenid ıslâhat tatbikine teşebbüs eylemesine memur kılıyor. Bu sıralarda Ermeni hurufatının tarih-i icadının bilmem kaçınıcı senesi şenliklerini icra eden Ermeniler İstanbul'da büyük nûmayişler yapmışlar ve hatta sokaklarda Ermeni milli renklerini havi konfetiler atmaktan çekinmemiştiler.

Şubat 1913'te Eçmiazin Katogigos'u, Londra konferansına müracaat etmemek, yalnız Rusya'nın murakabesi altında ıslâhatın icrası lüzumu hakkında Avrupa kabinelerini ve matbuatı tenvir eylemek üzere Bogos Nubar Paşa'ya vekâlet veriyor. Şayan-ı dikkattir ki Rusya, Ermenileri Londra Konferansı'na müracaattan men ediyor. Zira, o sırada bu meselenin vaz'ı Osmanlı devletinin kat'î inkısamının kendisi tarafından arzu edildiği fikrini ihsas ederek beyneddüvel ihtilâfat tahaddüsüne meydan verecek ve bundan hükûmet-i Osmaniye de istifade edecektir endişesinde bulunuyor.

Bu sırada Paris'te kongre akdeden Suriyelilere de Fransa Hükûmeti aynı talimatı vermişti.

Bizim, ıslâhat için İngiltere'den mütahassıslar istememiz vesilesile İngiliz Hükûmeti'nin rızasını evvelden almış olan Rus Hükûmeti, 22 Mayıs 1913'te Berlin'deki Rus sefirini Almanya Hariciye Nâzirile görüşmeğe memur etmiş. 24 Mayıs 1913'te de Paris, Viyana ve Roma sefirlerine de nezdinde bulundukları hükûmetlere tebliğ edilmek üzere Atideki tamim telgrafını göndermişti:

-Türkiye'nin Ermenilerle meskûn vilâyetlerinde icrası lüzumu tahakkuk eden ıslâhat hakkında derhal müzakereye başlamak lüzumuna kaani bulunuyoruz. Şark vilâyetlerinin hemhud olması, Kafkasya'da külliyyetli Ermeni ahalişi bulunması hasebile Rusya devleti düvel-i saireden ziyade mezkûr havalinin emniyet ve asayişile alâkadar bulunuyor. İmdi, devletlerin mezkûr vilâyetler ıslâhatı için müzakere kûşadına taraftar olup olmadıklarını anlamak icab ediyor. Binaenaleyh, nezdinde memur olduğunuz hükûmete herkesten ziyade ahvâle vâkıf olan İstan-

bul sefirlerine hemen müzakereye başlamak üzere emir vermelerini teklif etmenizi rica ederim.-

Şark Vilâyetleri İshalât Davasının Vardığı Netice

Fransız ve İngiliz hükûmetleri derhal muvafakat ve İstanbul sefirlerine tâlimat-ı lâzimeyi verdiler.

İttifak-ı Müselles (üçlü antlaşma) süferası da müzakereye iştirak için hükûmetlerinden mezuniyet aldılar. Fakat iki şart vaz'ettiler:

1. Padişahın hukuk-u hâkimiyetinin ve Devlet-i Osmaniye arazisinin tamamîyetinin muhafazası,

2. Müzakerata bir Osmanlı murahhasının iştiraki.

İkinci şartın kaldırılmasında Rusya pek ziyade ısrar ettiğinden İttifak-ı Müselles süferası bu şarttan vazgeçtiler.

Rus Baştercümanı Mandelstam tarafından, hükûmetinin verdiği talimat dairesinde Ermeni erkânile görüştüktan sonra hazırlanan ıslâhat lâyihasının hulâsası:

1. Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbekir, Sivas ve Trabzon vilâyetleri birleştirilerek bir umumi vilâyet olacak,

2. Devletlerin muvafakatile beş sene müddetle Avrupalı veya yerliden bir Hristiyan Umumi Vali tâyin edilecek,

3. Umumi Vali icra kuvvetinin reisi olup istisnasız bilcümle memurini Padişah'ın iradesi alınmaksızın tâyin ve azledecek ve bilcümle hükkâm olveçhile vali tarafından nasbedilecek. Polis ve jandarma kuvvetleri kendi emrinde olduğu gibi asayişî temin için icabında askeri kuvvet de emrine verilecektir.

4. Meclis-i Umumiler müsavi adette Müslüman ve Hristiyan azadan mürekkep olacak.

5. Umumi Meclisler mahalli menfaatlere ait kavaninin tanziminde salâhiyettar olacak.

6. Vilâyet ve livâ meclis-i idareleri üçü Ermeni, üçü Müslüman olmak üzere altı azadan ibaret olacak.

7. Nevahi (nahiyeler) bir müdür ve dörtten sekiz azaya kadar intihab edilmiş bir meclis tarafından idare edilecek. Müdürlerini de kendileri seçecektir. Memurlar ve hâkimler müsavi miktarda Müslüman ve Hristiyanlardan tayin edilecek.

8. Jandarma ve polis kuvvetleri de yarı yarıya Müslüman ve Hristiyanlardan mürekkep Avrupalı kumandanların taht-ı idaresinde bulunacak.

9. Ordu kıtaatı da vakt-i hazerde (barış zamanında) mahallinde talim terbiye görecektir.

Mezkûr lâyihada altı vilâyet haricinde Ermeni bulunan mahallerde bilhassa Adana'da tatbik edilecek ıslâhatın icrasının da

devletlerce taht-ı emniyete ve murakabeye alınacağı mezkûrdur. Layiha, teferruata ait bazı ehemmiyetsiz tadilatla İngiliz ve Fransız süferası tarafından kabul edilmiştir*.

Berlin Hükûmeti 28 Haziran 1913'te Rus lâiyhasının tehlikeli olan mahiyeti hakkında devletlere âtideki muhtırayı tebliğ etmiştir:

«Rusya'nın hazırladığı lâiyhaya nazaran altı vilâyet birleştirilip idaresi Padişah tarafından mansub Hristiyan bir umumî valiye tevdi ediliyor. İdare ve askerlikçe merkezî hükûmetten rabıtası tamamen kesiliyor. Memurlar ve hâkimler umumî valî tarafından nasb ve azlediliyor ve askerler de hâl-i hazarda Ermenistan'da istihdam ediliyor. Mezkûr lâyiha Anadolu'nun yarısını Ermenistan yapıyor ve Padişah'ın hâkimiyetini de pek ziyade zayıflatıyor. Bu hale göre Devlet-i Osmaniye'nin fiilen inkısamı başlamış olacaktır ki Almanya Hükûmeti bunun husulünü bertaraf etmeye kat'iyen azmetmiştir.»

Almanya Hükûmeti bu tehlikeleri izah ile beraber Osmanlı Hükûmeti'nin fikirlerinin nazar-ı itibara alınmasını arzu ediyor. 13 Haziran'da lâyiha altı devletin süferasından mürekkep bir konferansa teklif ediliyor. Sefirler de baştercümanlardan mürekkep bir komisyonda tetkik edilmesini kararlaştırıyorlar. Tercümanlar 20 Haziran (3 Temmuz) 1913'te Yeniköy'de Avusturya Sefarethanesi'nde toplanıyorlar. Bu sırada Babıâli de Memalik-i Osmaniye'nin altı kısma ayrılarak her biri için bir müfettiş-i umumî tayinine dair vilâyet kanununa ilâveten ve tādilen neşredilen kararnameyi sefaretlere tebliğ ediyor. İlk müzakerede Almanya ve müttefiklerinin murahhasları Rus layihâsından evvel Osmanlı Hükûmeti tarafından neşredilen İdare-i Umumiye-i Vilâyet Kanunu ile müfettişlik kararnamesinin tetkik edilmesini teklif etmişlerse de İtilâf devletleri yani Rus, İngiliz ve Fransız murahhasları tarafından kat'iyen reddedilmiş olmakla Rus lâiyhasının müzakeresine başlanmıştır.

Yeniköy Konferansı

Yeniköy'de başlayan müzakere 3 Temmuz'dan 24 Temmuz'a kadar devam etti. İttifak-ı Müselles devletleri murahhasları —İtalyan murahhası müzakereye iştirak etmemiş, fakat kararlarda Almanya ve Avusturya delegelerine katılmıştır— devletlerin murakabesi esasını kabul ile beraber ıslâhatın o sırada neşredilen Vilâyet Kanunu ile Müfettiş-i Umumilik Kararnamesi da-

* İstanbul Sefiri De Giers'in Sazonov'a telgrafı, 4/17 Haziran 1913, *Turuncu Kitap*, No. 28.

hilinde icrasında ve bunlarda lüzum görülecek tadilatın tekli-
finde ısrar ettiler ve 23 Temmuz'da buna dair fikirlerini tahriren
teyid ettiler.

Vesika şudur: «Ermenilerin sâkin (yerleşmiş) oldukları vilâ-
yetlerde ıslâhatı neşredilegelen Vilâyetler Kanunu ile Umumi Mü-
fettişlik Kararnamesi'ne istinad ettirmek ve Babıâli'den bunların
ikmalini talep etmek mukteza-yı hâle ve menfaat-i tarafeyne da-
ha muvafıktır.»

Bunun üzerine müzakere münkati oldu (kesildi).

Konferansın Akametinden Sonra Rusya İle Yapılan Görüşmeler

Yeniköy Konferansı'nın bu suretle muvaffakiyetsizliğe uğ-
raması üzerine Rus Hükümeti iki hükümet arasında yeni bir şe-
kil takarrür ettirmek üzere Almanya Hükümeti'ne müracaat etti.
Berlin ve Petersburg hükümetleri İstanbul'daki sefirlerini bir-
likte müzakereye memur ettiler.

Ruslar, devletlerin intihap ve murakabesi altında umumi vali
tâyininden ve altı vilâyetin birleştirilmesinden sarf-ı nazar et-
meye mecbur oldular. İki sefir vilâyet-i şarkiyenin iki mıntakaya
taksimi ve her birine devletlerin rızasile birer unvanı müfettiş
tâyini ve müfettişin vazifesinin de teftiş ve memurin-i mülkiye
ve hükkâmın tâyinleri hakkında Babıâli'ye teklifatta bulunmaya
hasrına, her vilâyette müsavat esası dairesinde meclis-i umumiler
seçilmesine, memurinin bu nisbette tâyinine ve icraatın da İstan-
bul'da büyük devletler süferası, vilâyetlerde konsolosların neza-
reti altında yapılmasına karar verdiler. Bu suret diğer devletlerin
de rızasına iktiran etmekle Almanya ve Rusya sefirleri büyük
devletler namına Babıâli'ye teklifte bulundular.

Almanya Sefiri tebliğden sonra müzakereye iştirak etmemiş-
tir. Bu sefir bana rasgeldikçe: «Halil Bey dayanın, fakat rica ede-
rim ipi koparmayın» der, diğer arkadaşlara da aynı tavsiyede
bulunurdu. Hükümet sefirlere verdiği cevapta müzakereyi ancak
şifahi surette kabul edebileceğini, esasen ıslâhata karar verilmiş
olmakla bu yol ile devletlerin nokta-i nazarlarının öğrenmekte
fayda mülâhaza ettiğini bildirmiştir.

Müzakere Rus Sefaretile Babıâli arasında 8 Şubat 1914'e
kadar yani altı aydan ziyade devam etti. Müzakereyi bizim ta-
raftan Sadrıazam ve Hariciye Nazırı Said Halim Paşa, Rus Sefa-
reti'nden maslahatgüzar Mösyö Golgeviç idare etti. Said Halim
Paşa hazretleri not eder, cevaplarını diğer müzakere günlerine
bırakır, ertesi günü Sadrıazam'ın nezdinde Talât ve ben birleşir,
cevaplarımızı takarrür ettirirdik. Müzakere şifahi surette cereyan

etti ve çok çetin oldu. Rus delegesi, müfettiş-i umumileri vali-i umumî salâhiyetile teçhiz etmek istiyordu. Çok zeki de bir adamdı. Biz de işi mahiyetile mütenasib bir dairede bırakmakta ısrar ediyorduk. Said Halim Paşa merhumun meseleden haberdar olmaması bizi çok üzmüştü. Gerek umumî müfettişlerin salâhiyeti ve gerek umumî meclisler ve memurinin nisbeti Babıâli'nin rızası dairesinde intac edilebildi. Umumî müfettişlerin bitaraf devletlere mensup zevattan ve doğrudan doğruya Babıâli tarafından seçilmesi esası da kabul ettirildi. Müfettiş-i umumilik ve vilâyetler kanununda bilâhare icra edilip de neşredilen tadi-lât takarrür eden esasat dairesinde yapılmıştır*.

İstanbul Sefiri Giers'in 24 Teşrinievvel (5 Kasım) 1913 tarihli telgrafında sarahaten mezkûr olduğu veçhile, Rusya ıslâhata, iş-gale bir mukaddeme olmak üzere girişmiş ve lâyiha-yı ona göre tanzim eylemişti. Filhakika altı vilayette yüzde yetmiş beşten fazla ekseriyeti haiz olan Müslümanları Ermeni ekalliyetinin tahakkümü altına vazetmekten ibaret olan lâyiha-i mezkûre tat-bik mevkiine konmuş olsaydı ilk netice İslâm ahalinin galeyana olacaktı. Zira umumî meclislerde, idare azâlıklarında, memuriyet, polis ve jandarmada adâden müsavat, senelerden beri kuvvet ve şiddetle âsârını gösteren mezhebi ve siyasi teşkilâtları sayesinde Ermenilerin keyfiyeten ihraz-ı faikiyetini mucib olacağından, Hristiyan umumî valinin elinde hükümet makinesi ekalliyetin lehinde mütehakkimane bir surette işleyecek ve bizzarure İslâmları isyana sevkedecekti. O zaman da Rusya, isyanı teskin bahanesile Avrupa'nın da vekâletini haiz olarak şark vilâyetlerine ordularını sokacak, «Buradayım, burada kalacağım» deyip bir daha çıkmayacaktı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun taksimi ve kat'i tasfiyesi böylece gerçekleşecekti.

*Rus Maslathatgüzârı Golgeviç'in Hariciye Nâzırı
Sazonov'a Telgrafı*

«Ermeni meselesinde Babıâli ile bir itilâf husulü zımmında sefir büyük müşkülât iktihâm etmek mecburiyetinde kaldı. Bir taraftan Ermenilerin mümkün mertebe vâsi ıslâhat elde etmeleri hakkındaki tabii emelleri, diğer taraftan mutasavver ıslâhat-ı lâşey mesabesine indirmeye çalışan ve bu maksadla lâyihamızın bütün esaslı aksamına itiraz eden Babıâli'nin inatçı mukavemetini hesaba katmak lâzımdı.

Almanya'ya gelince, Ermeni meselesinde bizimle birleşmekte iki maksadı vardı: Biri Babıâli'ye Türkiye'nin menfaatini

* Mandelstam, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Mukadderatı*, s. 206-236.

muhil olmayan daha hakiki ıslâhata muafakat suretile Ruslar'ın daha vâsi ıslâhatının önüne geçtiğini söyleyebilmek, diğeri kendi nüfuz mıntakası dahilinde addettiği ve binaenaleyh nazar-ı ehemmiyetten dür tutmak istemediği Adana ve havalisinde sâkin Ermenilerin teveccüh ve hoşnûdisini kazanmaktı. Bu sebeple Almanya'nın hareketi daima halisiyetten uzak kalmış ve kendi iltizamı Ermeniler için bir gösteriş tarzında olmuştur. Hakikati halde Alman diplomatları Türkler'in hâlis müşavirleri idiler.*

Ermeni İleri Gelenleriyle Yaptığımız Görüşmeler

Bu arada Ermenileri hatarnâk (tehlikeli) yoldan döndürmek için Dahiliye Nazırı Talât Bey'le birlikte Taşnaksutyun rüesasile birçok müzakerelerde bulunduk. Hallacyan ve Zohrap Efendilerin evlerinde Malûmyan Aknumi, Şahirikyan, Vartkes, Van meb'usu Vahan ve Erzurum meb'usu Pastırmacıyan Efendilerle müteaddid toplantımız oldu. Bunlara, «Bu tedbir Rusya'nın bir kapanıdır; siz de düşmeyin, biz de düşmeyelim. Rusya hiçbir zaman Bahrisefid yolu üzerinde beynelmilel yardıma dayanan bir Ermenistan teşkilini arzu etmez. Geliniz, vazgeçiniz, şu ıslâhatı elbirliğiyle yapalım» dedi. Fakat bu hulyaperverleri ikna etmek kabil olmadı. Bir gün Malûmyan Aknumi —bu Rus Ermenilerinden gayet zeki ve geniş malûmatlı bir insandı, fakat ırkının şıarı olan hulyaperverlikten kendisini kurtaramamıştı— bana şu cevabı vermişti: «Halil, ben bir kere beynelmilel bir kontrol altında bir Ermenistan kurayım, Rus Çarı'ndan da pervâm kalmaz.»

Rus Elçisi Giers'in Öfkesi

O sırada Bulgaristan Sefareti'nde verilen bir ziyafet esnasında Rus Sefiri Giers yemekten sonra salonda gezinirken önüne dikildi: «Halil Bey, bu ıslâhat işinde neden bu derece sert davranıyorsunuz? Siyasette bu derece «rigiditée» faydalı bir tarz değildir. Biraz «souplesse» lâzımdır» dedi.

Cevaben: «Sefir hazretleri, unutmayınız ki biz bir ihtilâl partisiyiz. Sultan Hamid'den hürriyetimizi aldık. Kapitülasyonları lağvederek istiklâlimizi almak da bizim gayemizdir. Yeni kapitülasyon asla. Filvaki siz çok kuvvetlisiniz, memleketimizi istilâ edebilirsiniz; son kurşuna kadar dövüşürüz, fakat yeni kapitülasyon asla.» demekliğim üzerine gözlerini bana dikti: «Veus êtes terrible (müthiş insansınız)» dedi ve hızla yanımdan ayrıldı.

* *Turuncu Kitap, sayfa 241.*

Ruslar Bu Defa da Kürtleri İsyanı Teşvik Ediyordu

Bu meselede Almanya'nın mütecellidane vaziyeti ve Babıâli'nin ısrarı karşısında meramına varamayan Rusya, Hollandalı ve İsveçli müfettiş-i umumîlerin tayıni üzerine bu defa da hükûmetin Ermenilere imtiyaz verdiğini ve Müslümanları ihmal eylediğini telkinle yardım vaadederek Kürtleri isyana tahrik etti. 1330 (1914) Mart'ında Halife Molla Selim riyasetinde kıyam eden Âsiler, Bitlis Vilâyeti merkezine hücum etmişler ve bu şehrin bir kısmını ellerine geçirmişlerse de hükûmetin tedbir ve metaneti karşısında terk-i silâha mecbur kalmışlar, reisleri Rus Konsoloshanesi'ne iltica etmişti. Bunlardan reislerle 15 şahıs, geçen Umumi Harb'e kadar Rus Konsoloshanesi'nde mahsur kalmışlardır. Şayan-ı dikkattir ki Âsilerin mağlûb olacağını düşünen Bitlis Rus Konsolosu, tarafeyn ateş kesmek şartile telifibeyn için mahalli hükûmete tavassut teklifinde bulunmuştu. Bittabi kabul edilmemişti.

Bir taraftan bunlar olurken diğer taraftan Ermeniler içlerinde yayıldıkları ekseriyetlere tahakkümle tesis-i hâkimiyete, bunun için de ecnebi devletlere, hattâ vaziyetleri ve menfaatleri itibarile kendilerine muarız olan Ruslar'a istinad etmek gafletinde devam ediyorlardı.

Başkumandan ile Zabitan Arasında Bir İhtilâf

Bulgarlar, Çatalca müstahkem mevkiimizi zorlamış, gerek müdafaa ve gerek mukabil taarruzlarımızla epeyce hırpalanmıştı. Bu arada ordu zâbitânı arasında tecavûze geçmek için bir cereyan hasıl olmuştu. Başkumandan ve onun karargâhı bunun aleyhinde idiler. Zâbitân «Karılarımızın yüzüne bakacak halimiz kalmadı, ya hepimiz ölürüz, yahut Bulgar ordusunu mahvederiz» diyorlardı. Bu düşüncede, akıldan ziyade his hâkimdi. Ordu karargâhı «Ordumuzun tecavûz kabiliyeti bu işi başaracak halde değildir. Mağlûbiyet hâlinde ise Osmanlı silâhsız kalır, İstanbul da elden gider» diyordu. Bu çekişmeden sıkılan İzzet Paşa, Talât'la beni karargâha davet etti. O sene müthiş bir kış hükûmrandı. Şiddetli kar tipisi altında Hadımköyü'ne vardık Kumandan bize karargâhın müştemilâtını göstermek istedi. Müthiş bir çamur deryası. Çizme ile de yürümeğe imkân yok. Hayvan sırtında dolaştık. Paşa merhum, «İşte görünüz, bu balçık deryasında tecavûz edeceğiz» demek istiyordu. İzzet Paşa ve erkânıharbiyesini teşkil eden zevatla epeyce görüştük. Fikirlerini öğrendik. Hadımköyünden akşam üzeri ayrıldık. Ayastefanos'ta Enver bizi karşıladı. Mithat Şükrü Bey'in ağabeysinin evine beraber gittik. Kar,

diz boyu. Tipi devam ediyordu Enver önde, Talât onu takip ediyor. Ben de onu. Talât «Halil, ağzını burnunu tıka, kardan boğulursun, arkamızda sessiz sedasız kalırsın» dedi. Selâmetle eve vardık.

Talât: «Enver ne diyorsun, ordu tecavüz edebilir mi?» diye sordu. Enver: «Karargâhın hakkı vardır. Arkadaşlar hissi hareket ediyor, tecavüz doğru değildir» demişti.

Benim Tanıdığım Topal İsmail Hakkı Paşa

Birkaç gün evvel gazetelerde, İzzet Paşa'nın, Levazım Reisi Topal İsmail Hakkı Paşa'ya Ordu namına gönderilmiş bir teşekkür mektubu intişar etmişti. Bunun esbabını sordum. Sözü Ziya Paşa aldı, dedi ki:

«Beyefendi, ben ve bu arkadaşlarım bu teşekkürnamenin İsmail Hakkı Paşa'ya gönderilmesini rica ettik. Esbabı şudur: Biz harbin iptidasından beri karargâhtayız. Neler gördük, ne facialara şahit olduk. Asker aç kaldı, hayvanlar yemsizlikten birbirlerinin kuyruklarını kemiriyorlardı. Bir perişaniyet ki sorma gitsin. İsmail Hakkı Paşa işi eline alınca her şey bollandı. Asker bol bol yiyip içiyor; yem, saman da depolardan taşıyor. Meselâ 500 okka pekmez istiyoruz, bu zat 5000 gönderiyor. Demek ki memleketin menabii varmış... Bilgisizlik ve idaresizlik yüzünden askerler aç, hayvanlar yemsiz kalmıştır. Böyle bir insana nasıl teşekkür edilmez.»

Sormama sebep şu idi: Meşrutîyetin iptidasından beri bir Levazım Reisi İsmail Hakkı Bey meselesi sürüp gidiyordu. Mahmud Şevket Paşa'nın Levazım Reisi o idi. 1326 (1910) senesinde, şimdi gününü hatırlayamıyorum, İttihad ve Terakki'nin Grup Reisi idim. Meclis'te onun aleyhinde bir cereyan başgösterdi. Arkadaşlardan bazıları pek ileri gitmiş, Mahmud Şevket Paşa'dan istizah etmek istiyorlardı. Paşa merhum, bir gün: «Halil Bey, yarın Heyet-i İdare'yi toplayın, gelip izahat vereceğim» demişti.

Ertesi gün geldi:

«Arkadaşlar, Levazım Reisi İsmail Hakkı Bey aleyhinde bir dedikodu olduğunu işittim. Benden istizah yapılmak isteniyormuş. Bana milyonlar verdiniz, ordunun teçhizatı için geceli gündüzlü çalışmaktayız. Ben bu zatın dirayetinden ve namus-karlılığından eminim. Ondan başka birisinin daha iyi başaracağına da itimadım yoktur. Onun dirayeti karşısında manevralarını çeviremeyen birtakım madrabazlar bu cereyanı hâsıl etmiştir. Bana emniyetiniz yoksa onu bildiriniz, çekileyim, başkası Harbiye Nazırı olsun. Fakat ben işbaşında kaldıkça o adam değiştirilemez ve değiştirmem» demişti.

Umumi Harp esnasında, harp uzadıkça memleketteki stoklar tükeniyor, her taraf kapalı olduğundan ithalât yapılamıyordu. Bugün olduğu gibi memlekette fabrikalar da yoktu. Bu yüzden gün geçtikçe Levazım Reisi'nin elkoymaları şiddetleniyordu. Bir gün Enver Paşa Merkez-i Umumi'ye davet edildi. Dahiliye Nazırı Talât Bey'le ben de hazırđım. Arkadaşlar Levazım Reisi'nin değıştirilmesi için epeyce sıkıştırdılar. Talât da, «Enver, değıştir artık bu adamı» diye adeta haykırmıştı.

Enver Paşa meşhur olan soğukkanlılığıle şu cevabı vermişti:

«Arkadaşlar, söylediklerinizi dinledim; hiçbiriniz, bu adam hırsızdır demediniz. Ben orduyu yarı aç, yarı tok idare edebiliyorum ve bunu bu adamın kurduğu teşkilâta, tesis ettiği nüfuza, namus ve dirayetine borçluyum. Ordunun ihtiyacını her şeye takdim etmek (öne almak) zorundayız. Tecrübe yapacak vaziyette değilim; bu ağır mesuliyeti alamam» demişti.

Malta esaretinden kurtulduğum zaman bir buçuk ay kadar Roma'da kalmıştım. Bir gün garson geldi: «İsmail Hakkı Paşa sizi görmek istiyor» dedi. Talât Paşa, Ermeniler tarafından Berlin'de şehit edilmişti. Hepimiz tetikte idik. «Nasıl adam?» dedim. «Topal bir zat» dedi. «Buyursun» dedim. Güler yüzlü, sevimli tavrile sekerek odama girdi. Kendisile bir hayli görüştüm. Vatan hasretile yanıyordu.

Yıllar sonra memlekete dönmüştü. Ankara'ya giderken İstanbul'da Bristol Oteli'nde rasladım. Bir oda almış, orada ikamet ediyordu. «Halil Bey, Müdafaa-i Milliye Vekili Zekâi Bey'i tanır mısınız, dostluğunuz var mıdır?» dedi. «Tanırım, dostumdur» dedim. «Gazi Hazretleri'ne tekaüdlüğümün icrasına müsaade buyurmaları için bir istida takdim etmiştim. Vekâlete havale buyurulmuş; bu alelûsul bir havaleden mi ibarettir, yoksa mültezimâne (kayırcı) bir havale midir, anlayıp lütfen bana bildir-menizi rica ederim» dedi.

Ankara'da Zekâi Bey'den sordum. İlk günü, «Alelûsul bir havaledir» demişti. Ertesi gün «İsmail Hakkı Paşa'nın meselesi için Meclis'ten bir tefsir isteyeceğiz» dedi.

İstanbul'a avdetimde kendisine cevabı bildirdim. «Evet,» dedi. «Yaver Cevad Abbas beni telefonla buldu. Gazi Hazretleri, İsmail Hakkı Paşa'yı telefonla bul, arzusunun is'afı için imkân-ı kanunî bulunmadığını söyle ve başka istekleri var mıdır, sor» demişler.

Biraz sonra Bristol Oteli'ne 200 lira borç bırakarak, Erenköyü'nde ihtiyar bir teyzesinin kulübesine iltica ettiğini ve orada öldüğünü işittim. Cenazesinin bazı arkadaşlarının ianesile kaldırıldığını da öğrenmiştim.

O, bir ayağını harp ederken kaybetmişti. O, haysiyet ve na-

musunu son nefesine kadar muhafaza etmiş bir kahramandır. Zavallı İsmail Hakkı Paşa, senin için neler, neler de söylenmişti.

Geçen Umumi Harp esnasında idi; bir gün Nezaret'ten İhlamur Tepesi'ndeki İkametgâhıma dönmüştüm. Merhume hanımın, «Bir kamyonla 16 çuval un geldi» demesi üzerine tepem attı. «Vay yezid topal, beni halka teşhir etmek istiyor» dedim. Telefonda Talât'ı buldum, «Şu topalın yaptığına bak» dedim. Talât, «Ne olmuş, ne olmuş» dedi. «Bir kamyonla 16 çuval un göndermiş» demekliğim üzerine gülmeye başladı. «Yok, yok, onun günahını alma, ben gönderdim» dedi. «Ne münasebet?» dedim. «Bulgar Başvekili Radoslavoff Heyet-i Vükelâya hediye olarak bir vagon un göndermiş, 16 çuval da sana isabet etti. Ben satıverdim, sen de sat» dedi.

Hanımına: «Yarın bir çuval un evde kalmayacak» dedim. Merhume, Nişantaşı'ndaki Kızılay Cemiyeti'nin Reisesi idi. «Cemiyet'e ve Şeyhin İzzî Efendiye gönder» diye ilâve ettim. Ertesi gün eve döndüğümde, «Gönlün rahat olsun diye unları dağıttım. Çoğunu hastaneye, birazını da Şeyh İzzî Efendiye yolladım. Seyyid Bey (İzmir meb'usu) işitmiş, telefon etti, aman hanımefendi, un tevziatı varmış, biraz da bana ayırır, dedi, bir çuval da ona verdim» dedi.

ENVER'İN HARBİYE NAZIRI OLUŞU

Balkan mağlûbiyeti faciasından sonra orduyu gençleştirme meselesi ortaya atıldı. İzzet Paşa da taraftardı. Eski ümeradan tekaüde sevkedilmeleri icap edenlerin listesini de kendisi tanzim etmişti. 163 ümera tekaüde sevkedilecekti. Fakat İzzet Paşa Harbiye Nâzırı iken bu kararın icrasında tereddüd gösteriyordu. Tereddüdünü mucip olarak ileri sürdüğü sebep de şu idi; «Bunların hepsi benim arkadaşlarımdır; bu işi yapamıyacağım; mezuniyet alayım, birisi vekâlet etsin, yapsın» diyordu. Bu gençleştirme işinde İzzet Paşa'nın ordunun başında kalması çok arzu ediliyordu. Fakat iş uzuyor, karar tahakkuk ettirilemiyordu.

Bir gün Talât merhum: «Halil Bey, bu akşam İzzet Paşa'ya gideceğiz; meseleyi biliyorsun, bu zata son bir teklifte bulunacağım; gene tereddüt gösterirse çekilmesini teklif edeceğiz» dedi. «Çok rica ederim, beni bırak» dedimse de, «Yok yok, beraber gideceğiz, bana kuvvet ve zâhir olursun» dedi.

Birlikte gittik. Talât bu mühim işi yaparken: «Ordunun başında kalmaklığınızın memleket için çok hayırlı olacağı kanaatindeyiz; yap kal» diye çok ısrar etti. İzzet Paşa, gene: «Canım, birisi vekil olsun yapsın» deyince, Talât artık sabredemedi «Paşa, istifanız mukaddermiş; çekiliniz de yapacak adam gelsin» dedi.

İzzet Paşa, ertesi gün (3 Ocak 1914) istifasını verip çekildi; Enver Paşa Harbiye Nâzırı oldu.

Rusya'nın İstilâ Hırsına Karşı Aldığımız Tedbirler

Rusya'nın yaralı aslan kovalıyan korkunç bir canavar gibi arkamızı bırakmaması ve müttefikleri İngiliz ve Fransızlar'ın bir peyk gibi onu takip eylemesi, memleketimizin aman ve zaman vermez bir hırs-ı istilâ karşısında olduğu kanaatini vermişti. Bu

vaziyet karşısında dahili ve harici mühim tedbirler almak zarureti vardı. Bunları düşünmek üzere Nâzırlar da dahil olduğu halde Merkez-i Umumi'de büyük bir toplantı yaptık.

Bu içtimada iki teklifte bulundum:

1. Cemiyet'in teşkilâtını garb demokrasilerindeki emsaline uygun bir hale koymak.

2. Mahakim-i Şer'iyyeyi (Şer'i mahkemeleri) Adliye'ye raptederek (bağlayarak) kaza-yi tevhid (yargıyı birleştirmek) ve bu mahkemelerin salâhiyetine giren hukuk-u aile ve ona müteferri ahkâmı mektup (yazılı) hale getirip Meclis'in salâhiyetine vermek.

Bu iki tedbirin hem dahilde ıslâhat teşebbüslerimize mühim temel olacağı, hem de hariçte lehimizde müsait cereyanlar husule getireceği hakkında ileri sürdüğüm esbap, arkadaşlar tarafından makûl görüldü. Ve kongreye arz edilerek fırka programına ithallerine karar verildi. Gazetelerde ve mecmualarda tevhid-i kaza (yargının birleştirilmesi) için yazılar yazmak ve propagandasını yapmak işini Ziya Gökalp deruhte etmişti. Bunun için bu teklifin kendisi tarafından yapıldığı zehabı hâsıl olmuştu. Bu doğru değildir. Ziya Bey'in müstahzaratı esasen böyle bir teklife müsait değildi.

Garp demokrasilerinde parti teşekküllerini tetkik edip bir lâyiha hazırlamak işini de arkadaşlar bana ve Ziya Gökalp'a tevdi ettiler. Ziya Bey, sevmediği etüdlerde çok tembeldi. İş tamamile benim üstümde kaldı. Uzun tetkiklerden sonra lâyihayı hazırlayıp kongrede müzakere edilmek üzere Merkez-i Umumiye verdim. Kongreler, parti prensiplerini vazeder. Programı tesbit ve tâdil ve ıslâh eder. Meclis-i Umumi raporlarını ve bütçeyi tetkik ve tasdik eder ve bu yollarla bütün parti idaresini kontrol eder. Hulâsa, parti hayatında kongrelerin kararları hâkimdir.

Kongreler, fasılalı içtimalar yaptıkları için müçtemi bulunmadıkları zamanlarda parti faaliyetini ve idaresini kontrol etmek, parti menafiine ait mesailde kararlar almak salâhiyetile azaları arasından bir Meclis-i Umumi intihab ederler. Meclis-i Umumiler de kısa fasıllarla içtima ettikleri için parti teşkilâtını daimi surette sevk ve idare vazifesile bir büro kurarlar.

Avrupa memleketlerinin parti teşekküllerinde hâkim olan esaslar bunlardır. Kongrelerin, meclislerin ve büroların tarz-ı teşekkülünde bazı farklar vardır. Hazırladığım lâyihada kongre senelik içtimalarında bir Meclis-i Umumi seçecek, kongre müçtemi bulunmadığı zamanlarda parti işlerinin kontrolü ve fırka menafiine taallük eden hususlarda karar almak salâhiyeti bu meclise bırakılacak. meclis de parti teşkilâtını idare için bir büro seçecekti.

Kongre, Meclis-i Umumi esasını kabul etti. Fakat, bürünün seçilmesini gene kongreye bıraktı. Bu suretle kongreden kuvvet alan iki heyet karşılaştı. Merkez-i Umumi daha disiplinli, daha toplu hareket ettiği için Meclis-i Umumi silik vaziyette kaldı. Binaenaleyh partiye tam demokrat bir teşkilât şekli verilemedi.

Toplantıda, diğer davair-i devlette (devlet dairelerinde) alınması zaruri görülen esaslı tedbirler karara bağlanmakla beraber ordumuzun ve donanmamızın ıslâhı ve kuvvetlendirilmesi, şimendifer ve yollar ve limanların bir an evvel inşası kararlaştı. Fakat bunların tahakkuku için paraya ihtiyaç vardı. Bunun için de geniş bir istikraz akdine, gümrüklerimizde serbestliğimizi, dahilde vergi koymak hususunda istilâlimizi elde etmek üzere iktisadi kapitülasyonların ilgası için devletler nezdinde teşebbüse karar verildi.

Balkan Harbi'nden çok zayıflamış olarak çıkmıştık. Bu hal yalnız kendimize dayanmak ümidini kesretmişti. Ve yalnız kalmanın ne feci âkıbetler doğurabileceğini harbin felâketli neticeleri gözlerimizin önüne sermişti. Binaenaleyh harici teminat aramak, hiç olmazsa bünye-i devleti yeniden kuvvetlendirmek için zaman kazanmak lâzımdı. Almanya'dan o kadar ümidimiz yoktu. Memleketimizle alâkasını sırf iktisadi buluyor, Rus istilâsından bizi korumak için zamanında ordularının kullanacak kadar bizimle alâkadar görmüyorduk. İngiltere ve Fransa ile ittifak mümkün olmasa da Rusya'nın suikadını tâdil ile bize vakit kazandırabileceklerini ümid ediyorduk. Onlara yakınlaşma siyasetine karar verdik. Hükümet, Hakkı Paşa merhumun İngiltere ile aramızdaki ihtilâflı mesaili halle, bir zemini takarrüb izhar eylemek ve iktisadi kapitülasyonların ilgası için İngiliz Hükümeti'nin rızasını tahsil eylemek üzere Londra'ya gönderdi. İngiliz Hükümeti'nin muvafakatile Hakkı Paşa müzakereye başladı.

Bu müzakereler esnasında Basra Körfezi'nde ve Arabistan Sibihceziyesi'nin diğer cenup aksamında Türk - İngiliz manatık-ı nüfuzu tesbit edildiği gibi Aden civarında Nevahi-i Seb'a meselesi halloldu, Bağdat'la Basra'da mahalli şimendifer inşası, Fırat ve Dicle'de seyrisefain imtiyazı da İngiliz şirketlerine verildi. Müddeti bitmek üzere olan Aydın şimendiferinin imtiyaz müddeti temdid ve bazı şube ilâvesi suretile hattın uzatılmasına muvafakat edildi. Trabzon ve Samsun limanlarının inşası İngiliz şirketlerine verildi. Bu arada çok çetin, yalnız mahalli değil, beynelmilel ehemmiyeti haiz bir mühim mesele halledildi. Bağdat şimendiferinin Bağdat'la Basra arasındaki kısmının İngiliz - Alman - Türk müşterek sermayesile inşası ve meclis-i idaresine de İngiliz murahhasının daimi reis olması kabul edildi.

Almanlar hattın bu kısmındaki imtiyaz haklarından feragat

ettiler. Hattın Bağdad ve Basra'ya temdidine muarız olan ve gümrük rüsumunun tezyidi ve bazı monopolların tesisi için hükümetin vuku bulan müracaatlarına, fazla-i varidatın, Bağdad hattının inşasına sarfedilecektir zannile daima muhalefet eden İngiltere de bu iddiasından sarfınazar etti. Bu itilâf Alman - İngiliz umumi itilâfına bir mukaddeme gibi telâkki edilerek Avrupa matbuatında ehemmiyetle mevzuu bahis oldu ve -Bağdad Sulhu- tesmiye edildi. Bilâhara Alman müessesat-ı maliyesile Fransızlar arasında aktedilen bir itilâfla bu itmam edilerek Bağdad tahvilâtının borsalarda tedavülü temin edildi.

Bütün bunlara karşı İngiltere, bize iki şey temin ediyordu:

1. İktisadi kapitülasyonların ilgası için diğer devletlerin muvafakati şartile rızasını veriyor.

2. Bağdat hattının Basra'ya kadar temdidi için mevcut muarazasından fereğat ediyordu.

Bahriyemizin ıslâhını bir İngiliz heyetine tevdi ettiğimiz gibi tersanelerimizin inşa ve tevsiini de bir İngiliz şirketine havale ettik. Ve bunların meclis-i idare riyasetine de İngiltere'nin Düyun-u Umumiye delegesi olan Sir Adam Block'u tâyin ettük. Reşadiye ve Fatih zırhlılarımız İngiliz şantiyelerinde inşa edilmekte olduğu gibi daha birçok siparişler de verdik. Dahiliye Nezareti'ne bir İngiliz müfettişi tâyin ettiğimiz gibi gümrüklerin ıslâhını da Sir Crawford'a havale ettik. Bu zat mütefavit (farklı) tarife esasına göre gümrük lâyihasını hazırladı.

Bu arada sefir Sir Gerald Lowther'in gitmesi ve yerine Sir L. Mallet gibi hakiki bir centilmenin tâyini ve Mahmud Şevket Paşa'nın suikasında alâkaları sezilen Fitzmaurice ile ataşemi-liter Tyrrell'in uzaklaştırılmaları ve yeni sefirin umumi ve hususi münasebetlerde samimi ve hayırhahane görülmesi, teşebbüsâtımızın ümidbahş eserleri gibi tezahür etmeye başlamış ve bizi bir müddet sevindirmişti.

Diğer taraftan harbin yığdığı borçları tasfiye etmek, bütçemizdeki açığı kapamak, ıslâhat için lâzım olan parayı elde etmek için istikraz akdetmek ve iktisadi kapitülasyonların ilgası için Fransa Hükümeti'nin rızasını temin etmek ve münasebatımızı ıslâh ederek bir yakınlaşma husule getirmek için Cavid Bey de Paris'te mesaisine devam etmekteydi.

Fransızlar'a Suriye'de mevcut şimendiferin şeraitini tâdil edip yeniden şimendifer ve liman imtiyazları verdiğimiz gibi Sivas - Samsun şimendiferile Erzincan - Harput - Diyarbakır arasında 1500 kilometrelik şimendifer inşaatı imtiyazını da verdik. Nihayet 35 milyonluk bir istikraz akdedildi.

İktisadi kapitülasyonların ilgası için diğerlerinin rızası munzam olmak şartile Fransa da rızasını verdi. 10.000 kilometre-

lik şose inşaaı bir Fransız şirketine verildiği gibi birçok Fransız mühendisi Nafia hizmetine alındı. Muhtelif sistemde sefain-i harbiyeye (garp gemilerine) malik olmak mahzurlu olduğu halde Fransızlar'ı memnun etmek için Havre tezgâhlarına 6 muhrib ve Creuzet fabrikasına iki tahtelbahir (denizaltı) sipariş ettik. Fransa'ya birçok cebel topları da sipariş verdik.

Böylece ıslâhat yoluna hummalı bir faaliyetle girişmekliğimiz, İngiliz bahriyelileri, gümrükçü ve adliyecilerini, Fransız maliye ve nafiacılarını şuabat-ı idaremizde iş başına geçirişimiz, binlerce kilometrelik şimendifer ve yol ve birçok limanlar inşa ve imtiyazını İngiliz ve Fransız şirketlerine verişimiz, bütün bu işleri gayet temiz ve namuskâr bir suretle mukavelelere rapted-işimiz, istikrazı muvaffakiyetle ve İstanbul sulh konferansının iyi bir surette neticelenmesi, devletin harici itibarını yükseltmiş, İngiliz ve Fransız siyasi ve malî mehafilinde, matbuat ve efkâr-ı umumiyesinde hakkımızda cemilekâr bir cereyan tevlid etmişti.

Edirne'nin istirdadı, bu vilâyet dahilindeki Bulgarlar'ın Bulgaristan'a nakli, Ermenistan ve Suriye ıslâhat meselelerinin muvaffakiyetle hal ve teskini, Trakya'da ve İzmir'de birkaç yüz bin Rum'un Yunanistan'a hicretleri dahildeki azim ve imana ve Türk'ün mucizeler yaratan yapıcı kudretine yeniden can vermiş, hükûmetin artan nüfuz ve itibarı gayet inzıbatkâr bir idare tesis edivermişti.

Adalar meselesinin müzakeresi esnasında Bükreş'te bulduğumuz sırada Bulgaristan'ın orada Radeff isminde bir sefiri vardı. Bu zat Makedonyalı idi. Bizim Sultanı'den (Galatasaray Lisesi) mezun, Türkçeyi çok iyi konuşur, gayet zeki bir insandı. Bir gün ikimiz oturuyorduk: «Halil Bey, sizi candan tebrik etmek isterim,» dedi. «Bakıyoruz hudutta memurlarınızın hal-u hareketinde büyük bir değişiklik var. Çok kibar ve dürüst hareket ediyorlar. İçeride de gayet inzıbatkâr ve namuskâr bir idare kurduğunuzu görüyoruz. Sultan Hamid idaresi gibi her suretle müşevveş ve berbat idareden az zaman zarfında böyle bir hükûmet kurabildiniz. İşte bunun için sizi candan tebrik ediyorum. Biz Balkanlılar maalesef bunu yapamadık» demişti.

Cemal Paşa'nın Fransa'ya Osmanlı Hükûmeti Namına İttifak Teklifi

İngiliz ve Fransızlar'la böylece bir yakınlaşma hazırlanırken, Haziran 1914 ortalarında Fransa'nın İstanbul Sefiri Temmuz'da icra edilecek Fransız Donanması'nın manevralarında hazır bulunmak üzere Bahriye Nâzırı'nı Fransa Hükûmeti namına davet ediyor. Hükûmet daveti kabul ediyor. Cemal Paşa'ya da Yunanlıs-

tan'la muallâkta bulunan Adalar meselesinin halli için Fransa Hükümeti'nin tavassutunu talep etmek, zemini müsait bulursa Fransa'ya hükümet namına ittifak teklif etmek salâhiyetini veriyor.

Cemal Paşa'nın hatıratından:

-1914 Haziran evasıtında (ortalarında) idi. Ne gibi bir vesile ile olduğunu hatırlamıyorum. Bir gün sefir Bompard ile sefaret-hanede görüşürken dedi ki:

•Türk - Fransız dostluğu hakkında burada sarfettiğiniz mesai nazar-ı dikkati celbetmiş olduğundan sizinle daha yakından tanışmak ve sizi Fransız kütlesine daha ziyade tanıttirmek için hükümetim Fransa'yı ziyaret etmenizi arzu ediyor. Acaba Fransız donanmasının Temmuz zarfında yapacağı bahri manevralarda bulunmak üzere hükümetim sizi davet edecek olursa, bu, Osmanlı Hükümetince memnuniyetle telâkki olunur mu? Bunu Sad-riâzam Paşa'dan istimiz etmek niyetinde isem de evveleminde sizin muvafakatinizi almak istedim.

•Şayed Sadriâzam kabul eder ve müsaade-i seniye şeref taallük ederse maalmemnuniye kabul edeceğimi- söyledim.

Birkaç gün sonra Mösyö Bompard Fransa Hükümeti'nin davetini resmen Babıâli'ye tebliğ etmişti. Tam o günlerde Mahud Saray - Bosna cinayeti de vukua gelmiş bulunuyordu. İstanbul'dan yanıma iki bahriyeli zabıt alarak Haziran nihayetinde Paris'e müteveccihen hareket ve Temmuz'un ilk günlerinde muvafakat ettim.

Mösyö Viviani ile Hariciye Nezareti'nde ikinci mülâkatımız esnasında idi. Birdenbire bir tavr-ı mühim takınarak bana dedi ki: •Ekselâns, sizinle pek mühim mesail üzerine teati-i efkâr emelinde isem de bu sırada Meclis-i Meb'usan'da cereyan etmekte olan müzakerat bütün fikrimi o kadar işgal ediyor ki, başka bir zemin üzerine mümkün değil gelemiyorum. Reisicumhur ile Rusya'ya bir seyahat yapmamız elzem. Sosyalistler buna mâni olmak için seyahat masrafına müteallik teklif-i kanuniyi reddetmek istiyorlar ve bundan mütevellid namütenahi teferuat. Hariciye Nezareti Umur-u Siyasiye Müdürü Margerie'ye talimat-ı lâzimeyi verdim. Sizinle bir mev'idi mülâkat kararlaştırarak uzun uzadıya görüşmesini rica ettim. Kendisi tarafından müracaat vukubulunca is'af etmenizi rica ederim.

Arzularımızın nihayet tahakkuk etmek üzere olduğunu anlamış ve pek memnun olmuşum. Margerie Umur-u Şarkiye Müdürü vasıtasile bir nev'idi mülâkat talep etti. Hariciye Nezareti'nde kendi bürosunda görüşmek her yerden âlâ olacağı cevabını verdim ve muayyen saatte mülâkat yerine gittim.

Mösyö Margerie, benim Fransız - Türk dostluğunu takviye

için sarfettiğim mesainin bütün Fransız Hükümeti ve efkâr-ı umumiyesi tarafından kemal-i şükranla görüldüğünü ve şimdiye kadar iki millet ve hükümet arasında tahassül eden sultefeh-hümleri bu sayede bertaraf etmek imkânı bulunabileceğini söylemeye başladı. Birdenbire lâkırdısını keserek dedim ki:

«Direktör efendi, müsaade buyurursanız sözü öteye beriye dolaştırmaktan ziyade doğrudan doğruya maksada gelelim. Biliyorsunuz ki, Osmanlı İmparatorluğu mütemadi tecavüzlere uğramak yüzünden zayıf düşmüş ve son Balkan muharebesinden mecalsiz bir halde çıkarak Avrupa'daki topraklarının hemen kâffesini, Adalarından birçoklarını zayi etmiştir. Şimdi bu zayıf ve dermansız memleketi tedavi etmek, ona yeni bir hayat vermek için bütün mevcudiyetimizle çalışıyoruz. Fakat bazı ahval vardır ki bizim teşebbüsât-ı müdâvâtâkâranemizi tesirsiz bırakıyor. İşte bu ahvali bertaraf etmek bizim bugünkü en mühim vazifemizi teşkil ediyor. Yunanlılar'la aramızda mevcut Adalar meselesinden bahsetmek istiyorum. Siz Yunanlılar hakkında muhabbetiniz ve onlardan âtiyen ümid ettiğiniz menafi dolayısıyla Yunanlıları daima sıyanet etmeği muvafık-ı hikmet-i siyaset telâkki ediyorsunuz. Fakat Mösyö Margerie haritayı açıp tetkik ederseniz göreceksiniz ki biz bugün Fransa'ya Yunanlılar'dan ziyade lâzım olacağız. Azasından bulunduğum Osmanlı Hükümeti diyor ki: «Fransız ve İngiliz siyasetinin maksadı merkezi imparatorlukları bir çelik çenber içine almaktır. Bu çenberin Cenub-u Şarki kısmından maada her tarafı itmam edilmiştir. Bu son kısmın ikmal edilmemesine sebep Bulgaristan'la Türkiye'dir. Eğer Türkiye İtilâf-ı Müsellese girerse Balkanlar'da münferid kalacak olan Bulgaristan dahi behemehal bu kombinézona girmek mecburiyetinde kalır. Binaenaleyh bu çelik çenberin ikmal edilmesini istiyorsanız bizimle Yunanistan arasında Adalar meselesi için bir tesviye sureti bulunuz. Müteakıben bizi de daire-i ittifakınıza alarak Rusya'dan beklediğimiz müthiş darbelere karşı bizi de sıyanet ediniz. Pek az zamanda terakkiyatımızı temin ederek Şark'ta kavi bir müttefike malik olunuz. Ben zannediyorum ki Saray - Bosna cinayeti bir dünya harbini intac edecek mahiyeti haizdir. Böyle zamanlarda bu gibi tedbirin ittiha-zında iltizam-ı sür'at şarttır.»

Mösyö Margerie biraz düşündükten sonra şunları söyledi:

«Adalar meselesinin teklifiniz gibi muhtariyet esası dairesinde kat'i halle isal edilebileceğini zannediyorum. Merkezî imparatorluklar için tasavvur ettiğimiz çelik çenberi pek güzel keşfetmişsiniz. Fakat sizinle bir ittifak veya itilâf-ı siyasi yapabilmemiz için müttefikimiz Rusya'nın buna muvafakat etmesi lâzımdır ki, bunun kabil olup olamayacağı şüphelidir. Maahaza

Hükümet-i Osmaniye'nin bu defaki teklifi gayet sarîh ve bariz. Reisicumhur ile kabine reisinin Petersburg ziyaretlerinde ben de kendilerine refakat edeceğim. Mütaleatınızı müttefikimize ibrâğ ederiz. Onların vereceği karar üzerine sefirimize talimat-ı lâzimeyi veririz. Şimdilik maalesef Fransa Hükümeti hiçbir münferit teşebbüste bulunamaz.*

Cevabın baştan savmalığı pek aşîkâr görünüyordu. Pekâlâ anlıyordum ki, Fransa bizim Rusya'nın pençesinden kurtulmamıza imkân mevcut olmadığı kanaatindedir ve bize her ne muâbilinde olursa olsun muavenet etmek istemiyor.*

Türk - Alman İttifakı Niçin ve Nasıl Yapıldı?

Harb başladığında ben Meclis-i Meb'usan Reisi idim. Ancak 1331 (1915) senesi Ekim ayında Hariciye Nâzırı olarak Said Halim Paşa Hükümeti'ne iştirak ettim.

Kabinesinde Şûra-yı Devlet Reisi bulunduğum zaman Said Halim Paşa merhumla aramızda çok samimi bir münasebet teessüs etmişti. Meclis-i Meb'usan Reisi bulunduğum sıralarda müşâ-rünileyh mühim meseleler zuhurunda beni davet eylemeyi ve beynelmîlîl müzakerelere de beni memur etmeyi âdet edinmişti.

1914 Temmuz'u ortalarında idi. Bir gün Yeniköy'deki yalısında: «Halil Bey, Almanya ile bir ittifak hazırlamaktayım. Ne dersiniz, devam edeyim mi? Reyinizi bilmek isterim» demişti.

«İngiliz ve Fransızlar nezdindeki bütün teşebbüslerimiz neticesiz kaldığına göre sırf Rusya'ya karşı tedafüi (savunmayla ilgili) olmak şartile Almanya ile ittifak akdine muvaffak olursanız, memlekete hizmet etmiş olursunuz» demiştim.

Ağustos'un ikinci günü sabahleyin Sadrıâzam'ın yalısından telefon geldi. «Sadrıâzam Paşa yalıda teşrifinize intizar ediyor-deniliyordu. Hemen otomobile atladım, gittim. Enver Paşa ile Talât Bey'i orada buldum. Alman Sefirinin gelmesi bekleniyordu. Kararlaştırılan muahede müsveddesini okudum. Sırf Rusya'ya karşı tedafüi olarak hazırlanmış olduğunu gördüm. Tedafüi mahiyetini kuvvetlendirecek bir iki kayd ilâvesini de teklif ettim. Onların kabulü için Sadrıâzam sefirle görüşmüştü.

Muahede imza edildikten sonra Alman Sefiri ile birlikte gelmiş olan Sefaret Baştercümanı Mösyö Weber: «Mademki imparator harp ilân etti. Taahhüdünüzden kurtuldunuz» demişti. Filhakika o gün Alman İmparatoru harp tehlikesi ilân etmiş ve Rusya'ya ordularını şimali Almanya hudutlarından çekmek üzere 12 saat mühlet vermişti.

* Cemal Paşa'nın Hatıratı, sayfa 85-89.

Muvafakat reyi vermiş olduğumdan dolayı bugün o günden ziyade musib (yanılmayan) olduğuma kaniim. Zira Saray-Bosna'da patlayan bombanın bir Panslavist darbesi olduğunu ve Rusya'nın harbi tahrik ve tesri etmekte ve bunun İstanbul ve Boğazlar'ı zapt için yapmakta olduğuna kaani idim. İngiltere ve Fransa'ya takarrüb (yaklaşma) için vukubulan bütün teşebbüslerimizden müspet bir netice çıkmamış, ittifak tekliflerimiz de reddedilmişti. Harbden sonra meydana çıkan gizli vesaik Osmanlı Devleti'nin kat'i tasfiyesinin harbden evvel İtilâf devletlerince (Rus, Fransız, İngiliz) takarrür etmiş olduğunu apaşıkâr meydana çıkarmıştır.

Boğazları ve Basra Körfezi'nin kapayıp Rus ordularını mühimatsız bırakarak mağlûbiyetlerini teminle harp bitmeden harp dışı etmemiş ve şark vilâyetlerimizi Ruslar'la işbirliği yapmış olan Ermeni komitacılarından temizlememiş olsaydık, millî devletimizin tekevvününe de imkân kalmıyacaktı.

ALMAN GEMİLERİNİN ÇANAKKALE BOĞAZINDAN GİRİŞİ

Ağustos'un 11'inci gecesı (11 Ağustos 1914) telefonla Sadrı-
âzam'ın Yenıköy'deki yalıasına davet edildim. Büyük salo-
nu geçince misafirlerini kabul ettiğı güzel odasının kapısında En-
ver Paşa ve Talât Bey ayakta duruyorlardı. Beni görünce her ikisi
de gülererek: «Bir oğlumuz dünyaya geldi» dediler. Merakla yüz-
lerine baktım. «Ne oluyor?» dedim. Talât: «İçeriye gir, anlarsın»
dedi. Onlar da beni takip ettiler. İngiliz filosu tarafından kovala-
nan Breslau ve Goeben Alman zırhlıları Çanakkale'ye iltica et-
mişler.

Bitarafılık kavaidine tevfiikan ya 24 saat zarfında bu harp
sefinelerini karasularımızı terke icbar, yahut bütün eslihasın-
dan tecrit ederek bir limanda muhafaza etmeğe mecburduk. Bi-
rinci şık hem menfaatimize, hem vezaifimize muhalif idi. İkinci
şikkı da Almanlar'ın kabul etmiyeceğı zâhirdi. Hükümet müşkül
bir siyasi mesele karşısında kalmıştı. Zira iki şıktan biri ihtiyar
edilmediğı halde bitaraflığımız sarahaten ihlâl edilecek ve ber-
taraf etmeye çalıştığımız harp, emrivaki olacaktı.

İki Alman Zırhlısını Satın Alışımız

Gemilerin eslihadan tecridini teklif etmek üzere Alman Se-
firi davet edildi. Sadrıâzam Paşa, sefirle görüşmek üzere yan-
daki salona girdi. Bir müddet sonra müteessir bir halde avdet
etti. «Sefire meram anlatmak kabil olmuyor. İmparatorun gemi-
lerinin silâhları alınamaz diyor, başka söz dinlemiyor, ben tek-
rar bu mesele için görüşmem. Bir başkası gitsin, görüşsün»
dedi.

Hepimizi bir düşünce aldı. Bu sırada hukukçuluğum imdada

yetiştii. Hatırıma gelen bir çareyi arkadaşlara arzettim. «Zannedsem bu müşkülden kurtulmak için bir çare vardır, gemileri Almanlar bize satınlar» dedim. Cemal Paşa, «Bu bitaraflığa muğayir olmaz mı?» sualini vazetti.

«Müstahzarat ı hukukiyeme nazaran bitaraflar beyneldüvel hukukça muhariblerden birisinin kuvvetini arttırmamakla mükelleftir. Bunda ise arttırma yok, bilâkis eksiltme vardır. Gemilerimizi haksız olarak zapteden İngilizler de pek ileri gidemez. Umumi efkâr da bize hak verecektir» dedim.

- O halde Halil Bey gitsin, bunu sefire teklif etsin,- dediler.

Sadriâzam da «Buyurun görüşünüz» dedi

Sefirin nezdine vardım. Sınırlı bir halde büyük salonda dolaşıyordu. Beni görünce: «Azizim Halil Bey, bu ne haldir? İmparatorun gemilerinin silâhları alınamaz. Bizi Ruslar'la uzlaşmaya icbar etmeyin» dedi. Bu sözleri yüksek sesle söyledi.

«Sefir hazretleri, rica ederim, itidalinizi muhafaza buyurunuz. Ben de aynı tarzda cevap verebilirim. Bu, meseleyi halletmez» dedim.

Sınırlı bir insan olan Wangenheim yumruğunu masanın üzerine dayadı:

«Buyurunuz, cevabınızı bekliyorum» dedi.

«Canım oturunuz da sükûnetle görüşelim, elbette bir çare bulunur» dedim.

Sefirin yüzü değişti. Ortadaki masanın kenarına karşımda oturdu:

«Söyleyiniz bakalım, ne çare düşünüyorsunuz?» dedi.

«Gemileri bize satınız» dedim.

«Zannediyor musunuz ki bu bir çaredir?» dedi.

«Evet, en iyi çaredir» dedim.

Biraz düşündü:

«Fakat İmparatorun müsaadesi olmaksızın nasıl söz verebilirim?» dedi.

«Sefir hazretleri, böyle müşkül anlarda işbaşında olanlar mes'uliyet almak cesaretini göstermelidirler. Sizden umulan budur ve zannediyorum ki, Berlin de bu tarz-ı halden memnun olacaktır» dedim.

Biraz düşündükten sonra elini uzattı:

«Kabul ediyorum» dedi.

Ellerimizi sıktık. O telsizle İmparator'a vaziyeti bildirmeğe gitti; ben de gemileri satın aldığımızı arkadaşlara arzettim.

Bilhassa Bahriye Nâzırı olan Cemal Paşa'nın sevincine payân yoktu. Ertesi günü Goeben, «Yavuz», Breslau da «Midilli» oldu. Sevgili bayrağımız da bu iki güzel geminin direklerinde dalgalanmaya başladı. Karadeniz'de bahri hâkimiyet bize geçti. 1914 Şu-

bat'ında Rus Çarı'nın emrile takarrür eden baskın tertibatı da suya düştü. Sazonov'u da telâş aldı. İki buçuk ay daha harp harici kaldık.

Petersburg'da Mahrem ve Fevkalâde Bir Meclisin İçtimalı

21 Şubat 1914'te Umumi Harp'ten beş ay evvel Çar Nikola'nın emrile Hariciye Nâzırı Sazonov'un riyasetinde Bahriye Nâzırı Grigorovitch, Erkânıharbiye Reisi Nesilenski, o vakitki İstanbul Sefiri Giers ve diğer berri ve bahri büyük rütbeli zabitanın mürekkep olağanüstü gizli bir meclis içtima etti. Meclisin açılışında Hariciye Nâzırı Sazonov, maksadı şu suretle izah etti: -Vaziyet-i siyasiyenin tavavvülâtına nazaran ihtimal yakın bir âtide İstanbul ve Boğazlar'ın vaziyet-i hâzırasını temelinden değiştirecek vak'aların imkân-ı zuhurunu nazar-ı dikkate almak lâzım geliyor. Bunun için Boğazlar mesele-i tarihiyesinin hallini Rusya'nın lehine olarak temin edebilmek için alakadar memurların teşrik-i mesaisile bilâteehhür bir hareket programı hazırlamanız lâzımdır. Rusya, başka bir devletin Boğazlar'da yerleşmesine müsaade edemez. Binaenaleyh Karadeniz Boğazı'nın ve Çanakkale'nin süratle zaptı için ne gibi hazırlıklar yapıldığını ve neler yapılacağını kat'iyen tesbit etmek lâzımdır.-

Uzun müzakerelerden sonra garpte askerî hareketler başlayınca, Boğazlar'ın ve İstanbul'un derhal zaptı için lâzım gelen fenni meseleler hallolundu. İstanbul'a ilk ihrac kıtası olarak muhtelit bir kolordunun üç dört günde seferber hale konarak gemilere ırkâb olunması ve nihayet dört beş gün sonra Boğazlar'a sevkolunabilmesi kararlaştırıldı. Çar da karar zabıtnamesinin altına -meclisin kararlarını tekmil ihtasile tasvip ediyorum.- dedi.*

*Sazonov'dan Rusya'nın İstanbul Sefirine Telgraf (Petersburg, 26 Temmuz / 8 Ağustos 1914):***

-Goeben ile Breslau kruvazörlerinin Mataban'dan süratlerini artırarak Çanakkale'ye doğru yol aldıkları ihbar ediliyor. İngiliz ve Fransız sefirleriyle birlikte bu gemilerin Çanakkale'ye vüsullerine müsaade edildiği halde üzerine alacağı mesuliyete dair Babıâli'ye tebliğat-ı müessirede bulununuz ve gemilerin Çanakkale'yi terk veya silâhlarından tecrid olunmasında ısrar ederek aksi halin kat'î münasebatı intaç edeceğini de ilâve ediniz..

* İstanbul ve Boğazlar, *Rus Gizli Vesaikî*, sayfa 5.

** *Turuncu Kitap* No. 11.

*Sazonov'dan Rusya'nın İstanbul Sefirine. Telgraf (27 Temmuz 1914):**

•Eger Goeben Çanakkale'ye girerse Amiral Ebberhart, Karadeniz'e girmesine mâni olmak için her tedbiri almaya memur edilmiştir. Goeben'i tahrir edecektir. •

*Sir Edward Grey'den Mösyö Beaumont'a telgraf (Foreign Office, 12 Ağustos 1914):***

•Goeben ile Breslau mürettebatı derhal Almanya'ya iade edilerek Türk mürettebatı gemiye vazedilmek suretile gemilerin münakalesi ikmal edilirse İngiliz bahri komisyonunu geri çekmeye mahal yoktur. •

Tahminim veçhile İtilâf devletleri süferası protestodan sonra satın alma emrivâkiini kabul ve tasdik ettiler. Yalnız gemilerden Alman zabitanının ve neferatının çıkarılmasında ısrar ettiler.

*Seferberlik İlanı ve Müsellâh Bitaraflık Devresinde
Rus, İngiliz ve Fransız Sefirlerle Müzakereler*

Seferberlik ilânından bir gün evvel Babıâli'de Sadrıâzam Paşa'nın nezdinde idim. Dahiliye Nazırı Talât Bey de orada idi. Enver Paşa geldi. Elindeki bir zarfı Sadrıâzam'a takdim etti.

•Hudutlarımız açıktır. Harp kasırgasının nereden memleketimize gireceğini tahmin etmek mümkün değildir. Seferberliğimiz de uzun sürer. Her ihtimale karşı hazır bulunulmak üzere Erkânıharbiye-i Umumi'ye ile birlikte seferberlik ilânını muvafık bulduk. Lâyihasını takdim ediyorum» dedi.

Birkaç söz teatisinden sonra Heyet-i Vükelâ'nın toplanmasına karar verdiler. Ertesi günü Hükümet -müsellâh bitaraflık- ilân etti. Bilâhare işittiğime nazaran Cavid Bey'le Çürüksulu Mahmud Paşa kısmi seferberlik ilânile iktifa olunmasını teklif etmişler ise de neticede onlar da Enver Paşa'nın teklifini kabul etmişlerdir. Bu suretile tedabir-i askeriye tevessül ile müsellâh bitaraflık ilân eden Hükümet vaziyetten bilistifade kapitülasyonların ilgası için rızalarını istihsal ile beraber arzı tamamıyet ve istiklâlimizin mahfuz kalacağına dair devletlerden ayrı ayrı, münferiden teminat ahzına karar veriyor ve o zaman Maliye Nazırı olan Cavid Bey'i İtilâf devletleri sefirlerle müzakereye memur ediyor. Talât Bey Cavid Bey'e •Vaktile Churchill vasıtası ile İngiltere Hükümeti'ne yaptığımız ittifak teklifi reddedildi. Bu

* *Turuncu Kitap* No. 14.

** *Mavi Kitap*, No. 10.

defa Cemal Paşa'nın Fransa'ya yaptığı teklif de kabul olunmadı. Bu arada Balkan Muharebesi, Ermenistan ıslâhatı meselesi, Halife Molla Selim isyanlarıyla karşılaştık. Bu harp Saray-Bosna'da patlayan Panslavist bombasile başladı. Ruslar'ın Alman ve Avusturya ordularını ezdikten sonra arkalarını emniyet altına alarak ve bütün cenup Slavlarla birlikte İstanbul'un önüne gelmesini yapayalnız ellerimizi kavuşturarak bekleyemeyiz. İşte harp başladı, biz de girmedik. İtilâf devletleri süferası da İstanbul'da. İngiliz ve Fransızlar mülki tamamiyet ve istiklâlimizin mahfuz olduğuna dair ayrı ayrı teminat verirler ve kapitülasyonların ilgasını kabul ederlerse harbin sonuna kadar bitaraf kalacağımızı taahhüdde hazırız. Seni de murahhas tâyin ediyoruz, git endişelerimizi bildir, İngiliz ve Fransız sefirlerine teklifimizi yap, Rus sefirini de ihmal etme.- demiştir.

Müzakere safahatına girmeden evvel müşterek (de concert) ve münferid (séparée) teminat-ı düveliye hakkında bazı izahat vermek faydalı olacaktır.

Münferid teminatla bağlı olan devlet, tamamiyetini tekeffül ettiği devlet herhangi bir diğeri tarafından maruz-u tecavüz olursa bütün kuvvetile taahhüdünü ifaya mecburdur.

Müşterek teminatla ise taahhüdün icrası şarta bağlıdır. Teminat muahedesinde imzası olan devletler birlikte harekete karar verdikleri halde taahhüd icra edilir. İçlerinden birisi istinkâf ettiği takdirde diğerleri taahhüdlerinden kurtulurlar. Nitekim Paris Muahedesile büyük devletler arzi tamamiyetimizi ve istiklâlimizi temin ettikleri halde taahhüd müşterek olduğundan 1293 (1877) harbinde Rusya'ya karşı hiçbirisi bizimle teşrik-i mesai etmemiştir. Berlin Kongresi'le bu taahhüd tekrar ve teyid edilmiş olduğu ve bizimle imzayı koyan devletlerden birisi arasında ihtilâf zuhurunda diğerlerinin tavassutu ahdi mecburiyet haline sokulduğu halde bilâhare İngiltere Mısır'da yerleşmiş, Fransa Tunus'u zaptetmiş, İtalya da bilâhare Trablusgarb ve Bingazi'yi işgal eylemiş ve Osmanlı Hükümeti'nin tavassut teklifine hiçbirisi cevap vermemiştir.

12 Ağustos 1914'te İngiltere Hariciye Nâzırı Sir Edward Grey'in Fransa'nın Londra Sefiri Paul Cambon'a Heyet-i Vükela kararı olarak vukubulan tebligatı müşterek teminatla münferid teminatın hukuki ve siyasi mahiyetini teyid ve tavzih eden ve saik-i cedide-i resmiedendir. Sefir, Fransız Hariciye Nezareti'ne telgrafında -İngiltere Hariciye Nâzırı, Belçika ve Lüksemburg'a ait olmak üzere, bana ifade-i âtiyede bulundu; Lüksemburg'a ait olan 1867 mukavelesile Belçika'ya ait Muahede arasında şu manâda fark vardır ki İngiltere Lüksemburg'un tarafsızlığını imza koyan bilcümle devletlerin birlikte hareketi şartile müte-

ahhid olduğu halde, Belçika'nın tarafsızlığını diğerlerinin yardım olmaksızın temine mecburdur. Belçika'nın bitarafılığı burada o kadar ehemmiyetli telâkki olunuyor ki, Almanya'nın tecavüzü harp sebebi olacaktır: (Casus Federi) Bu mesele hassaten İngiliz menfaatidir. (12 Ağustos 1914)*

Cavid Bey 5/18 Ağustos 1914'te İtilâf Devletleri süferasını ziyaretle Hükümet-i Seniye'nin tekliflerini bildirmiş. İngiliz ve Fransız süferasına da Rusya'nın tecavüzünden korkmakta olduğumuzu, binaenaleyh arzi tamamiyetimiz ve istiklâlimiz hakkındaki talep edilen taahhüdâtın ayrı ayrı (münferiden) verilmesini yani Rus muhtemel taarruzuna karşı da bizi müdafaa eylemelerini teklif etmiştir. Sadriâzam, sefirler nezdinde bu teşebbüsü teyid eylemiştir.

*Rusya'nın İstanbul Sefiri'nden Hariciye Nâzırı Sazonov'a Telgraf (6/19 Ağustos 1914):***

«Bugün Maliye Nâzırı Cavid Bey beni görmeye geldi. İtilâf-ı Müselles Devletleri ile bir itilâf akdi imkânına kâni olduğunu ve bilhassa bu son günlerde Almanlar'ın vuku bulan cazip vaitlerine mukavemet etmek gittikçe kesb-i müşkilat ettiğini söyledi. Cavid Bey'in fikrince İtilâf Devletleri Türkiye'ye, Almanlar tarafından vâdedilen şeylerin fevkinde değilse de hiç olmazsa hükümeti ihtiyatsızca bir karar ittihazından menedebilecek ve kabinenin mutedil azası eline Almanya'nın tazyikile harp lehinde idare-i kelâm eden refiklerine karşı mukavemete müsaid olacak bir silâh vermek için kâfi derecede ciddi teklifte bulunmalıdırlar.

Türkler'e temin edilecek bu menafiin en mühimmi de bilhassa kapitülasyonların ilgasile Türkiye'ye tam iktisadi istiklâl temini olmalıdır.» Bu şerait tahtında Alman heyet-i askeriyesi, Türkiye'den gönderilecek midir? sualine karşı da: «Türkiye'ye vereceğiniz müsaadat ve teminatı buna tâlik edebilirsiniz.» cevabını verdi. Paris ve Londra bundan haberdar edilmiştir.» İmza: Giers.

*Rusya'nın Türkiye Sefiri'nden Hariciye Nâzırı'na Telgraf (İstanbul 7/20 Ağustos 1914):****

«Bugün Cavid Bey, Fransız ve İngiliz sefirlerini gördü. Dün bana yaptığı teklifleri tekrar etti. Dün de aynı fikirle Cemal Paşa Sir L. Mallet ile görüşmüştü. Teklifler arasında şu fark vardır ki Türkler bilhassa Rusya'dan korkmakta olduklarını rûfekama açıkça söylemekten çekinmemişlerdir. Bunun için de müşterek

* Fransız Sarı Kitabı, No. 137.

** Turuncu Kitap, No. 30.

*** Turuncu Kitap, No. 31.

bir itilâf değil, üç devletle ayrı ayrı itilâf etmek arzu ettiklerini teklif ve beyan etmişlerdir. Kapitülasyonlara gelince ben ve rûfekam onların tamamen ilgasını müşkül buluyoruz. Bununla beraber tatbikatının tahdit edilebileceğini kabul ediyorum. Zannediyorum ki eşhasın ve hanelerinin masuniyetine ve konsolosların mahkemelerde hazır bulunmasına hasredebiliriz.-

Bolşevikler tarafından neşredilen *Rus Gizli Diplomatik Vesikalar Kitabının* 86' ncı sahifesinden anlaşıldığına göre Rus Hariciyesi âtideki fıkrayı sefirin bu telgrafından çıkarmış ve o sırada onun neşrini muvafık görmemiştir. İbare şudur: «Benim reyim şudur ki, üç devlet arasında mevcut tesanüde şimdiden işaret edilmelidir ve tahriri bir muahede akdini kabul ettiğimiz zaman bu müşterek bir «acte» olmalıdır.»

*Rus Hariciye Nâzırı'ndan Paris Sefiri İzvolski'ye Telgraf (Ağustos 1914):**

«Hariciye Nâzırı'nın nazar-ı dikkatini celbediniz ki bize gelince İstanbul'daki hareketlerimizde aramızdaki tesanüde büyük ehemmiyet veriyoruz.» İmza: Sazonov.

*Rusya'nın Paris Sefiri İzvolski'den İstanbul Rus Sefiri'ne Telgraf (Paris, 9/22 Ağustos 1914):***

«Doumergue tamamen sizin fikrinizdedir. Fransız Sefiri devreyi intikal için bazı tedabire ihtiyaç olduğunu Cavid Bey'e söylemiştir.»

*İngiliz İstanbul Sefiri'nden Sir Edward Grey'e Telgraf (21 Ağustos 1914):****

«Bu akşam Sadrıâzam, Türkiye'nin tamamîyet ve istiklâlini tahriri bir beyanname ile temin eylemekliğimizi beyan etti.»

Sefirlerle Müzakereye Sadrıâzam Beni Memur Etti

Sefirlerle müzakereye Cavid Bey başlamıştı. Bükreş müzakerelerinden döndükten sonra Eylül'de müzakerenin devamına Sadrıâzam beni memur etti.

Sefirler bir intikal devresi kabul edilmesi ve bu müddet için bazı teminat tedbirleri kararlaştırılmasını ileri sürdüler. «Ne gibi teminat istiyorsanız tahriren bildiriniz» dedim. «Mademki kapitülasyonların ilgasını siz istiyorsunuz, intikal devresi için ne gibi

* *Rus Diplomatik Gizli Vesâiki*, No. 2028.

** *Turuncu Kitap*, No. 31.

*** *Mavi Kitap*, No. 27.

teminat vereceğinizi siz bildirmelisiniz- dediler. -Bizde meşhur sözdür: Arabayı öküzün önüne geçirmek, derler. Teklifinizi buna benzetiyorum. İşi çıkmaza sokuyorsunuz- dedim. Müzakere burada tıkanı.

Bunun üzerine sefirlerin hakiki maksatları anlaşılmak için şimdilik adli kapitülasyonların ilgasından sarf-ı nazar edilerek iktisadi kapitülasyonların kaldırılmasını temin eylemek menfaa-timize muvafık olacağını Sadriâzam'a söyledim. Hükümet de teklifimi kabul etti.

*Rusya'nın Türkiye Sefiri'nden Hariciye Nâzırı'na Telgraf (İstanbul, 12/25 Eylül):**

-Osmanlı Hükümeti delegesi ve Fransız, İngiliz sefirleriyle birlikte yaptığımız yeni konuşmada mumaileyh daha uysal bir tarz takip edeceğini isbat etti. Osmanlı Hükümeti itilâf devletlerinin kapitülasyonlarda bazı tadilâta muvafakatlerinin kıymetini daha iyi anlamış görünüyor. Binaenaleyh vergi hususunda milletlerimiz Osmanlı milletine uymasını ve yeni ticaret muahedeleri akdile eski ticaret ve gümrük ahkâmını milletlerarası hukuk ahkâmile değiştirmeyi kabul ettiğimiz halde adli ve cezai kapitülasyonlarda müsaadatta bulunulabileceği anlaşıyor. Mademki tebaalarımızın şahıslarını ve emvalini örfi kararlardan koruyan adli ahkâm bizim için daha mühimdir, bugün tatbik edilmekte olan adli ve cezai ahkâmın bilâhare devletlerin muvafatile tebdil edileceğinden emin olursak müzakerenin devamına taraftarız.-

*Rusya'nın İstanbul Sefiri'nden Hariciye Nezaretine Telgraf (İstanbul 18 Eylül / 1 Ekim 1914):***

-Dün ve bugün Meclis-i Meb'usan Reisi Halil Bey kapitülasyonların ilgası hakkında müzakerede bulunmak üzere yanıma geldi. Kendisi şu fikirdedir ki: Eger Türkiye'ye ekonomik serbesti vermeğe muvafakat edersek Hükümet adli kapitülasyonlara ait neşredilen irade-i Padişahi'nin muvakkaten tehiri için emir verecektir. Bu müddet zarfında kendisi bir komisyon teşkil ederek bizleri hoşnud edecek bir rejim için lâyiha hazırlayacaktır. İngiliz ve Fransız sefirleriyle görüşerek cevaben dedim ki: -Ekonomik serbesti vermek hususundaki rızamız milletlerimizin menafiini temin edecek kâfi derecede kuvvetli bulacağımız yeni bir rejim teessüs edinceye kadar adli ve cezai ahkâmın bâki kalmasına kat'iiyen bağlıdır.-

* *Turuncu Kitap*, No. 63.

** *Turuncu Kitap*, No. 74.

Sefirlerin bu teklifi üzerine Hükümet'ten iş'ar-ı âhire kadar adli kapitülasyonların ilgasının tatbik edilmemesinin valilere tebliğini istedim. Teklifim kabul edilerek bu veçhile emir verildi.

*Rusya'nın İstanbul Sefiri'nin Hariciye Nâzırı'na Telgrafı.**

•Bugün Halil Bey bana beyan etti ki: Babıâli'yi kendi teklifinin kabulüne ikna etmiştir. İsrarı üzerine şimdiden valilere ve adliye dairelerine adli kapitülasyonların ilgasını tatbik etmemeleri için emir verilmiştir. •

Enver Paşa'nın Ruslar'a İttifak Teklifi

Bu suretle sefirlerin elinden bahsi uzatmak için kullandıkları adli kapitülasyonların ilgası için intikal devresi teminatı vesilesini aldık. Cevap bekliyoruz. Karadeniz'de donanmalar arasında müsademe vukuuna kadar (29 Ekim 1914) bir cevap alamadık.

Bu arada Enver Paşa tarafından Rus sefirine yapılmış Rus Diplomatik Gizli Vesaikini ihtiva eden kitapta münderic çok şayan-ı dikkat bir teklif vardır.

*Rus Hariciye Nâzırı'ndan Rusya'nın Paris ve Londra Sefirlerine Gizli Telgraf (3/16 Ağustos 1914):***

•Birkaç gün evvel Enver (Enver Paşa) aşağıdaki teklifleri yapmıştır:

1. Kafkasya hududundaki Türk Ordularını çekecektir.

2. Bize karşı yürüdükleri halde Bulgaristan dahil bütün Balkan hükümetlerine karşı kullanılmak üzere Türkiye bize bir ordu tahsis edecektir.

3. Alman zabıtları Türkiye'den uzaklaştırılacaktır.

Bütün bunlara karşılık Türkiye:

1. Meridyen hattına kadar Trakya'dan arazi istiyor.

2. Adalar Denizi'ndeki adalarını istiyor.

Bundan maada Rusya ile Türkiye arasında on sene müddetle tedafüi bir ittifak akdedilecektir. •

Enver'in uluorta Almanlar'ın arkasına takıldığına dair memleket içinde yayılan rivayetlerin ne kadar haksız ve insafsız olduğunu bu vesika kat'i surette ispat etmektedir. O bir Türk idealisti ve ideali uğruna ölümü daima istihkar etmiş bir kahramandı.

* *Turuncu Kitap*, No. 75.

** *Rus Diplomatik Gizli Vesaiki*, No. 1939.

Cemal Paşa'nın İngilizler'e İttifak Teklifi

Cemal Paşa da bu arada İngiliz Sefiri'ne Sadriâzam'la görüştüktan sonra ittifak teklif ediyor. İngiltere'nin İstanbul Sefiri'nden Hariciye Nâzırı'na telgrafı bunu anlatmaktadır. (İstanbul 20/22 Ağustos 1914)*

Sir L. Mallet'in Cemal Paşa'ya verdiği cevapta şayan-ı dikkat iki fıkra vardır:

•Ruslar'ın şimdilik tecavüz niyetleri yok. Esasen Osmanlı Hükümeti'nin mülki tamamiyeti diğer imza koyan devletler gibi İngiltere ve Fransa'nın taht-ı zımanındadır. Bunu takviye için müşterek yani Rusya, İngiltere ve Fransa birlikte yeni bir siyasi senet verilebilir Türkiye'nin harbe girmesini istemiyoruz. Bu menfaatlerimize mugayirdir. Sizden istediğimiz kat'i bitarafliktır. •

Birinci fıkrada Berlin Muahedesi kastediliyor. Bunu teyiden yeni müşterek senet verilecektir Halbuki Berlin Muahedesi'nden sonra İngiltere, Mısır'da yerleşti. Fransa Tunus'u aldı. Ahiren İtalya da Trablusgarb ve Bingazi'yi ve Adaları aldı. Bu tecavüzler yapılırken diğer imza sahipleri seslerini çıkarmadılar. Zira taahhüt şarta bağlı idi, müşterek yani hepsi birden hareket etmek taahhüdü idi. Hiçbirisi bu teminatı kendi menfaatine has bir taahhüt olarak almamıştır.

İkinci fıkra ile de Türkler'i oyalayalım, fakat Ruslar'la münasebeti muhafaza edelim maksadı güdülyordu.

Rusya İstanbul ve Boğazlar'ın Kendisine Bırakılmasını İstiyor

İstanbul'da bu müzakereler devam ederken Petersburg'da Rus nâzırları Fransız ve İngiliz sefirlerine İstanbul ve Boğazlar'ın Rusya'ya terkedilmesini kat'i bir lisanla beyan ediyorlardı.

*Fransa'nın Petrograd'daki Sefiri Mösyö Paléologue'dan Hariciye Nâzırı M. Delcassé'ye Telgraf (25 Eylül 1914):***

•Ziraat Nâzırı M. Krivoshein —ki şahsi nüfuzu ve imparator nezdinde haiz olduğu itimat sayesinde hakiki Başvekildir— dün beni görmeye geldi. Harpten sonra İtilâf Devletleri'nin Avrupa devletlerinin teşkilâtında husule getirmeleri lâzım gelen tebeddülât hakkında fikirlerini beyan etti. İfadesini hulâsa ediyorum:

* *Mavi Kitap, No. 24-28 ve Cemal Paşa'nın 20 Ağustos/1 Eylül 1914 Hatıratı, sayfa 103-104.*

** İstanbul ve Boğazlar, *Rus Diplomatik Gizli Vesaiki*, sayfa 137.

1. İtilâf Devletleri, birdenbire bir sulh teklifi karşısında kalmazdan evvel maksatlarını bir an evvel tesbit etmelidirler.

2. Avrupa haritasında husule getirilecek tebeddülât hakkında Sazonov'un 14 Eylül'de izah ettiği programı teyid etti.

3. Boğazlar'a gelince onlar serbest olmalı ve Türkler Asya'ya gitmelidir. İstanbul, Tanca'da olduğu gibi bitaraf bir şehir olmalıdır.

«İmparator'a fikirlerinizi arzettiniz mi?» dedim. «Evet, dün arzettim» dedi.

Bu sabah İngiliz Sefiri hazır olduğu halde Sazonov'a nâzırla olan muhaveremizi naklettim. Sazonov cevaben şunları söyledi:

«İstanbul hakkında Ziraat Nâzırı'nın fikrine iştirak etmiyorum. Fakat sulh zamanında Boğazlar'dan serbest geçmemizi kat'i surette temin eylemek mecburiyetinde olduğumuz hakkında kendisiyle beraberim. Türkler İstanbul'da ve civarında kalmalıdır. Boğazlar'a gelince, onların serbestisi üç şartla bize temin edilmelidir:

1. Çanakkale ve etrafında hiçbir istihkâm yapılmamalıdır.

2. Kendi elinde harp gemileri bulunan bir komisyon Çanakkale Boğazı'nın ve Marmara'nın polislik vazifesini icra etmelidir.

3. Rusya, Boğaziçi'nin ortasında bir istasyona mâlik olmalıdır. Meselâ Büyükdere'de. Bu mesele bizim için hayati ehemmiyeti haizdir. Artık tehir edilemez.

Sir Georges Buchanan ve ben şuna kâni olduk ki: Sazonov bunları söylerken bize bir proje emanet etmiyor, kat'i bir karar bildiriyor».

Yirmisekiz Eylül'den İtibaren Sefirlerin Tavrı Değişmişti

Eylül'ün yirmisekizinden itibaren sefirlerin vaz-ü hâli değişmişti. Zira bu tarihten itibaren cephelerde vaziyet lehlerine bir cereyan almıştı. Basra Körfezi'nde, Rus hududunda müsademe hareketleri başlamıştı.

*İngiltere'nin İstanbul Sefiri'den Hariciye Nâzırı'na Telgraf (İstanbul, 18 Eylül 1914):**

«Atideki telgraf, Basra Konsolosu'muzdan alınmıştır:

Türk komodoru bana resmen dedi ki: «Şattülarab'a bir İngiliz harb gemisi girmiştir, orası Türk sularıdır» diyor. Vali de nehre gireli 24 saat geçmiş olduğundan geminin çıkıp gitmesi

* İngiliz Mavi Kitabı, No. 80.

lâzım olduğunu tebliğ ediyor. Vali size keyfiyeti iblâğ edeceğini biliyor.-

*İngiltere Hariciye Nâzırı'ndan İstanbul Sefiri'ne Telgraf (29 Eylül 1914):**

«Hükûmeti'nden talimat alan Türkiye Sefiri, Şattûlarab'da harp gemimiz Odin'in kalması uzadığından bahisle Belçika'nın tarafsızlığı için harbe giren İngiltere'nin başkalarının bitarafliğine hürmetkâr olacağı ümidinde olduğunu ifade etti. Türkiye tarafgirlikte ısrar ettikçe İmparatorluk Hükûmeti'nin bu kaideye riayet edemeyeceğini kendisine bildirdim.»

Ekim başlarında Rus hududunda müfrezelerimizle Rus askerleri arasında müsademe başlamıştı.

*İngiltere'nin İstanbul Sefiri'nden Hariciye Nâzırı'na Telgraf (7 Ekim 1914):***

«Bugünlerde Rus askerleri, Türk askerleri tarafından desteklenen Kürtler'le vuruşmuştur. Dün akşam Rus Sefiri Sadrıâzam nezdinde protestoda bulundu.»

27 Eylül 1914'te Çanakkale'den çıkan bir torpidomuzu kale-nin methalini kapıyan İngiliz Donanması tevkif etmiş ve bir daha çıkarsa batırılacağını bildirmiştir. Bunun üzerine Boğaz Kumandanı da Boğaz'ı mayınla kapamıştır. İtilâf süferası bu hareketten dolayı Sadrıâzam nezdine giderek protestoda bulunmuşlar. Sadrıâzam da «İngiliz kumandanının yaptığı Boğaz Kumandanı bi-hakkin bir muhasama-i fiili olarak almış ve vazifesini yapmıştır» dedikten sonra Hükûmet-i Osmaniye'nin aslâ İngiltere'ye harp ilânı niyetinde olmadığını ve bunu resmi surette Londra'ya bildirmesini sefirden rica etmiş, Limni Adası'ndan İngiliz donanması çekilirse Boğazlar'ın açılacağını bildirmiştir. Sir Grey de donanmanın Boğaz ağzından geri gitmeyeceğini sefire cevaben bildirmiştir***.

O gün ben sefirlerle kapitülasyonlara dair müzakerede bulunmak üzere İngiliz Sefarethanesi'ne gitmiştim. Fransız Sefiri Bompard, Boğaz'ın kapanmasından hiddetle bahsetti. Ben de kendisine: «Ekselâns, haksız bulunduğunuz meselelerde dahi kabahati bizim üzerimize yükletmek eski âdetinizdir. Mademki Boğazlar'dan bizim harp gemilerinin çıkmamasını arzu ediyordunuz, bundan daha evvel diplomasi yolile Babıâli'yi haberdar etmiş olsaydınız bu vak'a tahaddüs etmezdi. Bizim gemiyi İngiliz

* *İngiliz Mavi Kitabı*, No. 101.

** *İngiliz Mavi Kitabı*, No. 114.

*** *İngiliz Mavi Kitabı*, No. 97.

kumandanı tevkiî edince Bogaz Kumandanı'nın askerce vazifesini yapması tabiidir- dedim. Sustular.

Müsellâh bitaraflığımız sırasında İtilâf süferasile iki aydan fazla müddet devam eden müzakereler esnasında ne müzakereye memur olan Cavid Bey'e, ne de bana veya diğer hükümet azasına teşrik-i hareket için bir teklif vâki olmamıştır. Bu kendileri tarafından neşredilen *Turuncu, Mavi, Sarı Kitaplar*'ın mütalâasından anlaşılır. İttifak tekliflerimize karşı da: -Sizin harbe girmekliğinizi arzu etmiyoruz. Sizden istediğimiz bitaraf kalmaklığınızdır- diyerek red cevapları aldık.

Balkan Harbinden beri Romanya'yı kazanmak için her vasıtaya müracaat eden, Yunanlılar'ı harbe icbar için kuvve-i müsellâha istimal eden, Bulgarlar'ı kendi taraflarına celp için Sırp-lar'ı ve Yunanlılar'ı Bulgar Hükümeti'ni tatmin etmek üzere ağır fedakârlıklara sevkeden, Portekizlilerin 20.000 kişilik ordusuna arz-ı ıftikâr eyliyen İtilaf Devletleri Bogazlar'a ve Basra Körfezi'ne sahip, Süveyş'e hâkim, yirmi küsur milyon nüfuslu, iki milyon asker toplamaya kâdir Osmanlı Devleti'ni ne için kendileriyle birlikte harekete davet etmiyorlar, hatta harbin arifesinde ve içinde vukubulan ittifak tekliflerini reddediyorlardı? Bu ehemmiyetten gâfil miydiler?

Bakınız; İngiliz Hariciye Nâzırı, İstanbul Sefiri'ne ne yazıyor:

-Bana öyle geliyor ki: Vaziyetin anahtarı İstanbul'dadır. İmparatorluk hükümetinin makul sebep dahi olsa Türkiye'yi ren-cide etmekten çekinmeye mecbur olduğu hakkındaki fikrinize tamamiye iştirak ediyorum.-*

İtilâf Devletleri Rusya'ya Bağlanmışlardı

İtilâf devletleri bizi daire-i ittifaklarına alırlarsa Rusya, İstanbul ve Bogazlar'dan sarfınazar etmek mecburiyetinde kalacaktı. İngiliz ve Fransızlar ayrı ayrı arazi tamamiyetimizi temin ederlerse Rus tecavüzüne karşı da bizi müdafaa etmek mecburiyetini yüklenecleklerdi. Bu vaziyette bizden gelebilecek zararları önlemek için de bizi oyalamaları lazımdı.

Hususile bugün açığa vurulan gizli vesaikin tetkikinden şurası tebarüz etmiştir ki: Rusya istediğimiz ayrı ayrı teminata muarız olduğunu İngiliz ve Fransızlar'a açıkça bildirdiği gibi Bogaz meselesinin kat'i surette hallini İngiliz, Fransız sefirlerine 25 Eylül'de, yani biz harbe girmezden bir ay evvel kat'i bir lisanla bildirmiştir.

Fransız Sefiri Hariciye'ye gönderdiği telgrafında: -İngiliz Se-

* (Foreign Office, 11 Ekim 1914) *Mavi Kitap*, No. 116.

firile şuna kani olduk ki: Sazonov söylerken bize bir proje emanet etmiyor, kat'i bir karar tebliğ ediyor» diyordu. Bu demektir ki: «Siz halletmezseniz, Almanlar'la meseleyi halledeceğim.»

Bizim isteğimizle Ruslar'ın maksadını telif etmek imkânsızlığı karşısında kalan İngiliz ve Fransızlar vaziyeti olduğu gibi kabule mecbur olmuşlardır.

Mısırlı Yeğen Paşa'nın Evinde Geçen Bir Konuşma

İngilizler'in 1914 harbi zamanındaki zihniyetlerini aziz bir arkadaşı tarafından bana nakledilen şu muhavere açık gösteriyor:

Mütareke zamanında Mısırlı Yeğen Paşa Ayazpaşa'da bir konakta oturuyormuş. Paşa'nın karısı bir Fransızdır. Bu madam Türk dostluğu ile meşhurdur. Bunun için Türk münevverleri arasına onu ziyaret ederlermiş.

Bir gün arkadaşım Hâşım Bey, madamın ziyaretine gitmiş. Mumaileyh gayet iyi Fransızca konuşur bir arkadaştı. Kapı çalınmış, İngiliz zabıtlarından Benett'in geldiği bildirilmiş. (Mütareke zamanında İstanbul'da fermanferâ olan İngiliz zabiti). Bunun üzerine, Hâşım Bey salonun bir köşesine çekilmiş. Madam ile Benett görüşmeye başlamışlar. Madam, Benett'e, «Azizim siz buraya harple girmediniz. Türk Milleti büyük bir maziye sahip şövaleresk bir millettir. Siz de büyük bir milletsiniz. Fakat buradaki hareketlerinizi yakışsız ve çirkin buluyorum, hayret ediyorum» demiş.

Benett de şu cevabı vermiş:

«Madam, bilirsiniz ki İngiltere, Şark İmparatorluğu'na dayanır. Bu Türkler, Şarkın en cesur, cüretkâr, aynı zamanda teşkilâtçı bir milletidir. İngiliz İmparatorluğu'nu bunlar yıkacaktır. Şimdi biz fırsatı elimize geçirdik, onların mevcudiyetini sileceğiz. İngiliz İmparatorluğu'nun menfaati bundadır.»

İngilizler'in O Devirdeki Zihniyetlerinden Diğer Bir Misâl

1922 senesinde Venedik'e gitmiştim. Şehri gezerken Saint Marc Meydanı'ndaki kuleye çıktım. Elimde Petit Parisien gazetesi vardı. İki Fransız genci —giyinişlerinden köylü oldukları anlaşılıyordu— elimdeki Fransızca gazeteyi nereden aldığımı sordular. Aşağıdaki satış bürolarından aldığımı söyledim. Konuşma Fransızca oluyordu. «Siz Fransız mısınız?» dediler. «Hayır, Türk'üm» dedim. «Bu Yunanlılar sizin memleketinizden ne istiyorlar?» dediler. Ben de «Asıl isteyen onlar değil, onların efendi-

si- cevabını verdim. «Kimdir o?» dediler. «İngiltere» dedim. «O ne istiyor?» sualini sordular.

«İngiltere Şark İmparatorluğu'na dayanır. Şarkın da yegâne müstahsil, dövüşken ve teşkilâtçı milleti Türkler'dir. Onları silâhlarından tecrit edip, Anadolu'nun steplerine atmak istiyorlar. Garpte bir Yunanistan, şarkta da bir Ermenistan kuracaklar, bunları jandarma olarak kullanacaklardır. Ne vakit Türkler bir hareket gösterirlerse onların üzerlerine saldıracaklar. Türkler bu hale getirilince artık hâkimiyeti altında bulunan diğer şark milletlerinde de halâs ümidi sönecektir, kendileri de adalarında pîpolarını yakıp gâilesiz keyiflerini süreceklardır» dedim.

Yan tarafta iri boylu, sarışın bir adam, ellerini göğsü üzerine kavuşturmuş, gözû karşılarda, fakat kulağı bizde duruyordu. Fransızlar'dan ayrılınca, bana yanaştı, Fransızca: «Mösyö, siz Türk'sünüz öyle mi?» dedi. «Evet» dedim. «Bir Türk'le konuşmak beni çok alâkadar eder, ben de İrlandalıyım» dedi. «Bir İrlandalı ile konuşmak beni de çok alâkadar eder» dedim. «Ama, ben İngiltere'nin lehinde bir İrlandalıyım» dedi. Sözlerinden «Intelligence Service» tarafından kurulmuş bir seyyar propagandacı olduğu anlaşıldı. Devam etti: «Bu Lloyd George'u İngiliz milleti sevmez. Göreceksiniz, yakında düşecek, yerine çok sulhsever bir insan gelecektir. Bak ben bir İngiliz bahriye zabıtiyim. Harp bitti, elimden silâhımı bıraktım, geziyorum. Bu Fransızlar dünyayı daima harp ekstazı içinde tutmaktan hoşlanırlar.»

Fransızlar aleyhinde daha bazı sözler söyledikten sonra aşağıdaki sözleri ilâve etti:

«Şu küçük kiliseyi görüyor musunuz. Bu İstanbul'daki Ayasofya'nın bir minyatürüdür. Enâfis-i Âsardan bir eser. Bizanslılar İstanbul'da Ayasofya gibi bir çok şedövrler bıraktılar. Bu Türkler İstanbul'u harabezara döndürdüler. Şu Enver, profilinden bakılırsa bir «Juif» olduğu görülür. Şu Mustafa Kemal bir «blondur. Türkleştirilmiş bir Slav'dır» dedi.

«Siz İstanbul'a gittiniz mi? Bizanslılar bir tek Ayasofya bıraktılar. Fakat Türkler orada Süleymaniye, Yenicami, Sultanahmet gibi birçok Ayasofyalar yarattılar. Enver de, Mustafa Kemal de ebâenced Türk'tür» dedim.

«Evet, evet. Tanırım. Manyifik Sultan Süleyman» dedi, yanımdan savuştu gitti.

O sırada Fransızlar bizimle bir itilâf imza etmiştiler. Adamın Fransızlar'la bizim aleyhimize kurulmuş seyyar bir propagandacı olduğu anlaşıldı. O kadar kurulmuş ki, Fransızlar aleyhinde söz söylerken karşısındakinin bir Türk olduğunu unutuyordu.

İngiltere'nin harbin arifesinde Sultan Osman ve Reşadiye

zırlılarımızı zaptetmesi bu zihniyetin ilk işareti, Sevres Muahedesi son sembolü olmuştur. Ambargo koymuşlar demiyorum, zira ambargo harp içinde kullanılan bir usuldür. O anda İngiltere henüz seferberlik bile ilân etmemişti. Bu muamele Sultan Osman'ın iki buçuk milyon lira bedelinin tediye edilmesini müteakip yapılmıştı. Binaenaleyh yalnız gemilerimiz değil, bedelleri de zaptedilmişti. Sultan Reşad'ın taksit bedelleri de kâmilten tesviye edilmişti.

Husumetinde vakayiin hakikatlerini bilâhaya aleyhimize olarak tahrif edecek derecede şiddet gösteren Mandelstam bile bu muameleyi gayridostane telâkki ediyor. Fakat Mısır hududundaki tahşidatın buna sebebiyet verdiğini ileri sürerek dostları için bir mazeret vesilesi uyduruyor. Halbuki o sırada biz harbe girmemiş olduğumuz için hudutlarda tedarikât-ı askeriye mevzuubahs olamazdı. Mısır'la aramızda geniş bir çöl de vardı. Mösyö Aulneau da mazeret olarak gemilerin parasının henüz verilmemiş olduğunu zikrediyor. Halbuki arzettiğim gibi o bedeller tamamen tesviye edilmişti.

Cavid Bey'in Tutumu

Almanlar'la ittifakın, olup bittikten sonra kendisine bildirilmesi Cavid Bey'in mütehakkım gururu için ağır bir darbe olmuştu. Harp, emrivaki olunca çekilmeye karar vermiş, Sadriâzam'ı da birlikte sürüklemek istemişti. Düşman karşısında panik, vatanperverlikle kabil-i telif olmadığından Said Halim Paşa diğer Türk arkadaşlarından ayrılmamış, Cavid, Oskan ve Süleyman Elbustani Efendilerle hükümeti terketmişti (2 Kasım 1914).

Bu hatt-ı hareketini mâzur ve haklı göstermek için -Tanin'de neşredilen günlük notlarında bütün zekâsını ve kelime oyunlarını kullanmış ise de neticede vicdanının sedâsı önünde boyun eğmiş, asıl kabahatin vukubulan tekliflere hiçbir müspet cevap vermeyen ve hiçbir müspet teklifte bulunmayan İtilâf devletleri süferasına ait olduğunu itiraf ve tasdika mecbur olmuştu*.

Harbe Girmeden Birkaç Gün Önceye Ait Vukuat

22 Ekim 1914 akşam karanlığında Talât Bey'le Enver Paşa Maçka'daki Meclis-i Meb'usan Riyaset Konağı'na geldiler. Talât Bey:

-Vaziyet hakkında seninle görüşmeye geldik. Bir taraftan Alman ve Avusturya sefirleri harbe girmekliğimiz için sıkıştırıyorlar, diğer taraftan da İtilâf devletleri süferası istediğimiz teminatı vermemekle beraber Alman zabitanının çıkarılması için tazyiklerini artırıyorlar. Biz de iki arada bocalayıp duruyoruz. Gün

* Tanin, 16 Haziran 1946, No. 236.

geçtikçe hem müttefiklerimizin itimadlarını kaybetmek hem de diğerlerinin günden güne husumetlerini celbeylemek... buna hergün cepten yeme denir. Binaenaleyh kat'i karar almak zorundayız» dedi.

Cevaben dedim ki:

«Bu sırada harbe girmekliğimiz melhuz bir tehlikeden sakınmak için devleti kat'i bir izmihlâle sevk etmek olur. Zira iki tarafla müzakerede olduklarında şüphe olmayan Bulgarlar biz harbe girdikten sonra üzerimize saldırırlarsa iki ateş arasına düşecek olan İstanbul ve Boğaz'ın az zamanda sukut eylemesi muhakkaktır. Bunu görmek için asker olmaya da lüzum olmadığı kanaatindeyim. Alman ve Avusturya sefirlerinin ısrarlarında da bir mantık görmüyorum. Zira bizim kendilerine yapabileceğimiz en büyük yardım, Boğazlar'ı sıkı tutmaktan ibaretir. Bunu berhava edecek bir teşebbüsün icrasında ısrar göstermek âdeta cinnettir.»

Sesi hâlâ kulağımdadır; Talât Bey Enver Paşa'ya tevcih-i kelâm ederek: «Halil'in delilleri gayet kuvvetlidir. Sadriâzam Paşa'ya arz edelim, kendisini Berlin ve Viyana'ya gönderelim, iki hükûmete de bize söylediklerini anlatsın. Sefirlerin iz'acatından kurtulalım. Hiç olmazsa müttefiklerimizin itimadını muhafaza edelim. Sen de askeri vaziyeti izah için Erkânıharbiye'den Hafız Hakkı'yı (Kafkasya'da tıfûsten ölen Hafız Hakkı Paşa merhum) gönder.» dedi.

Enver Paşa da bu teklifi muvafık buldu. Sadriâzam Paşa'ya arzetmişler, Heyet-i Vükelâ'dan benim ve Hafız Hakkı Bey'in Berlin'e gitmekliğimiz karargir olmuş. Üç gün sonra Sadriâzam: «Halil Bey, Talât Bey'le görüştüm. Berlin'e gidiniz, vaziyeti izah ediniz» dedi. Hazırlanmaya koyuldum. Bronsart Paşa ile Hafız Hakkı Bey bir askeri trenle o gün hareket etmişler, ben de bayramın ilk günü muayede merasiminde bulunduktan sonra hareket edecektim.

Bu seyahatten haberdar olan Fransız Sefiri Bompard 27 Ekim günü Cavid Bey'i ziyaret etmiş, esbab-ı seyahat hakkında istizah-ıta bulunmuş. Müşarûnileyh de, bizim harp niyetinde olmadığını Almanlar'a anlatmak maksadile bu seyahatin vuku bulacağını kendisine söylemiş ve hükûmetine kendisinin ismini zikretmek suretile yazabileceğini ilâve etmiş*.

İngiliz Sefiri de hükûmetine telgrafla bu seyahatin kat'i bir hareket-i tehir için vukubulmakta olduğunu bildiriyor**. (27 Ekim 1914)

* Meclis-i Meb'usan Şubesi'nde isticvabda Cavid Bey'in verdiği cevaptan.

** *Mavi Kitap*, No. 169.

HARBE GİRİŞİMİZ BİR KAZA ESERİ İDİ

29 Ekim 1914 arife günü, bizim donanma ile Rus harp sefineleri arasında musademe vuku bulmuş ve muharebe bunu takip eylemiş olduğundan bu seyahat maalesef icra edilememiştir. Bahriye Nezareti'nden Babıâli'ye takdim edilen Kumandanın raporuna göre, Ruslar, Boğazlar'ı torpille kapamak üzere gemiler göndermişler, bizim donanma da bu teşebbüsü tevkif için ateş açmıştır.

Rüfekaşı tarafından kendisinin iğfal edildiğine zâhib olan Said Halim Paşa, istifaya karar vermişse de Enver Paşa ile Talât Bey tarafından Rus donanmasına tecavüz için emir verilmemiş olduğuna dair verilen teminat üzerine sarf-ı nazar etmiş, hükümetçe siyasi teşebbüsatla harbin bertaraf edilmesine karar verilerek Said Halim Paşa tarafından itilâf süferasına hükümetin rızası hilâfına tahaddüs eden musademeden dolayı beyan-ı teessüf edilmiş ve münasebetin kat'ına meydan verilmemesi için rica ve ısrarda bulunulmuştur. Buna ait vesaik:

*Rusya'nın Türkiye Sefiri'nden Hariciye Nâzırı'na Telgraf (31 Ekim 1914):**

•Sadriâzam saat üçte, 30 Ekim'de beni Yeniköy'deki hânesine davet etti. İngiliz Sefiri'ni yanında buldum. Muhaveremizin büyük kısmında hazır bulundu. Sadriâzam yandaki odaya beni davet ederek ne kendisinin, ne de hükümetin harbetmek arzusunda olmadığını teyid ederek meseleyi kat'ı münasebata kadar götürmemek hususundaki halisâne arzusunun icrası için kendisine muavenette bulunmahlığımı musırtane rica etti. Türkiye'yi terk için almış olduğum emr-i icraya mecbur olduğumu, bununla beraber hükümete iblağı keyfiyet için diğer vasıtalara mâ-

lik olduğumu cevaben bildirdim.» İmza: Giers.

İtilâf hükûmetleri süferası, pasaportlarını talep için emir aldıklarını beyan ile doğrudan doğruya hükûmetlerine müracaat edilmesini bildirdiklerinden, Hariciye Nezareti tarafından Petersburg, Londra ve Paris sefirlerimize telgraflar keşide olunmuşur.

*Petersburg Sefareti'ne Telgraf (16/29 Ekim 1914):**

-Rusya Hariciye Nazırı'na, Rus filosu tarafından tahrik edilen bir muhasama fiilinin iki devletin münasebat-ı dostanesini ihlâl eylemesinden dolayı pek ziyade müteessif olduğumuzu bildirmenizi rica ederim. Babıâli'nin meseleye münasib bir hâl sureti itasında kusur etmiyeceğini, mümasıl vakayiin tekerrürünü men için muktazi tedbiri ittihaz eyliyeceğini, Rus Hükûmeti İmparatoriyesi'ne temin edebilirsiniz. Şimdiden Hükûmet-i Seniye'nin filonun Karadeniz'e çıkmamasına karar verdiğini ve Rus donanmasının bizim sularda görülmeyeceğini ümid eylediğini bildirebilirsiniz. Pek ümit ederim ki Rus İmparatorluk Hükûmeti iki memleketin müşterek menafii namına aynı itilâfpervane fikirle mütehassis olduğunu isbat edecektir.»

*Londra Sefareti'ne Telgraf:***

-Karadeniz'de vukubulan şayan-ı teessüf bir kaza üzerine Britanya Hükûmeti'nin İstanbul'dan sefirini çekmeye karar vermiş olduğunu teessüfle görüyorum. Sir L. Mallet'ye mükerreren beyan ettiğim veçhile hükûmetlerimiz arasında münasebat-ı dostanenin muhafazasına kat'iyen taraftarım ve onun hiçbir veçhile hâleldar olmaması için daima çalışıyorum. Binaenaleyh gayrimuntazır ahval neticesi olarak zuhûr eden bir kaza Britanya Hükûmeti tarafından iki memleket arasında muhasama sebebi telâkki olunursa pek çok teessüf edeceğim. İmdi hükûmet-i kraliye'nin iki memleket münasebat-ı dostanesinin muhafazası hakkında mütakabil arzusunu teyid için tahrik eylediği kat'ı münasebete bir ân evvel netice vereceğini ümid etmek isterim.»

Rus Hariciye Nâzırı tarafından maslahatgüzarımıza, sözün topa intikal ettiği ve müzakere için vaktin geçmiş olduğu cevabı verilmiştir. Harp başlamış olmakla tahkikatı yapılmamış olan bu vak'anın tarz-ı zuhuru ve mes'uliyetin hangi tarafa müteveccih olduğu henüz inkişaf etmemiştir. Yalnız şurası muhakkaktır ki, Osmanlı Hükûmeti, harbe başlamak için bir karar ittihaz etme-

* *Turuncu Kitap*, No. 97.

** *İngiliz Mavi Kitabı*, No. 183.

miştir. İtilâf Devletleri'nin ilân-ı harbi üzerine tarafımızdan da mukabele zarureti hâsıl olunca, dört nâzırın istifa eylemesi ve hadisatın vukuunu müteakip arzolunan notalarla Rus hükûmetine ve müttefiklerine beyan-ı teessüf edilmesi ve münasip bir hal sureti aranması için müzakereye davet edilmesi bunu kâfi derecede isbat eder.

Enver Paşa Tecavüz İçin Emir Vermemiştir

Enver Paşa'nın, tecavüz için emir vermiş olduğu rivayet ediliyorsa da hiçbir kimse tarafından bu yolda bir emrin görülmüş olduğu bugüne kadar tebeyyün etmemiştir. Meclis-i Meb'usan Şubesi'nde tahkikat sırasında nâzırlardan bu babda kanaat derecesinde iddiada bulunan Cavid Bey, bir delil irae edemediği gibi Çürüksulu Mahmud Paşa da meb'usların kimden işitmiş olduğuna dair vukubulan istizahatına küçük rütbeli bazı zâbitândan işitmiş olduğunu, fakat isimlerini bilmediğini söylemekle iktifa etmiştir.

22 Mayıs 1921'de Roma'da tesadüf ettiğim Enver Paşa merhumdan istizah-ı keyfiyet etmiştim: «Ben Rus donanmasına tecavüz için emir vermedim, fakat harp emrivaki olunca tereddüt göstererek düşmanlar karşısında memleketi anarşiye sevkeylemeyi de vatanseverlikle kabil-i telif bulmadım» dedi.

Enver Paşa, atak huylu bir insandı. Bazan beklenmedik emrivakiler yaptığı görülmüştü. Fakat arkadaşlarıyla birlikte verilen kararları riayette onda asabiyet derecesinde bir dikkat ve itina vardı. Birkaç gün evvel aramızda o sırada harbin memleket için felâketli neticeler doğurabileceği görülmüş, vaziyeti izah için benim Berlin'e ve Viyana'ya gitmekliğime Vükela Heyeti'nce karar verilmişti.

Şurası da şayân-ı kayıttır ki vak'ayı müteakip Babıâli'nin İtilâf Devletleri'ne beyan-ı teessüf etmesi ve meselenin dostane bertaraf edilmesi için münasip görülecek suret-i hallin itasında kusur etmiyeceğini teminle Rus Hükûmeti'ni müzakereye davet eylemesi vak'anın mahiyetini bir eser-i kaza menzilesine indiriyor ve harbe mâni olmak için Rus Hükûmeti'nin eline kâfi bir vesile veriyordu. Nitekim gerek İstanbul'daki İtilâf süferası ve gerek Rusya'nın müttefikleri meselenin henüz kabil-i tamir olduğu fikrinde bulunuyorlardı.

Rusya'nın Türkiye Sefiri'nden Hariciye Nâzırı'na Telgraf (16/29 Ekim 1914):*

* *Turuncu Kitap*, No. 90.

-Türk torpitolarının Odesa'da birkaç Rus gemisini batırdığına dair buraya vârid olan hususî bir haberi nazara alarak ben, İngiliz ve Fransız refiklerim, hükümetlerimize ya bizlere kat'î münasebet veyahut Liman von Sanders komisyonunda bulunan zabitanla bahriyeliler de dahil olduğu halde bilcümle Alman zabitanının derhal teb'id olunmasının Babıâli'ye beyanını teklif ediyoruz.-

İngiliz Hariciye Nâzırı'ndan İstanbul Sefiri'ne Telgraf (30 Ekim 1914):*

-Vak'a-yı bâdelizah Rus Hükûmeti, sefirine İstanbul'u terk için emir vermiştir. Muhakkak ki Alman bahri ve askeri komisyonu İstanbul'da kaldıkça sarîh bir bitaraflığa avdet kabil olmayacaktır. Binaenaleyh Osmanlı Hükûmeti Alman zabitanile Goben ve Breslau mürettebatını iade ederek bu hareket-i hasmaneden mes'ul olmadığını isbat ve 12 saat zarfında notamıza şayan-ı memnuniyet bir cevap vermediği halde pasaportunuzu talep ve sefarethane memurini ile birlikte İstanbul'u terketmeli-siniz.-

(İngiliz Sefiri, Rus Sefirini teyit için evvelce pasaportunu talep etmiş olduğundan bu nota Babıâli'ye verilmemiştir.)

Bükreş Müzakereleri

Adalar, fiilen Yunanistan'ın işgalinde, fakat hukuken bizde idi. Avrupa'da harp başlamış, biz de müsellâh bitaraflık ilân ederek orduyu seferber hâle getirmiştik. Ağustos ortalarında idi, gününü hatırlıyamıyorum. Şiddetli bir bronşitten yatıyordum. Akşam üzeri telefon geldi. Karşımdaki Talât Beydi. -Yarın sabah erkenden otomobille Edirne'ye, oradan şimendiferle Bükreş'e gideceğiz. Yunanlılar'la Adalar meselesini müzakere edeceğiz. Heyet-i Vükelâ, seninle beni murahhas tâyinine karar verdi dedi.

-Aman, şiddetli bir bronşitten yatıyorum, nasıl olur- dedim.

-Hanımefendi telefona gelsin- dedi.

Karım: -**Bak**, Talât Bey seninle konuşacak- dedim. -Hanımefendi, Halil, yarın sabah memlekete lâzım. Ne yapıp yapıp onu sabaha hazırla. Senden bunu istiyorum- demişti

Merhume, bütün ihtimamını sarfetti. Bu işlerde de çok mâhir ve tecrübeli idi. Sabahleyin sağlam kalktım. Alacakaranlıkta Talât'ı telefona çağırdım. -O, maşallah hazır mısın? Ben de giniyorum. Hemen otomobile bin, gel- dedi.

Kendisi, yaveri Ömer Bey'le birlikte Edirne'ye hareket ettik (15 Ağustos 1914). Hacı Âdil Bey Vali idi. Meğer, yollarda tamir için köprüler açık bulunuyormuş. Talât merhumun Ali isminde sinirleri gayet kuvvetli bir şoförü vardı. Yoksa, Edirne'ye varmadan köprülerden yuvarlanıp mezara gidebilirdik.

Yolda Bulgaristan'a uğramaya karar verdik. Bulgarlar, İstanbul Konferansı sırasında bize ittifak teklif etmiştiler. Fakat müsvedde halinde kalmıştı. -Yunanlılar'la müzakerenin tesiri altında belki bunu tahakkuk ettirebiliriz. Bükreş müzakerelerine Bulgarlar'la anlaşmış vaziyette başlamak faydalı olur- diye düşündük. Filhakika Bulgarlar ittifaka yanaştılar, onu yaptık. Mak-sat da Avrupalılar birbirine girmişken sulhen Adaları alamazsak, harben almaktı. Bulgarlar da Makedonya'yı alacaklardı. Fakat evveleminde Romanya'nın bitaraflığını temin eylemeyi şart koş-tular.

Yunanlılar'ın delegeleri ihtiyar Zaimis ile meşhur hukukşinas Politis idi. Biz Adalar'ın muhtariyeti esas-ı dairesinde tekli-fimizi yaptık. Adalar'ın varidatı, mahallinde, Adalar'ın imarına sarfedilecek, Adalar ahalisinden de asker alınmayacaktı. Yunan-lılar Atina ile muhabereden sonra mukabil tekliflerini yaptılar. Adalar, Yunanistan'a icar edilecek, taraf-ı Padişahi'den bir Yu-nanlı vali tayin olunacaktı.

Bu teklif ve Sofya ve Romanya'da cereyan eden müzakereler hakkında izahat vermek üzere Talât Bey 31 Ağustos 1914'te İs-tanbul'a hareket etti.

Talât Bey'le birlikte Alman ve Avusturya sefirlerine -Bul-garlar'la beraber Yunanistan ve Sırbistan'a yürümek kararında-yız. Bu babta Alman ve Avusturya hükümetlerinin nokta-i na-zarını bilmek istiyoruz. Hükümetlerinize telgraf çekiniz- demiş-tik. Eylül'ün birinci günü akşamı Almanya Sefiri otele geldi. Hükümetinin kuvvetimizin bu yolda istimalini muvafık bulma-dığını tebliğ etti. Bu cevabı 2 Eylül 1914'te İstanbul'a bildirdim. Romanya da hareket halinde bitaraf kalacağına dair tahriri te-minat vermedi.

3 Eylül tarihinde 156 numara ile Sadrıâzam Paşa'dan şu telgrafı aldım: -Yunanlılar'ın teklifi dört adaya teşmil edilse dahi şayan-ı kabul değildir. Yunan delegeleri teklifimizi kabul etme-dikleri takdirde, vaziyet-i hâzıra meselenin esaslı surette müza-keresine müsait olmadığından, Hükümetim müzakerenin tâlikini daha muvafık buluyor diyerek, müzakereyi tehir edip avdet bu-yurunuz.-

4 Eylül 1914 tarihli, 234 numaralı telgrafıla Sadrıâzam'a şu cevabı gönderdim: -Talât Beyefendi'ye gönderdiğim telgrafna-menin mütalâasından anlaşılacağı veçhile Almanya Hükümeti

Yunanistan aleyhinde askeri harekete müsait bulunmuyor. Bu halde Yunanlılar teklifimizi olduğu gibi kabul etmedikleri takdirde Adalar meselesi alâhalihi kalarak meçhule bırakılacak demektir. Bendenizce mukavelede Hristiyan vali yazılarak taraf-ı Şahane'den Yunanistan'ın itilâfperverliğine mukabele olmak üzere Yunan ricalinden birisinin uzun müddetle yahut kaydı hayat şartile tâyin edileceği şifahen taahhüt olunabilir. Cevab-ı fahi-manelerine intizaren üçüncü içtimai pazar gününe tâlik edeceğim.-

6 Eylül'de şu cevabı aldım: -Yeni talimata intizar edilmesi mütemennadır. İmza: Said Halim.-

6 Eylül'de Talât Bey'den de şu telgrafı aldım:

-Yunanlılar'ın bitarafılığı temin edilmek şartile yeni bulduğunuz esası murahaslar kabul ederse muvaffakiyettir. Aksi takdirde velev dört adaya da teşmil edilse rûfeka şu sırada kabulde fayda görmüyorlar.-

7 Eylül 1914'de Talât Bey'e şu cevabı telgrafladım:

-Bahsettiğiniz şerait dairesinde Yunanlılar'dan bitarafılığı muhafaza için tahriri bir taahhüd almaklığın gayrikabil olduğunu zannedirim. Alınmış olsa da bendenizce kat'iyyen şayan-ı itimat olamaz. Zira Sırpılar'a karşı taahhüdünü nakzedecek bir hükümetin bize vereceği taahhüde sadık kalacağını ümit etmek nasıl kabil olur? Bu suretle mütenakız taahhüdat-ı tahririyesi (birbirine karşıt yazılı taahhütleri) neşredilecek bir devletin bey-neldüvel vaziyeti gözönüne getirilince husul-u mümkün olmayan hasıl olsa da ameli bir faydası bulunmayan teklifattan sarfınazar edilir kanaatindeyim. Binaenaleyh Adalar meselesinin Yunanistan'ın bitarafılığına tâlik edilmeyerek vaziyetin müsaadesinden bilistifade halledilmesini menafi-i memlekete (memleketin çıkarlarına) daha muvafık bulurum. Müzakereyi perşembeye tâlik etmek üzere çarşamba akşamına kadar herhalde kat'i cevaba intizar ederim.

Bitarafılık meselesi hakkında Bratianu ile görüşmek üzere Sinaia'ya gidecektim. Cumartesi akşamı Alman Sefiri otele geldi. Berlin'den aldığı emir üzerine Bratianu'ya aynı mesele için teklifatta bulunduğunu, fakat kat'iyyen reddettiğini söyledi. Teminat meselesi için hususi bir mülâkat talep etmeyi muvafık bulmadım.-

9 Eylül'de Sadriâzam Paşa'dan şu telgrafı aldım:

-İcar ve Yunanlı vali tâyin suretleri menafi-i Osmaniye'ye muvafık olmayacağını ve şu aralık efkâr-ı umumiye'yi Osmaniye'de hüsnütesir etmiyeceği cihetle müzakerenin şimdilik tehiri ve zatîlilerinin avdetleri münasip olacağı Meclis-i Vükelâ kararile tebliğ olunur.-

11 Eylül'de Talât Bey'den şu telgrafı aldım:

«Sadâret-i uzmadân tebliğ edildiği veçhile rûfeka, müttefikân talik-i tensip etmişlerdir. Cuma günü hareket edersiniz. Almanya Sefiri'nden sonra Bratianu nezdinde ısrarınız faydasızdır.»

Bükreş ve Sinaia'da Hayat

Bükreş, düz arazi üzerinde kurulmuş nispeten yeni bir şehirdir. Uzun ve geniş caddeleri, güzel parkları, yer yer heykelleri ve büstleriyle, orijinal, zengin binaları, büyük müzeyyen otelleri, gazinoları, lokantaları, tiyatrolarile Romenler'in dediği gibi Avrupa'nın şarkında, Paris'in bir minyatürüdür. Yazın çok sıcak olduğu için Sinaia'da çok güzel bir yaylası vardır. Sinaia, kesif çam ormanlarıyla süslenmiş ve çevrilmiş gönül çeken genişçe bir vâdide kurulmuştur. Kralın orada bir köşkü vardır. Ormanların ve güzel parkının ortasında denilebilir ki, bina haline gelmiş bir gülistandır.

Kral, bizi öğle yemeğine davet etmişti. Yemekten sonra köşkün ortasındaki geniş salona çekildik. Biz otururken elektrik düğmesi basıldı. Yüksek tavanı örten kalın, rengârenk resimlerle süslenmiş camlar iki tarafa çekildi. Mavi göğün lâtif gölgesi salonu istilâ etti.

Güzel şoselerile aşağısı tepelerine ve yanlarına bağlanmış, Sinaia'nın ormanlarını gezmeye çıktık. Tepeye doğru otomobille çıkarken farkına varmamışız, bir de baktım şoför otomobilini ters çevirmiş tepeye doğru ite ite bizi çıkarıyor. Yükselen yol beş metre genişliğinde, bir yanı ise müthiş uçurum. Talât'a «Aman hale bak, deli bir şoföre çatmışız» dedim. Merhum, «Şehadet getir Halilciğim» diye alay etmeye başladı. Yarı yolda otomobili çevirmek de mümkün değildi. Salavat getirerek tepeyi bulduk. Şoför sonradan anlattı: «Ben Take-Ionescu'nun şoförüym. Bu otomobille 50.000 kilometre yaptım. Meharetime emin olmasaydım bunu yapamazdım.» «Maharetini gördük kuzum, tekrar etme, rica ederiz.»

Sinaia'nın büyük bir gazinosu vardır. Akşamları pırlantalar ve incilerle süslenmiş, tüllere bürünmüş güzel kadınlarla dolu müşââa bir güzellik deryası olur. Bir akşam onun taraçasında eski Başvekil Take-Ionescu ile oturuyor ve harp vaziyetinden bahsediyorduk. Take-Ionescu: «Ancak süngü ile Rumen milleti Avusturya'ya yardıma sevkedilebilir» dedi.

Bükreş'te Alman Sefiri zadesından bir zat. Diplomat olmaksızın ziyade «parade» adamı idi. Avusturya Sefiri Czernin de zeki, fakat çok sinirli bir insandı. İtlâf Devletleri ise zeki, mâhîr, be-

cerikli diplomatlarını oraya göndermişler, o sefahat yuvasında keselerini açmışlar, muhtelif kanallardan Romanya'nın içine altın saçıyorlardı.

Bir gün Avusturya konsolosu yanımıza geldi. Bulgar Sefiri Radeff de vardı. «Filân gazeteci para istemeye gelmiş, kışına bir tekme vurdum, kapı dışarı attım» deyince hayretle birbirimizin yüzüne bakmıştık.

Alman, Avusturya sefirleri Bulgarlar'ı Sırbistan aleyhine tahrik ediyorlardı. Bulgarlar da «evvelâ Romanya'nın ve Yunanistan'ın bitaraflığını temin edin» diyorlardı.

Bir gün gene Radeff ile beraber oturuyorduk. Alman Sefiri geldi. «İşte Bratianu, bitaraf kalacağına dair söz veriyor. Amma tahriri bir senet vermiyor. Artık yürümelisiniz» dedi. Radeff, Türkçe «anladı hayvan» dedi.

1916'da Almanya İmparatoru nezdinde bulunuyordum. O zaman Alman karargâhı Rus cephesinde idi. Mackensen'in Rus ordularına son darbeyi vurduğu günlerden biriydi. Romanya'dan bahis açılınca İmparator, «Hohenzollern hânedanından birinin hıyanetile karşılaşmak benim için çok acı olmuştur» demişti. Akşam yemeğinden sonra salona çıkmıştık. İmparator salonun öbür ucunda iki zabitle konuşuyordu. Onlardan ayrılıp yanıma gelirken bir elindeki telgrafı sallıyarak; «Uğurlar getirdiniz. Ruslar'ın işi bitti» diyor, elinin şehadet parmağını başparmağına sürterek, «Artık Fransızlar paraları hazırlamalıdır» diye ilâve ediyordu. Mackensen'in Rus ordularının tamamen ezildiğini tebşir eden telgrafı idi bu.

Alman Karargâh-ı Umumi'sinde Yaptığım Temaslar

18 Mart 1915 Çanakkale Harbi başlamak üzere iken hükümet Balkan yolunun açtırılması için Alman Karargâh-ı Umumisi nezdinde teşebbüsatta bulunmak üzere beni Berlin'e gönderdi. Varır varmaz Hariciye Nâzırı'ndan mülâkat talep ettim. O gün öğleden sonra için kabul cevabı geldi. «Sous Secretaire» (Müşteşar) Zimmermann tarafından kabul edildim. Fiilen Hariciye Nâzırı o idi. «Tam zamanında geldiniz. Biz bu yolun bir an evvel açılması taraftarıyız. Fakat askerlere meram anlatamıyoruz. Biz o kanaatteyiz ki İstanbul ile birleşme hasıl olunca Rusya sulh-u münferide yanaşacaktır. Hemen yarın Karargâh ı Umumi'ye gidiniz ve çok ısrar ediniz» dedi.

Alman Karargâh-ı Umumi'si Fransız cephesinde Meusier'de idi. İptida o zaman başkumandan olan Falkenhayn'ı gördüm. Yolun bir an evvel açılması hakkında düşüncelerimizi ve zaruretleri anlattım.

Filhakika İngilizler'le Fransızlar'ın tecavüz kudretine nispetle bizim müdafa vesaitimiz çok mahduttu. Almanya'dan Romanya tarikle bazı levazım almakta idik. O sırada İtilâf Devletleri'nin tazyikle Romanya yolu da kapanmıştı. O zaman İstanbul'da bulunan Von der Goltz, General von Sanders ve diğer Alman ümera-yı askeriyesile bizim kumandanlar arasında Boğaz'ın müdafaası için alınan tertibatı düşman donanmasının zorlayabilip zorlayamayacağı hakkında müzakere yapılmış. Boğaz'ın geçilebileceğine karar verilmişti. Falkenhayn beni dinledikten sonra -Arzularınız icra edilecektir. Amiral Tirpitz sizi bekliyor. Lütfen onu da bir görünüz- dedi.

Amiral, uzun sakallı, sevimli bir zattı. Beni dinledikten sonra, önündeki haritayı göstererek, -Bu Boğaz'ın haritasıdır. Alınan tertibat gözümün önündedir. Endişe etmeyiniz. Bu tertibatı hiç bir donanma zorlayıp geçemez- dedi.

-Amiral hazretleri bu bir takdir işidir. İstanbul'da generalleriniz bizimkilerle görüştüler, Boğaz'dan düşman donanmasının geçebileceğine karar verdiler. İtilâf Devletleri Boğazlar ve İstanbul'a hâkim olurlarsa netice bizim için çok felâketli olur, amma Rusya müttefikleriyle ve bütün dünya fabrikasyonu ile ittisal peyda edip de muhtaç olacağı mühimmatı tamamen alırsa sizin de vaziyetiniz çok fena olur zannederim- dedim.

-Yok, yok. Ben Balkan yolu açılmasının demek istemiyorum, yalnız sizin endişelerinizi tahfif (hafifletmek) için söylüyorum- dedi.

Alman İmparatoru İle Bir Akşam Yemeği

Akşam yemeğinde İmparator'a davetli idim. İmparator bir Fransız burjuvasının evinde ikamet ediyordu. Herşey sadelik içindeydi. Yemekten evvel salonda idim. İmparator yukarıdan indi. Kendisine padişahın selâm ve ihtiramını arz edince çizmelerini birbirine vurarak selâm vaziyeti aldı. Fakat kalçaları o kadar kuvvetli vurdu ki şiddetle irkildim.

Yemekte İmparator etrafındakilerle teklifsizce konuşuyor, maiyetindeki genç zâbitlerle âdeta şakalaşıyordu. Güzel konuşur, Fransız lisanına hâkim bir zattı. Yemekten sonra salonda biraz gezindikten sonra ufak bir odaya girdik. Oturduğu köşenin arkasında iki Anadolu seccadesi yanyana çakılmıştı. Önünde bir masa vardı. Üstünde de bir şamdan yanıyordu. Ben karşısına oturdum. Kanzler Bethmann-Hollweg de benim yanıma oturdu. Gene zâbitlerden birisi de Şansölyenin öte tarafına oturdu. İmparator saray sigaralarından uzun yaldızlı bir Türk sigarasını şamdandan yaktı, bizlere de ondan ikram etti. Hazır bulunan genç zâbit

de sigarayı tellendirip içiyordu.

İmparator konuşurken bazı tavsiyelerde bulundu. Onlardan hatırimda kalan üçünü burada tesbit ediyorum:

1. Padişahın sarayını çok sadeleştirmişsiniz. Bilhassa şarkta padişahın levazım-ı saltanattan bu derece tecrit edilmesi doğru değildir.

2. Zabıtlarınızın şerefini yüksek tutmalısınız. Onlara bu şerefi koruyabilecek derecede maaş vermelisiniz.

3. Köy kooperatiflerine çok ehemmiyet vermelisiniz.

Sonradan anladım ki, İmparator Wilhelm'in en ziyade dikkat ve alâkasını çeken meselelerden birisi kooperatifler imiş.

İki Ay Berlin'de Kaldım

Ertesi günü Berlin'e döndüm. Karargâhtaki görüşmelerimi İstanbul'a bildirdim. Bir hafta sonra tekrar Zimmermann'ın yanına gittim. Ordunun hareketi için karar verilir verilmeyi sordum. «Henüz karar yok. Tekrar karargâha gidiniz, yarın için randevu alalım» dedi. Gittim. Falkenhayn beni gülerek kabul etti. «Ekselâns gülüyorsunuz. Demek hareket başlamış» dedim. «Hayır, biz Enver'le meseleyi hallettik» dedi ve ilâve etti: «Ruslar Avusturyalıları Karpatlar'a doğru sürüyorlar, onlara iki kolordu göndermek mecburiyetindeyim. Enver'le telefonla görüştüm «Evvelâ Sırp gediğini mi açayım, yoksa Ruslar'ı mı kovalayayım?» diye kendisinden sordum. «Ben bir ay bekleyebilirim, siz evvelâ Ruslar'ı temizleyiniz, diye cevap verdi» demesi üzerine «O halde iki karargâh arasında mesele şimdilik halledilmiştir. Bence yapılacak bir iş kalmamıştır» dedim, ayrıldım. Falkenhayn'ın söylediklerini İstanbul'a bildirdim. Hareket için emir bekliyordum. Ertesi gün Talât'tan «Bekle sana daha bazı mühim vazifeler vereceğiz» cevabını aldım. Uzun zaman bir cevap çıkmadı. Yeni vazifenin o sırada Berlin'de malî müzakereler yapmakta olan Cavid Bey'e verilmesini teklif ettim. «Hayır, Cavid Bey'in göreceği iş değil, intizar ediniz» cevabını aldım. Berlin'de ikametimin uzaması, müteaddit defa karargâha gidip gelmekliğim hem Cavid Bey, hem de sefir Mahmud Muhtar Paşa'da garip hâletlerin tezahürüne meydan veriyordu. Tanin'deki günlük notlarından öğreniyorum, hakikaten Cavid Bey fena sıkılmış, âdeta isyankâr bir vaziyet almış. Bu suretle iki aya yakın Berlin'de kaldım. Nihayet «Sûratle hareket ediniz» emrini aldım.

İstanbul'a Dönüş

Tren Ayastefanos istasyonunda durunca orada beklemekte olan Talât merhum vagonuma geldi. «Anlat bakalım Halilciğim, şu Ermeni tihciri için Berlin'de neler konuştun?» dedi. Alman

ricalile bu mesele hakkında muhaverelerimizi nakledince gülerek dizime vurdu: «Halilciğim ben senin günahını aldım. Halil gelirse maneviyatım üzerinde tesir yapar, şu işi bitireyim, ondan sonra gelsin, kararımı verdim, meğer yanlış yapmışım» dedi.

İstanbul'da, bir gün sabahleyin Yerebatan'da oturduğu eve gittim. Talât'ı telefon başında buldum. Halinde anormal bir vaziyet gördüm. Yüzü simsiyah, gözleri kançanağına dönmüş. «Aman Talâtçıgım ne oldun? Pek anormal bir hal içinde görüyorum» dedim. «Sorma. Tahsin'den (Erzurum Valisi) Ermenilere dair birtakım telgraflar aldım, sinirlerim bozuldu. Sabaha kadar uyuyamadım. İnsan yüreğinin dayanacağı bir şey değil, fakat ben onlara yapmasaydım, onlar benimkine yapacaktılar. Nitekim yapmaya da başlamışlardı. Millî mevcudiyet kavgası» dedi.

Kudretli irade, şedid bir azim sahibi olan Talât, aynı zamanda çok rakık bir insandı.

Bulgarlarla Müzakere

İstanbul'a vardığımda Talât «Bulgarlar harbe girmek için İnos-Midye'den öte tarafını istiyorlar. Şimdi sen bu müzakereyi idare edeceksin» dedi.

Sadriâzam'ın emri üzerine müzakereye giriştik. Berlin'den avdetimden evvel Bulgaristan maslahatgüzarı Koluşeff, Sadriâzam Paşa'dan Bulgaristan'ın bitarafılığına karşılık olarak İnos ve Midye'nin öte tarafındaki arazinin terkinin talep etmiş, Sadriâzam da reddetmişti. Bu defa Bulgar Hükümeti resmi delege olarak Kolonel Cakoff'u ve mastalahatgüzar Koluşeff'i tayin etmiş. Doktor Toçkoff'u da nimresmi (yarı resmi) surette müzakere zeminini hazırlamak üzere Bulgar Başvekili Radoslavoff'un bir tavsiye mektubile Dahiliye Nâzırı Talât Bey'e göndermiştir.

Bulgar delegeleri tarafından gösterilen arzu üzerine evvelâ Doktor Toçkoff ile müzakereye giriştik. Sonradan Toçkoff da resmi delege tayin edildiğinden üç Bulgar delegesile müzakereye devam ettik.

Sadriâzama Verdiğim Rapor

Müzakere neticesinde Sadriâzam Paşa'ya takdim ettiğim atideki rapor bütün müzakere safahatını izah etmektedir.

«Huzûr-u Fahimânelerine

Devletlû, Fahametlû Efendim Hazretleri,

Berlin'den avdet-i âcizanemi müteakıp 20 Haziran 1331 (3 Temmuz 1915) tarihinde Bulgaristan murahhaslarile müzakereye memur edilmiştim. Bulgaristan maslahatgüzarı Koluşeff tarafın-

dan İnos - Midye'nin öte tarafındaki Edirne Vilâyeti arazisinin muharebe-i hâzırada mezkûr devletin muhafaza etmekte olduğu bitaraflığa mukabil tâvizen terk-i talebinin cânib-i fahimânele-rinden reddedilmesi üzerine tevakkuf eden müzareye Sofya'dan vürud eden delegelerle emr-i sâmilere mucibince tekrar başlan-mıştır. Bulgaristan Hükûmeti şimdi Harbiye Nâzırı olan Kolonel Cakoff'u ve maslahatgüzarı resmen müzakereye memur ettiği gibi reis-i vükelâ Mösyö Radoslavoff'un Dahiliye Nâzırı Talât Beyefendi'ye hitaben yazılmış bir tavsiyenamesile muvasalat eden Doktor Toçkoff'u da nimresmî surette müzakere zeminini ihzar eylemek üzere İstanbul'a göndermiştir. Taraflarından gös-terilen arzuya mebni, delegelerle müzakereye başlamazdan mu-kaddem, mumaileyh Doktor Toçkoff ile müzakereye giriştik.

Doktor Toçkoff, İtilâf Devletler'i tarafından öteden beri ken-di taraflarına celp için Sofya'da takarrür eden teklifattan, hükû-metin bunları birer vesile ile ne suretle reddettiğinden, fakat son zamanlarda daha geniş, daha muayyen ve daha musir su-rette devam eden teklifata karşı Mösyö Radoslavoff'un mevkii pek ziyade müşkülâta düçar olduğundan ve müşarûnileyhi Bul-garistan Hükûmeti'nin başında muhafaza etmekte kendi fırka-ları kadar bizim de menfaattar olduğumuzdan bahisle tavizat talebinde bulunduğundan dolayı Sofya Hükûmeti'ni mazûr gör-mekliğimizi ve bir zemin-i itilâf bularak Mösyö Radoslavoff'un mevkiiini tarsin eylemekliğimizi talep etti. Bendeniz de cereyan-ı hâzıranın Mösyö Radoslavoff cânibinden takip edilen siyasetin Bulgaristan menafi-i hayatiyesine ne derecede tevafuk ettiğini kâfi derecede ispat eylemiş ve o nisbette de müşarûnileyhin mev-kiini takviye etmiş olduğundan o maksatla tarafımızdan arazi terkine lüzum olmadığını ve harbin iptidasından beri Bulgaris-tan'ın gösterdiği teshilât, ahdi bir mecburiyet olup ona karşı bizim de icabında ordumuzun kanını akıtmak suretile Bulgaris-tan'a muavenete müteahhit bulunduğumuzu cevaben dermeyan ettim.

Mumaileyh, Bulgaristan dahili vaziyeti hakkında kâfi dere-cede vukufumuz olmadığını dermeyan ile hükûmetinin teklifini kabul ettiğimiz halde her iki memleketin pek ziyade müstefid olacağından ve redde ısrar edersek Mösyö Radoslavoff'un terk-i mevkie mecbur olacağından bahis ve bu ihtimalin tahakkuku Devlet-i Âliye için ne derecede muzır olacağını tahmin edemez-sem de Bulgaristan için pek mühlik olacağına kaani bulunuyo-rum, diyerek cevap verdi.

«Bugün size müsbet bir cevap vermeye mezûn değilim. Fakat tâvizat itasını esas itibarile kabul ettiğimizi farzetsek Bulgaris-tan'ın mukabilinde ne temin cileyebileceğini anlıyabilir mi-yim?». dedim.

«Muharebenin neticesine kadar bitaraflığı temin ederiz» dedi.

«Hayırhahane bitaraflığı esasen müteahhit bulunuyorsunuz. Onun karşılığı da muahdede mevcuttur.» demekliğim üzerine: «Bunda fazla ne istiyorsunuz, buyurunuz, söyleyiniz, dinlemeye hazırım» dedi.

«Bugünkü muhaveremizi Sadrıâzam Paşa'ya arzederim iki gün sonra görüşürüz» dedim, ayrıldık.

İki gün sonra Meclis-i Meb'usan Dairesi'nde Doktor Toşköff ile birleştik. Şunları söyledim:

«Hükümet-i Osmaniye esas itibarile tavizat-ı arziyede bulunmaya karar vermiştir. Buna mukabil Bulgaristan'dan üç şey talep ediyoruz: 1. Mühimmatımızın Bulgaristan'dan serbesti-müruru, 2. Bulgaristan'ın Almanya ve Avusturya ile ittifak eylemesi, 3. Harbe iştirak eylemesi.»

Mumailayh, «Radoslavoff Hükümeti'nin merkezi hükümetlere olan temayülâtı aşıkârdır. Bunun günden güne ziyadeleşmekte olduğunu gören İtilâf Devletleri, yegâne limanımız olan Dedeağacı abluka etmeye karar vermişlerdir. Ve yakında Sofya'da tebliğat-ı resmîyede bulunacaklardır. Bu siyasi cereyan, netice itibarile arzularınızı tatmin edecektir. Fakat hükümetin şimdiden ittifak akdi ve harbe girmeyi taahhüt eylemesi kabil değildir. Yapacağınız tavizat, evvelce de arzettiğim veçhile hükümet-i hazırayı (şimdiki hükümeti) takviye edecek ve kat'i karar verilmesini tesri edecektir» dedi.

«Şayan-ı hayret bir fedakârlıkla harp etmekte olan ve tevali eden muvaffakiyetle kuvve-i maneviyesi her gün yükselmekte olan Ordumuzun arkasında memleket için ciddi menafi istihsal etmeksizin arazi terketmek bizim için kabil değildir. Bunun efkâr-ı umumiyede ve Ordu'da husule getireceği muzır tesirleri ve vahim neticeleri şimdiden tahmin etmek kabil değildir. Herşeyden evvel memleketteki vahdeti ve hisse-i fedakâriyi muhafaza etmek mecburiyetindeyiz. Bizim grubun galebesinin Bulgaristan'ca da mültezem olduğunu iddia ettiğinize göre bu babdaki endişelerimizin musib olduğunu teslim etmeniz icap eder.» sözlerini ilâve ettim.

Bu yolda epeyce muhavereden sonra Doktor Toşköff, kendisi Sofya'ya avdet etmek üzere olduğundan orada teklifatımızı kabul ettirmek için elden geldiği derecede sarf-ı mesai edeceğini beyan ile üç talebimiz de kabul edildiği halde ne derecede fedakârlıkta bulunacağımızı istizah etti ve, «Muvaffak olmak için müspet bir teklifle avdet etmekliğim lâzımdır» dedi.

Cânib-i Fahimânelerinizden mezun olduğum veçhile Kadıköy ile Şahincik arasında salâhiyettar zevat tarafından tahdit edile-

cek hududun garbındaki araziyi teklifatımız tamamen kabul edildiği takdirde Bulgaristan'a terkedebileceğimizi kendisine söyledim. Bu tâvizata mukabil, Mösyö Radoslavoff'un memleketi harbo sürüklemeyemiyeceğini iddia ile beraber resmi delegeler huzurunda bu teklifimizin tekrar edilmesini talep etti.

Ertesi gün Toçkoff da hazır olduğu halde mumaileyh ile ceyan eden müzakeratı hulâsatan izah ile beraber salifülarz teklifimizi Mösyö Koluşeff ile Kolonel Cakoff'a tekrar ettim.

Saatlerce devam eden müzakereden sonra Sofya'dan talimat talep edeceklerini, fakat meselenin hüsn-ü suretle tesviyesi için tâvizatın herhalde tevsii icap ettiğini dermeyeran ettiler. «Tâvizat hakkında müzakereye devam edebilmek için teklifatımızın hükûmetiniz tarafından kabul edildiğini evveleminde tebliğ etmelisiniz.» diyerek kendilerinden ayrıldım.

Ertesi gün Doktor Toçkoff Sofya'ya avdet etti. Birkaç gün sonra Koluşeff ile Kolonel Cakoff ikamet etmekte olduğum riyaset konağına geldiler. Mösyö Radoslavoff'un cevabını tebliğ ettiler. Müşarûnileyh işbu cevabında ittifak ve harbe iştirak keyfiyetlerinin müzakeresi delegelerin salâhiyetleri haricinde olup, ancak mühimmatın serbest müruru esası dairesinde müzakereye memur olduklarından bahsediyormuş. «Teklifat-ı selâsemizden (üç teklifimizden) ikisi reddediliyor demektir» dedim. Delegeleri hiçbirisini reddetmediklerini ifade eylemeleri üzerine «Hem kabul ediyorsunuz hem de red» dedim. «Reddetmiyoruz» diye tekrar etmeleri üzerine «O halde bizim için müzakereyi ayırmak kabil değildir. Mademki Mösyö Radoslavoff teklifatımızın hiçbirisini reddetmiyor, heyet-i mecmuasile (bütünüyle) müzakere edebilmek için bir çare bulmalarını rica ederim» dedim.

İki gün sonra delegeler gene riyaset konağına geldiler. Bu defa daha garip bir cevap getirdiler. Mösyö Radoslavoff bu cevabında, «İttifak keyfiyeti Almanya Sefiri'nin 11 Haziran 1915 tarihinde sebkeden tebligatı ile esas itibarıyla halledilmiştir. Harbe iştirak zamanını tâyin de Bulgaristan Hükûmeti'ne alt bir meseledir. Binaenaleyh müzakere mühimmatın serbesti-i müruru esasına hasredilmelidir» diyormuş.

Berlin'de bulunduğum zaman İtalya'nın ilân-ı harbini müteakip Almanya'nın Bulgaristan'a ittifak teklif etmiş olduğunu, fakat Bulgaristan tarafından baştan savma cevap verildiğini işiti miştim. Müzakere edilip intac edildiğinden haberim yoktu. Bulgaristan'ın iştirak gününü şimdiden tâyin edelim, suretinde bir teklifte bulunmadım. Yalnız «Arazice tâvizatta bulunabilmek için Bulgaristan'ın harbe iştirakini talep ediyoruz. Bulgaristan ne vakit takdir ederse o vakit muhasamata iptidar eder. Ancak biz, terk-i takarrür edecek (bırakılmasına karar verilecek) araziyi

muhasamata başladıktan sonra terkedebiliriz. dedim. -Mühimmatın serbesti-i müruru ise Bulgaristan'dan ziyade Romanya'nın arzusuna tâbi bir keyfiyettir. Maamafih maksat anlaşılıyor. Bu cevabınızı Sadr-ı Azam Paşa'ya tebliğ ederim. dedim. Gittiler.

İttifak için Bulgar murahhaslarının söylediklerini Alman Sefiri'ne naklettim. Hayretler içinde kaldı. Zât-ı Fahimânelerinden telâkki ettiğim emir üzerine Bulgar delegelerini ertesi günü gördüm. Kendilerine -Hükümet-i Seniyye mühimmatın serbestisi esası dairesinde müzakereye hazır, ancak geçenki müzakere de de beyan eylediğim veçhile bu keyfiyetin usulü Bulgaristan'dan ziyade Romanya'nın kararına mütevakki olduğu ve Romanya'dan mühimmatın mürurunu temin eyleyerek Bulgaristan'la bu esasat dairesinde bir itilâf akdi imkânını ihzar buyurmaları için müttetiklerimizden talep ettik. Cevap vürudunda müzakereye devam ederiz. dedim. Bu suretle müzakereye fasıla verilmiş oldu.

Birkaç gün sonra Doktor Toçkoff üçüncü murahhas olarak Sofya'dan avdet etti. Müzakereyi üç Bulgar delegesiyle birlikte kûşat ettik.

Mösyö Toçkoff, Mösyö Radoslavoff'un teklifatımızın üçünü de kabul ettiğini, buna mukabil tâvizatın tarafımızdan genişletilmesini talep ettiğini bildirdi. Taleplerin neden ibaret olduğunu izah etmelerini istedim.

Karadeniz'den İgneada'dan başlayarak Kırkkilise'nin (Kırklareli) cenubunda ve Babaeski'nin 10 kilometre şimalinden geçip Edirne'nin 10 kilometre kadar şimalinde müntehi hudutla Edirne'nin cenubundan Meriç'in sol sahilinden İnos'a kadar iki kilometre arazi ile birlikte Meriç'in garbındaki bütün araziye istediklerini söylediler. Tekliflerini hükümete tebliğ edeceğimi fakat bu gibi müfrit (aşırı) taleplerle hiçbir vakit itilâf edemeyeceğimizi kendilerine izah ettim.

Şeref telâkki ettiğim emr-i fahimâneleri mucibince ertesi günü Arda Köprüsü ile Ahiköy beyninde Edirne'nin etrafında bir miktar arazi alıkoyarak Meriç'in garbındaki bütün araziye terke muvafakat edebileceğimizi bildirdim. Bir taraftan da Almanya Sefiri'ne Bulgar murahhaslarının teklifatının hiçbir suretle kabul edilemeyeceğini ve Berlin'in mümaşatkârane hareketinden dolayı metaliplerinin tezyit edildiği ve bir an evvel itilâf akdi arzu ediliyorsa Kırkkilise ve civariyle Meriç'in sol sahilinden katiyen sarfınazar ettirilmesinin muktazı olduğunu söyledim. Birkaç gün sonra Berlin lâzım gelen emri gönderdi. Sefir, Almanya'nın Kırkkilise'nin terkinin Osmanlı Hükümeti'ne hiçbir suretle tavsiye edemeyeceğini murahhaslara tebliğ ettiği gibi Meriç'in sol sahilinde tahdid-i hududun mânasız olduğunu söyledi.

ve bu tbliğatin tesiri de derhai hisslundu. Maamafih müzakere birkaç gün daha sürüklenerek nihayet Bulgar murahhasları birer birer İstanbul'u terkettiler. Bununla müzakerenin kat'edildiği tesirini husule getirmek istedilerse de muvaffak olamadılar. Filhakika birkaç gün sonra Mösyö Tukeçyeff yedinde bir itimatname ve Radoslavoff'un Enver Paşa'ya bir tavsiyesile yeni murahhas olarak geldi ve yeni bir hudut teklif etti. Bulgarlar Kırk-kilise'den ve Meriç'in sol sahiline taallk eden taleplerinden sarfınazar ettiler. Fakat hududun Tunca'yı kat'ettiği noktadan itibaren Edirne'nin garbindaki bir miktar arazi ile Vardar Köprüsü ve Karaağaç onlara kalmak üzere Bosnaky cnubunda Meriç'e varmak ve Meriç'in sol sahilinden denize kadar takip eylemek üzere yeni bir hudut talep ettiler.

Venizelos'un Kral'ın arzusuna rağmen mevki-i iktidara gelmesi ve İtalya'nın devletimize karşı harp ilân etmesi bu sıraya tesadüf eylediği gibi Alman kararghının Sırbistan hareketine karar vererek harekât-ı harbiyenin bir an evvel başlaması için «Bulgaristan'la itilâf akdi tesri edilmelidir» suretinde tbliğatı da bu anda vrut etti.

Bu ahval ile beraber düşmanlarımızın Bulgaristan'la birlikte bütün Balkan devletlerini kendi taraflarına celp için aylardan beri devam eden faaliyetlerine fevkalâde germi vermeleri ve Çanakkale'deki ordularını takviye için kllyetli asker getirmekte olmaları da nazar-ı dikkate alınarak müttefiklerimizin tavsiyesi dairesinde mzakeratın intacı iltizam edilmiş olduğundan teklifi vâki kabul edilerek akdedilecek mukaveleye vaz-ı imza için Sofya Sefiri'miz Fethi Bey'e mezuniyet verilmişse de Bulgaristan Hkmeti Meriç'in sol sahilinde talep edip muahharen sarfınazar ettiği iki kilometre arazide ısrar gösterdiğinden ahval-i hazırada Bulgaristan'ın bizimle hareketindeki ehemmiyeti azime derpiş edilerek hkmet-i seniyece bu fedakrlığa tahammül etmek menafi-i li-yi vatana muvafık görülmüş, mukavelenin Meriç'in sol sahilinde azami iki kilometre arazi terkedilmek suretile tanzimine emir verilmiştir.

Bulgaristan Hkmeti aynı zamanda müttefiklerimizle ittifak akdi ve mukavele-i askeriye tanzimi için müzakerede bulunduğundan muhasamaya ibtidardan sonra arazinin teslimi temin edilmek üzere Almanya - Bulgaristan mukavele-i askeriyesinde seferberlik ve Sırbistan'a karşı muhasamaya ibtidar için mevzu olan tarihler, terkedilecek olan arazinin teslimi tarihi olarak mukaveleye vazedilmesi takarrür etmiş ve mzakerata o suretle nihayet verilmiştir. Olbabda...

*Biz Çanakkale'de Savaşırken Bulgarlar da Arkadan
Vursa idi Vaziyet Felâketli Olurdu*

Bulgarlar'la müzakereyi bitirdiğimin ikinci günü Meclis'e gittim. Ayan dairesine geçtim. Koridordan geçip de Ayan kısmına varınca karşıda Salih Paşa, Çürüksulu Mahmud Paşa ve Topçu Feriki Rıza Paşa'nın birlikte oturduklarını gördüm. Beni görünce Salih Paşa iri sesile: «Halil Bey geliyor» dedi. Onlar da Bulgar meselesini görüşüyorlarmış. «Aman Bulgarlar'la müzakere ne oldu?» dediler. «Bitti» deyince, Salih Paşa: «Hay Allah razı olsun» diyerek adeta haykırdı. «Paşa, nasıl bitirdiğimizi sormuyorsun» dedim. «Aman bitsin de nasıl biterse bitsin» dedi. «Paşam, neye o kadar telâş ediyorsun, biz müzakereyi üç defa kestik» demekliğim üzerine Salih Paşa ellerini havaya kaldırarak: «Aman iyi ki ben işitmemişim, yoksa maazallah hasta olurum» dedi. Filhakika çok müşkül bir andı. Çanakkale'de İngiliz ve Fransızlarla dövüşürken Bulgarlar da arkadan vursalardı vaziyet felâketli olurdu. Biz Bulgarlar'ın asıl maksatlarının Makedonya'yı almak olduğuna kani idik. Zor durumumuzu istismar edip tez elden Trakya'ya vaz-ı yed etmek (elkoymak) istiyorlardı. Diğer taraftan Sırp seferine başlamak üzere Alman orduları da Sırp hududunda toplanmıştı. Onun için telâş etmedik. Müzakereyi soğukkanlılıkla idare ettik.

Kapitülasyonların İlgası

Hükümet Ağustos'un yirmiyedisinde (8 Eylül 1914) kapitülasyonları ilga etti ve devletlerin İstanbul'daki süferasına kararını esbab-ı mucibeli bir nota ile iblağ etti.

Aradan biraz müddet geçtikten sonra Sadriâzam'a bir muh-tıra verdim. Onda: «Kapitülasyonları ilga etmek kâfi değildir, beynelmilel münasebatımızı Avrupa hukukuna göre tanzim eden konsolosluk, ikamet, müteakabil müzakeret mukavelelerini devletlerle akdetmek lâzımdır. Paris Muahedesinde devletin Avrupa umumi hukukuna ve Avrupa devletleri camiasına kabulü sarahaten muahedeye dercedildiği halde o vakitki rical bu ciheti ihmal ettiklerinden dolayı, hüküm muahedede ölü halde kalmış, kapitülasyonlar gene yaşamıştır. Kapitülasyonların ilgası hususunda bize muzaheret edeceklerini taahhüt eden müttefiklerimizle derhal müzakereye başlamalıyız» dedim.

HARİCİYE NEZARETİNE GEÇİŞİM

Hükümet, Almanya ve Avusturya'nın yanında harbe girmiş bulunuyordu. Aradan epeyce zaman geçmişti. Talât 1331 (1915) senesi Eylül sonunda «Halil Bey, Hariciye Nezareti'ne geçmelisin» dedi. «Sadriâzam beni mühim siyasi müzakerelere davet ediyor ve istişarelerde bulunuyor. Buna bence lüzum yoktur» dedim. «Kapitülasyonlar hakkında verdiğin muhtırayı hatırlarsın, bu mühim işi kim başaracak, direksiyonunu kim alacak?» dedi. «Sadriâzam Hariciye Nezareti'ni bırakmak istemeyecektir. Arzusu hilâfına olursa bu, aramızdaki ahengi ve huzuru bozar» dedimse de «Biz, ona meydan vermeyiz, bu hayati iş başarılmalıdır. Bunu da sen yapacaksın» dedi.

Birkaç gün sonra da Sadriâzam, gıyabımda istihsal ettiği İrade-i Seniye'yi bana tebliğ etti. 1331 senesi Ekim ayında Hariciye Nezareti'ne geçtim (24 Ekim 1915). Ertesi günü teşekkür için Said Halim Paşa'yı yalısında ziyarete gittim. «Senin Hariciye Nâzırı olmağlığını can ve gönülden isterdim. Fakat bu tarzda olmalıydı» dedi. Cevaben: «Ben bunu hakkımdaki yüksek teveccühünüzün bir eseri olarak almıştım. Görüyorum ki rızanız hilâfına yapılmıştır. Kat'iyen kabul etmiyorum. Bendenizi mazur görünüz» dedim. «Bu emrivakidir. Bozulması doğru olmaz. Senin bu işi önlemek için çalıştığını da biliyorum. Şahsınıza karşı bir infialim yoktur, rica ederim vazifenizde devam ediniz» dedi.

Padişah: «Her İkinize de Vezâret Tevcih Ettim» Dedi

Ruslar mağlûp edilerek harpten çıkmıştılar. Padişahın neşeli günlerinden biri idi. Bermutat vaziyet hakkında izahat arz etmek üzere saraya gittim. Dahiliye Nâzırı Talât Bey'in huzurda olduğunu söylediler. Birkaç dakika sonra üçüncü mabeyinci geldi. «Şevketmeab efendimiz huzura istiyorlar» dedi. Ben de çıktım.

Sultan Reşad: «Her ikinize Vezâret tevcihine karar verdim.»

Ben -Efendimiz, Talât Bey kulunuzun her suretle takaddüm (öncelik) hakkıdır. İhtilâli o yaptı, benden evvel Nâzırınız oldu. Kendisinden başlamanız daha münasip olur- dedim.

Talât da: -Efendimiz yakında inşallah sulh olacaktır. Halil Bey kulunuz da birinci murahhasımız olacaktır. Ecdadınızın da Kara Halil Paşaları vardır, ben kendisinden başlanmasını tercih ederim- dedi.

Padişahın iri, mavi gözleri vardı. İstiğram (kuşku) halinde üzerindeki kapaklar kalkar, gözleri bütün maviliğe meydana çıkardı. Bu defa da öyle oldu. Talât'ın dikkatini çekti. -Efendimiz henüz mesele bitmemiştir. Belki bendeniz için kahve köşelerinde Efendimiz'e hizmet zaruretleri doğabilir. O zaman Vezâret'i oralara taşımak çok güç olur. Bu lûtf-u şahanenizi harp sonrasına bırakmanızı istirham ederiz- dedi.

Biz huzurdan çıktıktan sonra, Padişah Başmabeyinci Lûtfi Simavi'yi davet etmiş: -Bu bizim beyler ne garip insanlardır. Kendilerine Vezâret tevcih ettim, alaya boğdular ve harpten sonraya tâlik olunmasını istirham ettiler.- demiş.

İlâve Olarak Adliye Nezareti'ni de Deruhte Ettim

Mahâkim-i Şer'iyye'nin Meşihat'tan alınarak Adliye'ye raptı meselesi parti kongresinde kabul edilerek programa ithal edilmişti. Adliye Nâzırı İbrahim Bey icrasını uzatıyordu. Şeyhülislâm Hayri Efendi merhum da kendi zamanında bu işin yapılmasını arzu etmiyordu. İbrahim Bey ve Mollazade Hayri Efendi de esasen Medreseli idiler. Bir gün Talât Bey: -Halil Bey görüyorsun, Mahakim-i Şer'iyye'nin Adliye'ye raptı meselesi uzayıp gidiyor. Esasen bu fikri sen ortaya atmıştın, tahakkuku da sana mukaddermiş. Adliye Nezareti'ni de deruhte edip bu işi bitürmelisin. İbrahim Bey Şûrâ-yı Devlet Reisi kalsın- dedi.

-Harp içindeyiz. Memleket militarizedir. Ben müstakil adliyenin müterakki bir devletin hakiki temeli olduğuna kaniim ve bu esasa taassupla bağlıyım. Enver ve Cemal Paşalarla aramızda kavga çıkar, sen de müşkül vaziyete düşersin- dedim.

-Onlar seni severler ve hürmet ederler. Bu bakımdan da memlekete hizmet edersin. Kavga çıkarsa ben senin tarafındayım- dedi. Neticede ilâve olarak Adliye'yi de deruhte ettim.

Adliye Nezareti'ne geçmekliğim üzerine Hayri Efendi Şeyhülislâmlık'tan istifa etti. Kendisile çok sevişirdik. Erenköyü'ndeki evine gittim. -Ben Adliye Nâzırı oldum diye mi istifa ettin, bu yakışmaz- dedim. Merhum: -Halil Bey, bu iş benim zamanımda olmasın, ben sana Ayan Encümeni'nde yardım ederim. Musa Kâzım yapsın- dedi.

Hayri Efendi'nin bu kararının bir necabet (soyluluk) eseri olduğunu da tebarüz ettirmeliyim. O menşe-i feyzi olan bir müesseseyi kendi eliyle yıkmak istememiştir.

Adliye'de Yaptığım Üç Mühim Islâhat

Evvelâ Divanîharb-i örfilerle mahkemelerin salâhiyeti meselesini tetkik ettim. İdare-i Örfiye Kararnamesi devletin dahili ve harici emniyetini ihlâl eden ceraimle (suçlarla) onlara murtabit adi ceraimi Divanîharbî Örfilerin salâhiyetine vermiş ve onlarla tahdit etmiş olduğunu gördüm. Umur-u Cezaiye Mûdürü'nü celtbettim. Divanîharplerde mevkuf mücriminin miktarlarile cürümlerinin nev'ini tetkik edip bildirmeleri için müddeiumumlilere telgraf çekilmesini emrettim. Adliyeciler, fuzûlî müdahalelerden bunalmış olacaktır ki cevap telgrafları yağmaya başladı. Tetkikat neticesinde 3.500 vatanşın hâkim-i tabiilerinden alınarak divanîharplere tevdi edilmiş olduğu anlaşıldı.

Valiler, dahili emniyeti ihlâl eden ceraimin kararnamede Divanîharplere ait olduğunu görmüşler, bu babta hakk-ı takdiri kendilerine maletmişler ve sokakta nâra atan vatanşası bile yakalattırıp Divanîharplere vermişlerdi. Halbuki Ceza Kanunu devletin dahili ve harici emniyetini ihlâl eden ceraimi ayrı fasıllarda tadât ve tesbit etmiştir.

Kanun-u Esasî'ye mugayir olan bu şayan-ı esef vaziyetin derhal ıslâhı için Sadârete bir tezkere yazılmasını Umur-u Cezaiye mûdürüne tebliğ ettim. Tezkere gönderildi. Heyet-i Vükelâ'da müzakere edilerek kabul edildi (25 Eylül 1916). Nezaretin izahnamesi dairesinde muamele yapılması, Hariciye, Adliye ve Dahiliye nezaretlerine tebliğ edildi. İki gün sonra Enver Paşa merhum telefonla: «Halil Bey bizim Muhakemat Mûdürü, İdare-i Örfiye Kararnamesi'nin yerine kaim olmak üzere bir lâyihanın hazırlanmakta olduğunu, onun neticesine kadar bu işin bırakılmasının münasip olacağını söylüyor, ne dersin?» dedi.

«Paşam, mesele Divan-ı Âlî meselesidir, bir an tehiri caiz değildir» dedim.

«Ben ordulara tamim ediyorum» dedi.

Ben de telgrafla müddeiumumlilere, Dahiliye Nezareti de valilere bildirdi. 3.500 vatanş Divanîharp'ten alınarak adliye mahkemelerine tevdi edildi. Bundan sonra da Adliye Nezareti'nin Meclis-i Vükelâ'ca kabul edilen izahnamesi dairesinde muamele cereyana başladı. Mahkeme-i Temyiz Reisi Osman Bey merhum nezaret makamında otururken nezdime geldi, «Cevdet Paşa zamanından beri adliyeden bu kadar güzel ve mühim bir vesika çıkmamıştır, tebrik ederim» dedi.

Bir gün Cemal Paşa merhumun erkânıharp zabitinden bir şifre telgraf geldi. «Filân yerin müstantığı muzır cereyanlara kapıldığı görüldüğünden oradan uzaklaştırılmıştır» deniliyordu. Bunun üzerine Cemal Paşa'ya «Bu tarz-ı hareketin tevâlisi memlekette müstakil bir adliye kurulması imkânını selbeder. Oradaki vaziyetin nezaketini takdir ediyorum. Adliye mensuplarından siyasi cereyanlara kendisini kaptıranlar olursa bana bildiriniz, usulü dairesinde muktezası icra edilir» diyerek telgraf çektim. O da «Badema emriniz dairesinde hareket edileceğini temin ederim» suretiyle cevap verdi. Orası da yoluna girdi. Bazı valilerde inzibatî tedbir vesilesiyle mahkemeler üzerinde icra-yı nüfuz cereyanı görülmüştü. Onlar da vazifeye davet edildiler.

Şer'iyye Mahkemeleri'ni Adliye'ye Raptettim

Mahâkim-i Şer'iye'nin Adliye'ye raptı lâıhasını hazırlattım. Meclislerden geçirerek Mahkeme-i Temyiz'de bir Şer'iyye Dairesi ihdas ettim. Tetkikat-ı şer'iyye azalarını buraya naklettim. 5000 kuruş maaşları 7500'e yükselen bu zevat adliyeye tâyinlerinden memnun oldular. Şer'iyye hâkimleri de adliye hâkimlerinin inhiyap usulünün teminatı altına girmekten çok memnunkluk izhar ettiler.

Nâzır olduğum zamanlarda daire şefleriyle resmi işlerden sonra günün meseleleri üzerinde hasbıhaller yapmayı âdet edinmiştim. Bu hem faydalı görüşmelere yol açar, hem de şeflerin haysiyet ve şereflerini gıcıklar, aradaki manevi rabıtayı kuvvetlendirir ve işlerin yürütülmesinde düzen ve emniyeti arttırırdı.

Mahâkim-i Şer'iyye'yi adliyeye raptettiğim sıralarda o zaman Hariciye'de Hukuk Müşaviri olan Washington Sefiri merhum Münir Bey'le konuşurken «Bence beyefendi bu iş iyi olmadı» demesi hayretimi mucip oldu. Kendisine «Aman ne söylüyorsun Münir Bey, sakın sen Medreseli olmayasın» dedim. Gülererek «Evet» dedi. «Medrese kubbesinin tesiri insanın kafasından kolayca silinmiyor» demiştim. Aradan biraz geçince Brest-Litovsk'ta Ruslar'la sulh müzakeresi cereyan ederken Hakkı Paşa bir hukuk müşaviri istedi. Münir Bey'i davet ettim. «Brest-Litovsk'a gideceksin, hazır ol» dedim (1917 Aralık). «Gidemem, bendenizi mazur görünüz, şapka giyemem» dedi.

«Ha bak, sen bana Mahâkim-i Şer'iyye'nin adliyeye raptının iyi olmadığını söylemiştin. Kafadaki kara dumanı dağıtmak için seni göndermeye karar verdim. Silindir şapkayı da giyeceksin, şarabı da içeceksin. Böylece muhakemedeki siyahlık bertaraf olacak. 24 saat mühlet veriyorum. İsrar edersen inzibatî karar almağa mecbur olacağım» dedim, gönderdim.

Müşarünileyh Paris'ten Londra'ya nakledilmiş, 1931'de beri de Büyük Millet Meclisi'ne müstakil meb'us olarak iltihak etmiştim. Ankara'da İstanbul Palas'ın üstündeki tıraçada yemek yiyordum. Münir Bey de çıkageldi. Beni görünce doğru yanıma yaklaştı. Görüşme esnasında «Beyefendi hatırlar mısınız, beni nasıl Brest-Litovsk'a göndermiştiniz. Bugünkü mevkiimi size medyunum, bundan dolayı minnettarım» demişti.

Hukuk-u Aile Kararnamesi Nasıl ve Niçin Hazırlandı?

Yeni bir Kanun-u Medeni lâyihası hazırlamak üzere bir Kanun-u Medeni Komisyonu, yeni bir Ticaret Kanunu lâyihası hazırlamak üzere de ayrı bir komisyon tâyin etmiştim. Komisyonlar vazifelerine başladılar. Kanun-u Medeni Komisyonu'nun esasları hazırlamak üzere seçtiği tâli komisyon vazifesini de birtirmişti. Gayrimektup halde olan (yazılı halde olmayan) aile hukuku ile ona müteferri ahkâm-ı mektup (yazılı) hale getirmek için ayrıca bir komisyon teşkil ettim. Bundan maksat aile hukukunu mektup bir hale koyarak bir an evvel şer'i mahkemeleri ilga etmek ve Patrikhanelerin imtiyazlarını harp şeraiti içinde kaldırarak emrivaki yapmaktır. Hukuk-u Aile Kararnamesi meydana geldi. Bunda umumi hükümler olmakla beraber Hristiyan ve Müslümanlara mahsus hususi hükümler de vardı. Müslümanlara ait ahkâmda o günkü hale nazaran epeyce değiştirmeler yapılmıştı. Evlenme ve boşanma ahkâmını tevhit ve genişlemede daha ileri gitmeye o günkü ahvale göre imkân da yoktu. Bu bir başlangıçtı, meselenin esası bu ahkâmı da Meclis'in salâhiyetine vermek ve son tükümü Millet Meclisi'nden beklemektir. Esasen hukuk-u aile bahsinde her millet az veya çok muhafazakâr kalmıştır. Komisyonun tetkikine arzedilmek üzere ecnebi kanun-u medenilerinin tercümesine de başlatmıştım.

Garp mahkemelerinin «methode juridique»-ini mahallerinde tetkik edip öğrenmek üzere hâkimlerimizden Berlin mahkemelerine stajyer göndermeğe karar verdim. Bunun için müsabaka imtihanı açtım. Talip olanların İstanbul'a gönderilmeleri için müddeiumumlere telgraflar gönderdim. Hâkim ve müddeiumumlardan epeyce zevat davete icabet ettiler. Nezaret'te sıkı bir imtihan neticesinde bir grup seçildi, gönderildi. Alman lisanını öğrenmek için hâkimlerimize ayrıca bir sene müddet verilmişti. Fakat Mütareke gürültüleri arasında zamanından evvel avdete meobur oldular. Çok faydalı olacağına kani olduğum bu tecrübenin tükerrürü şâyân-ı arzudur.

Bir Teşkilât-ı Adliye Kanunu lâyihasının hazırlığına da başlamıştık. Alman müşavir Mösyö Henze tetkikat için vilâyetlere gitti, rapor da hazırlayıp takdim etmişti.

Henüz Büyük Millet Meclisi'ne seçilmemiştim. İsmet Paşa Hazretleri Başvekil iken Mülâs'a gelmişti (1 Mart 1926). Türk Ocağı'nda akşam yemeğinde yanyana oturuyorduk.

«Halil Bey, bizim kanunları nasıl buluyorsun, buna sen başladın, biz ikmal ettik» dedi. «Siz çok cezri hareket ettiniz, bizler o günkü şeraite göre itidal ile hareket zorunda idik. Kanun-u Medeni'nin «contrat» ve «obligation» ahkâmı elbette muamelâta emniyet ve kûşayış verecektir. Hukuk-u aile ahkâmının bilhassa «matrimonial» kısımları bizim örfümüzle uymaz, «caduc» kalacaklardır, zamanla ıslah edilir» demiştim. «Kanun-u Medeni Komisyonunun hazırladığı mazbatayı istedim. Bir de baktım Fıkıhtan, muhtelif milletlerin kanunlarından alınmış parçalı bir hazırlık. Ben hukukçu değilim, ama böyle yamalı bir iş bizim inkılâbımıza yaraşmaz. Avrupa kanunlarından hangisi bize yakınsa onu seçiniz, «mot à mot» (kelime kelime) tercüme ediniz, kûl halinde Meclis'ten çıkaralım dedim» buyurmuşlardı.

Mahâkim-i Şer'iyye'nin adliyeye raptından esas gaye şer'i mahkemeleri lağvetmek ve hukukumuzu da «laicisser» etmektir. Fakat bunda imparatorluk şeraitine göre tedrici yürümek zarureti vardı.

Bu zarureti şu hikâye çok iyi izah eder: Bu ıslâhatı tahakkuk ettirdiğim sırada eski Temyiz Mahkemesi azasından, o zaman ticaret komisyonunda bulunan İstefan Efendi ziyaretime geldi. Şunları söylemişti:

«Beyefendi sizi candan tebrike geldim. Bu koskocaman iş sessiz sadasız nasıl başardınız?»

Hulâsa Hükûmet'çe yapılabilen yapılmış, üst tarafı Meclis'e bırakılmıştı.

Gürcüler ve Ermenilerle Harp ve Sulh Müzakeresi

Brest-Litovsk muahdesiyle Ruslar Elviye-i Selâseyi bize bırakmıştılar. Fakat dağılan Rus ordularının malzemesine el koyan Gürcüler ve Ermeniler, «Bunlar bizimdir, vermeyiz» dediler. Ordularımız oraları işgale başlayınca sulh talep ettiler. Hükûmet'in delegeşi olarak Batum'a gittim. Askeri delege de Ordu Kumandanı Vehib Paşa idi.

Azerbaycan Türkleri Ruslar zamanında Gürcüler'le Ermeniler'e karşı, daima dayanışma halinde yaşadıklarını ileri sürerler, Gürcüler hakkında müsaadekâr davranmamızı isterlerdi. «Talebinizi nazar-ı dikkate alırız, bir şartla, Ermeniler'den ayrılırsınız» dedim. Bir taraftan ben, diğer taraftan onlar çalışarak

Gürcüler'i Ermeniler'den ayırdık.

Müzakere epeyce uzadı. Zira Enver Paşa, Miralay Halid Bey (Halid Paşa merhum) ile Ahıska Müslümanlarını teslih ettirmiş, bize iltihak için Gürcülerle dövüşüyorlar. Diğer taraftan Kars hududu da Alexandropol'a (Gümrü) hâkim olmak üzere tevsi edilmek isteniliyordu. Sulh müzakeresi devam ederken ordumuz Ermeniler'le harbe tutuştu. Çetin bir harp başladı. Ermeniler'in Antranik Paşa kumandasında muntazam bir fırkaları vardı. Harbin dördüncü günü idi: Vehib Paşa, «Hocadan (Yakub Şevki Paşa) telefon aldım, sıkışmış, Kars'a gidiyorum» dedi. Beşinci günü avdet etti. Telâş içinde, çok sinirli: «Aman Halil Bey, bu Ermeni murahhasları nerede, sulh işini bitirelim, herifler müthiş dayanıyorlar, elimde 12.000 kişi var, arkamda kat'iyen ihtiyat yok. Mehmed bir yüzgeri yaparsa soluğu Erzurum'da alırlar» dedi. «Paşam, bu vaziyette sen Ermenilerin önüne çıkarsan, sulh olmaz. Git banyonu al, uykunu uyu, öğleden sonra görüşürüz» dedim. Öğleden sonra saat dörtte gülerек geldi, «İş bitti, herifler dağıldı» dedi. Ermeniler 5.000 ölü vermişler.

Bir gün İstanbul'dan şifre aldım: «Guéguetchkori (Gürcüstan Başvekili) ile görüş, bu Ermeniler'i aramızda taksim edelim» deniyordu Gülerек İstanbul'un arzusunu bildirdim. Şu cevabı almıştım: «Beyefendi, koca Rus ve Osmanlı imparatorlukları bu heriflerle baş edemedi. Benim küçücük Gürcistan'ım bu belâları nasıl üzerine alır? Bunlar Tiflis'te (Gürcistan'ın payitahtı) yüzde altmış ekseriyettedirler.»

Ahıska'yı istiyorduk. Gürcüler de vermiyor. Müslüman ahali ile harp ediyorlardı. Ermeniler'i tepeledikten sonra sıra Gürcüler'e gelmişti. Hükümet'in emrile Gürcü Hükümeti'ne 48 saat mühletle bir ültimatom verdim. Vehib Paşa gece Ermeniler'le harita üzerinde hudut tesbitiyle meşguldü. Gürcüler'den baştan savma bir cevap aldım. Enver Paşa da notamıza müspet bir cevap alınmazsa ertesi günü Tiflis üzerine yürümek için kumandana emir vermişti. Gürcüler'le harbi gönlüm istemiyordu. Azerbaycan Türkler'i de aman uzlaşmak için bir çare bulunuz, diyerek adeta yalvarıyorlardı. Gürcüler Almanlar'dan yardım umuyorlardı. Guéguetchkori de Berlin'e gitmişti. Orhan Şemseddin kâtip olarak nezdimde bulunuyordu. Gece saat birde kendisini davet ettim.

«Gürcüler'in cevabıdır. Al bu kâğıdı, git kapıyı çal, uyumuşlarsa uyandır. Kendilerine şu tebliğatı yap, dedim. Eğer vakit kazanmak için bu cevabı göndermişlerse bilsinler ki yarın sabah ordu Tiflis üzerine yürümek emrini almıştır. Bilirler ki şahsen kendilerine müteveccihim ama hükümetimin emrini yerine getirmek vazifemdir. Böyle değil de harbi kabule karar vermişlerse

notayı al, geri getir. Son bir dostluk olarak kendilerine bu cemileyi yapmakta olduğumu da ıblâğ et.»

Bet beniz atmış bir halde Gürcü kumandanıyla delegeler koşup geldiler. İçlerinde gayet sinirli bir avukat vardı:

«Halil Bey Abastoman Boğazı'na yerleştirilecek topraklarımız bizim payitahtımıza hâkim olacaktır. Bu bizim için intihardır» dedi.

«Azizim intihara karar vermişseniz çok müteessir olurum. Şahsi hissiyatımı öğrendiniz, zannederim. Ben sizinle harp etmek istemiyorum. Mesuliyet alıp size Abastoman Boğazıyla Sarayları bırakıp hududu öyle çizeceğim. Siz de Ahıska'nın kalan kısmından sarfınazar ediniz» dedim.

O sırada Vehib Paşa bulunduğumuz odaya geldi. Gürcüler'i görünce:

«Hayrola, ne var?» dedi.

«Hayırdır, sen işini bitirmeye bak» dedim.

Beni diğer odaya çağırdı:

«Ermeniler dağın Alexandropol'a (Gümrü) hâkim olan cephesini vermemekte ısrar ediyorlar.»

«Orasını bırak, işini bitir» dedim.

«Deli Oğlandan (Enver Paşa) beni kurtarabilir misin?» dedi.

«Kurtarırım, bütün mesuliyeti ben alıyorum, istersen tahriri emir vereyim» dedim. Gitti.

Gürcüler biraz düşündükten ve konuştuğundan sonra teklifimi kabul ettiler. Vehib Paşa Ermeniler'le müzakereyi bitirip avdet etti. Gürcüler'le verdiğim kararı kendisine söyledim.

«Aman nasıl olur, Enver beni bitirir» dedi.

«Ben mesuliyeti tamamıyla alıyorum ve tahriri olarak mesuliyetin tamamıyla bana râci olduğunu bildiriyorum» dedim.

Gürcüler'le bu surette hudut tesbit edildi.

Harp daha bitmemişti. Ordularımızın diğer cephelerdeki durumu da müşkül bir devreye girmişti. Bu cephede sulh-u sükûnun avdetinin memleketimin âli menfaatine uygun olacağı kanaatiyle hareket ettim ve hükûmetlerin idame-i mevcudiyeti mukadderse ilerisi için bizimle dost olmalarının daha çok faydalı olacağı kanaatinde idim. Bunun için mesuliyetli kararlar aldım.

Dini Bozan Taassuptur

Batum, yeni, muntazam, büyücek bir kasabadır. Geniş sokaklarının ortaları iri renkli çakıllarla örtülmüş, gözü sevgi ile çeken bir manzarası vardır. Kafkasya'nın ihraç ve ithal iskelesi, Bakû petrol rollerinin geniş borularla aktığı yerdir. Bankaları, ticarethaneleri, resmi binaları, hususi evleri güzel ve muntazamdır.

İki büyük nebatat bahçesi vardır. Bahçelerin dışında iri çakıllarla örtülü sahilde genişçe yerler vardır. Buralara şezlonglar serilmiş, hanımlar, erkekler güneş banyosu almak üzere bunların üzerlerine serilirler. Karadeniz'in dalgalarının iri çakıllar üzerinden çekilirken çıkardıkları şarıltiları insanın ruhuna lota-fetler saçır.

Çürüksu'ya doğru gidince çay tarlalarına raslanır. Bunların ortasında geniş hangar içinde dört ayaklı sade yapılmış saç fırınlar vardır. Ortada geniş masalar etrafında beyaz, temiz giyinmiş kızlar kavrulmuş çayları beyaz kâğıtlar içine yerleştirirler. Batum'da çaycılığın tarihi epeyce eski olduğu halde bu sade işin başında bir Çinli nazar-ı dikkatimi çekti. Demek basit görünen bu işte ihtisas isteyen ince bir teknik vardır. Yamaçlarda mandarin ağaçlarına ve başkaca yeşilliklere gömülmüş birbirinden dilber köşkler.

Bu genişlik ve zenginlik içinde bizim müslümanlar az veya çok eski tarz-ı hayatlarını muhafaza ediyorlar. Bu neden? Dini bozan taassup, basitliği mistik bir nüfuz ile müslümanın ruhunda bağlamış ve düğümlemiş. Onu medeni yola sevk için evveleminde bağı çözmek, bu düğümü dağıtmak lazımdır. İşte Türk inkılabı bunu yapıyor. Anadolu'nun ortasında Ankara medeni yaşayış şartlarını sembolize ediyor. Atatürk'ün orada yaktığı müsbet ilim meşalesi medeniyet ışıklarını şarka yayıyor. Kurduğu üniversitenin cephesinden Büyük Ata hayatta hakiki mürşidin ilim olduğunu haykırarak mistisizme dalmış büyük bir âleme aklın hâkimiyetini, ilmin irşadlarını ulaştırıyor. -Türk, çalış ve güven- derken hayatta hakiki temelin iş ve çalışma olduğunu da ilân ediyor.

MÜTAREKE DEVRİNDE

Mütareke akd-i zarureti hasıl olunca Talât Paşa çekilmeye karar vermişti. Yalnız çekilirken hükûmeti vatanperverliğine itimat edilir bir heyete bırakmak istiyordu. Padişah Vahideddin'e: «Şu sırada Hükûmet fasılası caiz değildir. Kimi Sadrazam intihap buyuracaksanız kararınızı verin, o zat kabinesini kursun, ben çekilir çekilmez Hükûmet'e vaziyet etsin» demişti.

Vahideddin bu teklif üzerine Tevfik Paşa'yı seçmişti. Tevfik Paşa'nın birtakım ölmüş zevatın isimlerini de listesine ithal ettiğini gören Talât Paşa bundan istifade ederek bu müşkül anda çok ihtiyarlamış Tevfik Paşa'nın mevki-i iktidara getirilmesinin doğru olmadığını ileri sürerek İzzet Paşa'yı tavsiye etti ve kabul ettirdi. İzzet Paşa istişare ederek Hayri Efendi, Cavid Bey, Rauf ve Fethi Beyleri kabineye ithal ettirdi. Ayan'dan Nesib Efendi, Reşid Âkil Paşa, Abdurrahman Şeref Bey gibi bitaraf ve muhterem zevat da kabinenin diğer azası oldular. Vatansever, iyi niyet sahibi yaşlılar ve enerjik, cesur ve vukufu gençlerle o günkü şeraite göre muvafık ve yerinde bir kabine teşekkül etmiş oldu.

Meclis-i Meb'usan beni yeniden reis intihap etmişti (10 Ekim 1918). O arada huzura kabul edilmiştim. Padişah Vahideddin şunları söylemişti:

«Halil Bey, bu Talât Paşa ne büyük bir vatanperver, ne fedakâr insandır. Kendi halefinin muvaffakiyeti için canla başla çalıştı.»

Halef-selef kavga ve entrikalarıyla dolu olan ecdadının tarihi düşünülünce Vahideddin'in bu sözlerinde samimiyet olduğuna hükmedilebilir. Fakat hakikatte böyle miydi?

Vahideddin'in Hakiki Çehresi

Çok geçmeden Vahideddin hakiki çehresini göstermeye baş-

ladı. Entrikalar birbirini takip etti. Hayri, Cavid, Fethi ve Rauf Beylerin kabineden çıkarılması için İzzet Paşa'yı sıkıştırmaya başladı. İzzet Paşa meşhur istifanamesini Padişah'a takdim edip çekildi ve gazetelerde neşrettirdi. Paşa merhum Kanun-u Esasî'ye sadakat yemini etmiş olup onun ahkâmı hilafında icraatta bulunmak, kendisi için mümkün olmadığını ileri sürüyordu.

Yeni kabinenin teşkili sırasında Âyan Reisi olan Ahmed Rıza Bey'in birkaç defa huzura kabul edilmiş olduğunu gazeteler yazmıştı. Meclis-i Meb'usan Reisi davet edilmemişti. Bu hâdise meb'uslar arasında münakaşayı tahrik ediyordu. O zaman Baş-mabeyinci olan Lûtfi Simavi Bey merhumu telefonla buldum: «Padişah istişare için Âyan Reisini davet ediyor, Meclis Reisini ihmal ediyor, bugünkü şerait içinde Meclis'le Padişah arasında ihtilâf, memleketin Âli menfaatlerine muvafık olmaz. Padişah'ın en yakını bulunuyorsunuz, dikkat nazarını çekiniz, yalnız benim tarafımdan ihtar edilmiş olduğunu kat'iyen söylemeyiniz» dedim.

Telefonu öğleyin riyaset konağından yapmıştım. Yemekten sonra Meclis'e gittim. Saat üçte saraydan telefon geldi. Baş-mabeyinci bey: «Şevketmeab efendimiz, zatiâlinizin saraya teşrifinizi irade buyurdular» dedi.

Vahideddin ile Bir Mülakat

O günlerde Vahideddin rahatsızlık vesilesile hareme çekilmiş, arzu etmediği ziyaretçileri kabul etmiyor, fakat harem kapısından geceleri, papas Frew'u, Hoca Sabrileri, Ali Kemalleri kabul ediyordu. Beni de haremde kabul etti.

«Bir arzunuz mu var?» dedi.

«Zat-ı Şahânelerine maruzatta bulunmak için bir talepte bulunmadım» dedim.

«Canım işte Lûtfi Bey'e bazı şeyler söylemişsiniz ya» dedi.

Cevabımı beklemeden sözüne devam etti:

«Ben Âyan Reisi'ni kabine teşkili için istişareye davet etmedim. Kanun-u Esasî'de böyle bir mecburiyet de görmüyorum» dedi.

Cevaben:

«Hiçbir Kanun-u Esasî'de devlet reisleri için böyle sarih bir hüküm yoktur, fakat bu parlamenter devlet şeklinin zaruri bir neticesidir. Devletimizin bugünkü şekli de parlamenter saltanat-ı meşrutedir. Sadriâzam nasbetmeniz kâfi değildir. Payidâr bir hükümet kurabilmek için Sadriâzam'ın Meclis'ten itimat alması şarttır. Onun için her devlet reis'nin yaptığı gibi Zat-ı Şahâneniz de Meclis'teki temayülleri öğrenmek için Âyan ve Meb'usan reisleriyle istişareye mecbursunuz» dedim.

Sustu. Ondan sonra İzzet Paşa'nın istifasını telmihen:

•Halil Bey, bir Padişah'a yemininde hânis (andını bozan) ol-
dun denir mi?• diye adeta haykırdı.

Hiddetinden kalkıp oturarak birkaç defa tekrar etti. Ben de
teskin için:

•Efendimiz, İzzet Paşa kulunuz makam-ı saltanatınıza sâdık
bir bendenizdir, böyle bir harekette bulunmaz, suitefehhüm var-
dır• demekliğim üzerine:

•Halil Bey, ben onu bilirim, o kendisi yürümez, onu yürü-
türler• dedi.

Ve bunu adeta haykırarak söyledi. Biraz durduktan sonra
tekrar başladı:

•Halil Bey, ben ne yapayım; o adamları istemiyorlar; her gün
çarşaf gibi kâğıt alıyorum• dedi.

•Efendimiz, bu çarşaf gibi kâğıtları herhalde Meclis için de
alıyorsunuzdur. Bu hususta bir iki mülâhaza arz etmekliğime
müsaade buyurunuz. 93'te (1877) Meşrutiyet ilânı İstanbul Kon-
feransı'nı berhava etti. Yani devletimizi ecnebi müdahalesinden
korudu. İkinci Meşrutiyet ilânı da Reval Mülâkatile takarrür eden
tasfiye kararını bertaraf etti. Bu defa sulh konferansında devletin
mukadderatı mevzuubahistir. Meclis'i dağıtırsanız bu şeraitte
ikinci bir Meclis toplayamazsınız. Bu sulh konferansında millet-
lerin murahhasları bulunacaktır. Yalnız biz milli murahhas gön-
deremeyeceğiz. Zeki, mütecasir düşmanlarla karşı karşıyayız. Bu
vaziyeti aleyhimizde istismar ederek, Türkiye'de hürriyet yaşa-
maz, Meşrutiyet bir oyuncaktan ibarettir, derler. Buna meydan
vermekten çok sakınmalısınız• dedim.

Sustu. Çekilmeme izin verdi, huzurdan çıktım.

Saray âdetidir. Ramazan'ın on beşinde vükelâ haremeleri Pa-
dişah tarafından kabul edilirler. Merhume refikam Lûtfiye Ha-
nım, Sultan Reşad zamanında birkaç defa huzura, diğer vükelâ
haremeleriyle birlikte girmişti. Sultan Vahideddin tarafından da
böylece huzura kabul edilmişti. Eve geldiğinde aynen şunları
söylemişti: •Bey, bu adamı hiç beğenmedim, ayvaz kılıklı bir in-
san. Allah devleti ve sizleri bunun şerrinden korusun.•

Tevfik Paşa'nın Sadâreti (11 Kasım 1918)

İzzet Paşa'dan sonra Tevfik Paşa Sadriâzam oldu. Vükelâ'nın
muhakemesi Divan-ı Âli'ye ait olduğundan Kanun-u Esasi'nin
bu hükmüne riayet göstererek bizlerden gayrı İstanbul'daki İtti-
had ve Terakki erkânını tevkiif ettirmişti. İzmir Valisi Rahmi Bey
de bunların arasında idi. Bekirâğa'da mevkuf iken biricik oğlunu
İzmir'de Bornova'da Çerkez Reşid ve Tevfik dağa kaldırdılar.

Rahmi oğluna çok düşkündü. Hemen Tevfik Paşa'nın evine gittim. Vaziyeti izah ettim. Oğlunu kurtarmak için namus sözü alarak Rahmi'nin muvakkaten serbest bırakılmasını rica ettim ve ısrar ettim. Maalesef muvafakat cevabı alamadım. Rahmi'nin akraba ve ehlibası (dostları) tarafından oğlu kurtarılıncaya kadar çektiği azabı tasavvur mümkün değildir. Cürmü neydi? Hiç. İttihadçı olmak. Siyasetin bu gibi zulümleri hakikaten iğrenç ve korkunçtur.

İzmir Valisi Rahmi Bey'in Hizmetleri

Rahmi Bey, Talât Bey'in kurduğu Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin müessislerinden biridir. İnkılâbı tatbikat sahasına İzmir'de ilk koyan validir. İzmir şehrini mezarlıklardan temizlemiş, yerlerine mamureler kurmuştur. Hükümet civarında Bahri-baba mezarlıklarını kaldıran, karşılarındaki kalafatları bertaraf eden odur. Bunların yerlerinde kurulan Büyük Park, karşısındaki büyük bahçeli gazino ve Türk Ocağı binası onun hazırladığı eserlerdir. Parkın bir tarafına Kız Lisesi'ni —ki bugün dahi mekteplerimizin en mükemmelidir— diğer taraftan güzel vilâdethane binasını yerleştirmiş, biraz aşağıda cadde üzerinde büyük Millî Kütüphane binasının inşası için müteşebbislerini teşci ve himaye etmiş, yanındaki Elhamra sinemasını, bedeli icarından ödenmek üzere bir şirkete inşa ettirmiştir. Birkaç seneden beri borçlar ödendiğinden, 15.000 liralık senelik varidatını kütüphane almaktadır. Harp bitince bu varidat sayesinde İzmir, memleketin en güzel en zengin kütüphanesine sahip olacaktır. Oğlum Nahid Menteşe bir aralık Bergama Ortaokulunda muallimlik etmiştir. İzmir'deki Kız Lisesi'nin bir aynını Rahmi Bey'in orada da inşa ettirdiğini söylemişti. İzmir'in en şerefli bir yerinde bir facia halinde mevcut olan hapishane binasını bertaraf etmeye teşebbüs ederek yeni hapishanenin şehir haricinde temellerini attırmış, bir darülmuallimin (öğretmen okulu) ile bir bimarhanenin (hastane) de yerlerini ve planlarını tesbit ettirmişse de ikmal edemedi. İzmir Valiliği'ni terke mecbur olmuştu. İzmir ve civarından 200.000 Rum'un Yunanistan'a hicretini tahakkuk ettiren de odur. Geçen harpte, onun dirayeti ve nüfuz-u nazarı sayesinde İzmir halkı harp sıkıntısını nispeten hafif geçirmiştir.

Adliye Nâzırı Haydar Molla, Hukuk-u Aile Kararnamesini Meclis'te Reddettirmek İstiyordu

Tevfik Paşa kabinesinde Haydar Molla Adliye Nâzırı olmuştu. Molla Bey deruhte ettiği mesuliyetin ağırlığını unutmuş, Hu-

kuk-u Aile Kararnamesi'ni Meclis'ten reddettirmeyi iş ve güç edinmişti. Bir gün telefonda çok ısrar etti. «Efendi Hazretleri, Meclis'e teşrif edin, bu meseleyi birlikte görüşelim» dedim. Hem otomobiline binip geldi. «Niçin bu meselede bu derece ısrar gösteriyorsunuz?» demekliğim üzerine «150 maddelik «münâkehât» (nikâh) ve «müfârekât» (boşanma) kanunu mu olur. Ben 1500 maddelik yaparım» dedi.

Ben de:

«Kara bir kitaptaki bütün münâkehât ve müfârekât mesailini kanun maddesi olarak yazarsanız, daha da fazla olabilir» dedim.

Önümde Avrupa milletlerinin kanunları vardı:

«İşte Avrupa memleketlerinin kavanin mecmuaları. Bunların hiçbirinde 150 maddelikten fazla evlenme ve boşanma kanunu yoktur» dedim.

«Ne yapayım, beni rahat bırakmıyorlar» dedi.

«Kimler sizi rahatsız ediyorlar?» dedim.

«Patrikhaneler.»

Demesi üzerine:

«Onların burada meb'usları vardır, onları tavsit etsinler. Sizden soruyorum, Patrikhaneler mevcut imtiyazlarıyla devlet içinde ayrı devletler vaziyetinde midirler? Ben bu kararname ile işte onların bu imtiyazını lâğvettim. Sen elinle onları iade edeceksin. Hâlis bir Müslüman bir vatanperver olarak buna nasıl razı oluyorsun?»

Deyince, hoca elini ağzına götürerek:

«Tövbe olsun, bir daha ağzıma almam, affedersin ben burasını takdir edememiştim.» demiş çekip gitmişti.

Damad Ferid Paşa'nın Sadâreti ve Tevkifler

Hürriyet ve İtilâf kodamanları Tefvik Paşa'yı da beğenmediler. Damad Ferid Paşa'yı Sadrîâzam yapması için Vahideddin'i sıkıştırdılar. Birkaç ay sadâretten sonra Tefvik Paşa çekildi, Damad Ferid Sadrîâzam oldu. Sabri Hoca'yı Şeyhülislâm, Vasfi Hoca'yı Adliye Nâzırı, Ali Kemal'i de Dahiliye Nâzırı yaptı. Tam bir Hürriyet ve İtilâf kabinesi.

İlk işi şark vilâyetlerinde kumandanlık eden Mahmud Kâmil, Halil ve Vehib Paşaları, Musul Valisi Memduh, Erzurum Valisi Tahsin, Sivas Valisi Muammer, Diyarbekir Vali Muavini Bedri Beyleri tevkif etmek oldu. Diyarbekir Valisi Reşid Bey gizlenmişti. İhlamur civarında polisler izini yakaladı, fakat teslim olmadı, intihar ederek meydan-ı mücadelede aslanlar gibi öldü. Bizleri, yani vükelâyı toplayıp Bekirâğa Bölüğü'nde hapsedtiler.

İstanbul'da Divanharp kuruldu. Şark vilâyetlerinde Erme-

niler'i temizleyenlerin taktik ve yağmagerlik cürümleriyle muhakemelerine başlandı. Fakat ellerimize garip tevkif müzekkelerleri verildi. Cürüm yerinde sıfır vardı. Tahkikat başladı, fakat Âdilâne bir muhakeme süsü vermek istendiğinden vükelânın muhakemesi için kanunî bir sebep bulunamıyordu. Çünkü Kanun-u Esasî mucibince vükelânın icraatından dolayı muhakemeleri Divan-ı Âlî'ye aitti. Müddeiumumiler, müstantikler değişip duruyordu. Bir gün, bugün Mahkeme-i Temyiz azasından olan Cevad Bey müddeiumumî, İstanbul sulh hâkimlerinden ismini hatırlayamadığım bir efendi, müstantik olarak Bekirâğa'ya geldiler. İştmişti ki bunlar İttihad ve Terakki Meclis-i Umumi'sini tehcir ve taktik kararı vermiş, bu maksatla çeteler teşkil edip memleket dahiline saldırmış mücrim bir heyet tasavvur etmişler. O mecliste bulunduklarından bu heyet-i mecmua ile vükelânın mahkûmiyetini temin için bir iddianame tanzim etmişler. Cevad Bey'e bu kararlarını hatırlatarak:

-İttihad ve Terakki Meclis-i Umumi'si azasının kaç kişiden ibaret olduğunu ve azalarının hüviyetlerini tetkik ettiniz mi? Ben size söyleyivereyim: 60 kişi. Bunların arasında her anasırdan aza var. Meselâ Şerif Cafer Paşa, Bağdat Nakibüleşrafı'nın oğlu ve daha Arap meb'uslar. İttihad ve Terakki'ye dahil Rum ve Ermeniler'den birkaç zat da vardır. Böyle bir heyetin böyle müthiş bir cürümle ithamnamesini Âmme muvacehesinde nasıl okuyacaksınız? Mesleki haysiyet ve şerefizinle bunu nasıl telif edeceksiniz? dedim.

-Cevad Bey, Nâzır iken ben sizi Umur-u Hukukiye Müdür Muavinliği'ne tayin etmek istedim. İzmir'den merkeze celbettim. O zaman hiç unutmam üzerinde eski bir ceket vardı, hele boyunda yırtık bir boyunbağı. Ağır bir geçinme ıstırabının altında namuskârane vazife ifası için bu sıkıntılara tahammül eden sizlere ne oldu? Bu mülevves işin içine nasıl düştünüz? dedim.

Sulh hâkimi olan zat:

-Beyefendi sizde bu hitabet kudreti varken sizi kimse muhakeme edemez. Siyasette olağan şeylerdir. Caillaux bile mücrim sandalyasına oturdu,- dedi.

-Teselliye ihtiyacımız yoktur, siz bizleri adı cürümle ithama yelteniyorsunuz, kıyas maalfarik,- dedim

Ertesi gün bu zatlar istifalarını verip çekildiler.

Cevad Bey'in yerine Yusuf Ziya Bey (sâbık Eskişehir meb'u-su) Divaniharp müddeiumumiliğine tayin edildi. O da -Babıâli baskınında birkaç şahıs musademe esnasında ölmüştü. Teşebbüsün mahiyeti siyasi olsa bile o arada katil fiili vaki olursa siyasi âmîl cürmün mahiyetini değiştirmez- nazariyesine dayanarak bizleri mahkûm edebileceğini düşünmüş, bundan haberdar olmuş-

tuk. O da Bekirağa'ya bera-yı teftiş gelmişti. Kendisiyle görüş-tüm.

«Haber aldığımıza göre Babıâli baskınını vesile ederek bizler için ithamname hazırlıyormuşsunuz, fakat o zaman Divanıharp muhakeme etmiş, Af Kanunu da o sırada çıktığı için mücrimlerin beraetine karar vermiş ve hüküm katiyet kesbederek kazıyye-i muhkeme olmuştu. Şimdi nasıl yeniden muhakeme icrasını tahrik edeceksiniz?»

Demekliğim üzerine:

«Bu ilâmı görebilir miyim?» dedi.

Bu ilâmı ısdar eden Divanıharp Reisi Nafiz Bey de bizimle Bekirağa'da mevkuftu.

«Nafiz Bey'e müracaat edin, o size yerini bildirir.» dedim.

Birkaç gün sonra Yusuf Ziya Bey de istifa etti.

Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey'in İdamı

Bu arada Boğazlıyan Kaymakamı şehid-i mağfur Kemal Bey tecrit edildiği hücrelerinden çıkarılıp bizim koğuşa getirildi. Gazeteler kâtil, yağmager gibi her türlü müstehcen sözlerle bu aziz şehidi teşhir ediyorlardı. Hepimiz etrafını aldık, okşadık, öpenlerimiz de oldu. Zavallı şaşkın bir halde idi. «Aman Allah, dünyaya çıktım, öldüğüme gam yemem, fakat çocuklarımın boynuna «hain-i vatan evlâdı» levhası asılacak diye çıldıracaktım» dedi. «Hain-i vatan onları yazanlardır, sen hakiki mücahidsin» diyerek teselli ettik. Bir hafta kadar yanımızda kaldı, yağız çehreli, büyük ruhlu bir Türk çocuğu idi.

Zavallıyı bir odaya tıkmışlar, aleyhinde yazan gazeteleri hücrelerine doldurmuşlar, bir iki defa mahkemeye gidip geldi. Son muhakemesinden evvel: «Aman bana bir müdafaaname yazıverin» diye yalvarmaya başladı. Bir müdafaaname yazıp verdim. Mahkemede okumuş, gelince beni buldu. Boynuma sarıldı: «Beyim Allah razı olsun, müdafaamı yaptım, sesimi milletime duyurdum, tarihe naklettim, artık asılsam da gam yemem, Divanıharp Reisi'ni de ağlattım» demişti.

Bu müdafaaname hakikaten halkta büyük heyecan uyandırmıştı. İki gün sonra vatanın bu necip çocuğu gözümüzün önünde araba ile götürülerek asıldı (10 Nisan 1919). Hükümet gaflet edip cesedini babasına vermiş, o da Üsküdar'a nakletmiş, Tıbbiye talebeleri oradaki zabitlerle cesim bir halk kütlesi muazzam bir cenaze alayı yapmışlar, tabutu kolları üzerinde götürmüşlerdir. Hattâ o zaman işitmiştik ki bu alayı seyreden bir Fransız zabiti: «Bu İttihad ve Terakki ne müthiş kuvvettir» diyerek haykırmış.

Ertesi gün bizleri tecrit ettiler, ayrı ayrı odalara koydular, kapılarımıza Türk neferinin yanında birer de Fransız neferi yerleştirdiler. Kapımda uzun boylu, beyaz tenli, güzel yüzlü Bartınlı bir nefer vardı. Kendisine bir sigara verdim. «Nerelisin oğlum» dedim. «Bartınlıyım» dedi. Karşısındaki Fransız neferine bakarak boynunu büktü «Beyim, millet sizi ister, bu gâvur dostlarına ısınamıyoruz» diye ilâve etti.

Bekirağa Bölüğü her gün yeni yeni mevkûflarla doluyordu. Bunlar vilâyetlerin İttihad ve Terakki heyetlerinde aza olan ve İttihadçı diye hususi ihbarlarla tevkif edilen aile babaları idi. Gönlüme dokundu. Meşrutiyet'in iptidalarında müşterek bir vazife başında tanıştığım Miralay Sadık Bey o sırada Mısır'dan gelmiş, gazeteler «Leader Sadık Bey» ünvanıyla teşhir edip duruyorlardı. Bir telgraf çekip hapishaneye davet ettim. Geldi.

«Bir harp olmuş, memleket mağlûbiyet ıstırapına düşmüş, buna karar verenlerin bazıları hariçte bulunuyor, buradakiler de elinizde. Divanîharp de kurdunuz, icap ederse onları asıp kurtulursunuz. Fakat İttihad ve Terakki hâdimlerinden diyerek harp kararıyla münasebetleri olmayan bir sürü aile babalarını yakalayıp hapishaneleri dolduruyorsunuz. Bu tehcir işiyle alâkadar olmayan Türk Anadolu'da pek azdır. Bu suretle tethiş ederek bir sürü halkı dağlara çıkaracaksınız, bu müthiş vaziyette ancak birlik ve beraberlikle memleket korunabilir» dedim.

Cevaben şunları söyledi:

«Halil Bey, ben İttihad ve Terakki'nin içinde yetiştim. (Bir avucuna diğer elini sürterek) Dipten silmeden ondan kurtulunmaz. «Leader» dediklerine bakma. Bende bir iktidar yoktur. Olsa ben yapacağımı bilirim. Üç günde ortalığı temizlerim,» dedi.

«Sen bilirsin ki memleketin bütün vatanperverleri ve münevverleri bu teşkilâta girmiştir, dipten silince sana ne kalacaktır?» dedim.

Sustu. Sadık Beyin ifadesinden anladım ki eski İttihadçı olduğundan, Vahideddin ona da itimat edemiyordu.

Kemal Bey'in cenaze alayı halkın hükûmet aleyhine bir nümayişi tesirini yaptı. İzmir'in işgali münasebetiyle İstanbul'da nümayişler genişliyor ve büyüyordu. Milli Mücadele muvaffakiyetle inkişaf ettikçe hükûmetin maneviyatı kırılıyor, milletin cesaretini arttırıyordu. Bir gün Dahiliye Nâzırı Ali Kemal'in Amiral Calthorp'a ziyarete gittiğini gazetelerde okuyunca hakkımızda mühim bir karar beklemelidir, diye aramızda konuşmuştuk. Ertesi günü İngilizler sabah karanlığında kapalı kamyonlar içinde bizleri Bekirağa'dan alıp götürdüler. Vapura bindirip Malta'ya sevkettiler (28 Mayıs 1919).

MALTA ADASI'NDA ESARET HAYATI

Malta'da yirmi bir ay kaldık. Verdala kışlasına yerleştirildik. Orada Ali İhsan Paşa, Medine Kumandanı Fahri Paşa, doktorlardan ve zabitlerden mürekkep diğer vatandaşları harp esiri olarak bulduk. İlk aylarda sıkı bir inzibat altında tutulduk. Ayda bir arabalar gelir, öndeki arabada bir zabıt, arkadakinde bir zabıt, halk ile temas ettirmeden deniz kenarına kadar götürürler, orada biraz güneş ve hava alırdık, arzu edenlerimiz denize girerledi.

Birinci İnönü zaferi bu çemberi yırttı, günde on beşer kişilik grup halinde sabah şehre gidip akşam dönmek müsaadesi çıktı. İkinci İnönü zaferinden sonra arzu edenlerin geceleri operaya gitmekte serbest oldukları bildirildi. Maltızların (Maltalıların) güzel bir opera binaları vardı. Avrupa'dan arasına gruplar gelirdi.

Sakarya Zaferinden sonra Umumi Vali kampa geldi, odaları ziyaret ederek hal hatır sordu. Zaferlerden evvel ufak zabıtlar bile selâm alıp vermekte istigna gösterirlerdi. Damad Ferid Paşa Hükümeti iktidar mevkiinde oldukça İstanbul gazeteleri kampımızı doldururdu. Salih ve Ali Rıza Paşalar gibi Milli Mücadele'ye dost zevat Sadrazam oldu mu kampımıza bir tek İstanbul gazetesi girmezdi. Zira bu değişiklik İstanbul matbuatının Milli Mücadele leh ve aleyhinde lisanını değiştirdi.

Namımıza gelen paralar kamp kumandanının kasasında toplanır, haftada bir kere bir zabıt gelir, muayyen miktarda para dağıtır, masanın yan tarafına bir çanak konur, oraya da her birimiz birer ikişer «shilling» atmaya mecbur tutulurduk.

Said Halim ve Abbas Paşalar Mısır'daki varidatlarından ayda yüzer İngiliz lirası isterlerdi, kampta muhtaç olan arkadaşların imdadına yetişmek gibi necip bir düşünce de bunda hâkimdi, arada bir İngiliz Hükümeti namına Mısır'da el konan çiftliklerinin vesair emvallerinin varidat raporları gelirdi, fakat bu

istedikleri para sonuna kadar verilmedi, akrabalarından Ömer Tosun Paşa'ya yazdılar, o da; hazır, fakat Londra'dan müsaade gelmedi, diye cevap verdi. Bereket versin Salâh Cimcoz Bey'in İsviçre'de biraz parası varmış bu paralar getirildi, prenlere ikraz edildi. Yoksa kendi masraflarını da karşılamaktan aciz kalacaklardır.

Medine Kumandanı Fahri Paşa'nın nezdinde biri Arap, diğeri Türk iki nefer vardı. İngilizler arasına filân zatın serbest olduğuna dair kamp kumandanına emirler gönderirler, bunların esbabını kimse bilmezdi. Bir gün Fahri Paşa'nın Arap neferi için emir geldi. Bu nefer pılıpırtıyı toplayıp gitti. Aradan biraz geçtikten sonra Türk neferi için de bırakma emri geldi. Paşasıyle uzun zamandır esir yaşayan ve ne zaman da kurtulacağı malûm olmayan bu Anadolu çocuğu Fahri Paşa'yı yalnız bırakıp gitmek istemedi. Vak'a önümde cereyan etti. Nefer odaya girmiş, kar yolanın altına sokulmuş, Paşa da onu korumak kasdile kapıda duruyordu. Kamp zabiti geldi, Paşa'yı adeta iter şekilde odaya girdi, neferi sürükleyerek önüne katıp götürdü. Neferini bu derece şahsına bağlayan kumandadaki yüksek şefkat, neferde tebarüz eden emsalsiz vefa ve feragat ancak Türk'e mahsus meziyetlerdendir.

Bir gün Hüseyin Kadri'nin serbest bırakılması için emir geldi. Hüseyin Tosun hastalanmıştı. Hüseyin Kadri isim benzerliğinden istifade ederek hasta arkadaşını kendi yerine ileri sürdü. O gitti, Hüseyin Kadri kampta kaldı. Asker esirlerin sulh olur olmaz kurtulmaları tabii idi. Fakat siyasi mevkuf olanların akıbeti meçhuldü. O iki arkadaş da bunlar arasındaydı. Damad Ferid Hükümeti -esaret-i fiiliyelerinden dolayı Malta'da mevkuf olanların mazuliyet ve tekaüt maaşları kesilmiştir-, suretinde bir kanun çıkardı, bazı arkadaşların aileleri bu maaşları alırlar, bir kısmını kendilerine alıkor, küsûrunu da arkadaşlara gönderirlerdi. Bu karar neticesinde çok mustarip vaziyete düştüler. Sivas Valisi Muammer Bey de bunların arasındaydı. Parası olanlar, gece operaya gidebiliyorlardı. Bir gece Muammer merhuma birlikte gitmekliğimizi teklif ettim. Kabul etmedi. «Opera ücretini ödünç olarak vereyim, memlekete dönünce gene iade edersin dedim. Gene kabul etmedi. Bana şu cevapta bulunmuştu: «Halil Bey, çok teşekkür ederim, fakat ben kimsenin minneti altına giremem.»

Lord Curzon'a Mektup

O zaman İngiliz Hariciye Nâzırı olan Lord Curzon'a bir mektup göndermiş, şunları yazmıştım:

‐İngiltere Cermen ‐hégémonie‐sini yıkmak için Rus İmparatorunun ordularına muhtaç idi. Onunla ittifak etti. Bizi de Rus siyasetine feda etti. Biz de kendimizi müdafaa için Almanlarla birleşmek zorunda kaldık. Şimdi iki imparatorluk da sırtüstü serildiler. İngiltere de iki surette maksadına erdi. Anadolu'da bir nasyonalist kasırgası esmektedir. O, önüne gelen her mâniayı silip süpürecektir. Türk'ten daha sadık Boğazlar'a bekçi bulamazsınız. Gelin, eski dostluğu ihya edelim, her iki memleketin menfaati bundadır. Bizde meşhur bir söz vardır: *Mâni zail olunca memnu avdet eder.*‐

Curzon, bu mektubumu aldığını kamp kumandanı vasıtasıyla bana ıblâğ etmişti. Bir esirle muhabere açmasına imkân da yoktu.

Cumhuriyet Halk Partisi Grup Toplantısında Yaptığım Bir Konuşma

1939 senesi baharında Alman ve İtalyan erkânıharbiyeleri İnsburg'da toplanıp görüştükten sonra İtalyanlar Arnavutluk'u işgal etmiş, Hitler de Romanya'ya Alman iktisadiyatına yarar surette çalışmayı icbar eden bir mukavele kabul ettirmişti.

Arnavutluk'un işgalinden bir iki gün sonra Parti Grubunda o zaman Hariciye Vekili olan Saracoğlu kürsüye gelerek İtalyanlar'ın Arnavutluk'u işgaline dair izahat verdikten sonra ‐İngilizler, matbuatları vasıtasıyla bizim kendileriyle birlikte olduğumuzu ihsas etmek istiyorlar, biz bitaraf olduğumuz için karşı tarafa bu neşriyatla bizim alâkamız olmadığını bildirdik‐ dedi ve kürsüyü terketti.

Onu müteakıp ben söz alıp kürsüye çıktım. ‐Arkadaşlar benim görüşüme göre tehlike kapımıza yaklaşmıştır. Romanya'ya icbar ettikleri mukavelede maksatlarını açıklıyorlar, kat'i karar almak zaruretindeyiz. İngiltere'ye İstanbul ve hinterlandının ve şarki Bahrisefidin emniyetini birlikte müdafaaı kabul edip etmediğini sormalı ve ittifak teklif etmeliyiz. Cevap müspet olmazsa gene düşünüp başkaca tedbir aramalıyız‐ dedim.

Başvekil Refik Saydam'la görüştükten sonra Saracoğlu ayağa kalkarak ‐Biz teklifin karşı taraftan gelmesini daha faydalı buluyoruz‐ dedi. Birkaç gün sonra da hükümet, ittifakın mübeşşiri olan müşterek deklârasyonu Meclis'e sevketti.

Malta'dan Avdet

Malta esaretinden kurtulduktan sonra Roma'ya gelmiştim. Oradan Rodos'a giderek Küllük veya Bodrum'a çıkmak istemiş

ve İstanbul'daki karıma da Rodos'a gitmesi için telgraf çekmiştim. Fakat harp henüz bitmemişti, yolda Yunanlılar tarafından yakalanmak tehlikesi vardı. Bunun için İtalyan donanmasına mensup vapurlardan birisiyle gitmeyi düşündüm. İtalyan Hükümeti'ne müracaat ettim. Teklifim kabul edildi. Rodos'a hareket edecek olan vapura beni alması için Taranto'daki acentaya telgraf çekildi. Ertesi günü Taranto'ya gittim. İskeleye bir vapur vardı, fakat bir hazırlık emaresi görülüyordu. İçine girerek, yemek yemekte olan tayfalarla fransızca konuştum. «Vapur Rodos'a değil Trablusgarp'a gidecek» dediler. Bu işlerle meşgul büroya gittim. «Sizin için bir emir almıştık, fakat geceyarısından sonra Rodos'tan vazgeçildi. Trablusgarp'a gitmek emrini verdiler» dedi.

Roma'ya döndüm, otelde refikamdan gelmiş bir mektup buldum, içinde Dr. Âkil Muhtar Bey'in bir kartı vardı. Onda «Nahid Bey'in İsviçre veya İsviçre'ye civar yerlerde tahsilini ikmal etmesi zarureti vardır.» deniyordu. Biricik oğlum harp esnasında «Pleurésie» hastalığı geçirmişti. Bu kart hayatının taht-ı tehlikede olduğu endişesini uyandırdı, hemen Roma'ya hareket etmek üzere emir verdim, geldiler. İtalya'nın meşhur Dahiliyeci Doktoru Margia Fava'nın tavsiyesi üzerine Cenubi Tirol'da Almanlar'ın kür yeri olan Méran'a gidip yerleştik. Orada iki sene kaldık. Arkadaşım Nesimi Bey de rahatsız olduğundan karısıyla birlikte Méran'a geldi. Hasan Cemil Bey'i ailesiyle birlikte orada bulduk.

Méran, çam ormanı ile örtülü, yüksek dağlarla çevrili bir vâdide kurulmuş, daima yeşil, kuru havalı bir kür yeridir. Elma, armut, kayısı bahçeleriyle çeşitli üzüm memleketi, tereyağı, peyniri, sütü bol ve nefis, piliç gibi taze dana etleriyle tam beslenecek sağlık saçan bir memleket... Birbirinden güzel küçük küçük büyük büyük pansiyonlar, oteller, küçük fakat mükemmel bir operası var. Su kuvvetiyle istihsal edilen ve ucuz olan elektrik sayesinde, vâdilerdeki kalabalık köyler, muntazam yollar, elektrikli tramvaylarıyla birbirine bağlı... Gece operaya gelen halk tramvaylarla evlerine dönerler. Tirol'ün yüksek dağlarında oturanlar da finikülerle ve dişli tramvaylarla otellerine, köşklarine avdet ederler.

Méran'dan geceleri ormanlı dağlar üzerinde elektrik ışıkları içindeki köyleri seyretmek zevkine doyum olmaz bir manzaradır.

Oğlum tahsilini İstanbul'da İngiliz mektebinde yapmıştı. Mükemmel İngilizce bilir bir Alman muallime bulduk. Ondan da Almanca'yı öğrendi, iki sene zarfında 48 kilodan 76 kiloya çıktı. Sıhhatli, kuvvetli bir delikanlı oldu. Onu Almanya'da Freiburg'da üniversiteye yerleştirdim, 1922'de memlekete döndüm.

İÇTİHAD AYRILIKLARI MEMLEKET BÜNYESİNDE YARALAR AÇMAYA BAŞLAMIŞTI

Siyasi adamlar iktidar mevkiine çıkmasını bildikleri kadar zamanı gelince çekilmesini de bilmelidirler. Ben de kararımı verdim. Çiftliğime çekildim. Hatta tekrar kendimi siyasete kaptırmamak için Ankara'ya bile uğramadan ve beni esaretten kurtaranlara teşekkür borcumu bile yapmadan doğruca İzmir'den Milâs'a gittim

Fransız Büyük İhtilâli'nde düşmanlara iltica etmek üzere memleketten kaçmaya teşebbüs eden Onaltıncı Louis'yi ihtilâlciler yakalamışlar ve asmışlardı. Bu suretle krallık otoritesini bertaraf ettikten sonra «millet meclisi devletin mukadderatına vazıyeddin» kararını verdiler ve Konvansiyon Hükümeti'ni kurdular. Bu sistem dahili ve harici düşmanları temizlemek için içtihadların birleştiği zamanda muvaffak olmuş, fakat normal şerait avdet edip de hükümet işlerine başlanınca içtihadlar ayrılmış, ihtilâflar büyümüş, kızgın bir ihtiras meclisin sinelerinden memlekete dağılmış, mütecanis bir hükümet kurulamamış, samimi ihtilâlciler birbirlerini yemişler, bu facialar arasında Napoléon istibdadı doğmuştu. Mümasil sebepler bizde de aynı neticeyi doğurdu. Padişah memleketi istilâ eden ecnebilerle işbirliği yapmış, Millî Mücadele'yi söndürmeye koyulmuştu. Büyük Millet Meclisi padişahlığı ilga etmiş, milletin mukadderatına vazı-ül-yed olduğunu ilân etmişti. Padişah Vahideddin de düşman gemisiyle kaçmıştı.

Normal şartlar avdet edince Meclis'te inkılâp hamleleri başlamış, içtihadlar ayrılmış, ihtilâflar büyümüş, Konvansiyon devrinin faciaları safha safha memleketin bünyesinde yaralar açmaya başlamıştı.

Bu vaziyeti çiftliğimdeki köşemden büyük bir endişe ile seyrediyordum. Faal surette siyasete iştirak etmemek kararını ver-

miş olmakla beraber lâkayt kalma da çok hodgâm bir hareket olurdu. Gazi ile Başvekil İsmet Paşa'ya endişelerimi yazmaya karar verdim. Bu, Başvekil'le aramızdaki muhabereyi açtı.

Başvekil İsmet Paşa'ya Gönderdiğim Mektup
(22 Nisan 1341 [1925])

- İsmet Paşa Hazretlerine

Arz-ı mahsus-u âcizanedir,

Evvelâ irticakâr isyanın (Şeyh Said isyanı) süratle söndürülmesine muvaffakiyet-i devletlerinden dolayı tebrike, saniyen inkılâp tarihimizin bu mühim dönüm noktasında hayr-ı memleket namına bazı mülâhazatımın arzına müsaade buyurmanızı istirham eylerim.

Fedakârane himmet ve gayretinizle kurtardığınız mübarek vatani millî büyüklüğe isal ederken ihtilâl devirlerini bizden evvel yaşamış milletlerin tarihini gözönünde bulundurmak, onların düştükleri hataların feci neticelerinden korunmak, musip tedbirlerinden istifade etmek için lâzımdır. Bir buçuk asırdan beri beşeriyetin geçirmekte olduğu inkılâbın arıası olan Fransız Büyük İhtilâli bu hususta en salim, en ibret çekici bir rehberdir. İşte onun bir zübdesi (özetl):

Malum-u devletleridir ki ihtilâl 1798'de Versailles'da içtima eden Millet Meclisiyle Kral arasında tahaddüs eden ihtilâfatla başlar. Meclis-i dağıtmak için fesih iradesini tebliğe gelen Kral'ın memuruna Mirabeau: «Biz milletin iradesiyle toplandık, ancak süngü ucu ile dağılırız» hitabıyla cevap vermişti.

Meclisini iltizam eden Fransız Milleti meb'uslarını omuzları üzerinde Paris'e nakletmiş, kurulan millet kürsüsünden inkılâbın feyyaz güneşi yalnız Fransa'ya değil, bütün dünyaya yeni hayatın esaslarını neşre başlamıştı.

Birleşen kraliyet ve ruhbaniyet taraflarının yer yer ayaklandıkları isyanları bastırırken Fransız Milleti hudutlarından da bütün Avrupa ordularının yürüdüğünü görmüş, iman-ı inkılâbının vicdanında canlandırdığı azim ve cüretle düşman ordularını hudutlarından öte tarafa atarken bunlarla işbirliği yapan Kral'ını 1792'de asarak mukadderatına bizzat vazı-ül-yed olmuştur (el koymuştur). O günden Napoléon'un zuhuruna kadar süren devreye Konvansiyon devri denilir: Ne Kral, ne de Reisicumhur namında revlet reisi yok, Millet Meclisi, milletin mukadderatına vazı-ül-yeddir.

Müstevli ordulardan Fransa'yı kurtardıktan, dahildeki hürriyet düşmanlarından yakaladıklarını tepeledikten, yakalayamadıklarını hududun öte tarafına kovduktan sonra yeni esaslar

dairelerinde hükümet kurmaya başlayınca maalesef inkılâpçılar birbirlerine girdiler, muvaffakiyetlerinin sırrını teşkil eden birlik ve beraberlik inihilâle uğradı. Cumhuriyetçiler üç büyük partiye ayrılmıştılar: I. Jirondlar, II. Montanyarlar, III. Jakobenler. Mücadele evvelâ Montanyarlar'la Jirondlar arasında başladı. Jirondlar'ın teşkilâtına vilâyetlerde kral ve ruhban taraftarları sokulmuşlardı. Bunlar Jironden nikâbiyle tahrikâta, nümâyişlere başladılar.

Montanyarlar da milli hükümeti devirmek için mürtecilerle birleşme vesilesiyle Jirondlar'ın reisleri olan Roland'ları imha ettiler. Bilâhare Jakobenler de Montanyarlar'a hücumla başladılar. Jakoben reisi Robespierre çok samimi çok cüretli ihtilâl arkadaşı büyük Danton'u hırsızlıkla itham etti ve o sırada mütehakkim olan müstesna nüfuziyle Konvansiyon meclisinden karar alarak giyotinle kafasını koparttı. Robespierre'in zabıtasına Danton'u teslim eden meclis, tecavüzünü pek ziyade arttıran mütebit Robespierre'i kanun harici ilânına mecbur oldu. Bunun üzerine bir jandarma zabiti tarafından çenesi kurşunla parçalanan Jakoben reisi de kanlı akararak, sürüklene sürüklene giyotine verildi.

Kandan, sefaletten, anarşiden bıkan Fransız Milleti de Hukuk-u Beşer Beyannamesi'ni bir yana atarak, kendisine aradığı huzur ve sükûnu vereceğine itimat eylediği Napoléon'un çizmeleri önünde secdeye vardı. Napoléon Fransa'ya çok şan ve şeref getirdi, fakat yirmi küsur sene hürriyetinden mahrum etti.

Tarih Jirondlar'ın reisesi Madam Ronald'ı Fransız İhtilâlî'nin ilâhesi olarak, Montanyarlar'ın reisi Danton'u da İhtilâl'in en cüretli, en fedakâr evlâdı olarak ebediyete tevdi ediyor.

Koca Danton, Boulevard Sain-Germain'in üzerinde Cordeliers'lerin inkılâp kürsüsünün cüretler, fedakârlıklar, aynı zamanda tedbirler neşreden yerinde kurulan mehabetli heykelinden sağdakilere «Vatanın düşmanlarına galebe için cür'et, bin kere cür'et, daima cür'et lâzımdır» diyerek, solundakilere de «Ekmekten sonra bir milletin en birinci ihtiyacı terbiyedir» hitabile elân bağırmaktadır.

Bütün bu samimi inkılâpçıları birbirine saldırtan neydi? İhtiras! Vicdanın duygusunu, gözlerin feyiz ve ulviyetini, aklın muhakemesini bozarak yalnız kendisi için çalıştıran ihtiras.

İhtilâlin bu feci sahifelerini yaşamaktan Allahım güzel vatanımı korusun. Yeni parti zuhur etmeye başladığı zaman, o günkü şartlar içinde böyle bir partinin zuhurunun memleketin âli menfaatlerine muvafık olup olmadığını benden soran arkadaşlarıma birine verdiğim cevapta şöyle demiştim: «Müsebbip kim olursa olsun, inkılâpçılar arasında takarrür eden bu ayrılığı memleketim için çok muzır bulurum.»

Zira inkılâbın öldürücü tehlikesi, buhran devam ederken inkılâpçılar arasına sokulacak olan -fraction- ihtirasıdır. Tarihte bunun feci misalleri çoktur. Bilhassa Fransa'da pek parlak başlayan birinci cumhuriyeti öldüren odur.

Meşrutiyetten sonra iç ve dış suikastlere karşı memleketi ve hürriyeti ayakta ancak tesanüdümüz sayesinde tutabildiğimizi unutmamalıyız.

Paşam,

Tarihimizin bu mühim dönüm noktasında zât-ı devletinizden ve bilhassa Gazi-i nâmdarımızın feyyaz dehâsından bütün inkılâpçıları birleştirici bir eseri müstesna-i fedakârı bekliyoruz.

Eski Meb'usan Reisi Halil-

(Bu mektubun bir sureti de Gazi'ye gönderilmiştir.)

İsmet Paşa Hazretleri'nin Cevabı

-Muhterem Halil Beyefendi,

22 Nisan tarihli mektubunuza cevap vermeden 14 Mayıs tarihli lütufnamenizi aldım. Evvelki mektubunuzda inkılâp evlâdının birbirini yemesinden tazhir-i mutazammın misalleriniz üzerine kısaca fikrimizi ve vaziyetimizi arz etmek isterim.

Muhterem Halil Beyefendi,

Bizim müşahedemize göre Türk Milleti'ni garbi Avrupa'nın herhangi en yüksek bir milleti haline getirmek için cihan vaziyet-i umumiyesi bu kadar müsait bir zaman göstermemiştir ve göstermiyecektir. Binaenaleyh bütün milletlerin bu yeni istihzarat devrinde Sultan Hamid devrinde olduğu gibi milleti hazırlıksız bırakamayız. Bilâkis süratle medenî ve fennî esaslar üzerinde inkişafımızı tesri etmek ve bu suretle bizim milletimizi de âbı-hayat içmiş milletler sırasına sokmak idealimizdir.

Halk kütlesinin en yeni medeniyet düsturlarına istidadı ve liyâkati vardır. Müşkülât başlıca ve münhasıran münevver geçinen tabakalardan gelmektedir.

Türk Cumhuriyeti'nin, saf ve açık Türk milliyetperverliğinin iktisadi esasat, lâik esasat üzerinde inkişaf edebileceği mütalâasındayız. Türkiye'deki bütün Müslüman milletlerin ancak maddî ve manevî refah ve itibarını Türk Milliyetine kaynamakta aramalarını gayrikabil-i içtinap bir mecburiyet haline koymak azmindeyiz. Vesait harsî, iktisadî, idarî ve cebri olmak üzere bütün şümuliyle ve bir hedefe müteveccih kuvvetler gibi mütemerkiz olarak istimal olunacaktır. İktisadî esasat üzerinde, muvasalat, ziraat, sıhhat ve en mübrem madenî sanayi üzerindeyiz.

Lâik esasatı izah etmeye lüzum görmüyorum.

İlk Başvekâletim esnasında memleketin münevverlerinden is-

tifade etmek için gösterdiğimiz sabır ve tahammülü görmemek mümkün değildir zannındayım. Bilâkis, hatta mefkûremizin ta-raftarları ve alemdarları bile bin türlü küçük hesapla yalnız müşkülât gösterdiler ve esbab-ı mâniayı arttırmaya çalıştılar.

Cumhuriyetçilerin, Halifelere ve Şehzadelere kâfi riayet göstermediğimiz esaslarını neşir ve telkîn ettiklerini bittabi müşahede buyurdunuz. Gün görmüş ricalin efkâr ve itikadat-ı dinîye-ye hürmetkâr olmak esasını ilân ederek memleketi dinsizlerden kurtarmak mücadelesine kapı açtıklarını tarihimiz gayrikabil-i izah bir gaflet olmak üzere kaydetmiştir kanaatindeyim.

Bir tek ferdin dahi kuvvetini istisgar ve kaybetmemek için çektiğimiz emekleri tarîf edemem. Fakat efrat ve eşhasın idaresi, fikri vazife ve ideal üzerinde müsademeyi men'edemeyince hali olduğu gibi kabul etmekten başka çare kalmıyor.

Geçen senelerden beri gösterdiğimiz tahammül memleketi umumî ve siyah bir inhidamın başına gelinceye kadar devam etti. Bu hâlin temadisine müsamaha etmek, vazife nâşinaslık ve seçiyesizlik olurdu.

Hedeflerimize varmak için can yakmaktan ihtiraz-ı kat'î ile içtinap etmek azmini daima muhafaza ediyoruz. Fakat ağır fedakârlık görününce de ihtiyarında tereddüt etmediğimizi tabî bulursunuz.

Fedakârlıkların ağırı bittabi insanı pek eski arkadaşlarıyla münakaşaya ve ayrılmaya sevkeden muhâbbet ve hissiyat fedakârlıkları olduğunu tecrübe ile bilirsiniz.

Muhterem Halil Beyefendi,

Demek istiyorum ki, inkılâp devirlerinin evlâdı arasında kızgın mücadelâta mâni olmak için yapmadığımız fedakârlık kalmamıştır.

Bilmiyorum, siz fikirlerimizden fedakârlık etmeksizin daha yapacak şeylerimiz olduğunu zannediyor musunuz?

Hürmetler ve selâmlarla.
Ankara, 25 Mayıs 341 (1925)
İsmet-

Suikast Davası İstiklâl Mahkemesinde Görülürken Çektiğim Telgraf

Suikast davası esnasında istizah için Ankara'ya davet edilmiştim. Vardığım günün akşamı vefakâr arkadaşım Osmanzade Hamdi Bey'le Kulübün bahçesinde idik. Karşıda Meclis Reisi Kâzım Paşa oturuyordu, yanına gittik. Paşa: -Halil Bey, bir mektup göndermiştin, üçümüz beraber okuduk. İsmet Paşa da size cevap yazmıştı. Bizleri ihtirasa kapılmaktan tahzir ediyor idin. Bu ka-

dar vekâyi olup bitti, ne dersin ihtirasa kapıldık mı?» dedi

Cevaben: «Mücadele arkadaşlarımız hakkında müsamahanızı celbetmek istemiştım» dedim.

Filhakika suikast davası İzmir'de İstiklâl Mahkemesi'nde görülürken Başvekil İsmet Paşa'ya bir telgraf çekmişim. Metni şudur:

«Başvekil İsmet Paşa Hazretlerine
(Bir sureti Cumhurbaşkanına)

Çok iltifatlı cevab-ı devletlerini celp eden geçen seneki maruzatımı hatırlatmağlığım bu felâketli manzara karşısında müsaade buyurmanızı istirham eylerim. Terakküperver Cumhuriyetçilerin Meclis'te menfi bir vaziyet almasından, hükümetin de ileri gitmemesinden bir uzlaşma hasıl olur ümidiyle müteselli idim. Meğer ateş alttan alttan yanıyormuş. İşte Konvansiyon Devri'nin feci safhasına girdik. O devir inkılâpçıların karşılıklı ithamat ve şiddette yekdiğerini imha ettiğı ve ihtiras ateşinin inkılâbı yakıp kül ettiğı, demokrasinin müthiş bir istibdada, Cumhuriyetin amansız bir emperyalizme tahavvül ettiğı bir devirdir. Gazi'ye tevcih edilecek kurşunu vicdanımın bütün galeyaniyle tel'in ederim. Zira hükümdarlık makamını ferdi ihtirasa açan Cumhuriyet'in buhranlarını onun riyaseti altında geçirmesi milletim için bir talih eseridir. Yalnız ihtirasat uğultuları içinde o büyük kudret erimemelidir.

İhtilâl tarihini yazan büyük muharrirler Konvansiyon devrinde Fransa'nın başında «fraction» ihtirasatından azade bir nâzım bulunmaması demokrasi ve Fransa için felâket oldu, diyorlar. Bizim başımızda hamdolsun bir reis vardır. Temenni olunur ki Gazi, Devlet Reisliğinin mühim vazifesini Fırka Reisliğine takdim ederek hakikî Devlet Reisi rolünü ifa edebilsin ve Fransa'nın ilk cumhuriyetinin uğradığı felâketten memleketim masun kalabilsin.»

Ömer Abdülkâdir Bey'in Anlattıkları

Ömer Abdülkâdir merhum sonradan şöyle anlattı:

«Telgrafınız geldiğı zaman ben Gazi'nin yanında idim. Biri-sine okutturdu. Kendisi de dinliyordu. İsmet Paşa kapıyı açtı, «Halil Bey'den telgraf var» dedi Gazi: «Onun huyu malûmdur, sana yazınca bir suretini de bana gönderir, işte telgrafını dinliyorum» dedi. Telgrafın okunması bitince «Halil Bey iyi adamdır, yalnız bizden uzak, vakalara bizim kadar yakın olmadığı için bazan görüş farklarımız oluyor» derken, Ali Çetinkaya (İstiklâl Mahkemesi Reisi) kapıyı açtı, «Halil Bey'in mektupları bulunduk-
der demez,» Gazi: «Nasıl mektup?» diye âdeta haykırdı. Ali Bey

«Hayır iyi, çok iyi» deyince, «Hay Allah razı olsun, ben onu met-hediyordum, kötü bir mektup ihtimaliyle fena irkilmıştım» dedi.

Gazi'nin yanından ayrılınca size nasıl bunu bildireyim diye çok düşündüm, fakat bir yolunu bulamadım.»

Ömer Abdülkâdir, uzun zaman Talât Paşa merhuma yaverlik etmişti. Gazi'nin de mektep arkadaşısıdır. O sırada askerlikten çekilmiş, İzmir'de ticaret yapıyordu.

Gazi'nin Büyük Hasletlerinden Birisi Şu İdi

Anarşi cereyanları başgösterdi mi cüretle üzerine varır, şiddetle bastırır, fakat vaziyete hâkim olunca şiddette ısrar etmez, uzlaşma yoluna girer. Robespierre ve diğer büyük ihtilâlcilerin yaptığı gibi şiddette ısrar etmiş olsaydı neticeler hem kendisi, hem memleket için felâketli olurdu.

Ölüme yaklaştığını hisseder etmez Büyük Millet Meclisi'nden bir af kanunu istedi. Vatan dışı yapılan Yüzelliliklerin de bu listeye ithalini talep etti. Normal zamanda böyle bir talep Meclis'te büyük münakaşalar tevhit edebilirdi. Fakat Büyük Meclis onun son arzusuna huşûyla hürmet gösterdi, af lâyihasını kabul etti. Bu suretle gelecek nesillere millî selâmetin birlik ve beraberlikte olduğunu işaret ederek ve bütün memalekini millete devirle vatanseverlikte feragatin en yüksek misalini vererek yaşadıkça daima büyük kalan Atatürk, ölürken en büyük olarak öldü ve **tabutu etrafına** bütün milletlerin delegelerini toplayarak, denilebilir ki bugünkü Birleşmiş Milletler Kurulu'nun ilk örneğini verdi. Ruhu şâd olsun.

Atatürk'e karşı duygularımı yazarken hürriyet ve istiklâl mücadelesinde kendisine tekaddüm eden iki büyük Türk'ü de karakterize etmek bugünkü ve yarınki Türk çocukları için bir örnek tablo olacaktır.

Talât Paşa

1325 (1909) senesinde İstanbul'a Menteşe meb'usu olarak gitiğimde Talât Bey'le şahsen tanışmıyorduk, fakat aynı yolun yolcusu olarak birbirimizi duymuş ve bilmiştik. İlk tesadüfte birbirimize bir kardeş samimiyetiyle sarıldık. Meşrutiyetin sonuna kadar aynı safta elele vererek millete hizmet yolunda mücadele-mizde devam ettik.

Talât, geniş göğsünü destekleyen geniş omuzları, pulat kol-lariyle, güzel siyah saçlarla süslenmiş başı, çok sevimli çehresi, hususiyle delici ve çekici kudrete malik zekâ fışkıran sevimli iri siyah gözleriyle büyük ruhunu dolduran **samimiyet, vefa, va-**

tanseverlik ve feragatiyle, velhasıl maddi ve manevi bütün evsafiyle yigit bir Türk oğlu, tarih boyunca büyük vazifeler görmek üzere yaratılmış müstesna şahsiyetlerden biriydi. İçindeki hızlı hürriyet ve vatanseverlik hamlesiyle önündeki engelleri devire devire mukadder olan yolunda sonuna kadar yürümüş bir insandır. Berlin'de kendisini takip eden bir Ermeni komitacının arkadan attığı tabancanın sağ gözünden çıkan kurşuniyle yere kapanmış, vatan hizmetine vakfettiği hayatı böylece milleti kurtarma uğrunda sona ermiştir. Ruhu şâd olsun. Dr. Nâzım'ın mektubunda Talât'ın katlinin tafsilatı vardır. Mart'ın 15'inci Salı günü Talât saat 11 raddelerinde evden yalnız çıkmış, eldiven almak üzere mağazalara gidiyormuş. Hardenberg sokağında evinin parmaklığı önüne gelince arkasından gelen katil parabellomla üç dört parmak mesafeden kafasına bir kurşun sıkmış, derhal ruhunu teslim edip ölmüş. Cenazesi pek parlak olmuş. Almanlar ve Şark milletleri delegeleri bulunmuşlar. İsviçre Sefiri cenaze merasiminin sefarette olmasını söylediği halde bazı Türk memurları korkarak ve Talât'ın idama mahkûm olduğunu öne sürerek buna mâni olmuşlardır. Talât Almanya'ya geldiği zaman 70.000 markı varmış, son aylarda bu para bitmiş, eşya, nişan ve mücevherat satarak geçiniyorlarmış*.

Enver Paşa

Yukarıda izah ettiğim veçhile İzzet Paşa istifa edip çekilince Talât Bey genç ümerâyı topladı. «Kim Harbiye Nâzırı olacak ve Başkumandan olarak kayıtsız ve şartsız kime itaat edebilirsiniz?» sualini vazetti. Enver'in Harbiye Nâzırı olmasında ittifak hasıl oldu. Böylece Enver orduyu gençleştirmek vazifesini üzerine aldı.

İzzet Paşa tarafından tekaüde sevkleri kararlaştırılan vakti geçmiş 163 ümeranın listesini arz ederek iradesini aldı. Onların yerlerine genç ümerayı geçirdi. Orduyu siyasetten tecride kat'î olarak karar verdi. On Temmuz İhtilâli'nde fiili rol alan zabitanı ordu kadrosusundan ayırarak sivil hizmetlere naklettirdi. «Ordu da herkes askeri vazifesine fikir ve dikkatini hasredecektir ve siyaset safında orduyu yalnız Harbiye Nâzırı, bugünlük ben, temsil edeceğim» emrini verdi. Bütün genç ümera ve zabitan onun karariyle icrası arasında fasıla olmadığını ve ideali uğrunda en yakınına dahi son darbeyi vurmakta tereddüt göstermiyeceğini bilirlerdi. Yakın arkadaşlarından siyasete kaymak temayülünü gösterenleri huzuruna celp eder, «Üniforma ile siyaset birleşmez, sizi tahyir (ikisinden birini seçmeye davet) ediyorum,

* Tanin, Cavid Bey'in Notlarından, 23 Haziran 1946.

siyasetle meşgul olmak istiyorsanız Ali Fethi'nin yaptığı gibi askerlikten çekiliniz, meb'us olmanız için partiye tavsiyede bulunurum, yahut asker kalmayı tercih ediyorsanız siyasetle meşgul olmayacağınıza dair namus-u askeriniz üzerine söz veriniz, aksi takdirde hakkınızdaki kararım şedid olacaktır» derdi. Bu suretle cüretli ve azimli, aynı zamanda sevilir bir otorite, az zaman zarfında disiplinli, yüksek talim ve terbiyeli bir ordu meydana getirdi. Bu ordu dünyanın en kudretli, en muharip İngiliz ve Fransız ordularını donanmalarıyla birlikte Çanakkale'den sürüp kaçırarak tarih boyunca ebedî bir zafer harikası yarattı. Milli Mücadeleyi kazanan ordu da bu ordunun harplerde pişmiş genç ümerasının sevk ve idare ettiği ordudur.

Bir gün Dahiliye Nâzırı Talât Bey'le nezaret makamında oturuyorduk. Enver Paşa da geldi. Cepheleri teftişten geliyordu.

Talât, Enver'den sordu: «Enver, sen atak bir adamsın. Bir gün bir cephede kalabilirsin. Biz de bu bâdireye girmiş bulunuyoruz. Böyle bir emrivaki karşısında orduyu kime emanet edelim? Bu hususta fikrini bilmek isterim» dedi. Cevaben, Enver, bilâtereddüt «Mustafa Kemal'e» demişti.

Ölmesinden birkaç ay evvel İzmir meb'usu Mahmud Esad Bozkurt'a Talât'ın sualini, Enver'in de yukarıdaki cevabını nakletmiştim. Merhum: «Ben de size Gazi'nin Enver hakkında şahit olduğum sözlerini söyleyeyim» dedi ve ilâve etti:

«Bir gün Çankaya'da bir meb'us arkadaşla Gazi'nin huzurunda idik. O zat Enver aleyhinde atıp tutmaya başladı. Gazi sözünü kesti, şunları söyledi: «Enver bir güneş gibi doğmuş, bir gurup ihtişamıyla batmıştır. Bunun ortasını artık tarihe bırakalım.»

Denildiği gibi Enver hırsıcâh ile malûl değildi. Nasıl Harbiye Nâzırı olduğunu yukarıda izah ettim; nasıl damat olduğunu da bildireyim: Cemiyet hürriyet mücahitlerinden bazılarını Sultanlarla evlendirmeyi düşünmüş; bundan maksat da inkılâbın yeni esaslarını hanedan aileleri arasına yaymak ve hürriyeti onlara sevdirmekti. Bunun için Enver ve İsmail Hakkı Beyleri seçmişti. Zira bu iki zat hususi ahlâkları itibarıyla saf ve temiz, alkol kullanmazlar, kumar bilmezler, zendostluk yapmazlar, halkın dediği gibi uçkurları ve ağızları pek insanlardı.

Enver, on beş bin liraya Abraham Paşa'nın çiftliğini almıştı. Onu da izah edeyim: Bir gün Talât Bey'in yanında idim. Enver geldi: «Bana bankalardan sekiz bin lira para buluver» dedi. Talât o zaman aynı zamanda Maliye Nâzırı vekili idi. «Ne yapacaksın sekiz bin lirayı?» dedi. Enver de: «Biliyorsun, sultanın altı bin lira cihaz parası duruyor (Sultan Reşad, Naciye Sultan'ın cihaz masrafını kendisi yapmıştı), Erenköyü'nde bir köşk almak

istiyor; ne gidecek, ne de görecek; Sultan'ın köşkü diye kiraya da verilmeyecek; çürüyüp dökülecek. Abraham Paşa Sarıyer'deki çiftliğini on beş bin liraya satmak istiyor. İçinde köşkleri de vardır. İsmail Hakkı Paşa, onu alalım, kömür yapacak ormanı da var, içine koyun da konulabilir, diyor. Bu suretle kârlı bir iş de yapılmış olur. Onu satın alacağız» dedi.

Talât: «Paşam, senin en büyük imtiyazın fedakârlığındadır. Arkadaşların cephelerde yarı aç, yarı tok dövüşürken, senin çiftlik satın almaklığını doğru bulmam. Filhakika hepimiz biliyoruz ki, Sultan'ın tahsisatı, kendi maaşın, Sultan'ın iradeleriyle bu borcu kolaylıkla ödeyebilirsin, fakat bu on beş bin İstanbul içinde yüz elli bin, cephelere varıncaya kadar bir milyon olur» dedi. Biraz sonra Sultan'ın bazı mücevheratı Hüseyin Hilmi Paşa vasıtasıyla Viyana'da sattırılarak paranın noksanı tamamlanmış, çiftlik de satın alınmıştı.

Harp içinde bazan geceleri Merkez-i Umumi'de toplanırdık. Arasına Enver de bulunur, müzakereler geç vakitlere kadar devam ederdi. Sultan uyumaz, arasıra Enver'i telefona çağırırdı. Bir gece Talât: «Enver, kes şu telefonu» diyerek haykırınca, Enver: «Bak o olmaz, hem içeride harp, hem dışarıda; ona ben dayanamam. Onun kaprislerine yol verir, kendi serbestliğimi elimde tutarım» demişti. Filhakika ekseri vaktini cephelerde geçirirdi.

Enver, saf aynı zamanda yüksek bir idealle dolu bir ruhun sahibi, ideali uğrunda hayatı daima istihkar etmiş bir kahramandır. Memlekette bayrak elinden düşünce Buhara'da yeniden Türk bayrağına sarılmış ve oradaki Türkler'i kurtarmak için Bolşevikler'le aslanlar gibi dövüşürken eşsiz bir kahraman hasmetiyle ölmüştür.

1922'de Almanya'da Freiburg'da oğlum Nahid Menteşe'yi üniversiteye yerleştirirken orada Buharalı bir gençle tanışmıştık. Enver'den bahis açılınca o Türk çocuğu coşar coşar, yüksek bir heyecanla titrer, cezbese içine bizi de alırdı: «Enver bizim için ölmüş bir kahramandır, onun tabutunun kıymıkları mukaddes armağan olarak her Buharalının sandığında saklıdır» derdi.

Onlar gibi vatansever, onlar gibi heyecanlı olan Mahmud Esad Bozkurt şu sözleri vird-i zeban etmişti (diline dolamıştı): «Mustafa Kemal, Talât, Enver; bu üçüne uzanan dilleri kudretim olsa dibinden keserdim.»

Tahsin merhum henüz Umumi Müfettiş olmamıştı. Ardahan meb'usu idi. Bir gece saat on birde Ankara'da Belvü Palas Otelinin lokantasının ışıkları henüz yanıyordu. İçeriye baktım. Yayıpaysınız köşede rakı içiyordu. «Ne o Tahsin, yayıpaysınız çekilmişsin» dedim. «Aman Halil Bey, gel biraz konuşalım» dedi. Yanına oturdum. Eski zamanlardan konuşmaya başladık «Şu Enver,

Gazi'yi daima «Cemiyet-ten uzak tuttu» dedi. Cevap verdim: «Bu zehabı doğru bulmam. Her ikisi de arkadaşlarımız idi. Arasıra Mustafa Kemal'den aramızda söz açılırdı. Enver ekseriya söze karışmaz, karıştığı zamanlarda da daima Gazi'nin lehinde bulunurdu. 10 Temmuz'da Enver ön safı tutmuştu. Onun millet nezdinde kazandığı büyük prestijden Cemiyet, memleketi faydalandırmak istemişti. Her ikisini de birlikte bir masada bulundurmak kabil olmadığı için hükümet mevkiine tercihan Enver'i getirmişti.»

Bundan sonra yukarıdaki Talât'ın sualine Enver'in cevabını söyleyince Tahsin merhum: «Aman Halil Bey, kafamdaki malihulyaları (kuruntuları) dağıttın» dedi.

Birkaç gün sonra Meclis'te gene kendisine rasladım:

«Evvelki geceki muhavereyi Gazi'ye arzettim. «Bunu Halil Bey mi söyledi?» diye sordu. «Evet» dedim. «O adam yalan söylemez, öyle ise bu doğrudur» dedi ve çok mütehassis oldu» demişti.

Halil Menteşe (1874-1 Nisan 1948, Milas) hem Osmanlı Devleti Mebusan Meclisi'nde, hem de TBMM'de uzun süre milletvekilliği yapmış devlet adamlarımızdandır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında Meclis-i Mebusan Reisliği (Mebusan Meclisi Başkanlığı) ve nazırlıklar (bakanlık) gibi pek çok önemli görevde bulunmuş olan bu hukukçu devlet adamının siyasal hayatının bu bölümü, öteki birçok arkadaşı gibi tutuklanma ve sürgünle son bulmuştur.

Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra bir süre Milas'taki çiftliğine çekilen Halil Menteşe, 1924 yılında kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın İzmir adaylığı ile yeniden siyasal hayata döner. İkinci Meşrutiyet'te on yıl (1908-1918), Cumhuriyet döneminde on beş yıl (1931-1946) milletvekili olarak görev yapan Halil Menteşe'nin **anıları**, İsmail Arar'ın hazırladığı tamamlayıcı bölümle birlikte, Türk tarihinin ilgi çekici bir dönemi için önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır.